

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΛΕΝΗ Ι. ΚΟΝΤΑΞΗ

Κώστας Τσαγκαράδας: ένας ηλιορείτης λόγιος στην Αίγυπτο
των αρχών του 20ού αι. Αρχειακή, γραμματολογική,
λογοτεχνική και πολιτισμική εξέταση του έργου του.

διδακτορική διατριβή

ΒΟΛΟΣ
2006

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπων: Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, καθηγητής

Συνεπιβλέποντες: Βασιλική Λαλαγιάννη, αναπλ. καθηγήτρια
Δημήτριος Σακκής, αναπλ. καθηγητής

Στους γονείς μου
Γιάννη και Καίτη Κονταξή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xiii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	xv
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	xx
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	xxvi
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xxix

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ – ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

1. Ο παροικιακός ελληνισμός της Αιγύπτου	3
1.1 Αίτια δημιουργίας του παροικιακού ελληνισμού	3
1.2 Η οικονομική δραστηριότητα της ελληνικής παροικίας	5
1.2.1 Η συμβολή των Πηλιορειτών στην οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου	10
1.3 Η κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής παροικίας	12
1.4 Το ιδεολογικό πλαίσιο του παροικιακού ελληνισμού	13
1.4.1 Φορείς του ελληνισμού της διασποράς και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και της ελληνικότητας	17
1.5 Σχέσεις του ελληνισμού της Αιγύπτου	21
1.5.1 Σχέσεις της ελληνικής παροικίας με την αιγυπτιακή κυβέρνηση και τον αιγυπτιακό λαό και σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις αιγυπτιακές κυβερνήσεις	21
1.5.2 Σχέσεις της ελληνικής παροικίας με το ελληνικό κράτος	26

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ**

1. Γράμματα	31
1.1 Πνευματική ζωή στην Ελλάδα και την Αίγυπτο –Γενικό πλαίσιο	31
1.2 Ρεύματα και τάσεις στην Ελλάδα και την Αίγυπτο	33
1.3 Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Αίγυπτο	37
1.3.1 Περιοδικός και ημερήσιος ελληνικός Τύπος στην Αίγυπτο	38
1.4 Λογοτεχνία και λογοτεχνικά περιοδικά	39
1.4.1 Ο χαρακτήρας της αιγυπτιώτικης λογοτεχνίας	41
1.4.2 Κ.Π. Καβάφης	44
2. Σύλλογοι, σωματεία, εκδηλώσεις	47
3. Εκπαίδευση	48
4. Εκκλησία	50

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

**ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑΣ, ΕΝΑΣ ΛΟΓΙΟΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ
ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙ.**

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ο ΒΙΟΣ	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ	65
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ	81

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ	99
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

1. Εισαγωγικά	103
2. Τα διηγήματα	104
3. Το ρομάντζο – η νουβέλα	112
4. Το μυθιστόρημα	118
5. Η ποίηση	122

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

1. Τάσεις και Ρεύματα	123
1.1 Εισαγωγικά	123
1.2 Ρεαλισμός	123
1.3 Ρομαντισμός – Μυθιστορία/Ρομάντζο	140
2. Αφηγηματικές τεχνικές στο πεζογραφικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα	151
2.1 Η ιδεολογική λειτουργία του αφηγητή-Η αφηγηματική τεχνική των σχολίων	151
2.2 Η επικοινωνιακή λειτουργία του αφηγητή	154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΆΛΛΟΥ ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

1. Εισαγωγικά	157
1.1 Η λογοτεχνία του ανατολισμού/οριενταλισμού και η εικόνα του Άλλου	157
1.2 Η εικόνα του Άλλου στο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα	162
2. Στοιχεία της εικόνας του Άλλου μέσα από το έργο του Τσαγκαράδα	165
2.1 Ο χώρος	165
2.1.1 Ο χώρος των Ελλήνων παροίκων	165
2.1.2 Ο χώρος ως κειμενικό στοιχείο	167
2.2 Οι πολιτισμικές εικόνες	176
2.2.1 Η εικόνα του Άλλου μέσα από διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία	176
2.2.2 Η εικόνα του Άλλου μέσα από το ζήτημα της θρησκευτικής του κουλτούρας και του Ισλάμ	178

2.2.3 Η εικόνα του Άλλου μέσα από κοινά πολιτισμικά στοιχεία	182
3. Η εικόνα του Άλλου μέσα από αφηγηματικές τεχνικές	184
3.1 Η αφηγηματική οπτική	184
3.2 Η εικόνα του Άλλου μέσα από τα σχόλια, την ιδεολογική και την επικοινωνιακή λειτουργία του αφηγητή	189
3.3 Πιστοποιητική λειτουργία του αφηγητή: Η εικόνα του Άλλου μέσα από τις παρεκβάσεις αρχαιολογικού και ιστορικού περιεχομένου	195

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΧΡΗΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΜΕΛΕΤΕΣ	
1. <i>Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του ελληνισμού στη Νειλόρρητη κοιλάδα.</i>	209
2. <i>Woman under Androcracy / The History of Women.</i>	217
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ	
1. <i>Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ, το αρχαιότερο του κόσμου (3366-3256 π.Χ.) και η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου.</i>	219
2. <i>Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας. Από τους παλαιϊκούς χρόνους μέχρι των ημερών μας.</i>	224
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ	
1. <i>Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων.</i>	226
2. <i>Μωχάμετ Ναγκίπ, ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία.</i>	231
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	237

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: 1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ 2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ 243

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: 1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ 2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ 259

ΚΡΙΤΙΚΟΓΡΑΦΙΑ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ, ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΤΗΝ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ 275

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

1. Συνεντεύξεις από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα.	285
2. Συνεντεύξεις από το Γιώργο Θωμά.	307
3. Συνέντευξη από τον Απόστολο Κυρίτση.	317
4. Συνέντευξη από τη Σοφία Γιαλουράκη.	321

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

1. Αρχείο Κώστα Τσαγκαράδα: Διάγραμμα ταξινόμησής του.	327
2. Αρχείο Κώστα Τσαγκαράδα: Κατάλογος αποστολέων και παραληπτών.	329
3. Εξώφυλλα και περιεχόμενα εκδοθέντων και ανέκδοτων έργων του.	333
4. Περιλήψεις εκδοθέντων και ανέκδοτων έργων του.	405
5. Πίνακας φωτογραφιών.	435

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην πολύχρονη ενασχόλησή μου με την εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής με συνέδραμαν πολλοί άνθρωποι με διαφόρους τρόπους. Χάρη στη συνδρομή τους αυτή ευοδώθηκε και περατώθηκε αυτή η προσπάθεια.

Πολύτιμη, διαρκής και ουσιαστική βοήθεια από την έναρξη και σε όλα τα στάδια της εργασίας μου πρόσφερε η καθοδήγηση, οι γνώσεις, η μεθοδικότητα, οι καίριες υποδείξεις του επόπτη καθηγητή κ. Β.Δ. Αναγνωστόπουλου, αλλά και η εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς και η ενθάρρυνση και η αμέριστη συμπαράσταση που μου πρόσφερε. Η βαθιά του αγάπη για τη λογοτεχνία, την οποία γενναιόδωρα μοιράζεται, και στην οποία κοινωνός έχω γίνει, έγινε οδηγός για την έρευνά μου. Του οφείλω τις ευχαριστίες και τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη.

Ευχαριστώ, επίσης, την αναπλ. καθηγήτρια κ. Κική Λαλαγιάννη και τον αναπλ. καθηγητή κ. Δημ. Σακκή, συνεπιβλέποντες καθηγητές της διατριβής, για τις παρατηρήσεις, διορθώσεις και λυσιτελείς συμβουλές τους. Στην επίκουρη καθηγήτρια κ. Μαρίτα Παπαρούση, μέλος της επταμελούς επιτροπής, που συζήτησε μαζί μου θεωρητικά ζητήματα, έδωσε σημαντικές κατευθύνσεις σε επιμέρους θέματα της διατριβής μου αφιερώνοντας γενναιόδωρα το χρόνο της, εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.

Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω στα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς Επιτροπής κ. Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου, καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Γεώργιο Καψάλη, καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και κ. Τασούλα Τσιλιμένη, επίκουρη καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας για τις υποδείξεις και τις παρατηρήσεις τους. Ευχαριστώ, επίσης την κ. Αλεξάνδρα Βασιλοπούλου, διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, για τις χρήσιμες συμβουλές και υποδείξεις της.

Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω την κ. Δήμητρα Τσαγκαράδα που μου εμπιστεύτηκε το αρχείο του πατέρα της, με διευκόλυνε να το μελετήσω, μου αφιέρωσε πολλές ώρες και είχε πάντα την ευγένεια, την ανθρώπινη ζεστασιά και την καλή διάθεση να μου παρέχει οτιδήποτε σχετικό χρειάστηκα.

Ευχαριστώ πολύ τον κ. Γιώργο Θωμά, εκπαιδευτικό και ερευνητή, για τις χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχε και οι οποίες υπήρξαν καθοριστικές για την ενασχόλησή μου με το παρόν θέμα, και για τις συνεντεύξεις που μου έδωσε, καθώς και το ζωγράφο κ. Απόστολο Κυρίτση για τη συνέντευξη που μου παραχώρησε και την ευγενική του πάντα διάθεση. Επίσης, ευχαριστώ την κ. Σοφία Γιαλουράκη και τον κ. Απόστολο Σπανοβασίλη για συνεντεύξεις και πληροφορίες που με ευχαρίστηση και ευγένεια μου παραχώρησαν.

Εκφράζω, επίσης, τις ευχαριστίες μου στην κ. Ματούλα Τομαρά – Σιδέρη, αναπλ. καθηγήτρια στο Τμήμα Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και στον κ. Ευθύμιο Σουλογιάννη, καθηγητή ερευνητή στην Ακαδημία Αθηνών, που μου παρείχαν σημαντικές πληροφορίες για την έρευνά μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω το σύζυγό μου Νικόλα Μαρκογιαννόπουλο και το γιο μου Γιώργο για την υπομονή τους και τη συμπαράστασή τους όλα αυτά τα χρόνια. Ευχαριστώ, επίσης, τους γονείς μου Γιάννη και Καίτη Κονταξή για τη συνεχή και παντός είδους αρωγή τους, την ενθάρρυνση και τη συμπαράστασή τους, καθώς και την αδελφή μου Αναστασία Κονταξή για την επιστημονική της βοήθεια και τη στήριξή της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ενδιαφέρον μου για τη λογοτεχνία των Ελλήνων της Αιγύπτου των αρχών του 20ού αι. ξεκίνησε και επικεντρώθηκε αρχικά στην προεξάρχουσα μορφή των ελληνικών γραμμάτων, τον Κωνσταντίνο Καβάφη. Η συνύπαρξη της μεγάλης αυτής φυσιογνωμίας με λογοτέχνες και λογοτεχνίζοντες καταγόμενους από την ευρύτερη περιοχή της Μαγνησίας και δη το Πήλιο κίνησε αργότερα την προσοχή μου και την περιέργειά μου. Ένας μικρός πυρήνας των ησσόνων αυτών λογοτεχνών παρουσίαζε κάποια συνεκτικά στοιχεία, όπως τη διατήρηση δεσμών με τα πάτρια εδάφη, τη συμμετοχή σε σύλλογο με κριτήριο την καταγωγή, τη σύμπραξη στην έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού, τον κοινό αγώνα για τη δημοτική γλώσσα, το κοινό μέτωπο ενάντια στον Καβάφη, ο οποίος στηλιτεύθηκε πρωτίστως γιατί δεν υπήρξε ακραιφνής δημοτικιστής, αλλά και εμμέσως γιατί υπερκέρασε το λογοτεχνικό «κανόνα» της εποχής του.

Η σύνδεση αυτών των δεδομένων προσέλαβε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της απουσίας σχετικής έρευνας για το θέμα και πυροδοτήθηκε εν μέρει και από την καταγωγή της μητέρας μου από το Πήλιο, αλλά και το ήδη εξημμένο ενδιαφέρον μου για τον απόδημο ελληνισμό, το οποίο σχετίζεται με το άλλο μισό της καταγωγής μου από τη Μικρά Ασία.

Η γραμματολογική, λοιπόν, εικόνα που αφορούσε εν γένει την Αίγυπτο των Ελλήνων αυτό το χρονικό διάστημα, τέλη 19^{ου} αι.-αρχές έως μέσα 20ού αι. -με εξαίρεση τον Καβάφη- είναι μάλλον ισχνή και το ενδιαφέρον εξαντλείται σε μεγάλο βαθμό σε ιστορίες λογοτεχνίας κι όχι σε ειδικότερες θεωρήσεις της λογοτεχνικής παραγωγής. Από την πλευρά των ηλιόρειτών λογοτεχνών της Αιγύπτου η μορφή του Πέτρου Μάγνη είναι αυτή που ξεχώρισε και αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης για κάποιους μελετητές (με κυριότερο τον αείμνηστο φιλόλογο Βαγγέλη Σκουβαρά). Η έρευνά μου να εντοπίσω το έργο και των υπολοίπων ηλιόρειτών λογοτεχνών της Αιγύπτου με οδήγησε και στον Κώστα Τσαγκαράδα, φίλο και συνοδοιπόρο του Πέτρου Μάγνη.

Το αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, μιας ιδιαίζουσας περίπτωσης «ερασιτέχνη» λόγιου, που βρίσκεται στην κατοχή της κόρης του Δήμητρας Τσαγκαράδα, υπήρξε μια ευχάριστη έκπληξη εξαιτίας του αδημοσίευτου έργου του που περιείχε. Το αδημοσίευτο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα αλλά και η ιδιοτυπία του

δημοσιευμένου έργου του, σε συνδυασμό με το μεγάλο όγκο και άλλου αρχειακού υλικού (επιστολές, λόγοι, έγγραφα κοινοτικών και άλλων σωματείων κ.ά.) με οδήγησαν στην καταγραφή του αρχείου, την ταξινόμηση, τη μελέτη του και τελικά απορρόφησαν όλο το ενδιαφέρον μου κατευθύνοντας την έρευνά μου στη σύνθεση μιας μονογραφίας. Η λύση της μονογραφίας έκρινα ότι θα έσωζε το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα από την αφάνεια ή τυχόν από την εξαφάνιση και θα δικαίωνε ίσως τη πολυσχιδή προσωπικότητά του. Πόσο ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί ο εν λόγω συγγραφέας, θα καταδειχθεί –ευελπιστούμε με σαφήνεια και πληρότητα– μέσα από την παρουσίαση, την ερμηνεία και την τελική αποτίμηση του έργου του. Έτσι, λοιπόν, η μελέτη του συνόλου των Πηλιορειτών λογοτεχνών πήρε μια αναβολή έως την ολοκλήρωση της μονογραφίας του Κώστα Τσαγκαράδα, στην οποία και περιορίστηκε η παρούσα διατριβή.

Η ενασχόλησή μου με το λόγιο Κώστα Τσαγκαράδα και το έργο του επέβαλε την καταγραφή, διερεύνηση και μελέτη του συνόλου του αρχείου του. Το αρχείο που μας κληροδότησε ο Κώστας Τσαγκαράδας χαρακτηρίζεται από το μεγάλο όγκο, την πολυγλωσσία του (αρχειακό υλικό στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, αραβικά) και την ειδολογική ποικιλομορφία του. Στο αρχείο, εκτός από το δημοσιευμένο έργο του, υπάρχει ογκώδες αδημοσίευτο έργο που ανήκει σε διάφορα γραμματειακά είδη (μυθιστόρημα, γραμματολογικές μελέτες, ιστορικές μελέτες, βιογραφίες). Μεγάλο ενδιαφέρον στο αρχείο παρουσιάζει, επίσης, και η αλληλογραφία του, λιγότερο η προσωπική και περισσότερο η αλληλογραφία που διατηρεί με λογοτέχνες, κριτικούς, δημοσιογράφους, άλλους διανοούμενους, γνωστούς και φίλους, βιβλιοθήκες, σωματεία, καθώς και τα δικά του σχέδια επιστολών. Επίσης, άλλα χρηστικά του κείμενα που βρίσκονται στο αρχείο του (ημερολόγιο, λόγοι, διαλέξεις, δημοσιεύματα) προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες συνδυαζόμενες με ενδοκειμενικούς δείκτες συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόηση τόσο της ιδεολογίας των κειμένων όσο και των τεχνικών δόμησή τους και συνθέτουν την εικόνα του συγγραφέα. Πρέπει, βέβαια να σημειωθεί ότι παρά τον όγκο, την πολυμορφία και πολυγλωσσία του αρχείου, ένα μέρος του έχει καταστραφεί ή απωλεσθεί κατά την μεταφορά του στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη μαρτυρία της κόρης του συγγραφέα.

Η ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει το αρχείο του επεκτείνεται και στο έργο του, δημοσιευμένο και αδημοσίευτο, το οποίο διατρέχει μια ευρεία γκάμα γραμματειακών ειδών, αντικατοπτρίζοντας, βέβαια, το ανήσυχο πνεύμα του, τα ποικίλα ενδιαφέροντά του και το ποιόν του λόγιου ανθρώπου της εποχής, για τον

οποίο η γνώση δεν είναι ειδική και η πολύπλευρη καλλιέργεια είναι επιβεβλημένη. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις υπάρχουν κοινοί άξονες και αρχές στο έργο του που το διατρέχουν, από την άλλη όμως το έργο του διαχέεται σε έναν ευρύ επιστημονικό ορίζοντα μελέτης.

Με βάση όλα τα παραπάνω δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη του αρχείου και του συνόλου του έργου του Κώστα Τσαγκαράδα, δημοσιευμένου και αδημοσίευτου, η παρούσα διατριβή, όπως τελικά διαμορφώθηκε, χωρίστηκε σε τέσσερα μέρη.

Το Πρώτο Μέρος, σύντομο σε σχέση με τον όγκο των δεδομένων που πραγματεύεται και περιεκτικό, αναφέρεται στο ιστορικό, πνευματικό και πολιτιστικό πλαίσιο του παροικιακού ελληνισμού της Αιγύπτου, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί στα τέλη του 19^{ου} αι. και έως τα μέσα του 20ού αι. Η ύπαρξη του πρώτου αυτού μέρους κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να συντεθούν οι ιστορικές και πνευματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αίγυπτο και κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα. Θεωρώντας αυτές τις συνθήκες επιδρώσες και ενυπάρχουσες στο έργο του Τσαγκαράδα, τις λαμβάνουμε υπόψη ως λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές στην προσέγγιση και εξέτασή του.

Στο Δεύτερο Μέρος, στα δύο πρώτα κεφάλαια, πραγματοποιείται μια σύντομη επισκόπηση της ζωής, της κοινωνικής και πνευματικής δράσης του Κώστα Τσαγκαράδα, ενός λόγιου που στους περισσότερους και σίγουρα στους νεότερους –αν όχι το έργο του- τουλάχιστον η ζωή του και η πολύπλευρη δράση του είναι άγνωστες. Για τη σύνθεση αυτών των κεφαλαίων του Δεύτερου Μέρους αξιοποιήθηκε το σύνολο του προσωπικού αρχείου του συγγραφέα, καθώς και οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής και οι οποίες επισυνάπτονται στο Παράρτημα Α'. Το τρίτο κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους αποτελεί καταγραφή του συνόλου του έργου του με βασική κατηγοριοποίηση σε δημοσιευμένο και αδημοσίευτο έργο και επιμέρους την ειδολογική και χρονολογική κατάταξή του.

Το Τρίτο Μέρος περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια και αφορά εξ ολοκλήρου το λογοτεχνικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια ειδολογική ταξινόμηση και μια επιμέρους χρονολογική κατάταξη του λογοτεχνικού έργου του. Στο δεύτερο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους παρουσιάζονται τα γραμματολογικά και άλλα στοιχεία των έργων, συγκεντρωτικά ανά λογοτεχνικό

είδος. Γίνεται αναφορά σε θέματα περιεχομένου και μορφής, σε θεματικές, στο σκοπό, στον αποδέκτη, στην πρόσληψη του έργου από την κριτική, σε κριτικές απόψεις που διατυπώνονται στην προσωπική αλληλογραφία του συγγραφέα, σε παρακειμενικές και μετακειμενικές ενδείξεις. Στο τρίτο κεφάλαιο του ίδιου Μέρους αναλύονται οι τάσεις και τα ρεύματα που επηρέασαν το λογοτεχνικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα και προσδιορίζουν και τη γραμματολογική του ένταξη. Επίσης, παρουσιάζονται και αναλύονται οι πιο χαρακτηριστικές αφηγηματικές τεχνικές που χρησιμοποιεί στο σύνολο σχεδόν του λογοτεχνικού του έργου ο συγγραφέας. Στο τέταρτο κεφάλαιο του ίδιου Μέρους αναλύονται ζητήματα ετερότητας, στο πλαίσιο του ανατολισμού, του οριενταλισμού και της Πολιτισμικής Εικονολογίας, που χαρακτηρίζουν το έργο του και επιχειρείται μια προσέγγιση της εικόνας του άλλου, του Αιγυπτίου, του μη Έλληνα, αλλά συγχρόνως και γηγενή, όπως αυτός παρουσιάζεται μέσα στο λογοτεχνικό του έργο.

Στο πρώτο κεφάλαιο του Τέταρτου Μέρους πραγματοποιείται μια ειδολογική και συνακόλουθα χρονολογική κατηγοριοποίηση του χρηστικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα. Το χρηστικό έργο περιλαμβάνει τα κείμενα που δεν είναι εξαρχής αισθητικά προσδιορισμένα και μένουν έξω από τον «λογοτεχνικό κανόνα». Η ειδολογική ποικιλία των χρηστικών κειμένων του Κώστα Τσαγκαράδα, δημοσιευμένων και αδημοσίευστων, επέβαλε μια σύντομη αναφορά στα γραμματολογικά στοιχεία των έργων. Στα υπόλοιπα κεφάλαια του ίδιου μέρους επιχειρείται, σύμφωνα με την προαναφερόμενη κατηγοριοποίηση, μια σύντομη και περιεκτική γραμματολογική εξέταση των εν λόγω έργων σε ζητήματα αντικειμένου, στοχοθέτησης, αποδέκτη αλλά και μορφής. Εμπεριέχονται αναφορές για τα δημοσιευμένα έργα στην κριτικογραφία της εποχής, τη δημοσιευμένη στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, καθώς και στις κριτικές που διατυπώνονται στην αλληλογραφία που διατηρούσε ο συγγραφέας με πνευματικούς ανθρώπους.

Ακολουθεί η Ειδική και Γενική Βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή. Παράλληλα με τη βιβλιογραφία επισυνάπτεται μια ενδεικτική καταγραφή της κριτικογραφίας της εποχής για τον Κώστα Τσαγκαράδα. Πρόκειται για δημοσιευμένες κριτικές για το έργο του και για δημοσιεύματα τα οποία αναφέρονται στον Κώστα Τσαγκαράδα, τη δράση του και την προσωπικότητά του. Τα δημοσιεύματα αυτά είναι σύγχρονα του Τσαγκαράδα και του έργου του και χρονολογούνται έως το 1964, δύο χρόνια, δηλαδή, μετά το θάνατό του. Οι μετέπειτα βιβλιογραφικές αναφορές στον ίδιο και το έργο του είναι πολλές και δεν

κρίθηκε σκόπιμο να καταγραφούν, καθώς αυτές συνεχώς αυξάνουν, εφόσον η περίοδος αυτή ερευνάται διαρκώς.

Στο τέλος της διατριβής επισυνάπτονται δύο παραρτήματα. Τα παραρτήματα περιέχουν εξωκειμενικά τεκμήρια και μαρτυρίες, που έχουν για την έρευνα που πραγματοποιήθηκε όχι «αποδεικτική» αλλά «ευρετική» σημασία¹. Στο πρώτο Παράρτημα περιλαμβάνονται οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις προσώπων, τα οποία είτε γνώριζαν τον Κώστα Τσαγκαράδα, είτε γνώριζαν γενικότερα πρόσωπα και πράγματα της Αιγύπτου εκείνη την περίοδο. Πρόκειται για τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, την κόρη του συγγραφέα, το Γιώργο Θωμά, βολιώτη εκπαιδευτικό και ερευνητή, που ήταν διορισμένος στη Ζαγορά και γνώρισε τον Κώστα Τσαγκαράδα προς το τέλος της ζωής του, τον Απόστολο Κυρίτη, ζωγράφο με καταγωγή από το Βόλο που έζησε στην Αλεξάνδρεια και γνώριζε, επίσης, το συγγραφέα, καθώς και τη Σοφία Γιαλουράκη, σύζυγο του αείμνηστου δημοσιογράφου και συγγραφέα Μανώλη Γιαλουράκη, μια από τις σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων στην Αλεξάνδρεια. Οι συνεντεύξεις χρησιμοποιούνται ως δευτερογενής πηγή πληροφοριών για το συγγραφέα και την εποχή του.

Στο δεύτερο Παράρτημα περιλαμβάνονται το Διάγραμμα ταξινόμησης του αρχείου του Κώστα Τσαγκαράδα, καθώς και ο κατάλογος αποστολέων και παραληπτών της αλληλογραφίας που διατηρούσε. Ακολουθούν τα εξώφυλλα των εκδοθέντων και ανέκδοτων έργων του Κώστα Τσαγκαράδα και πίνακες περιεχομένων των έργων του. Επισυνάπτονται, επίσης, σε αυτό το Παράρτημα περιλήψεις των δημοσιευμένων και αδημοσίευτων έργων του. Στο τέλος του Παραρτήματος παραθέτονται φωτογραφίες του συγγραφέα από το προσωπικό του αρχείο.

Η προσπάθειά μου να αξιοποιήσω όλο το αρχειακό υλικό καθώς και η ειδολογική ευρύτητα του έργου του Κώστα Τσαγκαράδα, που αγγίζει και άλλους επιστημονικούς τομείς, ενδέχεται να έχει ως αποτέλεσμα ορισμένες ελλείψεις. Βασικός στόχος υπήρξε η πραγμάτευση του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα, με έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, ενώ περιφερειακοί στόχοι ήταν να γίνει αναφορά στο σύνολο του έργου του, αλλά και στην προσωπικότητά του και την εποχή του. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε η μονογραφία που επιχειρήσαμε.

¹ Πρόκειται για επισήμανση του E. Leibfried, που βέβαια δεν αντίκειται στην κοινά αποδεκτή άποψη ότι «η πρόθεση του συγγραφέα» δεν μπορεί παρά να είναι αυτή που βρίσκεται διατυπωμένη στο συγκεκριμένο έργο του. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ³2002, σ. 241.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στην παρούσα διατριβή χρησιμοποιήθηκαν μια σειρά από επιστημονικές και εμπειρικές μεθόδους, προκειμένου να παρουσιαστεί, να καταγραφεί, να μελετηθεί και να αποτιμηθεί το σύνολο των εκδοθέντων και ανεκδότων έργων του Κώστα Τσαγκαράδα.

Το αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα ταξινομήθηκε, καταγράφηκε και έγινε αναλυτική ευρετηρίασή του. Καταρτίσθηκε διάγραμμα ταξινόμησης του αρχείου, το οποίο επισυνάπτεται στο Παράρτημα II της διατριβής, και σύμφωνα με το οποίο κατατάσσεται το αρχειακό υλικό σε είκοσι πέντε φακέλους. Παρατίθεται ο αντίστοιχος ταξινομικός αριθμός και η περιγραφή του περιεχομένου κάθε φακέλου. Οι είκοσι πέντε ταξινομικές κατηγορίες, που καταρτίζουν το διάγραμμα, ενσωματώνουν το σύνολο του αρχειακού υλικού ανάλογα με το είδος του. Ακολουθεί σε κάθε είδος επιμέρους εσωτερική χρονολόγηση του υλικού –όπου υπάρχουν ανάλογες ενδείξεις. Επιπλέον, καταρτίσθηκε από το αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα ένας κατάλογος αποστολέων και παραληπτών, που αφορά την επιστολογραφία που διατηρούσε ο συγγραφέας με φίλους και πνευματικούς ανθρώπους της εποχής, και ο οποίος επισυνάπτεται, επίσης, στο Παράρτημα II. Αναφορικά με το μεγάλο και σημαντικό κομμάτι του αρχείου, την επιστολογραφία, πρέπει να αναφερθεί ότι δεν ταξινομήθηκαν όλες οι επιστολές σύμφωνα με τον αλφαβητικό κατάλογο αποδεκτών και αποστολέων που καταρτίσθηκε. Κάποιες επιστολές, όπως και κάποια κριτικά δημοσιεύματα για το έργο του, έχουν κολληθεί σε άλμπουμ από τον ίδιο. Σε αυτή την περίπτωση διατηρήθηκε η εικόνα του αρχείου, την οποία είχε διαμορφώσει ο ίδιος ο συγγραφέας, στην προσπάθειά του να το οργανώσει, και το υλικό εντάχθηκε στην ταξινομική κατηγορία «Σύμμικτα». Άλλα προβλήματα ταξινόμησης σε όλα τα είδη του αρχειακού υλικού προέκυψαν στις περιπτώσεις που αυτό δεν έφερε χρονολόγηση (ιδιαίτερα στα σχέδια επιστολών του Τσαγκαράδα, παρότι για πολλές προκύπτει περίπου η χρονολογία), καθώς και στις επιστολές στις οποίες η υπογραφή του αποστολέα καθίσταται δυσανάγνωστη. Στις περισσότερες επιστολές με αυτό το πρόβλημα έγινε σύγκριση του γραφικού χαρακτήρα της επιστολής με άλλες. Σε μερικές περιπτώσεις προέκυψε ο αποστολέας, αλλά σίγουρα υπάρχουν αρκετές των οποίων οι υπογραφές δεν αποκωδικοποιούνται και, συνεπώς, δεν ταυτοποιούνται. Αναφορικά πάλι με τη διαδικασία ταξινόμησης, πραγματοποιήθηκε η ανασύσταση

της χρονολογικής διαδοχής του αδημοσίευτου λογοτεχνικού και χρηστικού έργου του Τσαγκαράδα, η οποία οδήγησε σε χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την εσωτερική και την υφολογική εξέλιξη της δημιουργίας του, αλλά και της ποιητικής του. Έγινε, επιπλέον, η ταυτοποίηση άρθρων, κειμένων του συγγραφέα που έφεραν ψευδώνυμα που ο ίδιος χρησιμοποιούσε. Στο πλαίσιο της καταγραφής του αρχείου φωτογραφήθηκε και το σύνολο των βιβλίων της προσωπικής βιβλιοθήκης του Κώστα Τσαγκαράδα. Όλη αυτή η διαδικασία ταξινόμησης και καταγραφής του συνόλου του αρχειακού υλικού έχει σκοπό όχι μόνο την άντληση πληροφοριών, αλλά την παρουσίαση και σύνθεση μιας οργανικά συνδεδεμένης αρχειακής μονάδας.

Εκτός από το αρχειακό υλικό και τις πρωτογενείς πηγές –το έντυπο, δημοσιευμένο και το χειρόγραφο έργο- πραγματοποιήθηκε έρευνα για πηγές, αρχεία και βιβλιογραφικά βοηθήματα, που συνέβαλαν στην εκπόνηση της εργασίας, στην Αθήνα, το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, τη Ζαγορά του Πηλίου, το Κάιρο της Αιγύπτου. Πιο συγκεκριμένα, μεγάλο μέρος των αρχείων και βιβλιογραφικών πηγών βρέθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, στην Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και στα παραρτήματά της, τη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη και το πρώην Καπνεργοστάσιο της λεωφόρου Λένορμαν, στο Νεοελληνικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου, στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στη Βιβλιοθήκη των Τριών Ιεραρχών του Βόλου, στη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς του Πηλίου. Δευτερογενείς πηγές για το συγγραφέα και το έργο του αποτέλεσαν συνεντεύξεις από πρόσωπα που γνώριζαν τον ίδιο και το έργο του.

Στο Πρώτο Μέρος καταγράφονται συνοπτικά οι ιστορικές και πνευματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αίγυπτο της συγκεκριμένης περιόδου και κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα. Παρότι το ερμηνευτικό πρόβλημα των λογοτεχνικών κυρίως κειμένων θεωρείται από μεγάλο μέρος των σύγχρονων μελετητών ως καθαρά «κειμενικό», δεν παραγνωρίζουμε την αναγκαιότητα της ιστορικής και πολιτισμικής διερεύνησης της εποχής, στην οποία συνηγορούν τόσο η κλασική ιστοριοφιλολογική θεώρηση όσο και σύγχρονες θεωρίες ανάλυσης του κειμένου, οι οποίες δεν εξαντλούν το ενδιαφέρον τους σε

αποκλειστικά ενδοκειμενικά δεδομένα, αλλά επικουρούν τη διαλεκτική ανάμεσα στο κείμενο και την κοινωνική του λειτουργία².

Στο Δεύτερο Μέρος γίνεται μια αναφορά στη ζωή, την κοινωνική και πνευματική δράση του Κώστα Τσαγκαράδα. Η άγνωστη ευρέως ζωή και δράση του Κώστα Τσαγκαράδα προσεγγίζεται όχι τόσο μέσα από την παλαιότερη και επικριμένη οπτική της προσωποκεντρικής-βιογραφικής προσέγγισης, αλλά μέσα από την πεποίθηση ότι ο συγγραφέας είναι ακόμη «παρών» και στις σύγχρονες θεωρίες λογοτεχνίας ως ο αντίθετος πόλος του αναγνώστη, ότι διαμεσολαβεί για την κοινωνική διάσταση της λογοτεχνίας και ο ρόλος του πρέπει να θεωρείται μέσα στην ιστορική του προοπτική³. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αξιοποιήθηκε όλο το προσωπικό του αρχείο για τη σύνθεση των κεφαλαίων του Δεύτερου Μέρους, και ιδιαίτερα οι πρωτογενείς πηγές (ημερολόγιο, αλληλογραφία, προσωπικές σημειώσεις, κ.ά.), αλλά και οι δευτερογενείς πηγές (μαρτυρίες και συνεντεύξεις ανθρώπων που τον γνώριζαν, πληροφορίες για τη ζωή του και τη δράση του από τον Τύπο, βιβλία, δημόσια έγγραφα κ.ά.).

Γενικότερα, το Δεύτερο αυτό Μέρος της παρούσας εργασίας προκρίθηκε να τοποθετηθεί στο κύριο μέρος της διατριβής κι όχι στο Παράρτημα, καθώς τα στοιχεία αυτά αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την περαιτέρω μελέτη ενός λογίου όχι τόσο γνωστού –τουλάχιστον στην Ελλάδα και στα ελλαδικά γράμματα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, «Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα», του Δεύτερου Μέρους τα περιεχόμενα και η διάρθρωση των απάντων του Κώστα Τσαγκαράδα, παρουσιάζοντας μια μεγάλη ειδολογική ποικιλομορφία, επιλέχθηκε να καθορισθούν με βάση τους φιλολογικούς κανόνες που διέπουν την ιστορική – κριτική έκδοση⁴. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιείται η βασική κατηγοριοποίηση σε δημοσιευμένο και

² Πιο συγκεκριμένα, η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας υποστηρίζει ότι η λογοτεχνία περιέχει κοινωνικά αντικείμενα αναφοράς, γιατί λαμβάνει υπόψη της το ενεργό ενδιαφέρον του συγγραφέα να κατανοήσει την κοινωνία του (βλ. John Hall, *Η Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1990, σ. 64). Σε παρόμοια προσέγγιση στηρίζονται πολλά θεωρητικά μεθοδολογικά μοντέλα ανάλυσης του κειμένου που εφαρμόζονται στις Πολιτισμικές σπουδές, στην Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας, καθώς και άλλα που προτείνονται από παλαιότερους και σύγχρονους θεωρητικούς, όπως ο Mikhail Bakhtine, ο Jan Mukarovsky, η Julia Kristeva, ο Jonathan Culler.

³ Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 374-375.

⁴ Βλ. τις αρχές που έχει καθορίσει ο B. Seuffert σχετικά με μια ιστορική-κριτική έκδοση στο Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 232.

αδημοσίευτο έργο και επιμέρους κατάταξή του σε λογοτεχνικό και χρηστικό· ακολουθεί παρουσίασή του αναφορικά με τον τρόπο έκδοσης ή δημοσίευσής του και με επιμέρους χρονολογική κατάταξη. Με το ίδιο σκεπτικό και τα ίδια φιλολογικά κριτήρια δομήθηκε το αρχικό κεφάλαιο του Τρίτου μέρους -εξυπηρετώντας βέβαια το στόχο του συγκεκριμένου κεφαλαίου της διατριβής. Προκρίνεται σε αυτή την περίπτωση η ειδολογική και η επιμέρους χρονολογική κατάταξή του. Αναφορικά με την εν λόγω χρονολογική κατάταξη επιλέγεται η χρονολογία της δημοσίευσης ή της έκδοσης –εφόσον είναι γνωστές και οι ημερομηνίες συγγραφής του έργου- που αποτελεί το καίριο χρονικό σημείο ανάμεσα στο έργο και την πρόσληψή του⁵. Επίσης, στην περίπτωση των διηγημάτων, τα οποία απαρτίζουν άτυπα στο αρχείο του τις συλλογές *Σαϊτιανά Δειλινά* και *Ξενητεμμένοι*, επιλέχθηκε η μεμονωμένη και σύμφωνα με χρονολογικά κριτήρια έκδοσής τους καταγραφή, εφόσον προκρίθηκε ο χρόνος και ο τρόπος έκδοσης των έργων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους παρουσιάζονται και εξετάζονται εν συντομία τα γραμματολογικά στοιχεία των αφηγηματικών ειδών, με τα οποία ασχολείται ο Τσαγκαράδας. Γίνεται αναφορά σε ζητήματα περιεχομένου και μορφής των έργων, καθώς και στις θεματικές συνιστώσες τους. Διερευνάται -όπου υπάρχουν δεδομένα επαρκή- ο σκοπός του έργου, ενώ εντοπίζεται -όπου είναι εφικτό- το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται ο συγγραφέας. Γίνεται, επίσης, αναφορά στην πρόσληψη του έργου από την κριτική, με αναφορές σε συγκεκριμένες κριτικές για τα έργα που δημοσιεύθηκαν, στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό καταγράφονται, επίσης, και οι σχετικές κριτικές απόψεις για τα εν λόγω δημοσιευμένα έργα που διατυπώθηκαν στην αλληλογραφία της εποχής, την οποία διατηρούσε ο Κώστας Τσαγκαράδας. Επιπρόσθετα, επισημαίνονται οι παρακειμενικές και μετακειμενικές ενδείξεις των δημοσιευμένων κατά κύριο λόγο έργων, με αναφορές στους τίτλους, τους υπότιτλους των έργων, στα προλογικά σημειώματα, στις αναγγελίες έκδοσης. Όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν μια σαφή γραμματολογική εικόνα για το λογοτεχνικό έργο του Τσαγκαράδα.

Στο τρίτο κεφάλαιο του ίδιου Μέρους αναλύονται χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα που, από τη μια, προσδιορίζουν τη γραμματολογική ένταξη του έργου και, από την άλλη, δίνουν το ιδιαίτερο στίγμα της λογοτεχνικής γραφής του συγγραφέα. Πιο συγκεκριμένα, αναλύονται τα ρεύματα και

⁵ Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 233.

οι τάσεις που συνυφαίνονται μέσα στο λογοτεχνικό έργο του Τσαγκαράδα, με παραπομπές σε παραθέματα από το σύνολο των έργων του. Επιπλέον, γίνεται παρουσίαση των αφηγηματικών τεχνικών που εμφανίζονται με συχνότητα στο σύνολο σχεδόν του έργου του συγγραφέα και προσδιορίζουν τη λογοτεχνική γραφή του. Οι αφηγηματικές αυτές τεχνικές αναλύονται σύμφωνα με τη θεωρία του αφηγηματικού λόγου του Gérard Genette⁶. Στο τέταρτο κεφάλαιο του ίδιου μέρους επιχειρείται ανάλυση ζητημάτων που αφορούν την ετερότητα και την εικόνα του Άλλου, του Αιγυπτίου, όπως αυτός παρουσιάζεται στο λογοτεχνικό έργο του Τσαγκαράδα. Πραγματοποιείται επιλογή κάποιων αφηγηματικών στοιχείων και τεχνικών μέσα από τα οποία προσδιορίζεται η εικόνα του Άλλου, σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις και τη μεθοδολογία κυρίως της Πολιτισμικής Εικονολογίας⁷ και της αφηγηματολογίας του Gérard Genette.

Στο πρώτο κεφάλαιο του Τέταρτου Μέρους πραγματοποιείται μια ειδολογική κατάταξη του χρηστικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα. Το υλικό κάθε ενότητας παρουσιάζεται χρονολογικά. Στο πλαίσιο της φιλολογικής εργασίας τέθηκε το ζήτημα της χρονολόγησης των αδημοσίευτων χειρόγραφων έργων του Κώστα Τσαγκαράδα και χρησιμοποιήθηκαν άλλοτε «εξωτερικά» και άλλοτε «εσωτερικά» κριτήρια χρονολόγησής τους. Σε μερικές περιπτώσεις επετεύχθη η απόλυτη χρονολόγηση των έργων, ενώ σε άλλες η σχετική, με τη βοήθεια ενός *terminus post quem* και ενός *terminus ante quem*. Η κατηγοριοποίηση αυτών των κειμένων του τετάρτου γένους πραγματοποιείται σύμφωνα με την ομαδοποίηση των χρηστικών κειμένων που

⁶ Παρά την κριτική –αρνητική και εποικοδομητική– που υφίσταται η τυπολογία του Gérard Genette για την αφηγηματολογία, διαθέτει πληρότητα, αποτελεί ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την ανίχνευση μεγάλου αριθμού τεχνικών, το οποίο παραμένει αναντικατάστατο. Αποτελεί δε και τη σημαντικότερη συμβολή της «Παρισινής Σχολής» στη θεωρία της αφήγησης. Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ²2003, σ. 147 και Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 133 και αναλυτικότερα στα Gérard Genette, “Discours du récit”, *Figures III*, 1972 και Gérard Genette, *Nouveau discours du récit*, 1983.

⁷ Πρόκειται για μετάφραση του όρου «Imagologie». Η Ιωάννα Αγοραστού-Οικονόμου μαζί με τον Hugo Dyserinck προκρίνουν τη μετάφραση του όρου στα ελληνικά ως Συγκριτική Στερεοτυπολογία. Όπως κι αν έχει, αποτελεί ιδιαίτερο κλάδο της Συγκριτικής Γραμματολογίας. Βλ. Ιωάννα Αγοραστού-Οικονόμου, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη εκδ. University Press Studio, 1992, σ. 15.

επιχείρησε ο Η. Belke⁸. Επιλέχθηκε αυτή η μεθοδολογία, γιατί εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την κατάταξη και μελέτη των χρηστικών κειμένων με κριτήρια το αντικείμενο, το στόχο και το δέκτη τους. Έτσι, παρότι γίνεται μια σύντομη θεώρηση της μορφής και του περιεχομένου των εν λόγω έργων, η κλίση τους προς την «πληροφορία» που βαρύνει περισσότερο, προσανατολίζει τη μελέτη περισσότερο προς τη λειτουργική και ιστορική προσέγγισή τους. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, γίνεται προσπάθεια, εκτός από την καθαυτή παρουσίαση του αντικειμένου των χρηστικών έργων, να καταδειχθεί και ο δέκτης τους, που αποτελεί σημαντική παράμετρο της ύπαρξής τους⁹. Επιπρόσθετα, αναφορικά με το δημοσιευμένο χρηστικό έργο του Τσαγκαράδα γίνεται αναφορά στη σχετική κριτικογραφία της εποχής, τη δημοσιευμένη στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, καθώς και στις κριτικές που εμπεριέχονται στην αλληλογραφία που διατηρούσε ο Τσαγκαράδας με λογίους της εποχής του.

Αναφορικά με τις συνεντεύξεις στο Παράρτημα Ι, καταρτίστηκε ερωτηματολόγιο σχετικό με τον κάθε συνεντευξιζόμενο με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν. Στο συγκεκριμένο Παράρτημα επιλέχθηκαν τμήματα μόνο των συνεντεύξεων που αφορούν το συγκεκριμένο συγγραφέα.

Εν κατακλείδι, επειδή η θεωρητική συζήτηση γύρω από θέματα ερμηνείας και ανάλυσης των λογοτεχνικών και μη κειμένων βρίσκεται σε εξέλιξη και υπάρχει έντονος θεωρητικός προβληματισμός κατά τις τελευταίες δεκαετίες, που οδηγεί στη σύνθεση διαφόρων μοντέλων και τυπολογιών ανάλυσης και συνακόλουθα σε ποικίλες προσεγγίσεις και τοποθετήσεις, η μεθοδολογία που ακολούθησα δεν είναι πάντοτε αυστηρά προσδιορισμένη από μία τυπολογία. Συγκεκριμένα θεωρητικά μοντέλα αλλά και μια σύνθεση λειτουργικών και σημαντικών στοιχείων από νεότερες θεωρίες και τυπολογίες έχουν εξίσου τη θέση τους στην ερμηνευτική προσπάθεια και προσέγγιση που πραγματοποιήθηκε.

⁸ Ο όρος «χρηστικά κείμενα» καθιερώθηκε από τον F. Sengle στη γερμανική γραμματολογία (Gebrauchstexte), ενώ η συστηματική ομαδοποίηση και κατάταξη των «χρηστικών κειμένων» που θα ακολουθήσουμε στην εργασία μας ανήκει στον Η. Belke. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 183, 188.

⁹ Το διπλό εξάλλου κριτήριο της κατάταξής του ο Η. Belke το ορίζει ως προς το αντικείμενο, το στόχο του, και ως προς το δέκτη τους. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 189.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Ο Κώστας Τσαγκαράδας υπήρξε μια πνευματική μορφή των γραμμάτων του νεότερου ελληνισμού της Αιγύπτου. Με εξαίρεση κάποιους μείζονες λογοτέχνες, όπως ο Καβάφης, οι υπόλοιποι δεν έγιναν ευρέως γνωστοί στα ελλαδικά γράμματα. Αυτό εν μέρει δικαιολογείται από το γεγονός ότι για ένα διάστημα το πνευματικό κέντρο των ελληνικών γραμμάτων υπήρξε η ίδια η Αλεξάνδρεια, αλλά και από το γεγονός ότι η μητροπολιτική Ελλάδα, όταν λίγο μεταγενέστερα λαμβάνει τα σκήπτρα της πνευματικής ζωής, προσπαθώντας να ανασυντάξει τις δικές της πνευματικές δυνάμεις, θεωρεί τη διασπορά και τη δημιουργία που απορρέει από αυτήν περιφερειακή και παραπληρωματική.

Το έργο και η κοινωνική δράση του Κώστα Τσαγκαράδα απασχόλησαν τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της Αιγύπτου¹⁰. Οι αυτοτελείς εκδόσεις των έργων του έτυχαν πολυάριθμων κριτικών δημοσιευμάτων στον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο της Αλεξάνδρειας κυρίως, αλλά και άλλων πόλεων της Αιγύπτου. Αναφορικά με τις αυτοτελείς του εκδόσεις δεν έλειψαν και κάποιες κριτικές σε αθηναϊκές εφημερίδες από κριτικούς που είχαν λάβει τα εν λόγω έργα του¹¹, κάποιες σε εφημερίδες του Βόλου, τον οποίο ο Τσαγκαράδας επισκεπτόταν και στον οποίο, όπως και στη γενέτειρά του Ζαγορά του Πηλίου, διατηρούσε φίλους¹², αλλά και κάποιες κριτικές

¹⁰ Βλ. σχετικά το αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής «Κριτικογραφία, δημοσιεύματα, αναφορές στο έργο και τη δράση του Κώστα Τσαγκαράδα».

¹¹ Βλ. κριτικές από τους Άλκη Θρύλο («Νέα βιβλία. Χικαγιάτ, διηγήματα Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Εσπέρα* Αθηνών, 18-12-1925, σ. 1, και «Τα Προβλήματα της Ξηνητείας, χρονικό των μεταφουτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στην τελετουργική κοιλάδα. Μελέτη του Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Ελληνικόν Αίμα* Αθηνών, 8-11-1946, σ. 2^α), Γ. Αρβανιτάκη («Βιβλιογραφία. Εκδόσεις «Γραμμάτων» Αλεξανδρείας, 1924, Κώστα Τσαγκαράδα ΝΑΜΠΙΑ», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 21-7-1924), Θωμά Βινικίου/Παπακωνσταντίνου («Θεσσαλοί λογοτέχνη. Κώστας Τσαγκαράδας. Κριτικά σημειώματα.», εφ. *Λαϊκὴν Βόλου*, 25-2-1925 και «Οι εν τη ξένη Θεσσαλοί λογογράφοι. Πηλιορείτες διηγηματογράφοι», περ. *Πανθεσσαλικό Λεύκωμα*, έτος πρώτον, Βόλος, 1927), Απόστολο Σπανοβασίλη κ.ά.

¹² Κριτικές για το έργο του γράφονται, μεταξύ των άλλων, στον Τύπο του Βόλου από τους Θωμά Βινικίου/Παπακωνσταντίνου («Θεσσαλοί λογοτέχνη. Κώστας Τσαγκαράδας. Κριτικά σημειώματα.», εφ. *Λαϊκὴν Βόλου*, 25-2-1925 και «Οι εν τη ξένη Θεσσαλοί λογογράφοι. Πηλιορείτες διηγηματογράφοι», περ. *Πανθεσσαλικό Λεύκωμα*, έτος πρώτον, Βόλος, 1927), Γιώργο Θωμά (εφ. *Η Θεσσαλία* Βόλου, 5-12-1965), Τάκη Σαρακινό («Εντυπώσεις και κρίσεις. Πηλιορείτικη φιλολογία», εφ. *Θεσσαλία* Βόλου, 25-7-1927 και «Εντυπώσεις και κρίσεις. Ναμπία», εφ. *Θεσσαλία* Βόλου, 25-7-1927).

στον Τύπο άλλων ελληνικών πόλεων¹³. Οι κριτικές για το δημοσιευμένο έργο του, λογοτεχνικό και χρηστικό, υπήρξαν σε γενικές γραμμές θετικές. Ωστόσο, αυτές δεν ξεπερνούσαν σε έκταση και εμβάθυνση το μέγεθος ενός άρθρου –άλλοτε εκτενέστερου κι άλλοτε μικρότερου.

Αναφορές στο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα γίνονται, επίσης, σε βιβλία της εποχής που αναφέρονται εν γένει στον ελληνισμό της Αιγύπτου αλλά και ειδικότερα στην πνευματική του δραστηριότητα και είναι κατεξοχήν έργα Ελλήνων της Αιγύπτου¹⁴. Αλλά και μεταγενέστερα, μετά δηλαδή από την παρακμή και φυγή του ελληνισμού από την Αίγυπτο, αναφορές στο συγγραφικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα γίνονται ως επί το πλείστον από ιστορίες λογοτεχνίας του ελληνισμού της Αιγύπτου, γραμμένες από Αιγυπτιώτες ή άλλες εκδόσεις με γενικότερες και ειδικότερες αναφορές στη δραστηριότητα και δημιουργία του ελληνισμού της Αιγύπτου¹⁵. Η έρευνα και οι ειδικότερες μελέτες, λοιπόν, για το έργο συγκεκριμένων Ελλήνων δημιουργών της Αιγύπτου είναι λίγες, ενώ περισσότερες είναι οι σύντομες αναφορές σε γενικότερα και συλλογικότερα έργα, εκδηλώσεις, συμπόσια και αλλού.

Σε γενικές γραμμές, όμως, το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα, όπως και άλλων Ελλήνων πνευματικών δημιουργών της Αιγύπτου δεν αναφέρεται στις νεοελληνικές

¹³ Βλ. σχετικά δημοσιεύματα του Ντίνου Χριστιανόπουλου («Τσαγκαράδας Κ., Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 17 Σεπτεμβρίου 1951) και Κ. Μαρινάκη («Τσαγκαράδας Κ. “Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ”», περ. *Μακεδονικά Γράμματα*, 3/1951, 85) στον μακεδονικό Τύπο, του Γ. Πελλερέν («Νέαι Εκδόσεις. Κώστα Τσαγκαράδα: Ναμπία. Γράμματα – Αλεξάνδρεια – 1924», εφ. *Ηπειρος Ιωαννίνων*) στον Τύπο των Ιωαννίνων.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά σχετικά βιβλία των Ευγένιου Μιχαηλίδη [*Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνας εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, Αλεξάνδρεια 1964], Μαν. Γιαλουράκη [*Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αίγυπτο*, Αλεξάνδρεια 1962], Απ. Κωνσταντινίδη («Από την ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αίγυπτο», περ. *Βίαις*, τχ. 102-107, Αλεξάνδρεια Ιούλιος 1959), Λουκά Χριστοφίδη (*Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, Αθήνα, εκδ. Μπάυρον, σειρά: Ελλάδα: Χθες-Σήμερα, ²1983).

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά συγγράμματα των Αθ. Πολίτη (*Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, Αλεξάνδρεια, εκδ. «Γράμματα», 1930), Μαν. Γιαλουράκη (*Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, ²2006), Ευθ. Σουλογιάννη, (*Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, στο πλαίσιο εκδηλώσεων για τον Παγκόσμιο Ελληνισμό, Αθήνα, εκδ. Δήμος Αθηναίων, Πολιτιστικός Οργανισμός, 1999), Ιω. Χατζηφώτη [*Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου ελληνισμού (19^{ος}-20ός*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1999], Ηρ. Λαχανοκάρδη, (*Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια, Σύντομος ιστορική ανασκόπησης του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, Αλεξάνδρεια 1927), Δέσποινας Σεβαστοπούλου (*Η Αλεξάνδρεια που φεύγει*, Αλεξάνδρεια, τυπογραφείο “Le Progrès” Γ. Μπόλλα και Σια, 1953 και *Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου*, 1977).

γραμματολογικές μελέτες και τις νεοελληνικές ιστορίες λογοτεχνίας, που συνήθως παραλείπουν το σημαντικό κεφάλαιο της πνευματικής δημιουργίας του ελληνισμού της διασποράς¹⁶.

Ειδικότερα, δεν υπάρχει έως σήμερα μια διεξοδική μελέτη για το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα, ενώ στις υπάρχουσες κριτικές αναφορές δεν αναφέρεται με ιδιαίτερη έμφαση η ιδιαιτερότητα και πρωτοτυπία του έργου του. Αυτό μπορεί εν μέρει να οφείλεται και στη σύγχρονη επιστήμη της Φιλολογίας και των κλάδων της που πρόσφατα μόνο έχουν στρέψει την έρευνα και τη μελέτη τους σε ζητήματα έως πρόσφατα παραγκωνισμένα και «ήσσονα».

Η παρούσα διατριβή έχει ως στόχο να καλύψει αυτό το βιβλιογραφικό κενό με την παρουσίαση του συνόλου του έργου του Κώστα Τσαγκαράδα, δημοσιευμένου και ανέκδοτου, και να επισημάνει την ιδιαιτερότητα του έργου του και την συνεισφορά του στη γραμματεία του νεότερου ελληνισμού της Αιγύπτου μέσα από μια σύγχρονη επιστημονική θεώρησή του.

¹⁶ Οι ιστορίες λογοτεχνίας των Κ.Θ. Δημαρά (*Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, 1964), Λίνου Πολίτη (*Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ³1980), Mario Vitti (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1987), Γιάννη Κορδάτου (*Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1962) δεν εμπεριέχουν αναφορές στη γραμματεία του ελληνισμού της Αιγύπτου.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.	αριθμός
βλ.	βλέπε
εκ.	εκατοστό/εκατοστά
εκδ.	έκδοση
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
επιμ.	επιμέλεια
εφ.	εφημερίδα
κ.α.	και αλλού
κ.ά.	και άλλα
κ.ε.	και εξής
κ.λπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής
μτφρ.	μετάφραση
ό.π.	όπως παραπάνω
π.β.	παράβαλε
περ.	περιοδικό
σ.	σελίδα, σελίδες
σχ.	σχήμα
τ.	τόμος
τχ.	τεύχος, τεύχη
φ.	φύλλο
χ.τ.	χωρίς τίτλο
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

ed.	editor
eds.	editors
no	numero/number
p.	page/pages
vol.	volume

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ – ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

1. Ο παροικιακός ελληνισμός της Αιγύπτου

1.1 Αίτια δημιουργίας του παροικιακού ελληνισμού

Η Αίγυπτος αποτέλεσε χώρο υποδοχής πολλών μεταναστευτικών ρευμάτων ελληνικών πληθυσμών από αρχαιοτάτων χρόνων, γεγονός που την καθιστούσε κατά καιρούς χώρο προσφιλή και οικείο προς τους Έλληνες και την ενσωμάτωνε σε έναν δυνητικό ορίζοντα περιστασιακής ή και μονιμότερης εγκατάστασης και δραστηριοποίησής τους¹.

Βέβαια, το νεοελληνικό παροικιακό ρεύμα δεν προκλήθηκε από τις ίδιες αιτίες που δημιούργησαν μεταναστεύσεις και αποικισμούς κατά την αρχαιότητα ή κατά το μεσαιωνικό Βυζάντιο². Αυτό το νεοελληνικό μεταναστευτικό ρεύμα διακρίνεται αναφορικά με τα αίτια δημιουργίας του σε δύο περιόδους: Στην πρώτη περίοδο που χρονολογείται από την πτώση της Πόλης έως τα μέσα του 19^{ου} αι. και οφείλεται στην εν γένει δυσχερή κατάσταση που δημιουργήθηκε από την τουρκική κατοχή. Στη δεύτερη περίοδο που ξεκίνησε από τα μέσα του 19^{ου} αι. και διήρκεσε έως τη φυγή και τη συρρίκνωση του ελληνισμού της Αιγύπτου και οφείλεται κατά

¹ Ας σημειωθεί ότι αναφορικά με τις σχέσεις Ελλήνων και Αιγυπτίων που χρονολογούνται από την αρχαιότητα, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο οι Αιγύπτιοι, παρότι δεν εμπιστεύονταν και δεν δέχονταν εύκολα τους ξένους, ωστόσο εξαιτίας της μακρόχρονης και επιτυχούς παραμονής των Ελλήνων στην Αίγυπτο, οι βασιλείς τους αναγνώριζαν στους Έλληνες πολεμικές ικανότητες. Επίσης, χιλιάδες Έλληνες αλλά και εξελληνισμένοι μεταναστεύουν και εγκαθίστανται στην ελληνιστική Αλεξάνδρεια. Βλ. Ελένη Κλαδάκη-Μανώλη, «Οι Έλληνες της Αιγύπτου κατά την Αρχαιότητα», στο συλλογικό τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 148.

² Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1983, σ. 22.

κύριο λόγο στην οικονομική καθυστέρηση των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών³.

Το σύγχρονο, λοιπόν, παροικιακό φαινόμενο (από τον 18^ο αι. κ.ε.) που εξελίσσεται και αναπτύσσεται από την Ελλάδα προς την Αίγυπτο αφορά δύο κράτη υποτελή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ανοχή αλλά κάποτε και η ενθάρρυνση αυτής της κινητικότητας μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴ υπήρξε ένας σημαντικός παράγοντας ενεργοποίησης των μετοικεσιών. Σε αυτό συνηγόρησε ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και τη συνθήκη του Παρισιού μια άνευ προηγουμένου οικονομική δραστηριότητα στις χώρες της Εγγύς Ανατολής, στην Αίγυπτο και στα Βαλκάνια εξαιτίας της διείσδυσης της Γαλλίας και της Αγγλίας⁵. Το παγκόσμιο αποικιοκρατικό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, έτσι όπως διαμορφώθηκε μέσα από τις επικρατούσες συνθήκες, τις οικονομικές συμβάσεις και συμφωνίες, τις διομολογήσεις, καθώς και μια σειρά ευνοϊκών ρυθμίσεων με τις κυβερνήσεις των κρατών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανέκοψε την αστική τους ανάπτυξη και κατήυθνε την όποια ανάπτυξή τους στην εξυπηρέτηση των αναγκών των μητροπόλεων των αποικιοκρατικών δυνάμεων⁶.

Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα οι ανάγκες των αποικιοκρατικών δυνάμεων για θαλάσσιες μεταφορές εμπορευμάτων αποδυνάμωσαν –αν όχι κατέστρεψαν– τα «δυνάμει» κέντρα της βιομηχανικής μεταποίησης, ένα από τα οποία είναι και το Πήλιο, όπου ανθίζει πλέον η ναυτιλία⁷, και συνεπώς κατέστησαν την Ελλάδα εξαρτώμενη από το οικονομικό κεφάλαιο των αποικιοκρατικών δυνάμεων. Αναμφίβολα βέβαια και μια σειρά άλλων ιδιόμορφων παραγόντων, όπως τα έργα της διώρυγας του Σουέζ⁸, η μεγάλη ζήτηση του αιγυπτιακού βαμβακιού από τη δυτική

³ Ας σημειωθεί ότι οι ελληνικές εμπορικές κοινότητες πριν από τον 19^ο αι. δημιουργήθηκαν χάρη στο ευνοϊκό νομικό πλαίσιο που προστάτευε τα εμπορικά τους συμφέροντα, ενώ η μετανάστευση του 20ού αι. στηρίχθηκε στην προσφορά εργασίας. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, London, published for the Middle East Centre St. Antony's College Oxford by Ithaca Press, 1989, σ. 12, 35.

⁴ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 1993, σ. 89.

⁵ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1994, σ. 89.

⁶ Βλ. Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 50, 58.

⁷ Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν η Ζαγορά, το Τρίκερι και η Μιτζέλλα στο Πήλιο ως κέντρα εξυπηρέτησης εμπορικών και ναυτιλιακών αναγκών της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας. Βλ. Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., 122.

⁸ Χιλιάδες Έλληνες ναυτικοί, νησιώτες, προπάντων Κάσιοι, έσπευσαν να εργασθούν στο μεγάλο έργο της διώρυγας του Σουέζ έπειτα από έκκληση του Ντε Λεσσέψ. Σε 5.000

βιομηχανία κατά τη διάρκεια του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου⁹, αλλά και παραμέτρων όπως η παράδοση, το ιστορικό παρελθόν και οι όποιοι δεσμοί, η γειτνίαση με το εθνικό κέντρο, η αστική αγορά, η βιομηχανική επανάσταση, η μονοπωλιακή κυριαρχία, η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εν γένει πολιτιστική και οικονομική υπανάπτυξη της Αιγύπτου¹⁰ αλλά και άλλες ευνοϊκές συνθήκες συνέβαλαν σημαντικά στη μετακίνηση ελληνικού πληθυσμού προς την Αίγυπτο και στην ακόλουθη ακμή του εν λόγω παροικιακού ελληνισμού.

1.2 Η οικονομική δραστηριότητα της ελληνικής παροικίας

Η οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διευκολύνεται από την έντονη εμπορική διείσδυση των δυτικών μητροπόλεων στην Αίγυπτο καθώς και από το μετασχηματισμό της εκεί οικονομίας¹¹. Οι Έλληνες που ζουν εκτός του μικρού ελλαδικού κράτους και εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι πιο πολυάριθμοι, πιο πλούσιοι και αποτελούν το σημαντικότερο οικονομικά κομμάτι του ελληνισμού που δραστηριοποιείται στην Εγγύς Ανατολή και ωφελεί σημαντικά το ελληνικό βασίλειο¹².

Η υποστήριξη του Μωχάμετ Άλη και των διαδόχων του προς τους Έλληνες αναφορικά με την οικονομική τους δραστηριότητα και η προσπάθειά του να τους καταστήσει αστική τάξη της Αιγύπτου, συντέλεσε στη μεγάλη ανάπτυξη του ελληνικού ναυτικού και συνακόλουθα του εμπορίου που αντιπροσώπευε το ένα τρίτο του συνολικού εμπορίου της Αλεξάνδρειας κατά το 1841. Από το 1860 παρατηρείται η δραστηριοποίηση Ελλήνων στις αγορές της Εγγύς Ανατολής και ειδικότερα της

υπολογίζει τους Κασίους μετανάστες που πήγαν στην Αίγυπτο ο δημοσιογράφος Ι. Σουλτανάκης. Βλ. Μιχάλης Κ. Σκουλιός, «Ο Ελληνισμός στις παρίσθιμες πόλεις της Αιγύπτου», στο συλλογικό τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, εκδ. Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός σε συνεργασία με το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), σ. 183

⁹ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 89.

¹⁰ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 17, 18, 25.

¹¹ Ματούλα Τομαρά – Σιδέρη, *Εκφάνσεις της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στον κωδίκελλο του Ευ. Αχιλλόπουλου*, Ιούνιος 2001, σ. 4.

¹² Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 91.

Αιγύπτου ως τραπεζιτών και εταίρων σε αγγλικούς οίκους¹³. Η σύνδεση, γενικότερα, του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου (εφοπλιστικού και χρηματιστικού) με το αγγλικό ήταν οργανική, καθότι η Αγγλία διέθετε βαριά βιομηχανία, την κυριαρχία στους εμπορικούς θαλάσσιους δρόμους και τον έλεγχο της αποικιοκρατικής αγοράς¹⁴. Η σύζευξη αυτή προσέδωσε στο ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο διεθνή χαρακτήρα και συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξή του.

Ο Στρατής Τσίρκας περιγράφοντας την οικονομική πραγματικότητα στη νεότερη Αίγυπτο γράφει: «Εβραίοι, λεβαντίνοι και γραιοί μπανκιέρηδες μονοπωλούν το χρήμα, δυναστεύουν την αγορά και οργιάζουν ασύδοτοι, κάτω από την προστατευτική σκιά που τους εξασφαλίζουν οι ξιφολόγχες της ενάρετης βασίλισσας Βικτώριας. Οι δόλιες χρεωκοπίες, οι καταχρήσεις, οι κυνικές απάτες, οι κλοπές και οι πλαστογραφίες βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη»¹⁵. Η ίδια οικονομική πραγματικότητα φωτισμένη διαφορετικά, σε μια πιο επίσημη εκδοχή για το θέμα από τον Αθ. Πολίτη: «Πάντες παρέσχον την συνδρομήν των εις τας προόδους της νεωτέρας Αιγύπτου η οποία ούτω εν διαστήματι εκατόν ετών επετέλεσε βήματα γιγάντεια εν τη οδώ του πολιτισμού. Καθ' ην στιγμήν πανταχού της υφηλίου πνέει άνεμος στενού εθνικισμού, ήτο ίσως επίκαιρο να υπομνησθή η ιστορία αύτη της συμπράξεως και της διεθνούς εργασίας»¹⁶.

Επιπλέον, η αλματώδης ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας αλλά και η μεγάλη ζήτηση του βαμβακιού από τις δυτικές μητροπόλεις¹⁷ προσείλκυσε τον

¹³ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 90. «Ο παροικιακός αστισμός από εμπορομεσιτικός που ήταν με ιδεολογία εθνικοδημοκρατική γίνεται στην κορυφή του τουλάχιστον, χρηματιστικός και η ιδεολογία του εκφυλίζεται σε ρασιστικό μεγαλοϊδεατισμό». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, ⁸1987, σ. 44.

¹⁴ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 174.

¹⁵ Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 161.

¹⁶ Αθ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι του 1927*, α' τόμος, Αλεξάνδρεια-Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία «Γράμματα», 1930, σ. 493. Οι απόψεις ειδικότερα για το ρόλο και τη δράση των Ελλήνων στη χώρα του Νείλου ποικίλλουν, αποκαλύπτοντας τη διαφορετική οπτική αλλά και τη θέση των εκφραστών του.

¹⁷ «Ο λόρδος Κρόμερ μεταβάλλει την Αίγυπτο σε μονοκαλλιεργητική αποικία των κλωστοϋφαντουργείων του Μάντσεστερ και του Λανκασάιρ. Εμποδίζει την καλλιέργεια του καπνού, περιορίζει και αποθαρρύνει τη σπορά του ζαχαροκάλαμου και του σταριού. Τις λίγες βιομηχανίες που υπάρχουν τις πνίγει. [...] Κι έτσι, ένας τόπος με άφθονη πρώτη ύλη και φθηνά εργατικά χέρια, καταντάει να μην παράγει ούτε ένα τόπι βαμπακερό ύφασμα και να

ελληνισμό στην Αίγυπτο, ο οποίος ήλεγχε σε μεγάλο βαθμό την εμπορική και χρηματιστηριακή δραστηριότητα έως τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο¹⁸, αποτελώντας το πολυπληθέστερο ξένο στοιχείο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η κυριαρχία του ελληνισμού είναι αναμφισβήτητη στην Αλεξάνδρεια¹⁹, όπου η οικονομική ακμή της ελληνικής παροικίας αντανακλάται σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής²⁰.

Μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, αλλά κυρίως μετά το Μεσοπόλεμο οι Έλληνες δεν κατέχουν πια την κυριαρχία στην παραγωγή του βαμβακιού και του καπνού της Αιγύπτου²¹. Εκτός από το γεγονός ότι διεισδύουν διεθνείς εταιρείες που

πληρώνει πανάκριβα τα προϊόντα της βιομηχανίας του προστάτη του». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 158.

¹⁸ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 90.

¹⁹ «Τη φήμη της η Αλεξάνδρεια μήτε στη λάμψη του Πολιτισμού της μήτε στο Μουσείο της μήτε στη Βιβλιοθήκη της την οφείλει σήμερα. Αυτά όλα τα ωραία πράγματα τα είχε, αλοίμονο, άλλοτε. Τη φήμη της σήμερα την οφείλει κυρίως στο χρηματιστήριο, που είναι και η αληθινή της καρδιά. [...] Γι' αυτό αν επρόκειτο να δώσω τώρα τον ορισμό του Αλεξανδρινού, δεν θα μεταχειριζόμουν παρά αυτές τις τέσσερις λέξεις: ον με χρηματιστηριακή νοοτροπία». Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 1971, σ. 116-117. «Η ελληνική παροικία δεν πρωτεύει εις την Αίγυπτον μόνον ως εκ του αριθμού αλλά και διά τον πλούτον και την δύναμίν της. Είπαμεν ότι υπό κοινωνικήν έποψιν η Αλεξάνδρεια είναι καθαρώς ελληνική». Βλ. *Η Αίγυπτος*, αρ. 14, εν Αθήναις, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Φεβρουάριος 1901, σ. 109-110.

²⁰ Εκτός από τις επιχειρηματικές και πνευματικές δραστηριότητες στις οποίες διακρίνεται ο ελληνισμός της Αλεξάνδρειας, η ελληνική κοινότητά της πρωτοστατεί και στον αστικό και αρχιτεκτονικό εκσυγχρονισμό της πόλης ανοικοδομώντας μαζικά νέα κτήρια, προκειμένου να εξάρει την παρουσία της μέσα στην πολυεθνική κοινωνία της Αλεξάνδρειας. Οι Έλληνες συμμετέχουν σε αυτόν τον εκσυγχρονισμό της πόλης ως εργολάβοι, επενδυτές, χρηματοδότες αλλά και ως μηχανικοί και αρχιτέκτονες, επιβάλλοντας τις τάσεις της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής. Βλ. Βασίλης Σ. Κολώνας, «Αρχιτεκτονική έκφραση του Ελληνισμού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (1850-1950)», στον τόμο: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου: *Η Πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20^{ός} αι.)*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2000, σ. 125.

²¹ «Το μόνον όπερ πρέπει να εννοήσωμεν είναι ότι ο εύκολος πλουτισμός της άλλοτε εξέλιπε πλέον και δι' ημάς όπως και διά τους άλλους επίσης και ότι από τούδε πρέπει να εργασθώμεν ενταύθα υπό τας ίδιαις συνθήκας υφ' ας εργαζόμεθα και εις άλλας χώρας» Βλ. Αθ. Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτω Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια, 1931, σ. 18, καθώς και άλλη μαρτυρία: «Άλλοτε τοιαύτη τάξις δυστυχούντων Ελλήνων δεν υπήρχεν εις την Αίγυπτον. Οι διαμένοντες από πολλών ετών εις τα χωρία λέγουν ότι εις άλλην εποχήν ο τόπος αυτός ήτο αληθής γη της επαγγελίας. Ήτο η εποχή, ότε η τοκογλυφία δεν εθεωρείτο ως κακούργημα, ότε ο χρόνος έρρεεν αφθόνως από τας χείρας των φελλάχων εις τα θυλάκια των ευτυχών Ευρωπαίων. Ήτο η εποχή, ότε οι

μειώνουν τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των Ελλήνων²², κλονίζονται τα προνόμια των ξένων στην Αίγυπτο, ενώ παράλληλα η Αγγλία, η προστάτιδα των προνομίων των Ελλήνων στην Αίγυπτο, αναγνωρίζει την κρατική αυτοτέλεια της Αιγύπτου το 1922²³. Η σύνδεση της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Αιγύπτου με την αγγλική πολιτική και το εξωτερικό διεθνές εμπόριο, παρότι της εξασφάλιζε για μεγάλο χρονικό διάστημα προνομιακές δραστηριότητες, την οδήγησε εν τέλει στις μετέπειτα αναπότρεπτες και μοιραίες εξελίξεις για τον ελληνισμό της Αιγύπτου²⁴. Επίσης, η ανάπτυξη της ελαφριάς βιομηχανίας στην Αίγυπτο ενδυνάμωσε την αντιαποικιακή αντίληψη της ντόπιας εργατικής τάξης της χώρας που απασχολούνταν σε αυτή, παρόλο που φαινομενικά βελτίωνε και αύξανε τις ευκαιρίες της ελληνικής παροικιακής δραστηριότητας²⁵.

Με τη συνθήκη του Montreux καταργείται το 1936 το καθεστώς των διομολογήσεων οριστικά, οι Άγγλοι δεν αναλαμβάνουν πλέον την προστασία των άλλων Ευρωπαίων στην Αίγυπτο²⁶ και το θέμα του επαναπατρισμού αρχίζει να

χωρικοί δεν εγνώριζαν τας τιμάς των εμπορευμάτων εις την αγοράν της Αλεξανδρείας [...] Οι καιροί ήλλαξαν...». Βλ. *Η Αίγυπτος*, ό.π., σ. 112.

²² Ας σημειωθεί ότι κατά το 1900 από τα είκοσι μέλη της διοίκησης της National Bank of Egypt οι πέντε είναι Έλληνες, ενώ από τις 100.000 ιδρυτικές μετοχές, οι 25.000 ανήκουν στον Κ. Σαλβάγο. Έλληνες, επίσης, βρίσκονται στη διεύθυνση των Anglo-Egyptian Bank, Alexandria Bank, Τράπεζα Μυτιλήνης, Comptoir Financier και η πλειοψηφία των μετόχων της Land Bank of Egypt είναι Έλληνες. Το 1930 οι Έλληνες διαχειρίζονται το 36,8% του συνόλου της παραγωγής βαμβακιού και έως το 1910 εξάγουν το 95% του συνόλου των τσιγάρων που παράγονται στην Αίγυπτο. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 144-146.

²³ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 231.

²⁴ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 102. «Οι Έλληνες έχομεν διά την οπωσδήποτε φίλην Αγγλίαν μάλλον αισθηματικές πεποιθήσεις αι οποίαι μας εμποδίζουν ν' αντιληφθώμεν ότι όπου παίζονται τεράστια οικονομικά συμφέροντα, αι αισθηματικότητες είνε, το ολιγώτερον που ημπορούμεν να τας χαρακτηρίσωμεν, αστεία». Βλ. Κώστας Μάγης, «Η δαιδαλώδης θέσις μας εν Αιγύπτω», περ. *Παναγιύπτια*, αρ. φ. 21/375, 30-5-1936, σ. 10/510.

²⁵ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 220, 222.

²⁶ Ας σημειωθεί ότι οι Άγγλοι, εν αντιθέσει με τους άλλους Ευρωπαίους και μη, εγκατεστημένους στην Αίγυπτο, τους Γάλλους, τους Ιταλούς, τους Μαλτέζους, τους Αρμένιους, δεν υπήρξαν Αιγυπτιώτες και γι' αυτό το λόγο ήθελαν να διασφαλίσουν τα πολιτικά τους συμφέροντα κι όχι να θέσουν θέμα προστασίας και συνέχειας της παροικίας τους στην Αίγυπτο. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, «Οι ελληνικές παροικίες στην Αίγυπτο κατά τη νεότερη και σύγχρονη εποχή», στο συλλογικό τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, εκδ. Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός σε συνεργασία με το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), σ. 171-172.

απασχολεί τον ελληνισμό της Αιγύπτου, που στην πλειοψηφία του είχε πιστέψει και καλλιεργήσει την ιδεολογία του «εκπολιτιστικού ρόλου»²⁷. Οι επιλογές για παραμονή του ελληνικού πληθυσμού στην Αίγυπτο συρρικνώνονται μετά τα γεγονότα του 1952, οπότε δημιουργείται μεγάλη κρίση κατά των ξένων επιχειρήσεων, αλλά κυρίως κατά το 1956 με τις εθνικοποιήσεις των περιουσιών από το Νάσερ και το 1960 με τον περιορισμό των δικαιωμάτων εργασίας των ξένων στην Αίγυπτο²⁸.

Εκτός από την Αλεξάνδρεια που αποτέλεσε το κέντρο του ελληνισμού της Αιγύπτου, οι Έλληνες εξαπλώνονται σε ολόκληρη την Αίγυπτο και δημιουργούν βάσεις²⁹ για την εγκατάστασή τους χτίζοντας σχολεία, εκκλησίες, νοσοκομεία. Βέβαια, η εγκατάσταση ελληνικού πληθυσμού στο εσωτερικό της Αιγύπτου, όσον αφορά τα οικονομικά δεδομένα, άλλοτε δημιουργήθηκε σε εφήμερη βάση³⁰ στηριγμένη στο άμεσο κέρδος κι άλλοτε όχι.

Πίσω βέβαια από την ανθηρή οικονομική δραστηριότητα της άρχουσας τάξης του παροικιακού ελληνισμού στην Αίγυπτο ζει και εργάζεται ένα μεγάλο μέρος παροίκων σε θέσεις υπαλλήλων και εργατών, οι οποίοι ευνοούνται από τις οικονομικές συγκυρίες, αλλά και σε εποχές μεγάλων οικονομικών κρίσεων και κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, οπότε αρχίζει και η συρρίκνωση του

²⁷ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 233. «Η οικονομική ημών κατάπτωσης η οσημέραι επιδεινούμενη είναι συνέπεια του εκπολιτισμού της χώρας ήτις μας φιλοξενεί. Η εντολή του Έλληνος έληξε, ο υψηλός αυτού προορισμός ήτο να εκπολιτίση εκ νέου την επί των Πτολεμαίων διαλάμψασα ταύτην χώραν και να την καταστήση ισότιμον των ευρωπαϊκών κρατών. Και τούτο ευρίσκεται ήδη εγγύς.». Βλ. Απ. Κωνσταντινίδης, *Η εκατονταετηρίς του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού και το μέλλον του* (διάλεξις γενομένη εν τη αιθούση του Ελληνικού Συλλόγου «Απόλλωνος» τη 7^η Φεβρουαρίου 1930), Αλεξάνδρεια, Μάιος 1930, σ. 18. Ας σημειωθεί ότι οι περισσότεροι διανοούμενοι της εποχής προβληματιζόμενοι για την κατάσταση που δημιουργούνταν προτείνουν λύσεις παραμονής του ελληνισμού στην Αίγυπτο και εστιάζουν σε αίτια που μόνο παράπλευρα και δευτερεύοντα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν.

²⁸ Μιχάλης Κ. Σκουλιός, «Ο Ελληνισμός στις παρίσθμιες πόλεις της Αιγύπτου», ό.π., σ. 200. «Τα δε περί καρδίας και νοσταλγίας της γενετείρας θεωρούμεν καθαρά φιλολογίαν, διότι αν έχωμεν καρδίαν Ελληνικήν και αγάπην προς την Ελλάδα, δεν έχομεν ή να θυσιάσωμεν τα ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΜΑΣ και ν' αποφύγωμεν να είμεθα ξένοι υπήκοοι, προστατευόμενοι υπό ξένων νόμων, κατατασσόμενοι εις ξένον στρατόν και όλα τα άλλα όσα συνεπάγεται η αποβολή της Ελληνικής μας Ιθαγένειας». Βλ. Κ. Μάγης, «Η δαιδαλώδης θέσις μας εν Αιγύπτω», ό.π., σ. 10/510.

²⁹ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 31.

³⁰ Αθ. Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτω Ελληνισμού*, ό.π., σ. 78, 79.

ελληνισμού της Αιγύπτου, πλήττονται³¹. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο εσωτερικό της ελληνικής παροικίας δεν υπήρχε σχέση άμεσης εκμετάλλευσης μεταξύ των τάξεων –εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, όπως στις καπνοβιομηχανίες, οι οποίες ανήκουν σε Έλληνες και στις οποίες εργάζονται Έλληνες- καθότι η αιγυπτιακή οικονομία στηριζόταν στην εκμετάλλευση των αγροτών από την αστική εμπορική τάξη, γεγονός που δεν δημιουργούσε ρήξεις και προστριβές μεταξύ των Ελλήνων.

1.2.1 Η συμβολή των Πηλιορειτών στην οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου

Οι Πηλιορείτες λόγω των δυσχερών συνθηκών που επικρατούσαν στο Πήλιο κατά το 19^ο και 20^ο αι. αναζήτησαν νέες οικονομικές ευκαιρίες στη γειτονική Αίγυπτο, στην οποία μια σειρά ευνοϊκών ιστορικών και οικονομικών συγκυριών συνέβαλε στην ανάπτυξη και ευημερία τους. Δραστηριοποιήθηκαν σε όλη την αιγυπτιακή ενδοχώρα και σε όλους τους τομείς της οικονομίας: τη γεωργία, το εμπόριο, τη βιομηχανία, το χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Ιδιαίτερα διέπρεψαν στην ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας, αποτελώντας τους σημαντικότερους συντελεστές της προαγωγής, καλλιέργειας και εμπορίου του βαμβακιού στην Αίγυπτο. Οι πρωτοποριακές και πετυχημένες ποικιλίες βαμβακιού των αδελφών Δημήτριου και Αλέξανδρου Κασσαβέτη, των αδελφών Ιωάννη, Γεωργίου και Κωνσταντίνου Καρτάλη, του Περικλή Κανάβα, του Ζαφείρη Παραχειμώνα, του Ηρακλή Βόλτου, του Νικόλαου Παραχειμώνα³², του Ιωάννη Σακελλαρίδη συνέβαλαν αποφασιστικά και αποκλειστικά στη χρυσή εποχή του

³¹ «Στον *Ταχυδρόμο* στις 30 Αυγούστου του 1899 ο Σωτήριος Λιάτσης γράφει: “όχι πλέον πενία και στέρησις αλλά φοβερά και αποτρόπαιος πείνα μαστίζει μέγα μέρος της κατωτέρας τάξεως της παροικίας μας [...] Αριθμός των στερουμένων άρτου οικογενειών είναι τόσον μέγας ώστε καταντά απίστευτος”». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 338.

³² Ο Ν. Παραχειμώνας δημιούργησε πετυχημένες ποικιλίες βαμβακιού, από τις οποίες δύο ονόμασε «Ασμούνι-Ζαγορά» και «Πήλιον» αντίστοιχα, προς τιμή της καταγωγής του, και οι οποίες είχαν μεγάλη διάδοση στην Άνω Αίγυπτο Βλ. Αθ. Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος*, τ. Β', ό.π., σ. 129-139 και Ηρ. Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια, Σύντομος ιστορική ανασκόπησης του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, ό.π. σ. 262-263.

αιγυπτιακού βαμβακιού και στην οικονομική ακμή της Αιγύπτου, η οποία όφειλε την ανάπτυξή της στην εξαγωγή του βαμβακιού. Ανάμεσά τους κάποιιοι διαθέτουν και εκκοκκιστήρια βαμβακιού. Το γεγονός ότι η Αίγυπτος ωφελήθηκε πάνω από 300.000.000 λίρες μέσα σε τριάντα χρόνια μόνο από την ποικιλία βαμβακιού του Σακελλαρίδη με το όνομα «Σακέλ», ότι εξαιτίας αυτής της ποικιλίας θεωρήθηκε ως η χώρα που παράγει το καλύτερο βαμβάκι του κόσμου, ότι οι Άγγλοι νηματοουργοί αναγκάστηκαν να κάνουν σπουδαίες μετατροπές στις εγκαταστάσεις τους, για να χρησιμοποιήσουν την εν λόγω ποικιλία, αποτελούν τεκμήρια της συμβολής αυτής των Πηλιορειτών στην οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου³³.

Η οικονομική δραστηριοποίηση των Ελλήνων παροίκων οδήγησε στη δημιουργία μεγάλων εμπορικών οίκων, πολλοί από τους οποίους διατηρούσαν μεσιτικά γραφεία στην Αγγλία κ.α.³⁴. Ανάμεσα στους μεγάλους εμπορικούς οίκους της Αιγύπτου βρίσκονται και αυτοί των Πηλιορειτών Ιερόνυμου και Αντώνιου Κασσαβέτη, των αδελφών Βασάνη, του Απ. Πρίγκου, του Κ. Αγγελόπουλου, των αδελφών Αχιλλόπουλου, των αδελφών Βόλτου και του Γ.Δ. Κανισκέρη. Εκτός, βέβαια, από τις εξέχουσες αυτές φυσιγνωμίες της οικονομικής ζωής της Αιγύπτου, πολλοί άλλοι Πηλιορείτες ευημέρησαν οικονομικά ως έμποροι, επιχειρηματίες, χρηματιστές, συμμετέχοντας σε όλους τους αναπτυξιακούς τομείς δραστηριότητας στην Αίγυπτο του 19^{ου} και 20^{ού} αι.

Απόρροια της οικονομικής αυτής ακμής των Πηλιορειτών, αλλά και της φιλανθρωπίας και της μεγαλοψυχίας τους αποτέλεσαν οι μεγάλες ευεργεσίες για τους συμπατριώτες τους στον τόπο καταγωγής τους, στην πατρίδα τους γενικότερα, αλλά και την ελληνική ομογένεια της Αιγύπτου.

³³ Η ανακάλυψη της συγκεκριμένης ποικιλίας βαμβακιού το 1908 από τον Ιω. Σακελλαρίδη τον έκανε παγκόσμια γνωστό και έφερε αληθινή επανάσταση στις καλλιέργειες και τη βιομηχανία, γεγονός σημαντικό για τους Αιγυπτίους που τον τίμησαν και αναγνώρισαν την προσφορά του. Το 1920 ο βασιλιάς Φουάτ του απονέμει το παράσημο «γεωργική ταινία». Βλ. Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 435-442.

³⁴ Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20^{ός})*, ό.π., σ. 403-406.

1.3 Η κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής παροικίας

Ο ελληνισμός της Αιγύπτου, λαμβάνοντας και τα μηνύματα από την Ελλάδα που γοργά αστικοποιείται, αποτελεί την Τρίτη τάξη, θέση που της χάρισε τόσο ο δεσποτισμός του Μωχάμετ Άλη –που δεν επιθυμούσε Αιγυπτίους να παίζουν αυτό το ρόλο- όσο και η αποικιοκρατική οικονομική συγκυρία που βοήθησε στο σχηματισμό αυτής της τάξης, προκειμένου η ίδια να διασφαλίζει τα συμφέροντά της³⁵. Η αγγλική πολιτική, λοιπόν, επικροτώντας το ρόλο αυτό του ελληνισμού –στον οποίο παρεμβαίνει και μάλιστα ανατρέποντας ενίοτε την κυριαρχία κάποιων αστών προς όφελος άλλων, όταν οι πρώτοι καθίστανται ανεξέλεγκτοι- ανατρέπει την κοινωνική δομή της αιγυπτιακής κοινωνίας καταστρέφοντας τους Αιγυπτίους βιοτέχνες και εμπόρους³⁶.

Αν και «οι μικροί λευκοί» –όπως αποκαλούσαν οι Αιγύπτιοι τους Έλληνες αλλά και τους υπόλοιπους ξένους- αποτελούν κατά κύριο λόγο την αστική τάξη της Αιγύπτου, κυρίως όμως της Αλεξάνδρειας, πρέπει να αναφερθεί ότι μια μεγάλη μερίδα Ελλήνων που μετανάστευσαν στην Αίγυπτο λόγω προσφοράς εργασίας, αποτελούσαν τμήμα της εργατικής τάξης της Αιγύπτου, το πιο αναβαθμισμένο βέβαια κοινωνικά και οικονομικά έναντι των αυτοχθόνων εργατών. Αυτή βέβαια η κοινωνική τάξη δέχεται με τον πιο αδυσώπητο τρόπο τις οικονομικές κρίσεις αλλά και τις εργασιακές και άλλες ανακατατάξεις. Οι κοινότητες και τα σωματεία των μεγάλων πόλεων της Αιγύπτου, εκτός από άλλους σκοπούς και δραστηριότητες, έχουν πρώτιστα φιλανθρωπικό έργο απέναντι σε εξαθλιωμένα κοινωνικά στρώματα³⁷. Η δυναμική του ελληνικού εργατικού στοιχείου στην Αίγυπτο πιστοποιείται και από την κυκλοφορία του *Μηνιαίου Δελτίου της Ελληνικής Εργατικής Εταιρείας* από το 1882³⁸ και φανερώνει την πολυμορφία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης του ελληνισμού της Αιγύπτου που, αποτελώντας μια μικρή κοινωνία μέσα σε μια

³⁵ «Ο αντικειμενικός σκοπός του Κρόμερ ήταν διπλός: να βοηθήσει στο σχηματισμό μιας τάξης τσιφλικάδων και μεγαλοκαλλιεργητών, που θα είχαν κάθε συμφέρον να διαιωνίζεται η αγγλική κατοχή και να επιταχύνει τη συγκρότηση ανωνύμων εταιρειών για την καπιταλιστική εκμετάλλευση της γης». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 395.

³⁶ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 126.

³⁷ Βλ. σχετικά Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 63.

³⁸ Κυριακή Τρακάδα, «Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου», μηνιαίο πολιτικό περιοδικό *Έκφραση*, τ.χ. 25, Απρίλιος 2000, σ. 45.

μεγαλύτερη πολυπολιτισμική κοινωνία, δεν απαρτιζόταν μόνο από την άρχουσα αστική τάξη των βιομηχάνων, των εμπόρων και των επιστημόνων, η οποία συγκεντρώνει συνήθως τους προβολείς των ιστορικών μελετών.

Οι Έλληνες κάτοικοι του εσωτερικού της Αιγύπτου διαβιώνοντας κάτω από διαφορετικά οικονομικο-κοινωνικά δεδομένα, σφυρηλατούν διαφορετικές σχέσεις με το ιθαγενές στοιχείο: «Το χαρακτηρίζον τον εν τω εσωτερικώ της Αιγύπτου εγκαθιστάμενον Έλληνα είνε ότι παρά τον ζωηρότατον έρωτά του προς την πρόσοδον δύναται ουχ ήττον ούτος χάρις εις την αφομοιωτικήν ικανότητά του, να συνεννοείται τάχιστα προς τους ιθαγενείς. Μανθάνων την γλώσσαν του τόπου, δύναται μετά τινά χρόνον να συνάπτη άμεσους σχέσεις προς τους χωρικούς οίτινες αναγνωρίζουν την υπεροχήν του και συχνά προσπαθούν να τον μιμηθούν»³⁹.

1.4 Το ιδεολογικό πλαίσιο του παροικιακού ελληνισμού

Οι πρώτοι Έλληνες της Διασποράς στην Αίγυπτο διαθέτουν ακμαίο πατριωτικό φρόνημα και με τα μάτια τους διαρκώς στραμμένα στην Ελλάδα είναι έτοιμοι να τη συνδράμουν παντοιοτρόπως. Τα ίδια αισθήματα διαπνέουν και τη δεύτερη γενιά καθώς και τις επόμενες οι οποίες, παρότι είναι περήφανες για το γένος τους, αποτελούν την άρχουσα τάξη της Αιγύπτου, γεγονός βέβαια που τις μεταλλάσσει ιδεολογικά σε σχέση με την πρώτη γενιά Ελλήνων παροίκων.

Οι εσωτερικές προστριβές των πρωτοκλασάτων Ελλήνων παροίκων με τους δευτεροκλασάτους σχετικά με οικονομικά ζητήματα⁴⁰ δεν διαφοροποιούν τις κάστες

³⁹ Αθ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι του 1927*, ό.π., σ. 23.

⁴⁰ Οι πρωτοκλασάτοι της Ελληνικής Κοινότητας της Αιγύπτου καταγγέλλουν το συνεταιρισμό των δευτεροκλασάτων με το ξένο κεφάλαιο. Η οικονομική κρίση του 1866-1868 είναι δοκιμασία για πρωτοκλασάτους που εργάζονται με δικά τους κεφάλαια. Οι δύο κάστες λειτουργούν ως φυλετικά αλληλέγγυες και συνεργάζονται στην ίδρυση της τράπεζας Αλεξανδρείας. «Μάλλον μισαλλόδοξοι παρά φανατικοί, μα δίχως άλλο πιστοί λάτρεις του θεού Ερμή, οι Γραικοί συνεταιρίζονται κι εμπορεύονται μεταξύ τους, με τις πιστώσεις, που ανοίγουν ανάμεσά τους. Σε αυτό είναι ακόμη πιο αποκλειστικοί από ό,τι ήταν άλλοτε οι Ισραηλίτες. [...] Οι Γραικοί ενεργούνε σα μια οργανωμένη μασσονία με όλα τα κυρίαρχα ένστικτά της, αλλά χωρίς τους κανονισμούς της που τους απεχθάνονται». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 70, 189-190.

σε ιδεολογικό επίπεδο, αλλά πιστοποιούν το γεγονός ότι οι ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου στις αρχές του 19^{ου} αι. ευδοκούν χάρη στη φυλετική αλληλεγγύη, αποτελώντας παράλληλα ένα αναμφισβήτητο φυτώριο για την καλλιέργεια του ελληνικού αστικού πολιτισμού και της ελληνικής ιδεολογίας⁴¹. Μια σειρά παραγόντων, όπως η γλώσσα, τα έθιμα, η θρησκεία απέτρεψαν την αφομοίωση των Ελλήνων, ενώ οι θεσμοί και οι οργανώσεις διατήρησαν και ενδυνάμωσαν την εθνική πίστη⁴².

Πιο συγκεκριμένα, οι Έλληνες της Διασποράς της Αιγύπτου για μεγάλο χρονικό διάστημα συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη του ελληνικού κράτους καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό τους ιδεολογικούς του προσανατολισμούς, ιδιαίτερος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και πριν από την αναγνώριση του ελληνικού κράτους⁴³. Η εξάρτηση, εξάλλου, της παροικιακής δραστηριότητας από το ελληνικό κεφάλαιο της θαλάσσιας βιομηχανίας και η νομική εξάρτηση των παροίκων από το Βασίλειο της Ελλάδας συνέδεαν τον παροικιακό ελληνισμό με την επίσημη ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους.

Βεβαίως, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η ελληνική παροικία της Αιγύπτου ζώντας έξω από το στενό οικονομικό, εδαφικό και ιδεολογικό πλαίσιο της μητρόπολης δεν είναι πάντοτε προσκολλημένη σε αυτή. Η εμπλοκή των Ελλήνων της Αιγύπτου με τα πολιτικά πράγματα της χώρας στην οποία φιλοξενούνται αποβαίνει εις βάρος της ενασχόλησής τους με τα ζητήματα της χώρας καταγωγής τους⁴⁴. Πιο συγκεκριμένα, η μετάβαση του αστισμού από διάφορα στάδια⁴⁵ πραγματοποιείται σε διαφορετικές χρονολογίες και με διαφορετικούς ρυθμούς από τη

⁴¹ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 83.

⁴² Στις αρχές του 19ου αι. η ελληνική κοινότητα θεωρούνταν περισσότερο θρησκευτική ομάδα και λιγότερο εθνική, εφόσον αυτό το χαρακτηριστικό την διαφοροποιεί μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο, χαρακτηριστικό που αποδυναμώνεται με τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Ας προστεθεί, επίσης, ότι οι σημαντικότεροι έξι θεσμοί για τον ελληνισμό της Αιγύπτου είναι: η ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία, η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία, οι οργανώσεις των ελληνικών κοινοτήτων, τα σχολεία, ο ελληνικός Τύπος στην Αίγυπτο και το Ελληνικό Εμπορικό Επιμελητήριο στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Βλ. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 2, 13, 14.

⁴³ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 11.

⁴⁴ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 35.

⁴⁵ «Ο παροικιακός αστισμός, που αρχικά στηριγμένος στον εμπορομεσιτικό καπιταλισμό χαρακτηρίζεται από εθνικο-δημοκρατική ιδεολογία, εξελίσσεται σε χρηματιστικό, ενώ η ιδεολογία του εκφυλίζεται σε έναν ρασιστικό μεγαλοϊδεατισμό». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, ό.π., σ. 24, 44.

μητροπολιτική Ελλάδα, ενώ η Μεγάλη Ιδέα για τους παροίκους αντιπροσωπεύει περισσότερο την εξάπλωση του ελληνισμού εκτός των συνόρων και λιγότερο την απελευθέρωση του ελληνικού έθνους από τον τουρκικό ζυγό⁴⁶.

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η εθνική τραγωδία στη Μικρά Ασία, ο εθνικός διχασμός και η πολιτική αστάθεια, η οικονομική και πνευματική κρίση επηρέασαν τις ιδεολογικές σχέσεις του απόδημου ελληνισμού με το εθνικό κέντρο, από τη στιγμή μάλιστα που το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας⁴⁷, έτσι όπως το ερμήνευαν οι πάροικοι, καταρρέει. Σιγά σιγά μαζί με την ιδεολογική διάβρωση που συντελείται στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου και την αδυναμία του εθνικού κέντρου να τη συνδράμει, επέρχεται η αποδιοργάνωση και η παρακμή της⁴⁸.

Κάνοντας μια θεώρηση του ιδεολογικού πλαισίου του παροικιακού ελληνισμού στην Αίγυπτο σε όλη την πορεία του φαίνεται ότι το μόνο σταθερό ιδεολογικό πλαίσιο είναι η διασφάλιση της εθνικής του συνοχής έναντι των υπολοίπων⁴⁹. Ο φυλετισμός αυτός⁵⁰, άλλοτε οξυμμένος κι άλλοτε όχι, διατήρησε αμιγή τον ελληνισμό⁵¹ και έκανε αισθητή την παρουσία του σε όλες της εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής αλλά και των συμπεριφορών των Ελλήνων της Αιγύπτου. Οι Έλληνες πάροικοι φροντίζουν με ιδιαίτερη ζέση τη διατήρηση του ελληνικού

⁴⁶ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 142.

⁴⁷ «Ο Καβάφης αποφεύγει τις ελλαδικές στην εποχή του εκδοχές του Ελληνισμού: αποφεύγει την πόλωση του όρου στη Μεγάλη Ιδέα των Ρομαντικών ή του παλαμισμού και τους εξοστρακισμούς των νεότερων στις ποικίλες ελληνολατρείες του Μεσοπολέμου». Ο ίδιος περνά από την έννοια του παροικιακού «φυλετισμού» στην ιδέα του οικουμενικού «ελληνισμού» και λέει: «Δεν είμαι πατριώτης, αλλά φυλετικός». Και με άλλη αφορμή: «[...] όχι Έλληνα, ούτε Ελληνίζον, αλλά Ελληνικός». Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο ελληνισμός και η θεολογία στον Καβάφη*, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1986, σ. 19, 24, 31.

⁴⁸ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 122, και Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 228, 229.

⁴⁹ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 103.

⁵⁰ «Η φυλετική καθαρότητα τον ενοχλούσε <τον Καβάφη>, καθώς και ο πολιτικός ιδεαλισμός [...]. Ο πολιτισμός που σεβόταν ήταν μια επιμειξία διαφόρων φυλών, όπου επικρατούσε το ελληνικό στοιχείο και όπου, από αιώνα σε αιώνα, έμπαιναν ξένοι για να επηρεάσουν και να επηρεαστούν». Βλ. Γιάννης Δάλλας, *Ο ελληνισμός και η θεολογία στον Καβάφη*, ό.π., σ. 17.

⁵¹ «Είμαι ευτυχής που έζησα στην Αίγυπτο και της είμαι ευγνώμων και σαν κοινός άνθρωπος και σαν λογοτέχνης. Κι όχι μόνο για τις καλές μέρες που χάρισε σ' όλους μας, αλλά κυρίως γιατί, έστω και πρόσφυγες, επιστρέψαμε στον τόπο μας αμιγείς. Από το ένα μέρος τα εκεί σχολεία μας, κι από το άλλο η διαφορά θρησκείας μας διαφύλαξαν την ελληνική μας οντότητα κι εμπόδισαν την απορρόφησή μας. Μείναμε Έλληνες, κι αυτό, κατά τη γνώμη μου, λίγο δεν είναι». Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 375-376.

πολιτισμού⁵² και τη μετάδοσή του στις νεότερες γενιές μέσα από θεσμικά πλαίσια που ορίζουν, μέσα από κοινοτικές δραστηριότητες, αλλά και μέσα από τον τρόπο ζωής που ακολουθούν στην πλειοψηφία τους⁵³. Οι ξένες κοινότητες στην Αίγυπτο, εξάλλου, διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό αναλλοίωτη την πολιτισμική τους ταυτότητα, επειδή απαίτησαν προνόμια που τη διαφύλασσαν και τα οποία ήταν βασισμένα σε αυτή⁵⁴.

Αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο δεν απέκλειε το σημαντικό βαθμό ένταξης της Ελληνικής Κοινότητας στο θρησκευτικό και κοινωνικό περιβάλλον της Αιγύπτου⁵⁵.

⁵² Η διατήρηση του ελληνικού πολιτισμού και συνακόλουθα της εθνικής συνείδησης αποτελεί πρώτιστο μέλημα και υποχρέωση των Ελλήνων παροίκων. Χαρακτηριστικά είναι τα σημεία από τη διαθήκη/κωδίκελλο του ευεργέτη Ευ. Αχιλλόπουλου από την Τσαγγαράδα του Πηλίου, όπου υπαγορεύονται προς τους κληρονόμους συγκεκριμένες συμπεριφορές, όπως η σύναψη γάμων αποκλειστικά με Έλληνες, που στοχεύουν στη διαφύλαξη της εθνικής συνείδησης. Βλ. Ματούλα Τομαρά – Σιδέρη, *Εκφάνσεις της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στον κωδίκελλο του Ευ. Αχιλλόπουλου*, ό.π., σ. 10. Το μεγάλο ποσοστό ενδογαμίας στην ελληνική παροικία οφειλόταν σε μεγάλο ποσοστό στο ορθόδοξο δόγμα. Βλ. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 14. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι ο εξαραβισμός και ο λεβαντινισμός ήταν σπάνια για τις τάξεις των Ελλήνων παροίκων. Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές* ό.π., σ. 360.

⁵³ «Σε μια κοινωνία όπου το φαίνεσθαι αποτελεί πρωταρχικό μέλημα, η αρχιτεκτονική της κατοικίας, μέσα από τη συμβολική αξία των επιλεγμένων μορφών, αποτελεί μέσο κοινωνικής προβολής και ορίζει το μέτρο της προσωπικής τους επιθυμίας για διαφοροποίηση, διάκριση, υπεροχή». Βλ. Βασίλης Σ. Κολώνας, «Αρχιτεκτονική έκφραση του Ελληνισμού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (1850-1950)», ό.π., σ. 131.

⁵⁴ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ.3.

⁵⁵ Οι Έλληνες εκτός από τα δικά τους ιδρύματα και σωματεία, για τα οποία μεριμνούν και τα οποία έχουν κοινωφελείς σκοπούς, συνδράμουν και αλλοεθνείς πρωτοβουλίες, όπως τη Μουσουλμανική Αγαθοεργό Εταιρεία του Καΐρου. Βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Εκφάνσεις της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στον κωδίκελλο του Ευ. Αχιλλόπουλου*, ό.π., σ. 13-14.

1.4.1 Φορείς του ελληνισμού της διασποράς στην Αίγυπτο και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και της ελληνικότητας

Ο ελληνισμός της διασποράς της Αιγύπτου οργανώθηκε σταδιακά από την εγκατάστασή του σε συλλόγους, σωματεία, ίδρυσε κοινότητες⁵⁶, προκειμένου να διασφαλίσει θεσμικά και ουσιαστικά τη συνοχή του.

Οι κοινότητες ως νομικά πρόσωπα Ελληνικού Ιδιωτικού Δικαίου είχαν την έγκριση του ελληνικού κράτους και διατελούσαν υπό την εποπτεία του Ελληνικού Προξενείου. Η μεγαλύτερη κοινότητα, η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, υπάχθηκε και στην αιγυπτιακή νομοθεσία με νόμο του 1919⁵⁷. Έως τότε λειτουργούσαν και δραστηριοποιούνταν άλλοτε με την ανοχή και άλλοτε με την αναγνώριση των αιγυπτιακών κυβερνήσεων⁵⁸. Το καταστατικό των κοινοτήτων δημοσιευόταν σε Φύλλο της Εφημερίδας της Ελληνικής Κυβέρνησης⁵⁹. «Η δράσις των ελληνικών κοινοτήτων είναι αξιοθαύμαστη. Επί έναν αιώνα χωρίς την παραμικρή βοήθεια του Ελληνικού Κράτους εξεπλήρωσαν κρατικές υποχρεώσεις, εκπαίδευσαν

⁵⁶ «Αι Κοινότητες διά τον απόδημο Έλληνα είναι ο πυρήν ή μάλλον η κυψέλη από την οποίαν εκκινεί κάθε προσπάθεια προς διατήρησιν της εθνικής του υπάρξεως εν τη ξένη. Είναι το κύριον μέσον της μη διασπάσεως των ηθικών και πνευματικών του δεσμών μετά της μακρυνής του πατρίδος. Από τας κυψέλας αυτάς το Ελληνικόν Κράτος, ανίσχυρος χώρα εις πόρους, ήντλησε πολλά τα αγαθά και ηδυνήθη εν μέτρω να συντονίση μετά των άλλων πλουσίων χωρών τα βήματα προς ευημερίαν του λαού της και προς κάλυψιν των δαπανών διά τας συγχρονιστικάς βελτιώσεις και τας προοδευτικάς επιδιώξεις». Βλ. Δ. Ζερμπίνης, *Το καθήκον των ιθυνόντων της παροικίας μας*, Αλεξάνδρεια 1946, σ. 10, 11. Παρότι οι κοινότητες στην Αίγυπτο διαφέρουν από αυτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διατηρούν την ίδια ονομασία που υποδηλώνει τη θέληση των προεστών που τις κυβερνούν να υπογραμμίζουν τις ομοιότητες των δύο διαφορετικών θεσμών, όπως τον τρόπο διοίκησής τους. Βλ. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 17.

⁵⁷ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, 1843-1993*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1994, σ. 292.

⁵⁸ Ο Γ.Ν. Μαυρής γράφει το 1911: «Δεν αγνοείτε βεβαίως, Εξοχώτατοι, ότι [...] αι Κοινότητες αύται εισίν ανεγνωρισμέναι ως νομικά πρόσωπα μόνον υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως, ουχί δε και παρά της εγχωρίου, ήτις ανέχεται, ούτως ειπείν, την ύπαρξιν αυτών [...]». Βλ. Γ.Ν. Μαυρής, *Υπόμνημα περί των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων*, εν Ζαγαζικίω 1911, σ. 3.

⁵⁹ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 47.

χιλιάδες Ελληνόπαιδες, έκτισαν εκκλησίες, ίδρυσαν νοσοκομεία τα οποία συντηρούν και πολλά φιλανθρωπικά ιδρύματα», γράφει ο Αθ. Πολίτης⁶⁰.

Οι κοινότητες αναλαμβάνοντας επίσημα το ρόλο της διασφάλισης της εθνικής συνείδησης και της πολιτισμικής ταυτότητας των Ελλήνων παροίκων⁶¹, αποτελούν το βασικό δημόσιο φορέα της εκπαίδευσης στην Αίγυπτο. Ας σημειωθεί ότι η λειτουργία της Ελληνικής Κοινότητας στο Κάιρο, που ξεκίνησε από πατριαρχική πρωτοβουλία, είχε αρχικό σκοπό τη λειτουργία εκπαιδευτηρίων⁶². Οι ενημερούσες κοινότητες της Αιγύπτου, και ιδιαίτερα της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου, όχι μόνο δεν ζητούν τη βοήθεια του ελληνικού κράτους για την οργάνωση της εκπαίδευσης, αλλά παίζουν και ρόλο αρωγού για την παιδεία στην Ελλάδα⁶³.

Ας προστεθεί ότι οι κοινότητες ιδρύθηκαν και διατηρήθηκαν καθαρά ελληνικές και περιελάμβαναν ως μέλη μόνο Έλληνες⁶⁴. Το Πατριαρχείο παρόλο που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ίδρυση της Κοινότητας Καΐρου, δεν κατάφερε, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες που κατά καιρούς έγιναν από εκπροσώπους του, να καταστήσει τις ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου γενικότερα ορθόδοξες κι όχι αμιγώς ελληνικές.

Η οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων, και ιδιαίτερα της Αλεξάνδρειας, διαπνέεται από αστικό χαρακτήρα, που διαφαίνεται στο καταστατικό της ίδρυσής

⁶⁰ Αθ. Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 20.

⁶¹ «Οι Έλληνες της Αιγύπτου δεν έχασαν την γλώσσα τους ούτε αφομοιώθηκαν με τους αυτόχθονες όπως οι Έλληνες της Αμερικής όχι μόνο εξαιτίας του ζήλου των Κοινοτικών και την εφαρμογή ελληνοπρεπών προγραμμάτων παιδείας αλλά κυρίως στο ότι η Αίγυπτος ανήκει γλωσσικά και θρησκευτικά σε έναν ξεχωριστό κόσμο, τον Αραβο-μουσουλμανικό, που δύσκολα θα μπορούσε να απορροφήσει μια μειονότητα με παραδόσεις δικές της». Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 360.

⁶² Ευθ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου (1856-2001)*, Αθήνα, εκδ. Κότινος, 2001, σ. 36.

⁶³ Δ. Ζερμπίνης, *Το καθήκον των ιθυόντων της παροικίας μας*, ό.π., σ. 53, 59. Βλ. επίσης στο ίδιο (σ. 62): «Από τα γραφόμενα εις το τεύχος του κ. Βατιμπέλλα περί των ενεργειών προς εξασφάλισιν βοήθειας από το Ελληνικόν Δημόσιον μένει η εντύπωση ότι η Ελληνική εν Αλεξανδρεία Παροικία απαρτίζεται από πτωχοτάτους βιοπαλαιστάς, μόλις διαθέτοντας τα προς το ζην, διά την εκπαίδευσιν δε των τέκνων των πρέπει να συντρέξη οικονομικώς η Ελληνική Πολιτεία, άλλως οι πτωχοί αυτοί γονείς ελλείψει μέσων, θα τα άφιναν χωρίς Ελληνικήν μόρφωσιν».

⁶⁴ Ευθ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου (1856-2001)*, Αθήνα, εκδ. Κότινος, 2001, ό.π., σ. 14.

της⁶⁵. Βέβαια, όπως ήδη επισημάνθηκε, η κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής παροικίας είναι ποικίλη⁶⁶, γεγονός που δικαιολογεί το φιλανθρωπικό έργο που επιτελούν οι κοινότητες με αποδέκτη τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα των μεγαλουπόλεων⁶⁷.

Οι κοινότητες διαθέτουν πόρους και έχουν τη συνδρομή των πλουσίων Ελλήνων παροίκων, αλλά ο μικρός αριθμός των μελών τους περιορίζει την εμβέλειά τους και παρακωλύει το ρόλο τους⁶⁸. Η συμμετοχή ολίγων στη λειτουργία των κοινοτήτων⁶⁹ καθώς και η απουσία συντονισμένης δραστηριότητας από όλους τους φορείς του παροικιακού ελληνισμού δημιούργησε προβλήματα στην ευελιξία τους και την αποτελεσματική δράση τους, όταν οι περιστάσεις το απαιτούσαν⁷⁰. Μια σειρά

⁶⁵ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 137, 138.

⁶⁶ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 139, 140.

⁶⁷ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 63.

⁶⁸ «Η απάντησις είναι ότι ουδέποτε δημιουργικά στοιχεία, εις ικανόν αριθμόν έξω του κύκλου των ιθυνόντων την επιτροπήν, δεν ενεθαρρύνθησαν να συνεργασθούν μετ' αυτής. [...] Το μέχρι σήμερον ολιγαρχικόν σύστημα τείνον ν' αποκρυσταλλωθεί εις αρχήν ασυμβίβαστον προς τας Δημοκρατικάς Αρχάς, έσχε ως θλιβεράν συνέπειαν την εθνικώς επιβλαβή αδιαφορίαν της Παροικίας διά την Κοινότητα». Βλ. Δ. Ζερμπίνης, *Το καθήκον των ιθυνόντων της παροικίας μας*, ό.π., σ. 37, 38.

⁶⁹ «[...] Το διέπον σήμερον τας ενταύθα Κοινότητας σύστημα είναι στενώτατα ολιγαρχικόν και πλημμελέστατα συγκεντρωτικόν, συνεπώς δε ανεπαρκές και εις τας ανάγκας της σημερινής εποχής και κατώτερον του ύψους της αναπτύξεως των παροίκων». Βλ. Γ.Ν. Μαυρή, *Υπόμνημα περί των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων*, ό.π., σ. 4-5. Κατά το 1927, όταν οι Έλληνες υπήκοοι στην Αλεξάνδρεια είναι 37.106, μόνο 395 είναι συνδρομητές της Κοινότητας. Βλ. Μαν. Γιαλουργάκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 186.

⁷⁰ «Περιττόν να αναφέρω ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των εδώ Ελλήνων είτε εκ των κατεχόντων εξέχουσιν θέσιν εις την παροικίαν είτε όχι, δεν αντελήφθη την σκληράν πραγματικότητα. Ο ρωμέικος ωχαδελφισμός θριαμβεύει και εδώ. Όσον διά το επίσημον κράτος αυτό κοιμάται τον ύπνον του δικαίου. [...] Και όμως ο Ελληνισμός ηδύνατο και σήμερον ακόμη να κατέχη τα σκήπτρα της οικονομικής ζωής της Αιγύπτου, εάν εγνώριζε να οργανωθή. [...] Αι Κοινότητες πρέπει να αναζωογονηθούν και να δράσουν εσωτερικώς και εξωτερικώς, να γίνωνται ετησίως παγκοινοτικά συνέδρια διά να εξετάσουν τα προβλήματα των παροικιών και να καθορίζουν την πολιτικήν των Κοινοτήτων. [...] Τα Ελληνικά Εμπορικά Επιμελητήρια, εν στενή συνεργασία μετά των ελληνικών Τραπεζών, να ηγηθούν του ελληνικού εμπορικού κόσμου και να υποστηρίζουν κάθε νέαν προσπάθειαν. Η Ελληνική Αντιπροσωπεία πρέπει να εισηγηθή στην Ελληνικήν Κυβέρνησιν την ανάγκην της εκπροσωπήσεως του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού εις την Ελληνικήν Βουλήν». Βλ. Δημ. Κατσώνης, «Η αναπροσαρμογή του Ελληνισμού της Αιγύπτου προς τη σημερινή πραγματικότητα», περ. *Παναγιόπτια* 23/377, 13.6.1936, σ. 6/554. Και αλλού διαβάζουμε:

μέτρων από το ελληνικό κράτος, που είχε ως στόχο την οικονομική ενίσχυση των κοινοτήτων σε περιόδους μεγάλης οικονομικής κρίσης, ξεκίνησε από το 1934 και εντάθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν⁷¹.

Εκτός από τις κοινότητες, μια σειρά άλλων φορέων, όπως σύλλογοι, σωματεία, αδελφότητες, με άμεσο ή απώτερο στόχο τη διατήρηση και διάδοση της ελληνικότητας και τη διασφάλιση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του παροικιακού ελληνισμού της Αιγύπτου, έδρασαν απευθυνόμενοι σε συγκεκριμένο κοινό διαθέτοντας μικρότερους πόρους από ό,τι οι κοινότητες. Όλοι, όμως, ανεξαιρέτως οι φορείς περιήλθαν σε δυσχερή θέση στις γενικότερες οικονομικές κρίσεις.

Στο πλαίσιο αυτό του κοινού οράματος για την ευδοκίμηση του ελληνισμού στην Αίγυπτο αναπτύχθηκε αλληλεγγύη μεταξύ τους στις κρίσιμες περιστάσεις που προέκυψαν, και κυρίως μεταξύ του Πατριαρχείου, του Προξενείου και της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας⁷². Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, που αυτονομήθηκε από το Φανάρι το 1845, χάρη στις ενέργειες των Ελλήνων που απαιτήσαν να συμμετέχουν στην εκλογή του Πατριάρχη⁷³, στάθηκε ως ένας επιπλέον σημαντικός πόλος

«Ευκταίον θεωρούμεν επίσης την εν τω συμφερόντι του όλου Αιγυπτιακού Ελληνισμού, επιδίωξιν της ενώσεως όλων των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων εις μίαν Αμφικτυονίαν ούτως ειπείν ή μίαν ομόσπονδον Βουλήν συνερχομένην καθ' ορισμένην εποχήν εν Αλεξανδρεία βουλευομένην διά τα κοινά των Κοινοτήτων συμφέροντα υπό την προεδρείαν πάντοτε του Αντιπροσώπου της Ελληνικής Κυβερνήσεως». Γ.Ν. Μαυρής, *Υπόμνημα περί των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων*, ό.π., σ. 10.

⁷¹ Κάποια μέτρα που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση των οικονομικών δυσχερειών των κοινοτήτων ήταν η είσπραξη των «διαμονητηρίων» και χαρτοσήμων από τις πράξεις των προξενείων. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 174.

⁷² Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20^{ός})*, ό.π., σ. 100. Πρέπει, βέβαια, να αναφερθεί ότι κατά καιρούς σημειώθηκαν προστριβές της Ελληνικής Κοινότητας με το Πατριαρχείο, όπως στην περίπτωση που το τελευταίο διεκδίκησε περιουσία της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας, γεγονός που –περιστασιακά τουλάχιστον– ήγειρε αντιδράσεις και δημιούργησε αντιπάθειες. Βλ. Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του*, (ανάτυπον εκ του «Εκκλησιαστικού Φάρου», τ. ΟΑ'), Αλεξάνδρεια 1999, σ. 228.

⁷³ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και τη συρρίκνωση*, ό.π., σ. 170. Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος θέλησε να αλλάξει το σύστημα εκλογής του Πατριάρχη χωρίς επιτυχία, αφαιρώντας το προνόμιο των Ελλήνων παραγόντων της χώρας, αλλά δέχθηκε σφοδρή αντίδραση από αυτούς και υποχώρησε. Βλ. Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του*, ό.π., σ. 226.

διατήρησης της ελληνικότητας και της ορθοδοξίας, της οποίας υπήρξε αναπόσπαστο στοιχείο.

Οι φορείς του παροικιακού ελληνισμού στην Αίγυπτο επιχορηγούνται και δέχονται δωρεές από το ελληνικό και το αιγυπτιακό κράτος, αλλά σε κάθε περίπτωση οι ευεργέτες των ελληνικών φορέων και ιδρυμάτων στην Αίγυπτο είναι κυρίως οι ευκατάστατοι Έλληνες πάροικοι που φροντίζουν για τον ελληνισμό που ζει στην Αίγυπτο και για τον ελληνισμό στις ιδιαίτερες πατρίδες τους⁷⁴, αποδεικνύοντας έμπρακτα την πίστη τους στην ελληνική συνείδηση.

1.5 Σχέσεις του ελληνισμού της Αιγύπτου

1.5.1 Σχέσεις της ελληνικής παροικίας με την αιγυπτιακή κυβέρνηση και τον αιγυπτιακό λαό και σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις αιγυπτιακές κυβερνήσεις.

«Σε μια πλούσια χώρα που μιλούσε ανέκαθεν στη φαντασία μας πήγαμε ακάλεστοι, πολλοί δε από μας πριν από το 1914 και χωρίς διαβατήριο. Οι πόρτες ήταν ολάνοιχτες. Από το 1882 η Αίγυπτος δεν ανήκε στους Αιγυπτίους παρά ονομαστικά»⁷⁵. Οι Έλληνες πάροικοι στην Αίγυπτο βρήκαν μια πλούσια αλλά αναξιοποίητη χώρα και άδραξαν την ευκαιρία να παίξουν ένα ρόλο πρωταγωνιστικό τόσο για την ανάπτυξη της χώρας όσο και –πρώτιστα βέβαια- για τη δική τους ευημερία⁷⁶. Αναλαμβάνοντας –όπως προαναφέρθηκε- το ρόλο της αστικής τάξης

⁷⁴ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, 1843-1993*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1994, σ. 293.

⁷⁵ Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές* ό.π., σ. 373.

⁷⁶ «Η εφημερίδα *Wadi el Nil* δημοσίευσε στις 16-9-1926 άρθρο στο οποίο επιτίθεται κατά των Ελλήνων και άλλων ξένων, με τίτλο: Η κατοχή της Αιγύπτου υπό των Ελλήνων [...] (έγραφε) ο αρθρογράφος Άμντελ Σάλεμ: “Όσον ωφελούνται οι Έλληνες εν Αιγύπτω υλικώς, τόσον βλάπτουν ημάς ποικιλοτρόπως” και “η ελληνική κατοχή της Αιγύπτου δεν είναι λιγότερο βαρειά της αγγλικής ούτε λιγότερο επικίνδυνη”». Βλ. Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο και η πορεία της χώρας προς την ανεξαρτησία. (Αγγλογαλλικές διενέξεις 1905-1930)», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*,

στην Αίγυπτο ανέπτυξαν έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα συμβάλλοντας στη γεωργική αναγέννηση της Αιγύπτου. Η διάδοση του συστήματος της μονοκαλλιέργειας, κυρίως του βαμβακιού⁷⁷, που οφείλεται κατά κύριο λόγο στους Έλληνες παροίκους, κατέστησε την Αίγυπτο βασική αγορά των δυτικών χωρών, μεταμορφώνοντάς την σταδιακά.

Οι σχέσεις της ελληνικής παροικίας με τις αιγυπτιακές κυβερνήσεις στάθηκαν κατά κύριο λόγο φιλικές, με εξαίρεση βέβαια τα διαστήματα κατά τα οποία σημειώνονταν πολιτειακές αλλαγές και άλλα ακραία πολιτικά γεγονότα που κλόνιζαν περιστασιακά τις καλές σχέσεις. Αυτές εξάλλου τις καλές σχέσεις επέβαλε όχι μόνο η συνύπαρξη, αλλά και η κηδεμονία των αγγλικών δυνάμεων.

Οι φορείς της ελληνικής παροικίας, με σημαντικότερο εξ αυτών τις κοινότητες, υπάγονται στην αιγυπτιακή νομοθεσία και ελέγχονται από τις αιγυπτιακές υπηρεσίες. Όπως προαναφέρθηκε, οι αιγυπτιακές κυβερνήσεις χρηματοδοτούν μέσω διαφόρων φορέων τους την ελληνική ομογένεια και στηρίζουν τους φορείς της⁷⁸. Η δραστηριότητα, βέβαια, των ελληνικών φορέων περιορίζεται και πολλές φορές συναντά εμπόδια από την εποχή της επανάστασης του Νάσερ/των Ελευθέρων Αξιωματικών και στο εξής.

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος και οι κυβερνήσεις του χαράζουν μια επίσημη διπλωματική πολιτική που υποστηρίζει και συντάσσεται με την αγγλική πολιτική και αναγνωρίζει ότι «τα ελληνικά συμφέροντα αποτελούν μέρος των βρετανικών στη χώρα» όπως δηλώνει ο Αθ. Πολίτης στον Υπάτο Αρμοστή Lloyd⁷⁹.

Μεταξύ ελληνικής και αιγυπτιακής κυβέρνησης υπογράφονται μια σειρά εμπορικών και άλλων διακρατικών συμβάσεων, οι οποίες όμως καθορίζονται σε μεγάλο ποσοστό από τα συμφέροντα του ελληνικού πληθυσμού της Αιγύπτου. Συνεπώς, η παραοικονομία που δεσπόζει σε αυτές τις συναλλαγές εκφράζει

Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τ. Β' (ανάτυπο), 2000, σ. 209.

⁷⁷ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 133.

⁷⁸ Οι οικονομικές χορηγίες αφορούν και φιλανθρωπικούς σκοπούς, αλλά γίνονται και δωρεές στα σχολεία και τα νοσοκομεία της ελληνικής παροικίας. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, «Οι ελληνικές παροικίες στην Αίγυπτο κατά τη νεότερη και σύγχρονη εποχή», στο συλλογικό τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 170.

⁷⁹ Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο και η πορεία της χώρας προς την ανεξαρτησία. (Αγγλογαλλικές διενέξεις 1905-1930)», ό.π., σ. 211.

περισσότερο τα συμφέροντα της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο και λιγότερο της ελληνικής κυβέρνησης⁸⁰.

Η συνθήκη του Montreux ανέτρεψε την υπάρχουσα κατάσταση και παρά την επίκληση των όρων της και την προβολή των δεσμών της Ελλάδας με την Αίγυπτο, η αιγυπτιακή κυβέρνηση δεν δέχεται περιορισμούς στο κυριαρχικό της δικαίωμα⁸¹. Η ελληνική κυβέρνηση άργησε να μεριμνήσει για το ζήτημα της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο, γεγονός που δεν μπορούσε να αποτρέψει τη φυγή των Ελλήνων.

Πριν από το 1952 πολλές προτάσεις είχαν γίνει στην Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας σχετικά με τους όρους παραμονής του ελληνικού πληθυσμού στην Αίγυπτο⁸², αλλά χωρίς να αποφασισθεί και να εφαρμοσθεί κάτι. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδέα της συνεχούς παρουσίας των Ελλήνων στην Αίγυπτο από την αρχαιότητα υπηρετούσε τους ελληνοαιγυπτιακούς δεσμούς, αλλά δεν εκφράστηκε με θεσμικό και επίσημο τρόπο, γεγονός που εμπόδιζε τους Έλληνες να διεκδικήσουν μια ιδιαίτερη αντιμετώπιση με το ξέσπασμα του εθνικισμού⁸³. Τα γεγονότα του 1952 δεν άφησαν περιθώρια για συνέχιση διαμονής και εργασίας των Ελλήνων με ευνοϊκούς όρους⁸⁴.

Αναφορικά με τις σχέσεις Ελλήνων – Αιγυπτίων ήταν αναμφίβολα πρώτιστα σχέσεις επαγγελματικές, αλλά στενές. Έχοντας, λοιπόν, στενότερες σχέσεις οι Έλληνες με τους γηγενείς από ότι οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι, αλλά και εξαιτίας της μεγάλης τους διασποράς και στο εσωτερικό της Αιγύπτου, όπου υπήρχαν μόνο μικρές –ή και καθόλου- ελληνικές κοινότητες, ενσυνείδητα ήθελαν να διατηρήσουν την

⁸⁰ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 175 κ.ε.

⁸¹ Η επίσκεψη του Κων/νου Καραμανλή και του Ευάγγ. Αβέρωφ που πραγματοποιήθηκε στην Αίγυπτο και οι συναντήσεις τους με τον πρόεδρο Νάσερ, παρά τις θερμές διαβεβαιώσεις από μέρους της Αιγύπτου για την παραμονή των Ελλήνων στην Αίγυπτο και παρά τις δημοσιεύσεις του αιγυπτιακού Τύπου υπέρ της Ελληνο-αιγυπτιακής Φιλίας και των δεσμών μεταξύ των δύο χωρών, δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν το μοιραίο. Ο Ευάγγελος Αβέρωφ το 1963 σε επίκριση της αντιπολίτευσης για τους χειρισμούς του ζητήματος απάντησε: «Οντως φέρομεν ευθύνην, διότι κατεχόμενοι από υπερβολικήν αισιοδοξίαν παρεσύραμεν τους ιδικούς μας και παρέμειναν εν Αιγύπτω». Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 219, 232-234, 244.

⁸² Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 212.

⁸³ Βλ. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 27.

⁸⁴ Μιχάλης Κ. Σκουλιός, «Ο Ελληνισμός στις παράσθιμες πόλεις της Αιγύπτου», στο συλλογικό τόμο: *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, ό.π., σ. 200.

ταυτότητά τους και να μην αφομοιωθούν⁸⁵. Οι Έλληνες κατέχοντας, κατά κανόνα, ανώτερη κοινωνική και οικονομική θέση στην κοινωνία της Αιγύπτου, δεν χρειάστηκε να ενταχθούν στην αιγυπτιακή πραγματικότητα, την οποία οι ίδιοι κατά μεγάλο μέρος καθόριζαν. «Δεκαετίες ολόκληρες ζήσαμε χωρίς να μάθουμε τη γλώσσα του τόπου. Σταθήκαμε σε όλο αυτό το διάστημα μακριά από τη ζωή του λαού. Ήταν τότε που η ιδιότητα του ξένου μας έδινε προνόμια. Τα εδεχόμεθα και μάλιστα αδιαμαρτύρητα, μιας και μας διευκόλυναν τη ζωή. Αυτές οι ιδιομορφίες μας εμπόδισαν να ενταχθούμε στην αιγυπτιακή πραγματικότητα»⁸⁶. Η ισχύς αυτής της διαπίστωσης αμβλύνεται αισθητά εκτός Αλεξάνδρειας και Καΐρου, στο εσωτερικό δηλαδή της Αιγύπτου, όπου ο ελληνικός πληθυσμός ήταν μικρότερος και η ενσωμάτωση των Ελλήνων στις τοπικές κοινωνίες μεγαλύτερη⁸⁷.

Γενικότερα, η στάση των Αιγυπτίων απέναντι στους Έλληνες δεν ήταν ως επί το πλείστον η ίδια όπως με τους υπολοίπους ξένους. Οι Έλληνες γι' αυτούς είχαν παίξει έναν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της χώρας τους και όσοι συνεργάζονταν μαζί τους, είχαν συνδεθεί με αυτούς αδελφικά. Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες Ελλήνων που έζησαν στην Αίγυπτο έχοντας στην υπηρεσία τους Αιγυπτίους⁸⁸. Επιπλέον, η αναχώρηση των Ελλήνων από την Αίγυπτο δεν έγινε με βίαιο και εχθρικό τρόπο, όπως συνέβη με του υπολοίπους υπηκόους εχθρικών προς την

⁸⁵ Βλ. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 26.

⁸⁶ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 27.

⁸⁷ «Στις 7-12-1924 η ελληνική πρεσβεία πληροφορεί το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών ότι “οι Έλληνες ιδίως της υπαίθρου χώρας εξεδήλωσαν συμπάθειες υπέρ των ιθαγενών”. Δηλαδή κάποιοι Έλληνες, κάτοικοι των πόλεων Μπέγγα και Εντφου απέστειλαν τηλεγραφήματα προς τον Allenby στα οποία διεκήρυτταν την καλή τους συμβίωση με τους Αιγυπτίους και την έλλειψη ανάγκης προστασίας, ενώ εκάκιζαν τα μέτρα προστασίας που έπαιρνε η αγγλική διοίκηση στην Αίγυπτο». Βλ. Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο και η πορεία της χώρας προς την ανεξαρτησία. (Αγγλογαλλικές διενέξεις 1905-1930)», ό.π., σ. 208-209.

⁸⁸ «Ο πατέρας μου δεν άλλαξε προσωπικό. Είχε τον πατέρα, τον γιο και μεγάλωσε και τα παιδιά. [...] Έναν. Δεν άλλαξε. Τον είχε σαν παιδί του. Τον αγαπούσε σαν παιδί του. Κι εκείνος το ίδιο. Όταν φύγαμε, ήταν φοβερή η σκηνή. Τον αγκάλιασε και τον φιλούσε στο κεφάλι. Μας κατέβασε μέχρι το Κάιρο. Του έλεγε: “πατέρα μου, πατέρα μου”. Η γυναίκα του να δεις. Έπαιρνε, πήγαινε να του ζεστάνει το φαΐ, γιατί το πρωί έφευγε εφτά η ώρα με το τρένο και πήγαινε εκεί που ήταν η αποθήκη και έπαιρνε το φαί του μαζί και θα πήγαινε να τον περιποιηθεί η γυναίκα του φελλάχου. Αλλά εμείς ποτέ ούτε ο πατέρας μου, ούτε εμείς τα παιδιά, το μάθαμε από τον πατέρα, δεν έκανε διακρίσεις, δεν τον έβλεπε ότι ήταν υπηρέτης ο φελλάχος, ποτέ δεν είχαμε τέτοια. Σαν παιδιά μας, σαν δικούς μας ανθρώπους». Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δημ. Τσαγκαράδα, σ. 289.

Αίγυπτο χωρών. Στους Έλληνες δόθηκε χρόνος να αντιμετωπίσουν καλύτερα τις επερχόμενες αλλαγές⁸⁹.

Κάποιες κινήσεις από πλευράς Ελλήνων παροίκων να συμμετάσχουν στο αριστερό κίνημα, υποστηρίζοντας το καινούριο πολιτικό καθεστώς, που επρόκειτο να εγκαθιδρυθεί και εν τέλει εδραιώθηκε, δεν έγιναν ευρέως αποδεκτές από την ελληνική κοινότητα, γιατί έρχονταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντά της, που διασφαλιζόνταν από το καθεστώς των προνομίων για τους ξένους⁹⁰. Αυτή, εξάλλου, ήταν και η επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους, την οποία οι εκεί ταγοί της ακολουθούσαν.

Η ελληνική παροικία συναισθανόμενη ενίοτε τη θέση της⁹¹ –κυρίως βέβαια όταν το καθεστώς των προνομίων άρχιζε να καταρρέει- συχνά βοήθησε τον αιγυπτιακό λαό σε αγώνες που έκανε⁹². Αξιόλογη στάθηκε και η συμμετοχή Ελλήνων κυρίως της Αλεξάνδρειας στον αιγυπτιακό δημόσιο τομέα και σε διάφορους φορείς,

⁸⁹ Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π. σ. 376.

⁹⁰ «Είχαν πιστέψει πως με το να είναι αριστεροί, θα είχαν όχι μόνο την ευλογία του νέου καθεστώτος στην Αίγυπτο, αλλ' επιπλέον ότι ένα τέτοιο καθεστώς θα εκτιμούσε ιδιαίτερα μια αριστερή κοινότητα. Η τροπή όμως που πήραν σε λίγο τα πράγματα της παροικίας δεν άργησε να τους διαψεύσει». Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 356.

⁹¹ «Γράφοντες τα όσα γράφομεν, δεν θέλομεν να νομισθή ότι διαπνεόμεθα από οιονδήποτε εχθρικών αίσθημα εναντίον των τόσον μεγαλοκάρδως φιλοξενούντων ημάς εν τη χώρα ταύτη. Εχθρότητα αισθανόμεθα μόνον εναντίον εκείνων οι οποίοι μας καλούσι ν' αλλάξωμεν εθνικότητα και καθαρώς ελληνικήν συνείδησιν διά τον μόνον λόγον ότι το λάδι εν γένει όλων των ξένων ετελείωσεν εν Αιγύπτω και ως πνιγόμενοι πιανόμεθα από τα μαλλιά μας». Βλ. Κώστας Μάγης, «Η δαιδαλώδης θέσις μας εν Αιγύπτω», ό.π., σ. 10/510-11/511. Αλλού αναφέρεται: «Και η περίοδος αυτή (1941-1963) δι' ημάς ιδίως τους Αιγυπτιώτας Έλληνας είναι γεμάτη από εθνικά συγκινήσεις και περιπέτειας, αι οποίαι κατέληξαν το ευχάριστον γεγονός διά τους κατοίκους της χώρας εις την οποίαν φιλοξενούμεθα και θεωρούμεν, καταχρηστικώς, ως δευτέραν πατρίδα μας, ενώ είναι εν τη πραγματικότητι η πρώτη πατρίς μας της εκδιώξεως εξ Αιγύπτου των απογόνων της Δυναστείας Μωχάμετ Άλη και αναδημιουργία της». Βλ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνοσ εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, Αλεξάνδρεια 1964, σ. 51.

⁹² Στην πολεμική επέμβαση των Άγγλων-Γάλλων-Ισραηλινών το 1956 ο ελληνικός πληθυσμός στάθηκε στο πλευρό των Αιγυπτίων με μια σειρά ενεργειών, όπως νοσηλεία τραυματιών, διαθεσιμότητα γιατρών και νοσηλευτικού προσωπικού, παραμονή στη διώρυγα του Σουέζ έπειτα από εντολή της Ελληνικής Κυβέρνησης. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 238.

όπως η Δημαρχία της Αλεξάνδρειας, καθώς και οι δωρεές τους⁹³. Ωστόσο, γεγονός παραμένει ότι εν γένει ο αιγυπτιακός τόπος δεν ευεργετήθηκε όσο θα έπρεπε από τους ευεργέτες Έλληνες⁹⁴.

1.5.2 Σχέσεις της ελληνικής παροικίας με το ελληνικό κράτος

Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου έχοντας δημιουργήσει έναν κοινωνικό και οικονομικό ιστό προχωρά στη θεσμική της οργάνωση ιδρύοντας στα 1833 ελληνικό προξενείο στην Αλεξάνδρεια. Η ευθύνη του ελληνικού προξενείου ανατίθεται από την ελληνική κυβέρνηση στον Μιχαήλ Τοσίτσα, προτού ακόμη υπάρξει επίσημη διπλωματική εκπροσώπηση της Ελλάδας στην Αίγυπτο⁹⁵.

Οι δεσμοί της ελληνικής παροικίας με το ελληνικό κράτος υφίστανται σε οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο, όχι όμως και σε ένα αρκετά καθορισμένο θεσμικό πολιτικό πλαίσιο με αποτελεσματικές πρακτικές. Στο πλαίσιο βέβαια αυτό, η ελληνική διπλωματική αντιπροσωπεία στην Αίγυπτο εκτός από τις αυτονόητες υποχρεώσεις του διαμεσολαβητή μεταξύ ελληνικού κράτους και αιγυπτιακής κυβέρνησης και του προστάτη των ελληνικών συμφερόντων στην Αίγυπτο, καλλιεργούσε και ενθάρρυνε την επεκτατική πολιτική της Ελλάδας για τις αλύτρωτες περιοχές, πολιτική που ενώ δεν αφορούσε την Αίγυπτο, ωστόσο είχε απήχηση στην πλούσια ελληνική κοινότητα, η οποία συνέδραμε παντοιοτρόπως⁹⁶.

Οι μικρής εμβέλειας παρεμβάσεις από μέρους του ελληνικού κράτους δεν επηρέασαν σημαντικά την παρουσία της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο που χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό αυτονόμησης. Αυτή η αυτονόμηση οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό στη σύνδεσή της με την παγκόσμια αγορά και το διεθνές εμπόριο⁹⁷ και τη συνεπαγόμενη αποσύνδεσή της από το στενό πλαίσιο του ελληνικού κράτους,

⁹³ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, 1843-1993*, ό.π., σ. 290.

⁹⁴ Πρόκειται για διαπίστωση του ευεργέτη Παναγιώτη Σούλου. Βλ. Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Παναγιώτης Σούλος. Ένας ευεργέτης υπατρίδης*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 2000, σ. 14.

⁹⁵ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 38.

⁹⁶ Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937, Ethnicity and Class*, ό.π., σ. 15.

⁹⁷ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 129

στη μετάθεση του κέντρου βάρους από τον παροικιακό ελληνισμό στον ελλαδικό κατά τον 19ο αιώνα⁹⁸, καθώς και στην πεποίθηση των Ελλήνων παροίκων που ευημερούσαν ότι καλό θα ήταν να απέφυγαν τις πολιτικές διαμάχες του ελλαδικού κέντρου⁹⁹.

Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου, παρά το γεγονός ότι η ίδρυσή της προηγείται χρονικά των άλλων ξένων παροικιών, ευθυγραμμίζεται πολιτικά με την αγγλική πολιτική¹⁰⁰, ανεξάρτητα από τις κατά περιόδους επιλογές της ελλαδικής πολιτικής, εφόσον αυτή της διασφαλίζει προνόμια στην Αίγυπτο και οικονομικές ευκαιρίες σε διεθνές επίπεδο.

Στις αρχές του 20ού αι., όταν κάποια γεγονότα αρχίζουν να πλήττουν τη θέση της ελληνικής παροικίας, υψώνονται φωνές που επιζητούν την προστασία της από το ελληνικό κράτος. Το ελληνικό κράτος δεν θέλει να αναλάβει έναν τέτοιο ρόλο, τη στιγμή μάλιστα που έχει να επιλύσει ζητήματα εδαφικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο. Όταν μάλιστα ο Έλληνας γενικός πρόξενος στην Αλεξάνδρεια Μητσόπουλος προτείνει τη δημιουργία της «Γενικής Ελληνικής Αμφικτυονίας εφ' όλης της Αιγύπτου», η ελληνική κυβέρνηση προβαίνει στην ανάκλησή του, γεγονός που εξοργίζει και ξεσηκώνει 20.000 Έλληνες της Αλεξάνδρειας που διαδηλώνουν την 1^η Απριλίου 1911 ενάντια στην Ελληνική Κυβέρνηση και την απόφασή της¹⁰¹.

Αναμφισβήτητα τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα επηρεάζουν άμεσα τον ελληνισμό της Αιγύπτου αφυπνίζοντάς τον και εμπλέκοντάς τον πολιτικά, συναισθηματικά αλλά και πρακτικά στη διεκδίκηση των εθνικών συμφερόντων καθώς και στις περιπέτειες του ελληνικού κράτους. Η συμβολή των Ελλήνων

⁹⁸ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 11.

⁹⁹ «Απεστέργομεν επίσης την αποστολήν βουλευτών και γερουσιαστών εις Αθήνας. Διότι τούτο θα είχε ως αποτέλεσμα να αναμίξη τους εδώ Έλληνας εις τας εν Ελλάδι πολιτικάς διαμάχας». Βλ. Αθαν. Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 99.

¹⁰⁰ Το γεγονός αυτό αφορά σχεδόν όλες τις ελληνικές παροικίες, ακόμη και αυτές, όπως της Αιθιοπίας, που έχουν μεγάλο βαθμό αυτονομίας. Βλ. Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, ό.π., σ. 100, 101.

¹⁰¹ Ευθ. Σουλογιάννης, «Τότε που ο Ελληνισμός διέθετε αριθμητική, υλική και ηθική δύναμη, Αίγυπτος, εικοσαετία 1916-1936», ό.π., σ. 13. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στις αρχές του 20ού αι. ο Λαμπρίδης γράφει ότι το ελληνικό κράτος παραμελεί τον ελληνισμό της Αιγύπτου, ενώ την ίδια αυτή περίοδο η ελληνική κυβέρνηση φορολογεί τις περιουσίες των αποδήμων Ελλήνων της Αιγύπτου. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 153-154.

παροίκων της Αιγύπτου στους Βαλκανικούς πολέμους¹⁰² και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ήταν σημαντική, αν και δεν εκτιμήθηκε επαρκώς¹⁰³. Η σύνταξη της πλειοψηφίας της ελληνικής παροικίας με τη συμμαχία της Entente συνηγορούσε, βέβαια, με την επίσημη πολιτική του ελληνικού κράτους και την πολιτική του Βενιζέλου¹⁰⁴, αλλά επιβεβαίωνε και την προσκόλληση των ιθυνόντων στην αγγλική πολιτική¹⁰⁵. Τα γεγονότα της Μικράς Ασίας και οι τραγικές συνέπειές τους προκάλεσαν την κατάρρευση της «Μεγάλης Ιδέας»¹⁰⁶ του ελληνικού κράτους, με

¹⁰² «Τεραστία είνε η συμβολή του αιγυπτιώτου Ελληνισμού εις τον νικηφόρον πόλεμον του 1912-1913. Εις την συμβολήν δε ταύτην ο ελληνικός πληθυσμός της Αλεξανδρείας διεκδικεί υπερηφάνως την μεγίστην αναλογίαν θυσιών χρήματος αλλά και αίματος. Εξ αυτών πλείστοι προσήλθον υπό τα όπλα ουχί ως έφεδροι, αλλά ως εθελονταί, μέχρι σημείου ώστε αυτή αύτη η ελληνική κυβέρνησις ηναγκάσθη να ειδοποιήση τηλεγραφικώς το ενταύθα προξενείον ότι δεν δέχεται πλέον άλλους εθελοντάς». Βλ. Ηρ. Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια, Σύντομος ιστορική ανασκόπησις του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, ό.π., σ. 119-120.

¹⁰³ «Η προσφορά της δεν εκτιμήθηκε όσο περίμενε κι όσο της άξιζε, γιατί ο Διχασμός δεν είχε καιρό για χειρονομίες του είδους. Πιο συνεπείς οι Άγγλοι διαβιβάζουν ευχαριστίες. Η Ελλάδα συνεχίζει τον πόλεμο. Συνεχίζεται κι ο Διχασμός». Βλ. Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 178-179.

¹⁰⁴ «Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου που βρισκόταν κιάλας στη μεγάλη ακμή του, κατανοεί τα αίτια που οδήγησαν στο κίνημα της “Εθνικής Αμύνης” και σπεύδει να ταχθεί στο πλευρό της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Είναι μια πράξη με ιστορική συνέπεια, αν τη δούμε με πρίσμα πατριωτικό, είναι και με συνέπεια κοινωνιολογική, αν την εξετάσουμε με βάση την διαρκή άνοδο της αστικής τάξης». Βλ. Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 173. Αναμφίβολα, όμως, υπάρχουν αντιπαραθέσεις και αντίθετες απόψεις μέσα στην ελληνική παροικία: «Η βασκανία ενέσκηπεν εις την παροικίαν ταύτην και αίφνης ο Ελληνισμός της Νειλορρύτου χώρας διηρέθη εις δύο παρατάξεις αντιμαχομένας, εις Έλληνας Βενιζελικούς και Έλληνας Βασιλικούς, ο δε Αρχηγός της Εκκλησίας ετάχθη προς την δευτέραν παράταξιν αντί να μείνη ουδέτερος ως πνευματικός πατήρ όλων. Αλλά και ο εγχώριος Ελληνικός Τύπος εχρωματίσθη». Βλ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνος εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, ό.π., σ. 33.

¹⁰⁵ «Ο Γ.Π. Σαββίδης τόνισε πως ο ποιητής προβάλλει την «ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών» ως το διαχρονικό ιδανικό του Ελληνισμού. [...] Η μεγαλοαστική ηγεσία της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο στο χώρο της οποίας βασικά διαμορφώνεται κατά στάδια η πολιτική αίσθηση του Καβάφη, ολοκληρώνει τις «στοχαστικές προσαρμογές», συγκεκριμένα: με την πραγματικότητα της Αγγλικής Κατοχής, ύστερα από την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897, γι’ αυτό και η ευθυγράμμισή της με τους Συμμάχους στον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο φαίνεται και “μοιραία” και “φυσική”». Βλ. Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, εκδ. Κέδρος, ³1980, σ. 22-23.

¹⁰⁶ Αξίζει να αναφερθεί ότι η «Μεγάλη Ιδέα» έχει διαφορετικό σημασιολογικό φορτίο για τους Έλληνες του ελλαδικού κέντρου και για τους Έλληνες της παροικίας της Αιγύπτου. Αυτό διαφαίνεται και από τις δηλώσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου σχετικά με το ρόλο που

επακόλουθο την πολιτική, ιδεολογική και οικονομική αστάθεια που επέφεραν και τον εθνικό διχασμό¹⁰⁷. Η ελληνική παροικία της Αιγύπτου βιώνει αναμφισβήτητα –πιο αμβλυμένα βέβαια- το διχασμό, αλλά εντονότερα την αποδιοργάνωση των παροικιών και την αδυναμία αρωγής του εθνικού κέντρου.

Το ελληνικό κράτος, η Αλεξανδρινή Εκκλησία και ο ελληνικός Τύπος της Αιγύπτου φέρουν, κατά τον Κώστα Τσαγκαράδα, την ευθύνη της παρακμής και της διάλυσης της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου¹⁰⁸. Το 1925 στο Εθνικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα ο ελληνισμός της Αιγύπτου διατρανώνει το αίτημά του για εξασφάλιση των κοινοτικών περιουσιών¹⁰⁹ μέσω του εκπροσώπου του αλεξανδρινού σωματείου «Απόλλων» Απόστολου Κωνσταντινίδη. Η ίδρυση, εξάλλου του Υπουργείου Παροικιών είναι άλλη μια πρόταση που κατατίθεται το 1926 με τη μορφή υπομνήματος στον πρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης, το δικτάτορα Θεόδωρο Πάγκαλο¹¹⁰.

Η πολιτική του ελληνικού κράτους δεν κατάφερε να αποτρέψει τη μαζική φυγή των Ελλήνων από την Αίγυπτο μπροστά στις ραγδαίες και ριζικές εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν. Η απουσία χάραξης μιας μακροπρόθεσμης και αποτελεσματικής εξωτερικής πολιτικής που θα διασφάλιζε, αν όχι την παραμονή των Ελλήνων στην Αίγυπτο με ευνοϊκούς όρους, τουλάχιστον την ομαλότερη επιστροφή των Ελλήνων

άρμοζε στη Μεγάλη Ελλάδα, όταν επισκέφθηκε την Αίγυπτο, περίοδο βέβαια κατά την οποία δεν ήταν πρωθυπουργός: «Μας επιβάλλεται να ιδρύσωμε τον πολιτισμόν μας εις τα πατρώα εδάφη με την συγκέντρωση σ' αυτά όλων των “ομαιμόνων”», δήλωση που τοποθετείται ενάντια στις μεταναστευτικές θεωρίες. Βλ. Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 175, 176.

¹⁰⁷ Ν. Ψυρούκης, *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, ό.π., σ. 228, 229.

¹⁰⁸ Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα προβλήματα της ξενιτειάς. Χρονικό των μεταφρατευμένων βλαστών του Ελληνισμού στη Νειλόρρητη κοιλάδα*, Αλεξάνδρεια, Εκδοτικά καταστήματα Σπ. Γρίβα, 1946, σ. 19.

¹⁰⁹ Οι φωνές και οι προτάσεις των Ελλήνων διανοουμένων της Αιγύπτου πληθαίνουν: «Αλλ' εάν δεν είνε εύκολος η μεταβίβασις αυτή της κυριότητος εις την Ελληνική Κυβέρνησιν, όπερ δεν πιστεύομεν, τότε το φρονιμώτερον θα είνε να πωληθώσι τα υπάρχοντα κτήματα τα δυνάμενα να πωληθώσι, το δε προϊόν της πωλήσεως αυτών να διατεθή πάλιν εις την αγοράν αστικών κτημάτων εν Ελλάδι υπέρ των αυτών Κοινοτήτων». Βλ. Γ.Ν. Μαυρής, *Υπόμνημα περί των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων* ό.π., σ. 11.

¹¹⁰ Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 182-184. Δεν συµμερίζονται όλοι την ίδρυση του Υπουργείου των Αποικιών, όπως ο Αθ. Πολίτης που πιστεύει ότι η ίδρυσή του δεν μπορεί να βελτιώσει τη θέση του Ελληνισμού. Βλ. Αθ. Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτω Ελληνισμού*, ό.π., σ. 99.

στην Ελλάδα και την πλήρη προστασία της κοινοτικής περιουσίας, καθόρισε τα μοιραία γεγονότα. Οι Έλληνες της Αιγύπτου ήλπιζαν σε μια διαφορετική αντιμετώπιση από την πλευρά του αιγυπτιακού κράτους και σε μια πιο δυναμική και αποτελεσματική πολιτική από την πλευρά του ελληνικού κράτους. «Οι Έλληνες της Αιγύπτου, των οποίων η θέση δεν είναι ίδια με τους άλλους ξένους, ούτε υπήρξε ούτε υπάρχει κανένας λόγος να ακολουθούμεν μιμητικά τους Άγγλους, τους Γάλλους ή τους Εβραίους. Αποτελούμεν ιδιόμορφον κατηγορίαν –οι περισσότεροι Έλληνες πάροικοι της Αιγύπτου εγεννήθησαν εις την Αίγυπτον πολλοί, πάρα πολλοί από αυτούς είναι τρίτης γενιάς. Αυτό δεν είναι σχήμα λόγου. Η πικρή αλήθεια είναι ότι διά τους Αιγυπτιώτας που φεύγουν η αναχώρησις σημαίνει εκπατρισμόν»¹¹¹.

¹¹¹ Πρόκειται για λεγόμενα του πρέσβη Δ. Λάμπρου. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 229.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

1. Γράμματα

1.1 Πνευματική ζωή στην Ελλάδα και την Αίγυπτο –Γενικό πλαίσιο

Η πνευματική ζωή του ελληνικού μητροπολιτικού κέντρου των αρχών του 20ού αι. έχει σηματορευθεί από τις προσδοκίες, αλλά και τις αλλαγές στον εθνικό χώρο και στα όρια του ελληνισμού. Οι αλλαγές αυτές συντελούνται με άξονα τη Μεγάλη Ιδέα και τα ευρωπαϊκά πολιτικο-κοινωνικά δεδομένα διαμορφώνουν μια ιδεολογία που διατρέχει και καθορίζει την πολιτική και πνευματική ζωή.

Οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του Χαρίλαου Τρικούπη, που επιφέρουν μια σταδιακή αλλαγή της φυσιογνωμίας και των δυνατοτήτων ανάπτυξης της χώρας, διακόπτονται μετά τον πόλεμο και την ήττα του 1897, που υπήρξε ένα κτύπημα για την πολιτική και πνευματική ζωή της χώρας. Τα παλαιά κόμματα παίρνουν τα ηνία της χώρας και με σύμμαχό τους την προγονοπληξία -και την καθαρεύουσα ως έκφρασή της- γίνονται υπαίτια της εθνικής παρακμής προκαλώντας την αντίδραση και συνακόλουθα τον αγώνα για το καινούριο¹¹². Ας σημειωθεί βέβαια, ότι ακμαίο είναι κατά την περίοδο αυτή το εθνικό φρόνημα που εκφράζεται μέσα από τις εδαφικές διεκδικήσεις. Η πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα χαρακτηρίζεται από τη μαχητική στάση απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα που συνδέεται άρρηκτα, κατά την προκειμένη περίοδο, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, περίοδο που εκφράζει με αντιπροσωπευτικό τρόπο το ρεύμα του “Sturm und Drang”¹¹³. Οι πρωθυπουργίες του Ελευθερίου Βενιζέλου, που ακολουθούν, επιφέρουν δραματικές αλλαγές στην πολιτική, τη δημόσια ζωή αλλά και στην πνευματική ζωή του τόπου.

Το έκδηλο αυτό προοδευτικό και αναγεννητικό κλίμα, που επικεντρώνεται γύρω από το ελληνοκεντρικό ιδανικό, έχει αντίκτυπο και στην ελληνική παροικία της Αιγύπτου. Η ελληνική παροικία υπέθαλπε και στηριζόταν στην εθνική ιδέα της

¹¹² Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 3 1980, σ. 251.

¹¹³ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 252.

μεγάλης και ισχυρής Ελλάδας, εφόσον αυτή αποτελούσε την εγγύηση της ύπαρξής της. Ο εθνικισμός της αιγυπτιακής παροικίας ενδυναμώνεται σε περιόδους κατά τις οποίες το μητροπολιτικό κέντρο –εκτός από τις επισκέψεις που κάνουν οι πολιτικοί του αρχηγοί στην Αίγυπτο- διασφαλίζει με την πολιτική του την προστασία των Ελλήνων παροίκων από τις ξένες δυνάμεις, και ιδιαίτερα από τους Άγγλους, των οποίων η διομοιοποιητική πολιτική εγγυόταν την ευημερία των Ελλήνων και των άλλων ξένων στην Αίγυπτο.

Η περίοδος 1901-1925 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «Χρυσή Περίοδος» για τα ελληνικά Γράμματα της Αιγύπτου, αφού όχι μόνο παρουσιάστηκε αξιόλογη πνευματική παραγωγή στην εν γένει Νεότερη Ελληνική Φιλολογία, αλλά και καμιά άλλη ξένη παροικία της Αιγύπτου δεν έχει να επιδείξει ανάλογη προσπάθεια. Πιο συγκεκριμένα, αυτή η πραγματικότητα εκδηλώνεται μέσα από τη δημιουργία πολυάριθμων φιλολογικών συλλόγων και περιοδικών φύλλων, αλλά και μέσα από μια μεγάλη πνευματική παραγωγή σε έντυπα βιβλία¹¹⁴. Παρά την άνθιση των Γραμμάτων, η Αλεξάνδρεια δεν θεωρείται από όλους τους συγχρόνους πολιτεία του πνεύματος¹¹⁵.

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, αλλά ιδιαίτερα η Μικρασιατική καταστροφή, θα προκαλέσει ένα ιδεολογικό και πολιτικό πλήγμα, που θα κλονίσει τους πνευματικούς ανθρώπους στιγματίζοντας την πνευματική παραγωγή αυτής της περιόδου -και όχι μόνο. Η πνευματική ζωή του ελλαδικού κέντρου χαρακτηρίζεται από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της παρακμής και της φθοράς.

Η ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου δεν βιώνει το βάθος και την ένταση αυτού του πνεύματος που επικρατεί στον ελλαδικό χώρο, ενώ ο απόηχος του κλίματος φθοράς δεν φτάνει πάντα. Η διαφοροποιημένη αυτή πραγματικότητα μπορεί να ερμηνευθεί και με γνώμονα την οικονομική ακμή της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο που διακατέχεται από δυναμισμό και αισιοδοξία. Η ελληνική κοινότητα, βέβαια, στην Αίγυπτο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και του Μεσοπολέμου βιώνει τη δική της παρακμή, άλλης υφής όμως.

¹¹⁴ Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιακού Έλληνα εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, ό.π., σ. 25.

¹¹⁵ Ο Ε.Μ. Forster θα πει το 1919 ότι κάθε άλλο παρά πολιτεία του πνεύματος είναι η Αλεξάνδρεια, θεμελιωμένη στο βαμβάκι και τον ανταγωνισμό του εμπορίου. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, Αθήνα, εκδ. Διάττων, 1990, σ. 26.

Κατά την τελευταία πρωθυπουργία του Ελευθερίου Βενιζέλου¹¹⁶ εδραιώνεται η ασφάλεια στον εθνικό χώρο και αποκαθίσταται ο κορμός των προσφύγων, γεγονός καθοριστικά για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του σύγχρονου νεοελληνικού κράτους, αλλά και για τη μερική αλλαγή του κλίματος που επικρατούσε.

Η περίοδος 1926-1940 εξακολουθεί να είναι δραστήρια για τον ελληνισμό της Αιγύπτου σε πνευματικά ζητήματα. Η πνευματική παραγωγή συνεχίζεται ακμάζουσα, όπως διαφαίνεται από την έκδοση πολλών εντύπων, στατιστικά στοιχεία των οποίων δείχνουν τη μεγάλη αναλογία προς τον πληθυσμό¹¹⁷. Έκτοτε, βέβαια, αρχίζει ο κλονισμός και η κατάρρευση των οικονομικών και κοινωνικών ισορροπιών για τον ελληνισμό της Αιγύπτου, γεγονός που συμπαρασύρει και την υπάρχουσα πνευματική δραστηριότητα, η οποία συρρικνώνεται βίαια κάτω από τις μοιραίες πολιτικές εξελίξεις.

1.2 Ρεύματα και τάσεις στην Ελλάδα και την Αίγυπτο

Το γλωσσικό ζήτημα δεν είναι μόνο ένα μείζον πνευματικό ζήτημα των αρχών του 20ού αιώνα, αλλά και ένα εθνικό ζήτημα, γιατί το ιδανικό μιας ενιαίας γλώσσας εξακολουθεί να εκφράζει και την εθνική ενότητα μέσα και κυρίως έξω από τα τότε ελληνικά σύνορα¹¹⁸. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού της χώρας από τον Χαρίλαο Τρικούπη δεν καθιστούν αυτονόητη την εδραίωση του δημοτικισμού, την οποία εξάλλου η ελληνική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να αποδεχθεί αλλά, αντιθέτως, ήταν

¹¹⁶ «Η τελευταία πρωθυπουργία του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932) χαρακτηρίζεται από δημιουργικό οργανισμό». Βλ. Τάσος Αθανασιάδης, *Η λογοτεχνική γενεά του '30 μέσα στην περίοδο της πολιτιστικής ανάπτυξης της τελευταίας πρωθυπουργίας του Ελ. Βενιζέλου*, (Ομιλία στο Παν/μιο Θεσσαλίας, 14 Νοεμβρίου 1995), Βόλος, 1995, εισαγωγή.

¹¹⁷ Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνας εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*. Πέντε μαθήματα (ομιλίες) δοθέντα εις την ΧΑΝ (μεταξύ της 8 Ιανουαρίου και 3 Ιουνίου του έτους 1964), σ. 38.

¹¹⁸ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμέλεια), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, εκδ. Εστία (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη), 2000, σ. Η.

έτοιμη να καταδικάσει οποιαδήποτε απόκλιση από τον καθιερωμένο αρχαϊζόντα δημοσιογραφικό λόγο¹¹⁹.

Η διαμόρφωση, ωστόσο, της νεοελληνικής πνευματικής ζωής του μητροπολιτικού κέντρου, αλλά και των εκπροσώπων του στα κέντρα του ελληνισμού¹²⁰ περί τα τέλη του 19ου και των αρχών του 20ού αι., έχει σημαδευτεί από τον αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας. Ο δημοτικιστικός αγώνας θεωρήθηκε τόσο για τους δημοτικιστές της μητρόπολης όσο και της διασποράς που πήραν μέρος στο προγραμματικό σχέδιο¹²¹, ο μοχλός της αγωγής του λαού και της ανόρθωσης της κοινωνίας με κύρια βάση της το σχολείο. Μέσα στο πλαίσιο αυτό έλαβε χώρα η ίδρυση του πρωτοποριακού και πειραματικού σχολείου του Ελ Ζιγαγιάτ¹²², ίδρυση που ακολούθησε αυτή του καινοτόμου Παρθεναγωγείου του Βόλου¹²³.

Η γλωσσική αντιδικία εκφράζεται στο ελλαδικό κέντρο σε δύο επίπεδα: ανάμεσα σε ψυχαρικούς και τους οπαδούς του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και σε ένα άλλο επίπεδο ανάμεσα στους δημοτικιστές και τους καθαρευουσιάνους¹²⁴. Αυτή η δεύτερη αντιδικία, πολύ πιο αμβλυμένη, αφού οι Αιγυπτιώτες μένουν μακριά από το ψυχαρικό κλίμα και τις ακρότητές του, παίρνει σάρκα και οστά στους πνευματικούς κύκλους της Αιγύπτου. Οι δύο αυτές ομάδες εκφράζουν με τη σειρά τους τις δύο οικονομικά ισχυρές κοινωνικές τάξεις που υπήρχαν στην ελληνική κοινότητα: την παλιά αριστοκρατία του πλούτου που ασπαζόταν συντηρητικές αρχές και αξίες καθώς

¹¹⁹ Το τολμηρό άνοιγμα στη δημοτική έγινε από το βραχύβιο περιοδικό *Τέχνη* (1898-1899) που εξέδιδε ο Κώστας Χατζόπουλος και ακολούθησε ο *Νουμάς* του Ταγκόπουλου. Βλ. Γ.Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984, σ. 24, 26.

¹²⁰ Εκπρόσωποι σε κέντρα του ελληνισμού στην Ευρώπη υπήρξαν ο Γιάννης Ψυχάρης, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης. Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 214.

¹²¹ Το 1909 ο Μ. Τριανταφυλλίδης παίρνει την πρωτοβουλία σύνταξης ενός προγραμματικού σχεδίου που στέλνεται από τη Ζυρίχη στη Φραγκφούρτη, στη Ρώμη, την Αθήνα, το Βόλο, την Πόλη, τη Λειψία και το Μόναχο. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. Κγ.

¹²² Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, 1988, σ. 98-100 και Ι. Διακοφωτάκης, *Ιστορία της Ελληνικής παροικίας του Καφρ-ελ-Ζαγιάτ, 1865-1972*, Αλεξάνδρεια, 1973, σ. 105-111.

¹²³ Βλ. σχετικά Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989.

¹²⁴ Γ.Χ. Καλογιάννης, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, ό.π., σ. 276, 277.

και εθνικιστικά ιδεώδη και ταύτιζε την εθνική συνείδηση με τη γλώσσα και, από την άλλη, τη νέα ανερχόμενη αστική τάξη που σώρευσε πλούτο και ήταν έτοιμη να ανατρέψει την άρχουσα αριστοκρατία και τις αρχές της πιστεύοντας στη Μεγάλη Ελλάδα και το νέο εθνικιστικό ιδεώδες. Ας επισημανθεί, όμως, ότι ούτε η νεότερη αστική τάξη ανέτρεψε την ιδεολογία της εθνικής ιδέας καθώς και της μεγάλης και ισχυρής πατρίδας, πεποίθηση που φαίνεται ότι εξέφραζε το σύνολο των παροίκων, όπως θα διαφανεί και αργότερα σε περιόδους κρίσης.

Το ιστορικό λοιπόν γλωσσικό ζήτημα προσλαμβάνει σαφώς και χαρακτήρα πολιτικό¹²⁵, εφόσον οι δημοτικιστές ταυτίζονται περισσότερο με την κοινωνική και πολιτική πρόοδο και με τα αστικά αιτήματα και ο εκφραστής τους ο Ελευθέριος Βενιζέλος, «ένας δεύτερος Χαρίλαος Τρικούπης», ευαγγελίζεται το «όραμα μιας νέας Ελλάδας, νέα κοινωνία, νέες ιδέες, αναγέννηση, επανάσταση»¹²⁶.

Η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου φαίνεται να έχει μεγάλο αντίκτυπο στην αιγυπτιακή ελληνική κοινότητα¹²⁷. Μολονότι, λοιπόν, ο «συμβιβασμός» του Βενιζέλου το 1911¹²⁸ παρέτεινε την κατάσταση διγλωσσίας ορίζοντας την καθαρεύουσα ως «επίσημη γλώσσα» του κράτους, ωστόσο ο ίδιος τοποθετείται υπέρ της δημοτικής, γεγονός που θα εκφραστεί πλέον και νομοθετικά το 1917 με την καθιέρωσή της ως γλώσσα του δημοτικού σχολείου, γεγονός που επιτεύχθηκε και χάρη στην πολιτικοποίηση του δημοτικιστικού κινήματος¹²⁹.

¹²⁵ Άννα Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001, σ. 27.

¹²⁶ Άννα Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, ό.π., σ. 30.

¹²⁷ Η άφιξη του Βενιζέλου τον Απρίλιο του 1915 στην Αλεξάνδρεια προκαλεί φρενίτιδα ενθουσιασμού. Οι μεγάλες εφημερίδες τον υποστηρίζουν, δημιουργούνται σωματεία φιλελευθέρων. Η παροικία του συμπαραστέκεται και τον επόμενο χρόνο πρωτοστατεί στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Το 1916 (Νοέμβριος) και το 1917 (Δεκέμβριος) συνέρχονται στην Αλεξάνδρεια συνέδρια των Ελληνικών Κοινοτήτων της Αιγύπτου και του Σουδάν και αποφασίζουν πλήρη συμπαράσταση προς την Εθνική Άμυνα που εκδηλώνεται έμπρακτα. Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20^{ός})*, ό.π., σ. 97-98.

¹²⁸ «Την ήττα του 1911 τη δέχθηκαν σαν προδοσία οι δημοτικιστές αλλά την κατανόησαν ως πολιτικό συμβιβασμό του Βενιζέλου μπροστά στη μεγάλη πίεση που ασκήθηκε στη Βουλή από την αντιπολίτευση υπέρ της καθαρεύουσας». Βλ. Άννα Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, ό.π. σ. 28.

¹²⁹ «Είναι η “ορμητική εποχή” του δημοτικισμού όπως τη θέλει ο Μ. Τριανταφυλλίδης. Εποχή, που ο Δ. Γληνός θα χωρίσει σε δύο στάδια, το στάδιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και το στάδιο του εθνικοκοινωνικού δημοτικισμού. Είναι η εποχή που ο όρος

Δεν πρέπει, βέβαια, να λησμονηθεί και η μακριά δημοτικιστική παράδοση της Αιγύπτου που ξεκινά στη Νεοελληνική Γραμματεία με τον φωτισμένο Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο Πηγά (1549-1601) και το διάδοχό του στον πατριαρχικό θρόνο της Αλεξανδρείας Κύριλλο Λούκαρη (1572-1638), οι οποίοι αμφότεροι χρησιμοποιούσαν τη δημοτική γλώσσα στο κήρυγμά τους¹³⁰. Θεωρώντας, λοιπόν, ότι η παράδοση υποβόσκει και υποβάλλει την κυριαρχία της, η πλειοψηφία των Αιγυπτιωτών φαίνεται ότι ασπάζεται το δημοτικιστικό ρεύμα.

Τα δύο αντίπαλα γλωσσικά στρατόπεδα, που στην πολιτική και ιδεολογική τους εκδοχή στο μητροπολιτικό κέντρο μετουσιώθηκαν σε εθνικιστές και σοσιαλιστές αντίστοιχα, δεν φαίνεται να βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Αίγυπτο, όπου ο εθνικισμός εξέφραζε καλύτερα τα συμφέροντα των Ελλήνων που βρίσκονταν κάτω από την προστασία της αγγλικής κυριαρχίας, ενώ ο σοσιαλισμός οδηγούσε αναπόφευκτα –όπως και συνέβη– σε αποδοχή της νέας αιγυπτιακής πολιτικής και των αιτημάτων της με κορωνίδα το σύνθημα «Η Αίγυπτος στους Αιγυπτίους». Στην Αίγυπτο, λοιπόν, οι αντιθέσεις αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα ήταν περισσότερο αμβλυμένες, καθώς προείχε η ανάγκη για ειρηνική συνύπαρξη με τους ντόπιους και για οικονομική ανάπτυξη. Κάτω από αυτό το πρίσμα οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν μπορούσαν να βρουν ευρύ αντίκτυπο, γιατί κλώνιζαν τα συμφέροντα της ελληνικής παροικίας που είχε μια *de facto* εξουσιαστική θέση στην αιγυπτιακή κοινωνία και απολάμβανε μέρος των προνομίων μιας ολιγαρχικής ιθαγενούς εξουσίας. Με το ίδιο σκεπτικό οι Έλληνες της Αιγύπτου υποστήριξαν την αγροτική αλλά και τη βιομηχανική ανάπτυξη ανάλογα με τα κατά καιρούς συμφέροντά τους.

Ο δημοτικισμός, όμως, εν ολίγοις αποτελεί αίτημα της πλειοψηφίας ανεξάρτητα από τις όποιες διαφωνίες και συγκρούσεις σε ιδεολογικό, οικονομικό, πολιτικό επίπεδο. Το γλωσσικό ζήτημα φαίνεται να έχει κατά το πλείστον λυθεί υπέρ της δημοτικής, αφού την ελληνική παροικία της Αιγύπτου απασχολούν και άλλα γλωσσικής υφής ζητήματα μέσα σε μια ευρύτερη πολυγλωσσική και πολυπολιτισμική κοινωνία. Η πολιτισμική αυτή συνάντηση με το δημοτικισμό ευνόησε εξαιρετικά τα Γράμματα και τις τέχνες στην Αίγυπτο.

του “πολιτικού”, διατυπωμένος από τον ίδιο τον Ψυχάρη, θα εισβάλει στο πνεύμα και τις γραμμές του κινήματος και θα προσδιορίσει τις ενέργειές του». Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 1β.

¹³⁰ I.M. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20ός)*, ό.π., σ. 196.

1.3 Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων στην Αίγυπτο

Το προβάδισμα σε όλους τους τομείς και ειδικότερα σε αυτό των γραμμάτων το έχει η Αλεξάνδρεια, καθότι αποτελεί την πολυπληθέστερη, παλαιότερη και οικονομικά πιο εύρωστη κοινότητα της Αιγύπτου¹³¹. Το προβάδισμα αυτό διαφαίνεται μέσα από μια ακμάζουσα εκδοτική δραστηριότητα που οργανώθηκε γύρω από έναν κύκλο πνευματικών ανθρώπων και εκφράστηκε μέσα από την κυκλοφορία ημερήσιου Τύπου, περιοδικού Τύπου (διαφόρων θεμάτων και κατευθύνσεων), την ίδρυση τυπογραφείων τόσο ιδιωτικών όσο και αυτών που εξυπηρετούσαν εκδοτικές ανάγκες θεσμών, όπως το Πατριαρχικό Τυπογραφείο με τις πολυπληθείς εκδόσεις λογοτεχνικών, ιστορικών και άλλων έργων.

Εκείνο που χαρακτηρίζει τα γράμματα στην Αίγυπτο είναι η ποίηση του Καβάφη και η παρουσία του περιοδικού Τύπου, επισήμανση που δεν είναι μόνο προϊόν μιας εκ του μακρόθεν ανάλυσης, αλλά που διατυπώνεται και σύγχρονα με την πραγματικότητα από προσωπικότητες της εποχής¹³².

Ας σημειωθεί ότι η Αλεξάνδρεια υπήρξε στις αρχές του 20ού αι. σημαντικό εκδοτικό κέντρο στο οποίο εκδίδονται τα έργα όχι μόνο Αιγυπτιατών αλλά και πολλών πνευματικών ανθρώπων του ελλαδικού μητροπολιτικού κέντρου. Ειδικότερα, σημειώνονται συνεργασίες των Ελλαδιτών λογοτεχνών με τα αλεξανδρινά περιοδικά, οι οποίες επεκτείνονται και στην έκδοση βιβλίων τους στην Αλεξάνδρεια¹³³. Η άνθιση αυτή συμπληρωνόταν από κριτικές βιβλιοκρισίες, βιβλιογραφική ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού, βιβλιογραφικά δελτία¹³⁴.

¹³¹ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 10.

¹³² Αυτή τη γνώμη διέτύπωσε ένα ποσοστό 10% των ερωτηθέντων προσωπικοτήτων σχετικά με τον Ελληνισμό της Αιγύπτου στους διάφορους τομείς δραστηριότητας των Ελλήνων. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 19.

¹³³ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 24.

¹³⁴ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 132.

1.3.1 Περιοδικός και ημερήσιος ελληνικός Τύπος στην Αίγυπτο

Πολλά είναι τα έντυπα, ημερήσιας¹³⁵ και περιοδικής¹³⁶ κυκλοφορίας που εκδίδονται στην Αίγυπτο καλύπτοντας μια σειρά από ανάγκες, όπως της καθημερινής πληροφόρησης, της επαγγελματικής ενημέρωσης, των πνευματικών αναζητήσεων, της ψυχαγωγίας. Τα πολυάριθμα έντυπα, άλλα με μικρή και άλλα με μακρά ζωή, εξυπηρετούσαν τις πολύμορφες ανάγκες μιας δραστήριας και ακμάζουσας κοινωνίας, όπως η αιγυπτιώτικη.

Αξίζει να επισημανθεί ότι η σημασία του Τύπου στην Αίγυπτο είχε εκτιμηθεί και αξιολογηθεί δεόντως και από τους συγχρόνους, γεγονός που καταδεικνύεται τόσο από τη διοργάνωση της «Έκθεσης του Ελληνικού Τύπου» στο πλαίσιο του εορτασμού της εκατονταετηρίδας όσο και από το γεγονός ότι υπάρχουν άνθρωποι που ασχολούνται με τη συλλογή του, την καταγραφή και την μελέτη του με κορυφαία φυσιογνωμία τον καθηγητή Ευγένιο Μιχαηλίδη¹³⁷.

¹³⁵ Τη σημασία του ημερήσιου Τύπου στην Αίγυπτο και συνεπώς την αυξημένη κυκλοφορία του καταδεικνύει το γεγονός ότι οι Έλληνες καθυστέρησαν να αντιληφθούν την παρακμή και τη διάλυση και εξαιτίας του τόνου που επικρατούσε στον παροικιακό Τύπο, γράφει ο Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 270.

¹³⁶ Τα περιοδικά συγγράμματα που κυκλοφορούσαν κατά δεκάδες δεν έχουν την ποιοτική στάθμη των λογοτεχνικών περιοδικών της Αλεξάνδρειας. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 10. Ας σημειωθεί ότι πολλά περιοδικά εξυπηρετούσαν ό,τι εξυπηρετούν σήμερα οι εφημερίδες. Βλ. Ηρακλής Λαχανοκάρδης, *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια, Σύντομος ιστορική ανασκόπησης του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, ό.π., σ. 68.

¹³⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι η εν λόγω «Έκθεση του Ελληνικού Τύπου», την οποία διοργάνωσε ο Σύλλογος «Απόλλων» στην αίθουσα του εντευκτηρίου του θεωρείται το σημαντικότερο γεγονός του γενικότερου εορτασμού του 1930. Βλ. Απ. Κωνσταντινίδης, *Η Ελληνική εν Αιγύπτω Δημοσιογραφία (1830-1930)*, Αλεξάνδρεια, 1930, σ. 23.

1.4 Λογοτεχνία και λογοτεχνικά περιοδικά

Μία από τις εκφάνσεις της πνευματικής κίνησης στην Αίγυπτο εκφράζεται εν γένει μέσα από τον Τύπο, ημερήσιο και κυρίως περιοδικό, όπως ακριβώς και στο ελλαδικό μητροπολιτικό κέντρο¹³⁸.

Η μελέτη, ειδικότερα, της νεοελληνικής λογοτεχνίας θεωρούμε ότι πρέπει να γίνεται και μέσα από τα λογοτεχνικά περιοδικά¹³⁹, μια από τις βασικές εκφάνσεις της πνευματικής ζωής, αλλά και τις λογοτεχνικές στήλες του ημερήσιου Τύπου¹⁴⁰ του αιγυπτιώτη ελληνισμού της περιόδου 1900-1960, που έδωσαν την ευκαιρία σε αρκετούς λογοτέχνες να δοκιμάσουν το ταλέντο τους και μερικοί να αναδειχθούν μέσα από τις σελίδες τους¹⁴¹.

Η ακμή των λογοτεχνικών περιοδικών και η παρουσία τους είναι αναμφίβολα συνυφασμένη με το κίνημα του δημοτικισμού. Αυτή η άρρηκτη ενότητά τους με το δημοτικισμό, η χωρίς υποχωρήσεις προσήλωσή τους στο μανιφέστο του, διαφαίνεται μέσα από τη ζωή του περιοδικού *Γράμματα*¹⁴², περιοδικού που ίδρυσαν αποχωρήσαντες λόγιοι από τον κύκλο του πρώτου αξιόλογου περιοδικού *Νέα Ζωή*¹⁴³.

¹³⁸ Η ιστορία του φιλολογικού περιοδικού τύπου αρχίζει να διαφαίνεται στο ελλαδικό μητροπολιτικό κέντρο από το 1890. Η έναρξη γίνεται με το περιοδικό *Εστία* το 1890 και ακολουθεί το λογοτεχνικό περιοδικό *Τέχνη* το 1898. Βλ. Λουκάς Χριστοφίδης, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, (σειρά: Ελλάδα: Χθες-Σήμερα), Αθήνα, εκδ. Μπάυρον, 2018, σ. 9 και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 10.

¹³⁹ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 12. Πρέπει να σημειωθεί ότι παρά το γεγονός ότι είναι περιορισμένη η κυκλοφορία των λογοτεχνικών περιοδικών, ωστόσο αποτελούν δείκτη των κοινωνικών ιδεολογικών και γλωσσικών αιτημάτων του αιγυπτιώτη ελληνισμού. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν τα *Γράμματα* και η *Αλεξανδρινή Τέχνη*.

¹⁴⁰ Ο ημερήσιος Τύπος πριν από την κυκλοφορία αμιγώς λογοτεχνικών περιοδικών, αλλά και μετά το 1940 που παρατηρείται έκπτωση πνευματικών δραστηριοτήτων, προσπάθησε να καλύψει το κενό με την ύπαρξη λογοτεχνικών στηλών. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 127.

¹⁴¹ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 123.

¹⁴² «Οι σελίδες των *Γραμμάτων* ανεκτίμητης αξίας και σπουδαιότητας, ικανές να καθρεφτίσουν ολοζώντανα την γενική πρόοδο της πανελλήνιας διανοήσης κατά την τελευταίαν δεκαεπταετίαν». Βλ. Λουκάς Χριστοφίδης, *Σύντομη επισκόπηση της Φιλολογίας μας από τα 1800 έως σήμερα*, ό.π., σ. 74. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι τα *Γράμματα*

Παρά το γεγονός ότι ο λογιωτατισμός και η καθαρεύουσα αρχικά χαρακτήριζαν τη *Νέα Ζωή*, η γλωσσική τάση που εν τέλει ακολουθείται φαίνεται νηφάλια, μετριοπαθής και προσανατολισμένη στο δημοτικισμό¹⁴⁴. Σε Γενική Συνέλευση του περιοδικού το 1918 αποφασίστηκε ότι «θα αποκλείεται η δημοσίευσις άρθρων συντεταγμένων εις γλώσσαν υπερκαθαρεύουσαν ή χυδαΐζουσαν εξαιρουμένων των άρθρων των ανεγνωρισμένης φιλολογικής αξίας συνεργατών»¹⁴⁵. Ωστόσο, η πλήρης αποβολή της καθαρεύουσας υπήρξε αίτημα που οδήγησε στην αποχώρηση κάποιων λογίων από τη *Νέα Ζωή* και στην ίδρυση του περιοδικού *Σεράπιον*¹⁴⁶, το οποίο αγωνίστηκε σθεναρά για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας.

πουλούσαν ελάχιστα τεύχη. Η απήχηση, όμως, των περιοδικών δεν εκτιμάται, σύμφωνα με τον Δημήτρη Δασκαλόπουλο, στην εποχή τους. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 13. Για την αδιαφορία του μεγάλου κοινού για το καθαρά λογοτεχνικό βιβλίο αλλά και τα λογοτεχνικά περιοδικά, γράφει και ο Μαλάνος. Βλ. Τίμος Μαλάνος *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 35 κ.ε.

¹⁴³ Αφορμή για την αποχώρηση υπήρξε η άρνηση της Επιτροπής σύνταξης να δημοσιεύσει το ποίημα του Κ. Βάρναλη «Θυσία». Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Ιστορία της Αλεξανδρινής Λογοτεχνίας, Κείμενα και μελέτες της ιστορίας του Ελληνισμού της Αποδημίας*, ό.π., σ. 28.

¹⁴⁴ Ο περίφημος Σύλλογος της *Νέας Ζωής* αριθμούσε πάνω από 60 μέλη γεμάτα ζωή και ευγενική φιλοδοξία. Κατά τη δεύτερη περίοδο του περιοδικού τα μέλη του γεμάτα ορμή και ενθουσιασμό, θέλουν να αποδεσμευθούν από τον δασκαλοπαπαδισμό. «Όσοι είναι ριζωμένοι στην πρόληψη και όσοι θα δυσκολευθούν να σκίσουν μερικές συνήθειες ταπεινές, θα εξαφανιστούν. Μπορεί και να μας πουν σκληρούς. Ίσως. “Μα είναι πλέον καιρός”». Βλ. Λουκάς Χριστοφίδης, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, ό.π., σ. 54, 56, 57. Σύμφωνα, βέβαια, με τον Μαλάνο η *Νέα Ζωή* απαρτιζόταν από νέους με ενθουσιασμό χωρίς όμως βαθύτερες ανησυχίες, περισσότερο υποτεγμένους στη φιλοδοξία, όπου η μόνη τους αταξία ήταν ο δημοτικισμός. Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 275, 276.

¹⁴⁵ Η συνέλευση πραγματοποιήθηκε στις 23 Αυγούστου του 1918. Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Ιστορία της Αλεξανδρινής Λογοτεχνίας, Κείμενα και μελέτες της ιστορίας του Ελληνισμού της Αποδημίας*, ό.π., σ. 29.

¹⁴⁶ Από τη *Νέα Ζωή* αποχώρησαν μετά από θυελλώδη συνέλευση ο Πέτρος Μάγνης, ο αδελφός του Απόστολος Κωνσταντινίδης, ο Κώστας Τσαγκαράδας, ο Χρίστος Ζερβός, οι οποίοι ίδρυσαν το περιοδικό *Σεράπιον*. Σε αυτούς προστέθηκαν ο Δ. Χρυσάνθης, ο Ν. Νικολαΐδης και ο Άριστος Μαζούρης. Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Ιστορία της Αλεξανδρινής Λογοτεχνίας, Κείμενα και μελέτες της ιστορίας του Ελληνισμού της Αποδημίας*, ό.π., σ. 29. Το *Σεράπιον* υπήρξε «μια φωτεινή γραμμή στο λιγόχρονο πέρασμά του ανάμεσα στην Αιγυπτιώτικη φιλολογική κίνηση. Βγήκαν 12 καλλιτεχνικά τεύχη στην καθάρια δημοτική, στη φανατικά ορθόδοξη δημοτική». Βλ. Λουκάς Χριστοφίδης, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, ό.π., σ. 61. Ας σημειώσουμε βέβαια ότι τα σχόλια του Χριστοφίδη ίσως

Η συγκροτημένη δημοτικιστική κίνηση, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τα λογοτεχνικά περιοδικά του ελληνισμού της Αιγύπτου, αποδυνάμωσε κάθε επίδοξη καθαρευουσιάνικη κίνηση, ώστε τις τάσεις των περιοδικών φιλολογικών εκδόσεων μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε από προοδευτικές έως κατεξοχήν νεοτερικές¹⁴⁷.

Στα αιγυπτιώτικα περιοδικά δημοσιεύουν μεγάλες μορφές του ελληνικού πνεύματος εξαιτίας ακριβώς της υψηλής ποιότητας που διαθέτουν αλλά και του ευρωπαϊκού χαρακτήρα τους¹⁴⁸. Συνεργασίες αξιόλογων Νεοελλήνων λογοτεχνών, όπως του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, του Κωστή Παλαμά, του Νίκου Καζαντζάκη, καταδεικνύουν ότι αφενός η ελληνική παροικία της Αιγύπτου παίζει αξιόλογο ρόλο στην πνευματική ζωή του ελληνισμού εκείνη την περίοδο (αρχές 20ού αι.) και, αφετέρου, τα περιοδικά της διεκδικούν σημαντικό μερίδιο στην ανάπτυξη της γενικότερης ελληνικής πνευματικής παραγωγής όντας ποιοτικά.

1.4.1 Ο χαρακτήρας της αιγυπτιώτικης λογοτεχνίας

Η Αίγυπτος ως χώρα υποδοχής δυτικών παροίκων είναι ο χώρος όπου πραγματοποιούνται πολιτιστικές ζυμώσεις, αφού κάθε κουλτούρα φέρνει μαζί της τη λογοτεχνική της παράδοση αλλά και τις λογοτεχνικές της αναζητήσεις. Αυτή η συνύπαρξη καθιστά τους Αιγυπτιώτες αποδέκτες ρευμάτων και τάσεων, πέρα από τις επιρροές του μητροπολιτικού τους κέντρου.

δεν είναι αντικειμενικά, καθότι θεωρείται από τον Τίμο Μαλάνο αρνητής του Καβάφη και θιασώτης του Παλαμά, οπότε και κάθε δημοτικιστική ενέργεια κρίνεται από τον Χριστοφίδη δεόντως θετική. Ωστόσο, η τοποθέτησή του για το περιοδικό *Σεράπιον* φαίνεται να βρίσκει τους περισσότερους σύμφωνους.

¹⁴⁷ Ας σημειωθεί ότι παρότι συγγενικός ο προσανατολισμός αναφορικά με τη νεότερη ιδεολογία, η γενική κατεύθυνση υπήρξε διαφορετική καθότι η *Νέα Ζωή* περιορίζει τον σκοπό της στην καλλιτεχνική εξυπηρέτηση της τέχνης, ενώ τα *Γράμματα* τολμηρά και μακρύτερα αγκαλιάζουν την επιστημονική μελέτη. Βλ. Λουκάς Χριστοφίδης, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, ό.π., σ. 63.

¹⁴⁸ Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Ιστορία της Αλεξανδρινής Λογοτεχνίας, Κείμενα και μελέτες της ιστορίας του Ελληνισμού της Αποδημίας*, ό.π., σ. 12. Τα αλεξανδρινά λογοτεχνικά έντυπα υπερέχουν των αντιστοίχων περιοδικών που κυκλοφορούσαν κυρίως στον ελλαδικό χώρο κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Η αίσθηση αυτή της υπεροχής δεν υπογραμμίζεται μόνο από τους Ελλαδίτες. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 10, 18.

«Ό,τι χαρακτηρίζει την φιλολογική, καλλιτεχνική και πνευματική κίνηση των Ελλήνων της Αιγύπτου προπάντων είνε ότι είνε αυτή προϊόν αυτοφυές της ελληνικής αποικίας της κοιλάδος του Νείλου» γράφει ο Αθ. Πολίτης¹⁴⁹. Παρότι οι τάσεις στη λογοτεχνία διατρέχουν όλο το δυτικό κόσμο, ωστόσο οι παραδόσεις στην Αίγυπτο συνυπάρχουν και αυτές δημιουργώντας ένα πολυμορφικό πλέγμα σχέσεων και επιδράσεων. Βέβαια, ακόμη και για το μητροπολιτικό κέντρο αυτή η περίοδος του 1920 είναι ανοικτή στα ρεύματα¹⁵⁰, γεγονός που διαφαίνεται και από το υψηλό ποσοστό μεταφράσεων που παρατηρείται. Συνεπώς, ο ανοιχτός χαρακτήρας δημιουργεί μια αμφίδρομη σχέση μητροπολιτικού κέντρου – περιφέρειας, που επηρεάζεται αναμφίβολα από τη διάδραση των ετέρων πολιτιστικών παραδόσεων, δυτικών και μη.

Το γεγονός ότι τα ποιήματα του Καβάφη κατείχαν ως επί το πλείστον την πρωτοκαθεδρία στα αιγυπτιώτικα περιοδικά *Νέα Ζωή* και *Γράμματα*, παρά το γεγονός ότι το πρώτο είναι καθαρά παλαμοκεντρικό, καταδεικνύει, επίσης, τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της αιγυπτιώτικης λογοτεχνίας που είναι ανοικτή σε διαφορετικές φωνές κι όχι στενά προσανατολισμένη. Ο ιδιαίτερος αυτός και μοναδικός χαρακτήρας της εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο μέσα από τον Καβάφη και διαφορετικά μέσα από τους διάφορους συγγραφείς.

Αδιαμφισβήτητη φαίνεται να κρίνεται και η ποιότητα της αιγυπτιώτικης λογοτεχνίας, συγκρινόμενη με κάθε ανάλογη κίνηση της εποχής στον Ελλαδικό χώρο. Η Μυρτιώτισσα γράφει για τους Αιγυπτιώτες: «Παρακολουθώ όσο γίνεται την κίνησή τους από τα βιβλία και τις περιοδικές εκδόσεις τους. Υπάρχει σίγουρα στ' Αλεξανδρινά *Γράμματα* μια αίσθηση διαφορετική από τη δική μας, ένας τόνος άλλος. Κυρίως τους λείπει η διακόσμηση, έχουν λατρεία του ουσιώδους. Εμείς στην Ελλάδα νομίζω είμαστε πιο Ανατολή από κείνους που είναι Ανατολίτες. Κι αυτό, το ότι πολεμούν να κρατηθούμε με πείσμα στα ουσιαστικά στοιχεία του ελληνικού ύφους, νομίζω πως είναι η καλύτερη αρετή τους»¹⁵¹. Ο Ουράνης αναφερόμενος στην πνευματική ζωή της Αλεξάνδρειας θα γράψει: «Οι Αλεξανδρινοί έφεραν στα Ελληνικά *Γράμματα* την ευγένεια με τα περιοδικά τους, με τις κριτικές τους, με τα βιβλία που εκδώσανε δημιούργησαν ατμόσφαιρα, έδωσαν κατευθύνσεις και η

¹⁴⁹ Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, ό.π., σ. 491.

¹⁵⁰ Βλ. Χ.Λ. Καραόγλου, *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, σ. 78.

¹⁵¹ Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20ός)*, ό.π., σ. 267.

πνευματική κίνηση, που αναπτύχθηκε μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, είναι κατά πολύ έργο της Αλεξανδρινής αυτής νεότητας»¹⁵².

Ας μην ξεχνάμε ότι σε αυτό συνετέλεσε η Αλεξάνδρεια με τις ιστορικές μνήμες της, αλλά και τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της λογοτεχνίας της, που αποτελεί το αντιστάθμισμα στην παρακμή και τη φτώχεια, χαρακτήρα γνώριμο όχι μόνο στην ποίηση του Καβάφη, αλλά γενικότερα στη λογοτεχνία των βαμβακάδων της Αιγύπτου¹⁵³. Η ελληνική λογοτεχνία της Αιγύπτου είναι προϊόν όχι μόνο της ακμής και της παρακμής του παροικιακού ελληνισμού, όπως υποστηρίζει ο Στρατής Τσίρκας, αλλά και της πνευματικής, υπερεθνικής και υπερϊστορικής ατμόσφαιρας που επικρατούσε στην Αίγυπτο και ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια, όπως υποστηρίζει ο Τίμος Μαλάνος¹⁵⁴.

Η λογοτεχνία του ελληνισμού της Αιγύπτου χωρίς να περιφρονεί τη ντόπια θεματολογία¹⁵⁵ ακολουθεί τις γενικότερες κατευθύνσεις και τα ρεύματα της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας συμμετέχοντας στη διαμόρφωσή τους¹⁵⁶. Αυτό που φαίνεται όμως σίγουρα να αγνοεί κατά μεγάλο μέρος είναι η σύγχρονη αραβική λογοτεχνία της Αιγύπτου, γεγονός που οφείλεται εν μέρει στην άγνοια μεγάλου ποσοστού Ελλήνων της καλής γνώσης της αραβικής γλώσσας, αλλά και εν γένει στην αδιαφορία απέναντι στη χώρα και τα προβλήματά της, στο βαθμό βέβαια που αυτά δεν

¹⁵² Αξίζει να αναφερθεί ο αντίλογος του Δημ. Δασκαλόπουλου που υποστηρίζει τον υποκειμενικό χαρακτήρα της μαρτυρίας αυτής σχετικά με την πνευματική κίνηση της Αλεξάνδρειας. Γνωστή, εξάλλου, ήταν και η έκφραση βάμβαξ-άναξ που χαρακτήριζε την εν λόγω κατάσταση. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 16, 18.

¹⁵³ Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, 1987, σ. 332, 333.

¹⁵⁴ Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 325.

¹⁵⁵ Ο Καβάφης το 1930 μιλώντας για τη λογοτεχνία των Ελλήνων της Αιγύπτου ετόνιζε: «Η εργασία των Αιγυπτιωτών ας σημειωθεί (από αιγυπτιακήν έποψιν) είναι καμωμένη το πλείστον από λογίους όχι περαστικούς από την Αίγυπτον, αλλά μεγαλωμένους και αποκαταστημένους εις αυτήν και μερικούς γεννημένους εις αυτήν και φυσικά μέρος τουλάχιστον της εργασίας των θα έχει κάτι μέσα της από το αιγυπτιακόν περιβάλλον». Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 71. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των Αιγυπτίων, η ξεχωριστή νότα θλίψης, το σαγκάν, η υπομονή, το θρησκευτικό αίσθημα, αλλά και το χαρακτηριστικό γεωφυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της Αιγύπτου δεν άφησαν αδιάφορους τους Έλληνες. Βλ. Ναγκίπ Μαχφούζ, *Η δική μου Αίγυπτος*. (Συνομιλίες με τον Μοχάμεντ Σαλμάουι. Φωτογραφίες του Ζιλ Περέν), εκδ. Ψυχογιός, 1998, σ. 66-67.

¹⁵⁶ Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20ός)*, ό.π., σ. 175.

επηρέαζαν τη διαμονή των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Ο Καβάφης, από τους λίγους που επεδίωξε μια προσέγγιση των Αιγυπτίων και Ελλήνων συγγραφέων, έλεγε: «Ας ελπίσουμε ν' αναλάβουν οι αραβομαθείς Έλληνες της Αιγύπτου να γνωρίσουν στον ελληνικόν κόσμον την σύγχρονην αραβική λογοτεχνία της Αιγύπτου, τουλάχιστον στες κύριες γραμμές της»¹⁵⁷.

1.4.2 Κ.Π. Καβάφης

Ο Κωνσταντίνος Καβάφης, ο μεγάλος Έλληνας ποιητής, υπήρξε γέννημα και φωνή της διασποράς. Η διασπορά σηματοδοτεί το έργο του Καβάφη και σε αυτή βρίσκεται την ενότητά της ο πλουραλιστικός χαρακτήρας του έργου του και η πολλαπλότητα των αντιφάσεών του¹⁵⁸. Ο Καβάφης ταυτισμένος με την Αλεξάνδρεια, την κατεξοχήν λογοτεχνική πόλη, ξεπέρασε το λογοτεχνικό κανόνα του χώρου και της εποχής του, καθορίζοντας την αρχή και τις μελλοντικές εξελίξεις στο χώρο της λογοτεχνικής παραγωγής, αλλά και προσδίδοντας στη νέα ελληνική λογοτεχνία την παγκόσμια διάστασή της. Υπήρξε από τους λίγους Έλληνες λογοτέχνες της Αιγύπτου που βιώνοντας την Ανατολή, την διήθισαν στο έργο τους. Γύρω του έζησαν και έδρασαν διάττοντες και μη κομήτες λογοτέχνες, που είτε αντιλήφθηκαν το ποιητικό του μέγεθος και βρέθηκαν στο περιβάλλον των πιστών θαυμαστών του είτε, μην αντέχοντας την ποιητική αυτή πρωτοπορία, εναντιώθηκαν –τουλάχιστον στην αρχή– και καταδίκασαν την ποίησή του. Θαυμαστές και πολέμιοι, κάτω από τη βαριά σκιά του, συχνά μιμήθηκαν την τεχνοτροπία του και τη μιμήθηκαν προσπαθώντας να τον ανταγωνισθούν χωρίς όμως επιτυχία¹⁵⁹.

Ο Καβάφης αναγνωρίζεται από τους συγχρόνους του Αιγυπτιώτες, όχι όμως και από τους Αθηναίους ομότεχνούς του, που καθυστερημένα υποδέχονται το έργο

¹⁵⁷ Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, ό.π., σ. 93.

¹⁵⁸ Βλ. Γιώργος Χουλιάρας, «Λογοτεχνία και εξορία: Σημειώσεις για τον Καβάφη», περ. *Χάρτης*, διπλό τεύχος 5/6, Αθήνα, Απρίλιος 1983, σ. 572.

¹⁵⁹ Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20ός)*, ό.π., σ 206. Ας αναφέρουμε, επίσης, ενδεικτικά την πολεμική του Πέτρου Μάγνη για τον Καβάφη σε άρθρο του με το ψευδώνυμο Ροβέρτος Κάμπος, αλλά και κάποια ποιήματά του που είναι σαφώς επηρεασμένα από τον Καβάφη.

του¹⁶⁰. Έως το 1920 ελάχιστες δημοσιεύσεις ποιημάτων του Καβάφη παρουσιάζονται σε αθηναϊκά περιοδικά σε αντίθεση με την κυριαρχική θέση που αυτά κατέχουν στον αιγυπτιώτικο περιοδικό Τύπο.

Βέβαια στην κυριαρχική θέση που κατείχε η καβαφική ποίηση ανάμεσα στους Αιγυπτιώτες, που αμέσως την υποστήριξαν σε σχέση με την αργοπορία που έδειξαν οι Ελλαδίτες και βέβαια μην παραγνωρίζοντας τους πολέμιούς της, συνετέλεσαν και η πολεμική του σημαντικού Αιγυπτιώτη κριτικού Δημ. Ζαχαριάδη για την «Φλογέρα του Βασιλιά» του Κωστή Παλαμά, αλλά και η δυσμενής προφορική κριτική που ασκούσε ο Καβάφης στον ποιητή¹⁶¹.

Ο διαλεκτικός εξάλλου χαρακτήρας της ελληνικής διανόησης της Αλεξάνδρειας διαφαίνεται και μέσα από τον τρόπο με τον οποίο υποδέχονται οι Αλεξανδρινοί την ευαίσθητη προσέγγιση του καβαφικού έργου που δημοσιεύει ο Τέλλος Άγρας στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1923, μια προσέγγιση πολύ διαφορετική από εκείνες που είχαν έως τότε πραγματοποιηθεί από Αλεξανδρινούς¹⁶².

Κατά την επόμενη δεκαετία το κλίμα αντιστρέφεται¹⁶³. Οι Αθηναίοι λογοτέχνες της γενιάς του 1920 αναγνωρίζουν και εξαίρουν στην ποίηση του Καβάφη στοιχεία της ποιητικής του που συγκλίνουν με την ιδεολογία και την αισθητική τους και τους εμπνέουν. Εστιάζεται, λοιπόν, το ενδιαφέρον της κριτικής προσέγγισης σε ζητήματα του αδιεξόδου, της ματαιότητας, της απογοήτευσης, της έλλειψης πίστης

¹⁶⁰ Η καθυστερημένη αυτή αναγνώριση οφείλεται και στην ιδιορρυθμία κυκλοφορίας των ποιημάτων του Καβάφη και από το γεγονός ότι στην Αθήνα κυριαρχεί ακόμη η παραδοσιακή ποίηση και οι ομότεχνοί του, παρότι αναγνωρίζουν κοινά στοιχεία στην ποίησή του, υπογραμμίζουν ωστόσο και τις ισχυρές αντιθέσεις με αυτήν. Ας σημειωθεί πόσο τα πεζολογικά στοιχεία της ποίησης του Καβάφη συγκρούονται με τη σημασία που δίνεται αυτή την εποχή στον άψογο στίχο, στο σονέτο και γενικότερα στους αυστηρούς κανόνες της στιχουργίας. Βλ. Χ.Α. Καραόγλου, *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 25, 88.

¹⁶¹ Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 281.

¹⁶² Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, «Η Αλεξανδρινή ώθηση στον περιοδικό Τύπο του Μεσοπολέμου» στο: Μαρία Ρώτα (επιμέλεια), *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 26 και 27 Μαρτίου 1999, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 259.

¹⁶³ Από το 1909 έως το 1918 δημοσιεύθηκαν μόνο έξι ποιήματα του Καβάφη σε αθηναϊκά περιοδικά και πενήντα τρία σε αλεξανδρινά. Από το 1919 έως το 1924 δημοσιεύθηκαν εκατόν έντεκα ποιήματα σε αθηναϊκά περιοδικά και έντεκα σε αλεξανδρινά. Ίδια είναι η αναλογία και σε κριτικές. Βλ. Χ.Α. Καραόγλου, *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, ό.π., σ. 19-20.

και ιδανικών¹⁶⁴. Η αξιολόγηση της καβαφικής ποίησης από κριτικούς της Αιγύπτου επικεντρώνεται σε διαφορετικά στοιχεία από αυτά της αθηναϊκής κριτικής, τα οποία η τελευταία τα παραγνωρίζει και τα περιφρονεί.

¹⁶⁴ Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει το 1944: «[Ο Παλαμάς] γινόταν ποιητής μιας άλλης εποχής. Ο Καβάφης, αντίθετα, αντιστοιχούσε σε μια βαθύτερη διάθεσή μας. Ζούσαμε τ' άρρωστα νιάτα, τα ξεστρατισμένα στο κοιμητήρι των ηρώων και των θεών, τα παιδεμένα από λογής-λογής εφιάλτες, τα αναποφάσιστα, τα απελπισμένα. Η απαισιοδοξία του Καβάφη ήταν ένα περίγυρο που μας ταίριαζε, καθώς μας ταίριαζε αργότερα η αλγεινή διαμαρτυρία του Καρυωτάκη. Σα να ήμαστε οι στερνοί ενός κόσμου, ξαναβρίσκαμε τη φωνή μας στη φωνή του Καβάφη». Χ.Λ. Καραόγλου, *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, ό.π., σ. 40.

2. Σύλλογοι, σωματεία, εκδηλώσεις

Οι Έλληνες της Αιγύπτου δημιούργησαν έναν κύκλο πολυώνυμων συνδέσμων, με στόχο την περιχαράκωση των δικαίων τους, την ηθική και υλική συνδρομή τους, την ψυχαγωγία και τη σωματική τους ανάπτυξη¹⁶⁵. Συσπειρώθηκαν γύρω από κοινότητες, αδελφότητες, συλλόγους, προκειμένου να διασφαλίσουν και την ελληνικότητά τους, την οποία κράτησαν ανέπαφη μέσα από τη δημιουργία των εν λόγω σωματείων, τη δραστηριοποίηση και την άνθισή τους.

Η διαρκής αύξηση των σωματείων και των συλλόγων καθώς και των εκπαιδευτηρίων και των μορφωτικών σωματείων στην Αλεξάνδρεια κυρίως, αλλά και στο Κάιρο και στις υπόλοιπες παλαιότερες και νεότερες κοινότητες, συμπίπτει με την πνευματική ακμή του ελληνισμού της Αιγύπτου. Η δραστηριοποίηση αυτών των συλλόγων είναι συνήθως έντονη και συνοδεύεται από τακτικές εκδηλώσεις (ομιλίες, συνεστιάσεις), συμμετοχή σε μεγαλύτερες εορτές και επετείους, διατήρηση μόνιμων μελών, έκδοση δελτίων και περιοδικών εκδόσεων, διατήρηση αιθουσών, εντευκτηρίων, βιβλιοθηκών αλλά και μια σειρά άλλων δράσεων που προσιδιάζει στο είδος του καθενός σωματείου και στους ειδικότερους στόχους του.

Όταν αρχίζει και ανατρέπεται η ακμάζουσα κατάσταση και η πνευματική ζωή πλήττεται, ο Τύπος επικρίνει την ύπαρξη πληθώρας συλλόγων και σωματείων και προτείνει την κατάργηση κάποιων ή τη συνένωσή τους¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνας εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, ό.π., σ. 51. Οι ελληνικές παροικίες και κοινότητες, αδελφότητες και κάθε είδους σωματεία δημιουργήθηκαν κυρίως ως φιλανθρωπικά ιδρύματα. Η υπόσταση των φορέων υπήρξε ελληνική και είναι δημιουργήματα ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο, Από την ακμή στην παρακμή και τη συρρίκνωση*, ό.π., σ. 25-26.

¹⁶⁶ Ο Μικρασιατικός Σύλλογος της Αλεξάνδρειας στα χρόνια της οικονομικής κρίσης 1928-1932 πρότεινε κοινή συνεργασία των ελληνικών σωματείων της πόλης αυτής με την ίδρυση της «Ομοσπονδίας των εν Αλεξανδρεία Ελληνικών Σωματείων». Σε σχετικό υπόμνημά του διαβάζουμε: «Υπό την Ένωσιν της Ομοσπονδίας θα διδαχθώμεν να ομνοοούμεν και να αγαπώμεθα και αναγκαστικώς θα παύση η παρατηρούμενη σήμερον κακεντρέχεια μεταξύ των διαφόρων σωματείων, η οποία μας στιγματίζει όχι μόνον ως Έλληνες αλλά και ως νοούντας και σκεπτόμενους ανθρώπους». Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, «Τότε που ο Ελληνισμός διέθετε αριθμητική, υλική και ηθική δύναμη, Αίγυπτος, εικοσαετία 1916-1936», ό.π., σ. 13.

3. Εκπαίδευση

Το ενδιαφέρον προς τα Γράμματα της αιγυπτιακής κοινωνίας και συνακόλουθα η θετική υποδοχή των δημιουργών και των δημιουργημάτων του λόγου διαφαίνεται και μέσα από το χαρακτήρα της δημόσιας εκπαίδευσης, χαρακτήρα που εν πολλοίς διαμορφώθηκε από τις μεταρρυθμίσεις στις οποίες προέβησαν οι Κοινότητες για τη βελτίωσή της¹⁶⁷. Πιο συγκεκριμένα, παρότι αποφασίσθηκε παράλληλα με την κλασική εκπαίδευση να αποκτηθεί και εμπορική, στις περιπτώσεις των μαθητών για τους οποίους ενδείκνυται η Εμπορική Σχολή, «πολλοί γονείς αρνούνται διότι θέλουν οι υιοί των να μάθωσι και ολίγους συγγραφείς»¹⁶⁸.

Ο νομικός και ιστοριογράφος Αθανάσιος Πολίτης γράφει: «Αι Ελληνικαί εν Αιγύπτω Κοινότητες κατέβαλον πράγματι αξιοθαύμαστον μέχρι σήμερον προσπάθειαν διά την βελτίωσιν της εκπαιδευσεως. Άλλως τε το μεγαλύτερον μέρος των ελλειμμάτων των προήλθεν όχι μόνον εκ της αυξησεως του αριθμού των μαθητών και μαθητριών, προκαλεσάσης ανάλογον αύξησιν του διδάσκοντος προσωπικού, εκ των εγγραφέντων δωρεάν μαθητών και μαθητριών, αλλ' επίσης εκ των μεταρρυθμίσεων εις ας προέβησαν αι Κοινότητες ως π.χ. αύξησιν τμημάτων και τάξεων προς καλλιτέρευσιν της εκπαιδευσεως»¹⁶⁹.

Τα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων της Αιγύπτου εξελίχθηκαν σε φυτώρια ελληνικότητας. Χάρη σε αυτά η εθνοτική συνείδηση των παροίκων ούτε

¹⁶⁷ Στις Ελληνικές Κοινότητες της πρώτης περιόδου (1853-1880) [Αλεξανδρείας (1843), Καΐρου (1856), Μανσούρας (1860), Μίνιας (1862), Πορτ Σάιτ (1865), Ζαγαζίκ (1870), Σιμπίν Ελ-Κομ (1876), Τάντας (1870), Σουέζ (1871), Καφρ Ελ-Ζαγιάτ (1872), Δαμαγκούρ, Ζίφτας, Μεγάλλα Ελ-Κεμπίρ (1880)] προσετέθησαν οι Κοινότητες Μπένι Σουέφ (1889), Ασσιούτ (1892) και Φαγιούμ (1899). Το έτος 1933 οι Ελληνικές Κοινότητες στην Αίγυπτο είναι είκοσι εννέα και διατηρούν όλες σχολεία. Επίσης, πολυάριθμες διατηρούν περισσότερα του ενός εκπαιδευτήρια για την εθνική μόρφωση των αρρένων και των θηλέων. Βλ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιακού Έλληνα εις την σύγχρονην Αίγυπτον (1853-1963)*, ό.π., σ. 21-22, 32, 35. Επιπλέον, κατά τον L. Bertrand, τα ελληνικά σχολεία καταδεικνύουν την αγάπη των Ελλήνων για τη μόρφωση και τη φιλομάθεια των Ελλήνων που «είνε τι το ανήκουστον και το θαυμαστόν». Βλ. Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Συμβολή του Ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της νεωτέρας Αιγύπτου*, ό.π., σ. 27.

¹⁶⁸ Αθανάσιος Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 46.

¹⁶⁹ Αθανάσιος Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 37.

ατόνησε ούτε και αλλοιώθηκε. Βέβαια, στην έλλειψη αφομοίωσης με τους αυτόχθονες συνετέλεσε και το γεγονός ότι η Αίγυπτος ανήκε γλωσσικά και θρησκευτικά σε έναν ξεχωριστό κόσμο, τον αραβο-μουσουλμανικό, που δύσκολα μπορούσε να απορροφήσει μια μειονότητα με τις δικές της παραδόσεις¹⁷⁰.

Τα ξενόφωνα εκπαιδευτήρια προσέλκυαν πολλούς Έλληνες εξαιτίας της καλής εκπαίδευσης που παρείχαν, καθώς και της εντύπωσης που κυριαρχούσε ότι η παρεχόμενη εκπαίδευση είναι εναρμονισμένη με τις τοπικές ανάγκες¹⁷¹, γεγονός που εξυπηρετούσε την πολυπολιτισμική φυσιογνωμία της Αιγύπτου κατά την περίοδο εκείνη. Εξάλλου την πολυγλωσσία όλοι τη θεωρούσαν –και ιδιαίτερα αργότερα που τίθεται το θέμα της παραμονής των Ελλήνων στην Αίγυπτο- μείζον θέμα και τα ξενόφωνα σχολεία φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν και αυτή την ανάγκη, περισσότερο από τα ελληνικά εκπαιδευτήρια, στα οποία ναι μεν διδάσκονται ξένες γλώσσες αλλά όχι με επάρκεια. Το ίδιο σημαντική κρίνεται αργότερα και η εκμάθηση της αραβικής γλώσσας για να διασφαλισθεί με καλύτερους όρους το κλονιζόμενο και αβέβαιο μέλλον της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο.

Ωστόσο, στα ξενόφωνα εκπαιδευτήρια καταλογίζεται ότι ασκούσαν προπαγάνδα¹⁷², γεγονός που επισημαίνεται πολλάκις από τους Αιγυπτιώτες πνευματικούς ταγούς που προσπαθούν να διατηρήσουν την ελληνική συνείδηση ακμαία και σε άρθρα τους -ειδικά σε περιόδους κρίσης- θεωρούν μεγάλη τη βαρύτητα της εκπαίδευσης στη δημιουργία και την εδραίωση του ελληνικού φρονήματος των νέων. Στο 1^ο Εθνικό Συνέδριο, εξάλλου, που συγκλήθηκε στην Αθήνα το 1925, το πρόγραμμα που κατατέθηκε αφορούσε «την καταπολέμησιν των εχθρών και διαφθορέων της θρησκείας, της γλώσσης, της Οικογένειας, της Ιδιοκτησίας, της Ηθικής, της Εθνικής Συνειδήσεως, της Πατρίδος»¹⁷³, ζητήματα που όπως προαναφέραμε, απασχολούσαν πολύ τον ελληνισμό της Αιγύπτου και σχετίζονται άμεσα με την παιδεία γενικότερα και το εκπαιδευτικό σύστημα ειδικότερα.

¹⁷⁰ Βλ. Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, ό.π., σ. 359-360.

¹⁷¹ Αθανάσιος Πολίτης, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 42.

¹⁷² Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 143 και Δ.Ι. Ζερμπίνης, *Το καθήκον των ιθυνόντων της παροικίας μας*, ό.π., σ. 60, 61.

¹⁷³ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, ό.π., σ. 155.

4. Εκκλησία

Η εκκλησία παίζει κι εκείνη σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πνευματικής ζωής του ελληνισμού της Αιγύπτου. Εκτός από τη δημιουργία -και έως σήμερα εποπτεία των ελληνικών εκπαιδευτηρίων¹⁷⁴- συμμετέχει στην εκδοτική δραστηριότητα εκδίδοντας δύο σημαντικά περιοδικά, τον *Πάνταινο* που αποτελεί το επίσημο Δελτίο με το χρονικό της εκκλησιαστικής και της πατριαρχικής δραστηριότητας της Αλεξανδρινής Εκκλησίας και τον *Εκκλησιαστικό Φάρο* το επίσημο επιστημονικό όργανο του Πατριαρχείου της Αλεξανδρείας¹⁷⁵.

Με αφορμή την έκδοση των ανωτέρω περιοδικών ξεκινά και η λειτουργία του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, που συμβάλλει στην πνευματική δραστηριότητα του τόπου, εφόσον εκεί τυπώνεται πληθώρα βιβλίων με περιεχόμενο όχι μόνο θεολογικό αλλά και ιστορικο-φιλολογικό και γενικότερα επιστημονικό, που καλύπτει πολλούς τομείς γνώσης¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Στο Κάιρο την πρωτοβουλία ίδρυσης και λειτουργίας σχολείων αναλαμβάνει η εκκλησία, προκειμένου να συνεχισθεί η ελληνική εκπαίδευση, κάτι βέβαια που δεν συνέβη στην Αλεξάνδρεια, όπου οι πρωτοβουλίες είναι ιδιωτικές. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου (1856-2001)*, ό.π., σ. 36.

¹⁷⁵ Και τα δύο περιοδικά εκδίδονται το 1908, οπότε ξεκινά και η λειτουργία του Πατριαρχικού Τυπογραφείου. Βλ. Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του*, ό.π., σ. 245.

¹⁷⁶ Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του*, ό.π., σ. 224, 225, 246.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑΣ, ΕΝΑΣ ΛΟΓΙΟΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ
ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η αναφορά στη ζωή του Κώστα Τσαγκαράδα κρίνεται απαραίτητη, καθότι ο ίδιος αποτελεί μια άγνωστη για τους πολλούς περίπτωση λογίου, αλλά και μια όχι εξ ολοκλήρου γνωστή περίπτωση γι' αυτούς που τον γνωρίζουν. Η ζωή και η δράση του στην Αίγυπτο για μεγάλο χρονικό διάστημα περιόρισε την ευρύτερη παρουσία του στην Ελλάδα και στα ελληνικά γράμματα, ενώ αδημοσίευτα έργα του και ένα μεγάλο και ενδιαφέρον άγνωστο αρχαιακό υλικό δεν ολοκλήρωσαν την εικόνα του ως λογίου.

Αναφορικά με το έργο του, ένας σημαντικός, επίσης, λόγος που περιόρισε την εμβέλεια του έργου του ήταν σαφώς η θεματική τους, επηρεασμένα τόσο από τη ζωή της σύγχρονης και αρχαίας Αιγύπτου όσο και από την εικόνα και τα προβλήματα των ξενιτεμένων. Η θεματική της ζωής των ιθαγενών της Αιγύπτου, ακόμη κι όταν αποτελεί λογοτεχνικό έργο αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη ακόμη και από τους ίδιους τους Έλληνες της Αιγύπτου, πολύ δε περισσότερο από τους Έλληνες του μητροπολιτικού κέντρου. Στο ίδιο πλαίσιο η ενασχόλησή του με τη λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου δεν φαίνεται να προκαλεί μεγάλο ενδιαφέρον στους Ελλαδίτες, εφόσον γι' αυτούς είναι θεματική απομακρυσμένη χωρικά και χρονικά. Από την άλλη, το θέμα της ξενιτιάς δεν μπορεί σύγχρονα να ενδιαφέρει παρά μόνο τους εμπλεκόμενους και πολύ αργότερα και τη φιλολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Το 1889 γεννήθηκε ο Κωνσταντίνος Τσαγκαράδας του Θεοδώρου¹ και της Καλλιόπης στη Ζαγορά του Πηλίου. Σε ηλικία τριών ετών βρίσκεται πιθανόν στην Αλεξάνδρεια μαζί με την οικογένειά του, όπου γεννιέται και η μικρή του αδελφή Ελένη. Ο πατέρας του αυτό το διάστημα πιθανότατα εργάζεται στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου². Ο Κώστας Τσαγκαράδας επιστρέφει στη Ζαγορά όπου και διδάσκεται τα πρώτα εγκύκλια γράμματα, ζώντας πιθανότατα με τη γιαγιά του μακριά από τους γονείς του για λίγα χρόνια. Από το 1897 τουλάχιστον, ο Κώστας Τσαγκαράδας βρίσκεται και πάλι με τους γονείς του, τη μικρή του αδελφή Ελένη και την αγαπημένη του γιαγιά Αφεντή Α. Τσιτσέ στη Μίνια της Αιγύπτου, όπου εργάζεται πλέον ο πατέρας του, ο οποίος διατηρεί με τον αδελφό του ζαχαροπλαστείο. Εκεί στη Μίνια φοιτά στο ελληνικό σχολείο³. Παράλληλα, τουλάχιστον από το 1902 έως τον Απρίλιο του 1905 παρακολουθεί μαθήματα γαλλικών στο «Collège des Frères» της Μίνια.

Το 1902 πεθαίνει ξαφνικά ο πατέρας του. Το διάστημα της διαμονής του στη Μίνια έως το θάνατο του πατέρα του, όπως το αναπολεί αργότερα, είναι ευτυχισμένο: «Ω ήτο εποχή ευτυχής εκείνη καθ' ην έζων εν μέσω των γονέων μου βίον αφρόντιδα, μη σκεπτόμενος άλλο τι εκτός των σπουδών μου και των βιβλίων μου. Ήμην αληθώς

¹ Είναι εγγεγραμμένος στο Μητρώο Αρρένων της Κοινότητας Ζαγοράς του Νομού Μαγνησίας με αύξοντα αριθμ. Μητρώου αρρένων 38.

² «Είδα σήμερον την οικίαν εις την οποίαν εγεννήθη η αδελφή μου, παλαιόν και μέγαν κτίριον πλησίον της οδού Καλογραιών... πόσα έκτοτε παρήλθον έτη, πώς ήλλαξαν οι καιροί ! Μαζί με την οικίαν είδον και μερικούς εκ των πρώτων φίλων του πατρός μου τους οποίους είχαν ότε η εργασία του ήτο ενταύθα. Τώρα είναι σχεδόν γέροντες και όμως ενθυμούνται καλώς την ζωήν την οποίαν διήγον προ δέκα πέντε και είκοσι ετών. Ήμην τριών ετών τότε διά τούτο και ο ίδιος δεν ενθυμούμαι καλώς γεγονότα, με συγκινούσιν όμως τα μέρη ταύτα διότι αισθάνομαι ότι εις τα μέρη ταύτα έζησεν επί έτη ολόκληρα η οικογένειά μου, αυτός ο πατήρ μου και ήλθε στο φως η αδελφούλα μου». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 14 Μαρτίου 1907. Ας σημειωθεί ότι σε όλους τους τίτλους των έργων και στα αποσπάσματα ακολουθείται η ορθογραφία και η στίξη που έχει επιλέξει ο συγγραφέας.

³ «Ενθυμούμαι ότε προ ετών μαθητής ων ακόμη εις το Ελληνικόν σχολείον της Μίνιας μεθ' οποίας επιμελείας ομού με άλλους συμμαθητάς εφροντίζαμεν περί της όσον το δυνατόν ευπρεπούς παρουσιάσεως της εκκλησίας κατά τας ημέρας ταύτας, εις την εορτήν των Φώτων προπάντων [...]». Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, 19 Ιανουαρίου 1907, σ. 22.

μικρός φιλόσοφος. Μη έχων πείραν του έξω κόσμου ενόμιζον αυτόν ουχί τόσον δούλον του συμφέροντος όσον έβλεπεν αυτόν εις τα μυθιστορήματα»⁴ και «Οι ημέραι παρήρχοντο αρκούντως χαρωπαί και εφωδιαζόμενη διά λόγων μεστών αγάπης και φιλοστοργίας, διά συμβουλών αίτινες επέπρωτο μετά τόσα έτη να μοι χρησιμεύσωσιν ως εφόδια εν τη βιοπάλη εις ην κατήλθον, συμβουλαί τας οποίας εν τη παιδική μου φαντασία ενόμιζον ως γεροντικές παραξενιές»⁵.

Η οικογένεια μετά το θάνατο του πατέρα πιθανότατα παραμένει στη Μίνια της Αιγύπτου, όπου εξάλλου βρίσκεται και ο αδελφός του πατέρα του Δημήτρης με την οικογένειά του. Το 1905, όμως, αποφασίζει να επιστρέψει στη γενέτειρα του Κώστα Τσαγκαράδα, τη Ζαγορά. Ο ίδιος συνοδεύει την οικογένειά του στη Ζαγορά, μένει εκεί τέσσερις μήνες και στο τέλος του ίδιου χρόνου επιστρέφει στην Αίγυπτο, για να εργαστεί αναλαμβάνοντας τη συντήρηση της οικογένειάς του⁶.

Η αιφνίδια απώλεια του πατέρα του σε ηλικία 13 ετών και η απομάκρυνσή του από τη θαλπωρή της οικογένειάς του σε ηλικία 16 ετών (κατά το 1905) τού είναι οδυνηρή: «Και τώρα ενθυμούμαι όλα αυτά και αισθάνομαι αιμάσουσαν την καρδίαν μου διότι ουδέν εκ των σεβαστών εκείνων προσώπων βλέπω. Το μεν ένα αναπαύεται τον ύπνον τον αιώνιον εις τους πρόποδας του όρους, έχον ως σύνορα την έρημον και τον Νείλον, την δε άλλην την βλέπω αυτήν την στιγμήν να συλλογίζεται τον υιό της και να αναπέμπη δέησιν υπέρ αυτού. Ω γλυκειά μου μήτερ, συ ήτις εναπόμεινας ως παρηγορία μου εν τω αθλίω τούτω κόσμω, πώς να δυνηθώ να πληρώσω το προς σε χρέος μου;»⁷. Αισθάνεται μόνος και νοσταλγεί τους οικείους του αλλά και την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Ζαγορά. Είναι ο τόπος που διαμένουν πια τα αγαπημένα του πρόσωπα -ο ίδιος έχει μείνει εκεί λιγότερο από το ήμισυ της έως τότε ζωής του: «Εις το κιβώτιόν μου σήμερα ανεκάλυψα ένα μικρόν ημερολόγιον το οποίον έγγραφον ότε ήμην εις την Ζαγοράν κατά το 1905. Ενθυμούμαι ότι το είχαν κρατήσει διά να σημειώνω τον καιρόν καθημερινώς, ως και όταν εύρισκον τι άξιον λόγου να σημειωθή. Αν και ατελέστατον εν τούτοις όμως θα μοι είναι μία εκ των ενθυμήσεών μου εκ του ταξειδίου μου εις την Ζαγοράν. Πότε άρα γε θα την είδω την ωραίαν μου

⁴ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, 4 Ιανουαρίου 1907, σ. 7.

⁵ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, 3 Ιανουαρίου 1907, σ. 7.

⁶ Φεύγει από τη Ζαγορά παίρνοντας μόνο μια βελέντζα (κουβέρτα) την οποία κρατά πάντοτε και δηλώνει την επιθυμία του να ταφεί με αυτή. Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 305.

⁷ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 3 Ιανουαρίου 1907, σ. 7.

αυτήν πατρίδα, αυτήν ήτις περικλείει ό,τι πολυτιμότερον έχω εις τον κόσμον; Αναγινώσκων το ημερολόγιόν μου βλέπω ή μάλλον μοι έρχεται εις τον νουν μου η ζωή την οποίαν διήγον εκεί επί τέσσαρας σχεδόν μήνας οίτινες και είναι οι σχετικώς ευτυχέστεροι εξ όσων διήλθον εις τον βίον μου. Εκεί εθαύμασα την φύσιν ανθούσαν, γιομάτη ζοήν, ως εθαύμασα αυτήν και κατά το φθινόπωρον αρχίζουσιν να αποβάλη το θερινόν ένδυμά της και τέλος ότε γυμνή αυτών εδέχεται να περικαλύψη το σώμα της με την πάλλευκην σινδόνα, την χιόνα, ήτις εφαινετο ως θερμαίνουσα και ως δίδουσα ζοήν και νέαν δύναμιν διά το ερχόμενον έτος εις την μητέραν γην. Παρήλθεν έτος και πλέον εκ της εποχής κατά την οποίαν εθαύμαζον εκ της οικίας μας το Πήλιον κεκαλυμμένον υπό της χιόνος και φαινόμενον ως γιγαντιαία άρκτος»⁸. Ο γενέθλιος τόπος, η Ζαγορά, λειτουργεί ως ένα ιδανικό καταφύγιο, μια εστία μακριά από τα προβλήματα και τις πίκρες της ζωής⁹. Κατά τα πρώτα συγγραφικά του εξάλλου εγχειρήματα χρησιμοποιεί και το ψευδώνυμο «Κώστας Ζαγοριανός». Αργότερα, αποφεύγει να μιλάει γι' αυτήν την ξαφνική ορφάνια, γι' αυτό το χρονικό διάστημα που τόσο τον πλήγωσε, καθορίζοντας όρια και προοπτικές στη ζωή του.

Εγκαθίσταται, λοιπόν, στην Αλεξάνδρεια, όπου και εργάζεται ως γραμματέας¹⁰ στο μεγάλο εμπορικό οίκο του Γεωργίου Δ. Κανισκέρη, του μεγάλου

⁸ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 18 Ιανουαρίου 1907, σ. 21.

⁹ «Οι οφθαλμοί μου αυτήν την στιγμήν ατενίζουν εις τον ορίζοντα και φαίνονται να διακρίνωσι όρος κατάλευκον εκ της χιόνος και εστολισμένον δι' ωραίων χωρίων. Και βλέπω εις τινα των χωρίων τούτων οικίαν περί την τράπεζαν καθήμεναι δύο γραιάς, εκ των οποίων η μία πολύ νεωτέρα αλλ' έχουσιν λευκήν την κόμην από τα βάσανα, και ένα κοράσιον. Ακούω την ομιλία των ήτις περιστρέφεται περί του απόντος, περί του εγγονού, υιού, αδελφού, ενώ μια ειλικρινής ευχή ανέρχεται εις όλων τα χείλη δι' εκείνον. Ω μήτερ, ευλογημένη μήτερ». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 7 Ιανουαρίου 1907, σ. 10.

¹⁰ «Γραμματείς ! Ιδού μια λέξη ήτις απαντάται συχνά εις ταύτην την πόλιν διότι οι πλείστοι των νέων και κυρίως των πλουσίων έχουσι τούτο το επάγγελμα. [...] Αυτή είναι η εργασία την οποίαν οι μη γνωρίζοντες την ζηλεύουσι, όσοι όμως την εγεύθησαν ή και την γεύονται γνωρίζουσι πόσον πικρά είναι υπό την γλυκειάν επιφάνειάν της». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 20 Φεβρουαρίου 1907, σ. 54. Και αλλού σημειώνει σχετικά: «Ο βίος των υπαλλήλων κατέστη αφόρητος ετέρα δε πληγή διά τον πολύν κόσμον της υπαλληλίας είναι και τα τέκνα των πλουσίων τα οποία μη έχοντα καμμίαν ενασχόλησιν προσλαμβάνονται ως υπάλληλοι, απλώς διά να διέρχωνται τον καιρόν των δικαιολογούμενα ότι εργάζονται, λαμβάνοντα δε μικρότατον μισθόν, και διά τούτο και φέροντα μεγάλο ανταγωνισμόν προς τα τέκνα της ανάγκης, διότι αναγκάζονται ταύτα να παραδέχονται τον αυτόν μισθόν τον οποίον λαμβάνουν και τα πλουσιόπαιδα τα μη έχοντα ανάγκην». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 26 Φεβρουαρίου 1907, σ. 60.

ευεργέτη και ιδρυτή του Κανισκέρειου Ορφανοτροφείου στην Αλεξάνδρεια¹¹. Ο Γεώργιος Κανισκέρης καταγόμενος από τη γειτονική προς τη Ζαγορά Μακρυρράχη του Πηλίου υπήρξε συγγενής του Κώστα Τσαγκαράδα και οι συγγενείς είθισται να παίρνουν στις δουλειές τους συγγενείς¹². Διατηρεί στενούς δεσμούς με τα ξαδέλφια του, παιδιά του Κανισκέρη, και ιδιαίτερα με την κόρη του Κατίνα με την οποία διατηρεί και αργότερα –όταν εκείνος φεύγει από την Αλεξάνδρεια- αλληλογραφία, η οποία διακόπτεται όταν εκείνη πεθαίνει σε νεαρή ηλικία.

Η Αλεξάνδρεια είναι η μεγάλη πόλη στην οποία είχε ζήσει σε πολύ μικρή ηλικία, είναι μια πόλη που του ανοίγει τους ορίζοντές του: «Έτος συνεπληρώθη σήμερον από της αφίξεώς μου εις Αλεξάνδρειαν. [...] Το έτος 1906 θα είναι εγχαραγμένον εις τον νουν μου διότι πολύ ωφελήθην διανοητικώς κατά τους δώδεκα μήνας του, έμαθον πολλά άγνωστα περί της κοινωνίας, είδον ιδίοις οφθαλμοίς πώς αποκτάται την σήμερον το χρήμα, ποία μέσα μεταχειρίζεται η κατωτάτη τάξις διά να κατορθώση να εξοικονομήση τον επιούσιον άρτον και τέλος έμαθα την ζωήν των ξενιτευμένων και εννόησα τα καλά της οικογενείας»¹³.

Κατά το 1907 διαμένει σε δωμάτιο ξενοδοχείου στον πολυσύχναστο και κεντρικότατο δρόμο, στην Teufic Pasha. Το μεσημέρι γευματίζει στο ξενοδοχείο

¹¹ Ο Γεώργιος Κανισκέρης διατηρούσε τον εμπορικό του οίκο στην Αλεξάνδρεια και στο Μπένι Σουέφ από όπου πρωτοξεκίνησε. «[...] μία από τις πλειο συμπαθητικές φυσιογνωμίες του μεταπολεμικού Αιγυπτιώτου Ελληνισμού, τον κ. Γ.Δ. Κανισκέρην τον Μέγαν Ορφανοτρόφον κατά την επιτυχή έκφρασιν του Πατριάρχου. [...] Εγεννήθη εις ένα μικρό χωριό τη Μακρυρράχη πάνω στο πανέμορφο βουνό το Πήλιο. [...] Το χωριό όπου τον γέννησε, το Βένι Σουέφ όπου έλαβε την τελειωτική εμπορική εξέλιξη, η Αλεξάνδρεια όπου τώρα διαμένει, αι Αθήναι και ο Βόλος και άλλες πόλεις έχουν λάβει γενναία δείγματα της ευεργετικής του τάσεως και εξακολουθούν να λαβαίνουν». Απόσπασμα από χειρόγραφο για τον Γ.Δ. Κανισκέρη που έχει βρεθεί στο αρχείο του Κ. Τσαγκαράδα. Κατά μεγάλο μέρος συμπίπτει με κείμενο του Ηρ. Λαχανοκάρδη για το Γεώργιο Κανισκέρη στο βιβλίο του *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια. Σύντομος Ιστορική Ανασκόπησις του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, ό.π., σ. 128-130. Υποθέτουμε ότι ο Τσαγκαράδας, εργαζόμενος στον εμπορικό οίκο του Γεωργ. Κανισκέρη, πιθανόν να κλήθηκε να γράψει ένα κείμενο για τον Ηρακλή Λαχανοκάρδη ύστερα από αίτημα του τελευταίου.

¹² «Στην αρχή δούλευε στο συγγενή του από τη Μακρυρράχη Κανισκέρη, το μεγάλο ευεργέτη, που δώρισε στην Αίγυπτο το ορφανοτροφείο, το Κανισκέρειο. Τα παλιά χρόνια μάζευαν τους συγγενείς, δεν τους άφηναν. Έμπορας ήταν ο Κανισκέρης». Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 286.

¹³ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 13 Ιανουαρίου 1907, σ. 16.

«Αβέρωφ» στην οδό Ταχυδρομείου¹⁴ και τα κυρίαρχα συναισθήματά του εκτός από τη νοσταλγία για τους οικείους του και το γενέθλιο τόπο είναι η μοναξιά¹⁵. Τα πρώτα εξάλλου διηγήματα που δημοσιεύει –κυρίως στο περιοδικό *Σεράπιον*- αντανακλούν αυτό το κλίμα της μοναξιάς, της νοσταλγίας, της απαισιοδοξίας που βιώνει.

Θέτει, ωστόσο, υψηλούς στόχους για το μέλλον, οραματιζόμενος να γίνει κι αυτός, όπως και τόσοι άλλοι ομογενείς και συντοπίτες του, ευεργέτης της πατρίδας του: «Το όνειρόν μου είναι να τιμήσω ως πρέπει το οικογενειακόν μου όνομα και να διακριθώ εν τη κονίστρα του βίου βοηθών μετά των προσφιλών μου και την πατρίδα. Φιλοδοξία ουχί διά το εγώ αλλά διά να ημπορέσω να προσθέσω και εγώ μιαν πέτραν επί του μεγάλου κτιρίου το οποίον τα ευγενή τέκνα προσφέρουσιν προς την πατρίδα»¹⁶.

Από το 1908 μετέχει ενεργά στην πνευματική της ζωή της Αλεξάνδρειας, δημοσιεύοντας άρθρα του στον Τύπο και διηγήματά του σε λογοτεχνικά περιοδικά.

Το 1910 επιστρατεύεται από το Στρατολογικό Γραφείο Λαρίσης στο 2^ο Τάγμα Πεζικού. Ακολουθεί τη διαδρομή Λάρισα – Θεσσαλονίκη – Δράμα - Καβάλα έως τα

¹⁴ «Το ευχάριστον είναι ότι συχνάζει καλός κόσμος, λόγιοι, ιατροί, υπάλληλοι και επιστήμονες, έλαβον μάλιστα και το ευτύχημα να γνωρίσω εξ όψεως και δύο αστέρας της Ελλάδος τους κ.κ. Δημητρακόπουλον και Ι. Πολέμην, γευματίζοντας εις το άνω ξενοδοχείον». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 16 Φεβρουαρίου 1907, σ. 50.

¹⁵ «Η ζωή μου αυτάς τας ημέρας κατήντησε πολύ μονότονος. Είμαι ως το ωρολόγιον που κουρδίζεται και εργάζεται χωρίς καμμίαν συναίσθησιν του ιδίου τι πράττει. Εξυπνώ κατά τας επτά και τέταρτον ενδύομαι και εις τας οκτώ καταβαίνω εις το γραφείον όπου εργάζομαι μέχρι της ημισίας μετά μεσημβρίαν. Μεταβαίνω τότε εις το ξενοδοχείον και γευματίζω. Επιστρέφω μετά εις το δωμάτιόν μου εις το οποίον μελετώ μουσικήν ή και ζωγραφίζω. Εις τας τρεις ευρίσκομαι πάλιν εις το γραφείον όπου μένω μέχρι της εβδόμης εσπερινής. Επακολουθεί το λιτότατον δείπνον κατά το οποίον συναντώμαι σχεδόν τακτικώτατα μετά του φίλου Πολυβίου με τον οποίον και διέρχομαι περί τας δύο ώρας και η δεκάτη με ευρίσκει πάλιν εις το δωμάτιόν μου εργαζόμενον. Αύτη είναι η καθημερινή ζωή εκτός των Κυριακών την οποία διάγω και εκ της οποίας δεν μένω και δυσαρεστημένος. Θα μοι ήτο δε περισσότερο ευχάριστος αύτη εάν είχαν και κατάλληλον δωμάτιον, όπως διέρχομαι αναπαυτικώτερα, διότι κάθε άλλο υπάρχει εις το δωμάτιον τούτο ή ανάπαυσις, δεν μοι μένει δε και καιρός όπως το καθαρίζω τακτικώτατα και στεναχωρούμαι διά τούτο περισσότερο όταν ευρίσκομαι εντός αυτού, άλλως τε μόνον γυναικεία χειρ είναι ικανή να περιποιηθή καλώς ένα δωμάτιον». Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 22 Ιανουαρίου 1907, σ. 25.

¹⁶ Βλ. Ημερολόγιο Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 14 Μαρτίου 1907, (φύλλα χωρίς αριθμηση).

σύνορα με τη Βουλγαρία, όπου βρίσκεται το σώμα στο οποίο υπηρετεί¹⁷. Κατά το 1913 υπηρετώντας στην 7^η Μεραρχία, στο 21^ο Σύνταγμα Πεζικού, στον 8^ο Λόχο, διορίζεται σημαιοφόρος του Συντάγματος¹⁸. «Μάλιστα είχε την τιμή αυτός πρώτος να δεχθή τη σημαία από τον ίδιο το στρατηλάτη Κωνσταντίνο»¹⁹. Στο τέλος των πολέμων παρασημοφορείται κατά πρώτον για την εκστρατεία κατά της Τουρκίας (1912-1913) και κατά δεύτερον για τις εκστρατείες κατά της Βουλγαρίας (1913), στις οποίες συμμετείχε καθώς και στις μάχες του Νευροκοπίου²⁰.

Μετά το τέλος των πολέμων, την άνοιξη του 1914, επιστρέφει στην Αίγυπτο και εγκαθίσταται στο Ασσιούτ, όπου βρισκόταν η αρχαία Λυκόπολη, μία από τις

¹⁷ «Στο Νέστο τώρα οι σκοποί μας φυλάγουν τα νέα Ελληνικά σύνορα. Αλλού μέσα σ' αντίσκηνα, αλλού μέσα σε πρόχειρα καλύβια, χωρίς να λογαριάζουν το κρύο και τα χιόνια τα Ελληνόπουλα αγρυπνούν φύλακες της νέας και μεγάλης Πατρίδος. Απεναντίας είνε οι Βούλγαροι σκοποί. Στο Όκτιλαρ μάλιστα όπου τα Ελληνικά σύνορα αφήνουν το Νέστο και προχωρούν μέσα στη Θράκη, τα Βουλγαρικά φυλακεία μόλις απέχουν 150 μέτρα από τα δικά μας. Βλέπουμε τους Βουλγάρους. Είνε όλοι νεώτατοι ίσως μάλιστα της τελευταίας κληρώσεως. Πλησιάζουν στα φυλακεία μας και προσφέρουν καπνό στους δικούς μας. Δεν δείχνουν καμμία έχθρα για τα παθήματα όπου τους ήλθαν το περασμένο καλοκαίρι. Απεναντίας μερικοί όπου γνωρίζουν Ελληνικά δεν παραλείπουν να φανερώσουν την αποστροφή τους για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς των. Μόνον οι αξιωματικοί των εξακολουθούν να δείχνουν όλο το φανατισμό και το μίσος για κάθε τι ελληνικό. Απαγορεύουν αυστηρότατα στους στρατιώτες των να πλησιάζουν στα φυλακεία μας και να συνομιλούν με τους δικούς μας. Πολίτης δε ο οποίος θέλει να διαβή τα σύνορα, αδύνατο να μη φορολογηθή βαρεία αφού πρώτα υποβληθή εις χιλιάς διατυπώσεις. Τυλιγμένοι οι σκοποί μας μέσα στες κάπες πάνω στα κορφοβούνια και στες γυμνές κι ελώδεις όχθες του Νέστου περιμένουν κι ονειρεύονται την εποχή όπου θα περάσουν το ποτάμι και θα στήσουν πολύ μακρύτερα, ποιος ξεύρει πού, τα σύνορα της δοξασμένης Πατρίδος. Τότε θ' αναστηθή και το κορμί του μαρμαρωμένου Βασιληά». Απόσπασμα από σειρά δημοσιευμάτων στην εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου με τίτλο «Από τας σημειώσεις μου: Μέχρι Συνόρων» (24 Φεβρουαρίου 1914), τέταρτη συνέχεια, υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Κώστας Ζαγοριανός».

¹⁸ Βλ. σχετικό απόσπασμα Ημερήσιας Διαταγής του Συντάγματος, Καβάλλα 31-1-1924. Βλ. επίσης, Απ. Σπανοβασίλης, «Κώστας Τσαγκαράδας. Ο αξέχαστος άνθρωπος», εφ. *Φως*, 23-12-1962, σ. 2^α.

¹⁹ Βλ. δημοσίευμα «Αναμνήσεις Παλαιού Πολεμιστού», εφ. *Εφημερίς*, 21-9-1944. Έτσι εξηγούνται και οι απόψεις του για τον Κωνσταντίνο, τον οποίο και γνώρισε, γεγονός όμως που δεν σχετίζεται με τα πολιτικά του φρονήματα, τα οποία δεν είναι φιλοβασιλικά, αλλά ούτε απορρέουν από κάποια κομματικοποίηση, στην οποία ήταν αντίθετος: «Συμπτώματα προσωπολατρείας ανεύρισκα στον εαυτό μου κατά τα χρόνια όπου ζούσε ο αείμνηστος Κωνσταντίνος. Τώρα φαντάζομαι πως έχω θεραπευθεί (όπου έλειπεν Εκείνος)». Βλ. επιστολή του Κώστα Τσαγκαράδα προς τον Κ.Ν. Λιβανό, 30-3-1947.

²⁰ Βλ. σχετικό δίπλωμα «διαταγή της αυτού μεγαλειότητας του Βασιλέως των Ελλήνων Κωνσταντίνου», υπογεγραμμένο από τον υπουργό Στρατιωτικών Ελευθέριο Βενιζέλο, 25 Μαρτίου 1914.

μεγαλύτερες επαρχιακές πόλεις της Αιγύπτου τότε²¹. Στο Μανφαλούτ, ένα μικρό χωριό της Κοινότητας Ασσιούτ χτίζει την επιχείρησή του. Εμπορεύεται βαμβάκια κι άλλα γεωργικά προϊόντα. Τα αγοράζει από τους γηγενείς και τα μεταπωλεί. Διαμένει στο Ασσιούτ και καθημερινά πηγαίνει στο Μανφαλούτ. Δέκα τέσσερα χρόνια ζει ως εργένης στο Ασσιούτ. Στο σπίτι του στο Ασσιούτ που διαθέτει εκτός από γραφείο και μεγάλη βιβλιοθήκη, έχει πιάνο και κάθε είδους μουσικά όργανα, τα οποία παίζει, έχοντας άριστο μουσικό αυτί, ενώ ασχολείται ερασιτεχνικά και με τη ζωγραφική. Εκεί φιλοξενεί συχνά φίλους από την Αλεξάνδρεια²². Το Ασσιούτ είναι μια μεγάλη αρκετά σύγχρονη πόλη με κοινωνική και πνευματική ζωή. Δημοσιογράφος της εποχής γράφει για το Ασσιούτ: «Δεν εφαναζόμην ποτέ ότι το Ασσιούτ είνε μία τόσο όμορφη και μεγάλη πόλις. Μία μικρογραφία του Καΐρου ή της Αλεξανδρείας [...]. Τίποτε δεν λείπει από το Ασσιούτ για να παρουσιάζεται ως μεγαλούπολις: Κτίρια μεγαλοπρεπέστατα, δημόσιοι και ιδιωτικοί κήποι αφαντάστου ωραιότητας, δρόμοι πλατύτατοι ασφαλοστρωμένοι και δενδροφυτευμένοι. Το ωραίον δε εκείνο σύνολον το συμπληρώνει ο Νείλος με την απέραντον, θαυμασίαν γέφυράν του, το περίφημον Μπαρράζ του Ασσιούτ και με τα ατέλειωτα μεγάλα ποταμόπλοια τα οποία τον διαπλέουν, γεμάτα από ξένους περιηγητάς και άλλους. [...] Το Ασσιούτ, αν και πολύ μακρὰ από τα μεγάλα κέντρα της Αιγύπτου, εν τούτοις έχει ένα ιδικόν του παλαιόν και ανώτερον πολιτισμόν, μια ξεχωριστή κοινωνική ανάπτυξι. Εννοώ στο ιθαγενές στοιχείον. Όλο και εφένδηδες βλέπω εδώ στα καφενεία, στους περιπάτους, παντού. Εφένδηδες καλοφορεμένους, με ευρωπαϊκές ενδυμασίες, με καλούς τρόπους, με συμπαθεστάτην εξωτερικὴν εμφάνισιν. Οι γκελεμπιοφόροι μου φαίνονται αραιότατοι, αλλά και αυτοί διαφέρουν πολύ από τους δικούς μας. Έμαθα –και δεν μπορεί παρά να είνε αληθές αυτό- ότι οι ιθαγενείς του Ασσιούτ είνε οι πειο μορφωμένοι ὅλης της Αιγύπτου και οι πειο πολυταξειδευμένοι στο εξωτερικό. Πλούσια περιοχή, με μεγάλες παληές αρχοντικές οικογένειες. Τα παιδιά των καλῶν ιθαγενῶν οικογενειῶν του Ασσιούτ κατέχουν κυβερνητικὰς θέσεις [...]. Εθαύμασα το αμερικάνικο Σχολεῖο

²¹ «Κατοικῶ στην ὡμορφότερη ἴσως επαρχιακὴ πόλη της Αιγύπτου ἀπὸ τριάντα δύο χρόνια. Τα πρώτα δέκα τέσσερα χρόνια τα χάρηκα εργένης, ἀνύπανδρος, πανελεύθερο πουλί. Κατὰ το δέκατο πέμπτο χρόνο μεταβλήθηκα σε οικογενειάρχῃ με νέες και πολλαπλές υποχρεώσεις, με ἰσάριθμες φροντίδες, με βιωτικούς περισπασμούς, με κοινωνικούς ἢ μάλλον κοινοτικούς αγῶνες. [...] Μου μένουν δε ἀκόμη ζωηρά τα οικογενειακά γλέντια στα ὁποῖα εἶχα προσκληθεῖ ἀμέσως μετὰ την ἀφιξή μου καθὼς και οι ἀνοιχτόκαρδες συντροφιές στα διάφορα κέντρα». Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικὸ των Μεταφυτευμένων Βλαστῶν του Ἑλληνισμοῦ στη Νειλόρρυθη Κοιλιάδα*, ὁ.π., σ. 91-92.

²² Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη ἀπὸ τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 289-290.

του Ασσιούτ. Σειρά ολόκληρος ατευλετήτων οικοδομών του εξαπλούται σε μια κατάφυτη και ρομαντική περιοχή εκτάσεως πολλών φεδδανίων. Τι οργάνωσις, Θεέ μου! Εδώ μέσα, όπως ήκουσα, φοιτούν άνω από χίλια παιδιά, αιγυπτιακών, κοπτικών και ευρωπαϊκών οικογενειών. Εις το Καφενεϊόν, Μπαρ και Εστιατόριον των φίλων κ.κ. Γκράντα και Συκαμιά, στο πειο κεντρικό σημείο της πόλεως είδα και εγνώρισα συγκεντρωμένην όλην την ελληνικήν παροικίαν του Ασσιούτ. Έξω στη βεράνδα, στον κήπο, στα εσωτερικά δωμάτια, παντού ευρήκα παρέες ελληνικές. Προς στιγμήν το πράγμα μου έκαμε την εντύπωσιν ελληνικού αλεξανδρινού καφενείου»²³.

Στον Τσαγκαράδα αρέσουν τα ταξίδια και ταξιδεύει και στην Αλεξάνδρεια και στην Ευρώπη για αναψυχή, όπως και αργότερα με τη σύζυγό του. Το Ασσιούτ, όμως, είναι η πόλη της ζωής του, η πόλη που αρνείται να εγκαταλείψει κι όταν οι συγκυρίες έχουν γίνει επικίνδυνες και ζημιογόνες για τους Έλληνες. Χαρακτηριστικά τα ψευδώνυμα που χρησιμοποιεί: «Κώστας Ασσουτιανός» και «ερημίτης της Λυκόπολης»²⁴.

Από το 1920 εκλέγεται πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ συνεχώς έως το 1931, οπότε δηλώνει παραίτηση στο Υποπροξενείο της Μίνιας από το αξίωμα του προέδρου όπου υπαγόταν η Κοινότητα Ασσιούτ²⁵. Από το 1948 και μερικά χρόνια αργότερα χρηματίζει αντιπρόεδρος της Κοινότητας, διαδραματίζοντας, ωστόσο, έναν εξίσου καθοριστικό ρόλο. Γενικότερα, αποτελεί γνώστη προσώπων και πραγμάτων του Ασσιούτ και της ευρύτερης περιφέρειάς του και γι' αυτό πολλοί απευθύνονται σε αυτόν για διάφορα θέματα της περιοχής²⁶.

Το 1928 παντρεύεται την Ευαγγελία Πύργου, κόρη του γαιοκτήμονα και ευεργέτη της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ Δημητρίου Πύργου²⁷, με την οποία ζει

²³ Βλέπε δημοσίευμα στην εφ. *Τσις*, <1928>, σ. 4.

²⁴ Βλέπε επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Γλαύκο Αλιθέρση, 6-2-1947. Άλλα ψευδώνυμα που χρησιμοποιεί είναι: «Ελευθερόφρων» και «Κώστας Ζαγοριανός».

²⁵ Η επιστολή αυτή καθώς και μια επιστολή προς τον Ταμία της Κοινότητας Αθ. Τράντα με το ίδιο περιεχόμενο έχει χρονολογία 15 Αυγούστου 1931 και είναι γραμμένη στην Αλεξάνδρεια. Η παραίτησή του ίσως να οφείλεται στο πρόσφατο κραχ που έπληξε όλους τους εμπόρους και όσους σχετίζονταν με το χρηματιστήριο. Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 301.

²⁶ Βλέπε ενδεικτικά επιστολή δικηγόρων της Αλεξάνδρειας που του ζητούν πληροφορίες για έναν νέο δικηγόρο του Ασσιούτ (10 Σεπτεμβρίου 1947).

²⁷ Ο Δημήτριος Πύργος, με καταγωγή από την Αθήνα, διετέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ (1901-1902 και 1903-1904), συνέβαλε κατά πολύ οικονομικά στην ανέγερση του Ναού του Αγίου Σπυρίδωνα στο Ασσιούτ και συγκαταλέγεται ανάμεσα στους

έως το τέλος της ζωής του πολύ αγαπημένα²⁸. Ο γάμος τους γίνεται στην εκκλησία του Μπενακείου Ορφανοτροφείου της Αλεξάνδρειας²⁹. Η σύζυγος του Κώστα Τσαγκαράδα μεγαλωμένη στο Ασσιούτ ήταν εξαιρετικά μορφωμένη και καλλιεργημένη. Είχε φοιτήσει στο αμερικανικό κολλέγιο «Assiut College American Mission», γνώριζε πιάνο, τραγουδούσε πολύ ωραία, μιλούσε πολλές ξένες γλώσσες και αποτέλεσε σύντροφο ζωής για τον Κώστα Τσαγκαράδα που συμεριζόταν τις ευαισθησίες του, τα ενδιαφέροντά του. «Αυτή τη φορά είχα την άπειρη ευχαρίστησι να τον δω <τον Κώστα Τσαγκαράδα> οικογενειάρχη, ευτυχισμένον σύζυγον, λατρεύοντα την γυναίκα του, μια χαριτωμένη και πολυθέλητη κοπέλλα, όλη λεπτότητα και ευγένεια σαν κι' αυτόν, ανώτερη στην ψυχή και στα αισθήματα σαν κι' αυτόν, πέρα ως πέρα ανταξία του. Στο κομψό καλλιτεχνικώτατο σπίτι των –σωστή φωλιά ερωτευμένων- μ' εφιλοξένησαν ένα όμορφο βράδυ και μούδιναν τη χαρά να απολαύσω τη συντροφιά των και μερικών άλλων φίλων και να περάσω λίγες αισθηματικές ώρες άλλοτε συζητώντας για χίλια δυο θέματα, άλλοτε ακούοντας κάποιο ευχάριστο κομμάτι μουσικής από τους άπειρους διαλεκτούς δίσκους φωνογράφου του φίλου μου Τσαγκαράδα. Θα θυμάμαι πάντα απ' όλη εκείνη τη βραδυά ένα κομμάτι Τσαϊκόφσκυ, παθητικό, βαρύ, γεμάτο μελαγχολία και εκτελεσμένο με νταντελένια τέχνη όχι όμως από τους ξηρούς δίσκους του φωνογράφου, αλλά από τα λεπτά κρίνινα δάκτυλα της κας Τσαγκαράδα στο αγαπημένο της πιάνο. Θα της χρωστώ πάντοτε την ανέλπιστα εκείνη αισθητική ευχαρίστησι που δεν μπορούσα ποτέ να την περιμένω εκεί επάνω, στο μακρυνό και απόμερο Ασσιούτ»³⁰. Το 1934 γεννιέται το πρώτο τους παιδί, ο Θεόδωρος, και το 1936 η κόρη τους Δήμητρα.

μεγάλους ευεργέτες της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ μαζί με τη γυναίκα του Μαριγώ Πύργου. Βλ. *Λογοδοσίες Πεπραγμένων Ελληνικής Κοινότητος Ασσιούτ*. Επίσης, υπήρξε ιδιοκτήτης του ελληνικού ορθοδόξου νεκροταφείου του Ασσιούτ, στο οποίο κατά την επιθυμία του θάβονταν όλοι ανεξαιρέτως οι Έλληνες εντελώς δωρεάν. Δεν παραχώρησε τη δικαιοδοσία του νεκροταφείου στην Ελληνική Κοινότητα Ασσιούτ, επειδή δεν ήθελε να αλλάξει το υπάρχον καθεστώς της δωρεάν ταφής όλων των Ελλήνων της Κοινότητας. Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 295.

²⁸ Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 293-294.

²⁹ Το γεγονός του αρραβώνα δημοσιεύθηκε στην εφ. *Σφριγξ* (17-6-1928) και του γάμου στο περ. *Πάνταινος* (τόμος Κ', αριθμ. 29, 20-7-1928) και στην εφ. *Λαϊκή Φωνή* (5-9-1928).

³⁰ Βλ. δημοσίευμα στο περ. *Ισις*, <1928>, σ. 4.

Τα καλοκαίρια συχνά τα περνά με την οικογένειά του στην Αλεξάνδρεια, όπου νοικιάζουν σπίτι ή δωμάτιο σε ξενοδοχείο³¹. Εκεί έχει τη δυνατότητα να συμμετάσχει στις πνευματικές δραστηριότητες, να συναντά τους φίλους του και τις συντροφίες των λογίων της Αλεξάνδρειας, να εκδίδει τα βιβλία του, να αγοράζει βιβλία. Μόνο αρκετά αργότερα ταξιδεύει οικογενειακώς κάποια καλοκαίρια και στη Ζαγορά, όταν πια είναι πιο εύκολο.

Από το 1934 και έως το τέλος της ζωής του αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα με τα μάτια του το οποίο δεν μπορεί να θεραπεύσει³².

Κυρίως μετά το 1950 περνά πολλά καλοκαίρια στη γενέτειρά του Ζαγορά, όπου συνδέεται στενά με πολλούς λογίους της, συμμετέχοντας στα πνευματικά της δρώμενα, όταν είναι παρών, και διατηρώντας αλληλογραφία όταν είναι απών.

Τον Ιούνιο του 1960 ο Κώστας Τσαγκαράδας αναχωρεί για την Ελλάδα με την οικογένειά του χωρίς επιστροφή. Η εγκατάστασή του στην Αθήνα άλλοτε του

³¹ Η Αλεξάνδρεια λειτουργεί ως θέρετρο τους καλοκαιρινούς μήνες για τους κατοίκους της ενδοχώρας τόσο για τη θάλασσα που διαθέτει όσο και για τις χαμηλότερες θερμοκρασίες.

³² Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Pietro Dandolo, 9-5-1934. Επίσης, επιστολή του Κώστα Κωνσταντινίδη (Πέτρου Μάγνη) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Girga 8-6-1947: «Το ζήτημα των ματιών σου πολύ με λυπεί. Τα κούρασες με το γράψιμο και τη συνεχή μελέτη. Και να τύχαινες τουλάχιστο κάποιας ηθικής αμοιβής! ... Αλλά δε βαριέσαι! Η μοίρα μας είνε να ρίχνουμε τα άγια της ψυχής μας στους σκύλους, κι αυτοί να μας γαυγίζουν! ...», καθώς και άλλη επιστολή του Κώστα Κωνσταντινίδη (Πέτρου Μάγνη) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Girga 1-5-1948: «Το των ματιών σου πάθημα με λυπεί. Περισσότερο γιατί πρόκειται για διανοούμενο και συγγραφέα».

είναι δύσκολη³³, άλλοτε γοητευτική³⁴, αλλά η σκέψη του ανατρέχει πάντα και στην Αίγυπτο της ζωής του³⁵.

Το 1962 ο Κώστας Τσαγκαράδας πεθαίνει σε ηλικία 73 ετών στην Αθήνα από χρόνια νεφρική ανεπάρκεια³⁶ και κηδεύεται στο νεκροταφείο του Δήμου Ζωγράφου των Αθηνών σε οικογενειακό τάφο³⁷.

³³ «Η Αθήνα με τα προβλήματά της μας είναι ή μάλλον μου είναι μια μεγάλη πνευματική και υλική δοκιμασία που χρειάζεται αντοχή όχι συνηθισμένη για τη δικιά μου ηλικία ή μάλλον τα δικά μου γηρατειά. Το σπουδαιότερο η μέρα που περνάει δίχως να τη νοιώση κανείς. Όλα εδώ προβάλλουν βιαστικά και γοργά ως και το βάδισμα των πολιτών πάνω στα πεζοδρόμια δείχνει κι αυτό μια βιαστική προσπάθεια να <...> προλάβει κανείς πολλά, όμως να πραγματοποιήσει ολίγα». Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Γιώργο Αλμπάνη, Αθήνα 18-2-1961.

³⁴ «Οι ιερές τελετές των αγίων αυτών ημερών είχαν κάτι το φαντασμαγορικό με την συμμετοχή μυριάδων Αθηναίων. Η όψη προπαντός της πόλης κατά τις νύκτες της Παρασκευής και Σαββάτου με τα πλείστα κηριά, άνθη και ιερές εικόνες κάτι το παραμυθένιο. Ζούμε σ' ένα νέο κόσμο ποίησης και αισιοδοξίας. Με πόση χαρά θ' ακούγαμε μια σας γενναία παρόμοια απόφαση». Βλ. επιστολή του Κώστα Τσαγκαράδα προς Καίτη Καπαϊτζή, Αθήνα 9-4-1961.

³⁵ «Φαίνεται πως δεν απαλλάχθηκα ακόμα από την επίδραση της Αραπιάς όπου έζησα πάνω από μισόν αιώνα και συχνά οι αντίλαλοί της κυριαρχούν στη σκέψη μου». Βλ. επιστολή του Κώστα Τσαγκαράδα προς Γιώργο Αλμπάνη, Αθήνα 18-2-1961.

³⁶ Αρ. Ληξιαρχικής Πράξης Θανάτου 198, τ. 14^{ος}, έτος 1962, Ληξιαρχείον Δήμου Ζωγράφου.

³⁷ «Κηδεύθηκε στον Άγιο Νικόλαο του Νεκροταφείου Ζωγράφου, ο διαλεκτός Αιγυπτιώτης πεζογράφος Κώστας Τσαγκαράδας. Συντελούσης και της κακοκαιρίας, ελάχιστοι προσήλθον να τιμήσουν τον άριστο λογοτέχνη και τον εξαιρετο άνθρωπο. Πρέπει να τονισθεί η πλήρης απουσία της πνευματικής Αθήνας που δεν συνώδευσε στην τελευταία του κατοικία ένα σεμνό συνάδελφό της των αιγυπτιακών Γραμμάτων. Τον επικήδειο εξεφώνησε ο διανοούμενος και βιογράφος του Ν. Νικολαΐδη κ. Σταύρος Καρακάσης. Παρέστησαν ο Μάριος Βαϊάνος, ο Γ. Παπουτσάκης, ο Αιγυπτιώτης ζωγράφος Απ. Κυρίτσης, ο ευθυμογράφος Γ. Κοκκάλης και μερικοί φίλοι». Βλ. εφ. *Έθνος*, 8-12-1962. Την είδηση του θανάτου του Κώστα Τσαγκαράδα και αναφορά στην προσωπικότητά του δημοσίευσε η εφημερίδα *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας* (5-12-1962). Η Ελληνική Κοινότητα του Ασσιούτ τέλεσε σαρανταήμερο μνημόσυνο για τον Κώστα Τσαγκαράδα, τον επί σειρά ετών διατελέσαντα πρόεδρό της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ

Από τα σχολικά του ακόμη χρόνια στη Μίνια της Αιγύπτου ο Κώστας Τσαγκαράδας έλκεται από πνευματικά ερεθίσματα και διαισθανόμενος και τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης υπόστασης εγκαινιάζει τη συμμετοχή του σε συλλογικές δραστηριότητες, σφυρηλατώντας τη μετέπειτα ολοκληρωμένη πνευματική του και κοινωνική του παρουσία στην Αίγυπτο. «Πόσους συλλόγους δεν ιδρύσαμεν, εις μερικούς των οποίων υπήρξα και πρόεδρος, τας εορτάς τας οποίας ενεργούσαμεν ως και τας μικράς παιδικάς εορτάς. Ο κυριώτερος και επισημότερος σύλλογος ήτο ο των “Φιλομούσων” εις τον οποίον ήμην γραμματεύς, και του οποίου το σπουδαιότερον έργον ήτο η εορτή την οποίαν διωργάνωσεν εις τας 25^ας Μαρτίου υπέρ του Εθνικού Στόλου. Σώζεται εισέτι πλησίον μου το πρότυπον πρακτικόν εις το οποίον φαίνονται τα ψηφισθέντα υπό του συλλόγου υπέρ της όσον το δυνατόν λαμπροτέρας συμμετοχής εις την ιεράν εορτήν και εις την θείαν λειτουργίαν καθώς και το εσπέρας διά εσπερίδος εν τω θεάτρω της πόλεως. Πού είναι εκείναι αι ευτυχείς ημέραι όπου μετά ανδρικής όλως ζέσεως ενεργούσαμεν να διατεθώσι περισσότερα εισιτήρια, συναζομένου ούτω μεγαλητέρου ποσού, ώστε να φανή τοιουτοτρόπως καλλίτερον η αγάπη προς την μητέρα γη»³⁸.

Η συμμετοχή του στο Σύλλογο των «Φιλομούσων» εκφράζει και τη μεγάλη του αγάπη για τη μουσική που την εκδηλώνει ποικιλοτρόπως σε όλη του τη ζωή. Το 1907 στην Αλεξάνδρεια μαθαίνει βιολί³⁹. Αργότερα, μία από τις καθημερινές αγαπημένες στιγμές της οικογένειας Τσαγκαράδα είναι η ώρα όπου η μητέρα παίζει πιάνο, ο πατέρας βιολί και όλοι μαζί τραγουδούν. Ο Κώστας Τσαγκαράδας υπήρξε συλλέκτης δίσκων ελληνικής αλλά και ξένης κλασικής μουσικής, την οποία επίσης αγαπούσε πολύ⁴⁰. Ασχολήθηκε, επίσης, με τη μουσική γράφοντας κριτικές για μουσικές παραστάσεις στον Τύπο, αλλά και με άλλους ποικίλους τρόπους. «Εδώ στο Ασσιούτ που χαρακτηρίζεις ως ερημητήριο, τα τελευταία χρόνια γίνεται μια καλή

³⁸ Βλ. Ημερολόγιο Κώστα Τσαγκαράδα, 18 Φεβρουαρίου 1907, σ. 52 και Αρχείο Κ. Τσαγκαράδα, πρακτικά συνέλευσης του Συλλόγου Φιλομούσων, Φεβρουάριος 1902.

³⁹ Βλ. Ημερολόγιον Κ. Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 4 Φεβρουαρίου 1907, σ. 38.

⁴⁰ Μέρος της συλλογής ελληνικών και σπάνιων δίσκων δωρήθηκε στο συλλέκτη-ερευνητή Αριστομένη Καλυβιώτη, ο οποίος αναμένεται να εκδώσει σχετική μελέτη.

κίνηση και το The British Institute προσφέρει ενδιαφέρουσες διαλέξεις. [...] Καλλιτεχνικές απολάψεις ακόμα δεν μας λείπουν. Θαυμάσια κονσέρτα δίνονται κάπου κάπου στο Pressly Institute. Φαντάσου πως σ' ένα από αυτά τραγουδήθηκαν χαρακτηριστικά τραγούδια από 24 διάφορες χώρες. Μου ζήτησαν και τους έδωσα κ' εγώ το «Μάνα και Γιος» του Σαμάρα σε δική μου αγγλική μετάφραση που εκτελέστηκε από μια χορωδία 25 κοριτσιών με μια πρόχειρη εισαγωγή για το μουσουργό γραμμένη από μένα που διαβάστηκε από την καθηγήτρια και μαέστρο»⁴¹.

Το 1908, σε ηλικία 19 ετών, ο Κώστας Τσαγκαράδας δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* της Αλεξάνδρειας το πρώτο άρθρο για την υποκριτική τέχνη της καλλιτέχνιδας Σάρας Μπερνάρ στο ρόλο του «Αετιδέως» του Ροστάν. Το ίδιο έτος συμμετέχει στη συντακτική ομάδα του περιοδικού της Αιγύπτου *Νέα Ζωή*⁴². Το περιοδικό *Νέα Ζωή* εγκαινιάζει το 1904 για την Αίγυπτο μια σημαντική φιλολογική κίνηση και αποτελεί μέσο έκφρασής της. Η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι συνεργάτες του είναι η καθαρεύουσα και μόνο το 1907 φιλοξενεί κάποια κείμενα δημοτικιστών⁴³ και το 1908 τάσσεται ρητά στο πλευρό των υποστηρικτών της δημοτικής, χωρίς όμως να επιβάλλει περιορισμούς στις συνεργασίες του⁴⁴. Το ίδιο έτος ο Πέτρος Μάγνης προτείνει την αποβολή της καθαρεύουσας από το περιοδικό σε μια θυελλώδη συνέλευση το Νοέμβριο του 1908, οπότε αποχωρεί και μαζί με τον Κώστα Τσαγκαράδα, το Χρίστο Ζερβό και τον Πήλιο Ζάγρα (Απόστολο

⁴¹ Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Δημήτρη Ευαγγέλου, Ασσιούτ, χ.χ.

⁴² Το 1908 στην ομάδα της *Νέας Ζωής* συμμετέχουν, επίσης, οι Δ. Ζαχαριάδης, Πέτρος Μάγνης, Κ.Ν. Παππάς, Ι.Ν. Παππάς, Κ. και Γ. Πηλαβάκης, Δ. Γουναρόπουλος, Β. Πασχαλίδης, Β. Παυλίδης, Ι. Κασιμάτης, Ν. Ζελίτας (Στέφανος Πάργας), Μ. Βατάλας, Γ. Χαριτάκης, Ν. Παναγιωτόπουλος, Ευθύμιος Λάμπας, Γρηγ. Σαρρής, Πήλιος Ζάγρας, Μ. Βάλσας, Χρ. Ζερβός και πολλοί άλλοι. Βλ. Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Συμβολή του Ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της Νεωτέρας Αιγύπτου*, τ. 2^{ος}, ό.π., σ. 437-438.

⁴³ Μεταξύ των συνεργατών της *Νέας Ζωής* κατά το 1907 ξεχωρίζουν οι Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Γερ. Μαρκοράς, Κωστής Παλαμάς, Ανδρ. Μαρτζώκης, Ι. Γρυπάρης, Μ. Μαλακάσης, Γ. Βλαχογιάννης, και άλλοι. Βλ. Αθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Συμβολή του Ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της Νεωτέρας Αιγύπτου*, τ. 2^{ος}, ό.π., σ. 437 και περ. *Νέα Ζωή*, έτος Γ', αρ. 36, Σεπτέμβριος 1906-Αύγουστος 1907.

⁴⁴ «Οι άλλοι είνε ελεύθεροι να εκλέξουν. Εμείς δε δεσμεύομε κανένα. Γρήγορα, πολύ γρήγορα εγνωρίσαμε τα δεσμά και τα μισήσαμε. Και τα σπάσαμε. Και σπάσαμε τα δικά μας, όχι για να δεσμεύσουμε άλλους, μα για να σπάσουμε τα δεσμά των άλλων». Βλ. περ. *Νέα Ζωή*, 1908.

Κωνσταντινίδη) ιδρύουν κατά το 1909 το περιοδικό *Σεράπιον*⁴⁵. Λίγο αργότερα θα προσχωρήσουν στην ομάδα του νέου περιοδικού οι Δ. Χρυσάνθης, Νίκος Νικολαΐδης και Φώτος Αλτογράης⁴⁶. Το περιοδικό, με ριζικότερο πρόγραμμα από αυτό της *Νέας Ζωής*, δημιουργήθηκε για να καλύψει τις ανησυχίες, γλωσσικές και πνευματικές, αυτών αλλά και άλλων λογίων της Αιγύπτου και της Ελλάδας.

Έτσι, λοιπόν, το καινούριο περιοδικό *Σεράπιον* αποτελεί «όργανο της ομόθυμης εταιρίας για το ξελευτέρωμα της σκέψης και την επικράτηση της ζωντανής μας γλώσσας»⁴⁷. Το πάθος για τη δημοτική γλώσσα είναι πάθος για την ελευθερία της σκέψης, σε μια περίοδο που οι αγώνες για τη γλώσσα δεν ευοδώνονται. Το *Σεράπιον* απέναντι σε αρτηριοσκληρώσεις διακηρύττει: «Πρόγραμμα της συντάξεως: Ελευθερία ιδεών και γλώσσας. Πρωτοτυπία, αρμονία, ωραιότητα. Ύλη καθαρώς λογοτεχνική»⁴⁸. Η ζωή του περιοδικού υπήρξε σύντομη. Εκδόθηκαν δώδεκα μηνιαία τεύχη κατά τη διάρκεια του 1909, και ένα ογκώδες τεύχος το 1910, οπότε και τερματίστηκε η έκδοσή του. Το περιοδικό αυτό, παρά τη σύντομη πορεία του υπήρξε σημαντικό για τα ελληνικά γράμματα εν γένει κι όχι μόνο για τα γράμματα της Αιγύπτου. Οι λόγοι που το απάρτιζαν, οι ιδέες τους για τη γλώσσα και τη λογοτεχνία, τα πρωτότυπα έργα που έγραψαν για το περιοδικό, οι βιβλιοκρισίες και οι μεταφράσεις ξένων έργων διέγραψαν μια καινοτόμα και προοδευτική τάση, που αποτέλεσε –έστω για λίγο– το αντίπαλο δέος στο συντηρητισμό και το μονοπώλιο του περιοδικού *Νέα Ζωή*. Την τάση αυτή θα τη συνεχίσει και θα την αναπτύξει το περιοδικό *Γράμματα* του Στέφανου Πάργα, που θα εκδοθεί λίγο αργότερα. Όπως αναφέρει ο Γ. Βρισημιτζάκης: «Πράγματι στο *Σεράπιον* [...] βλέπομεν τας εξής μεταρρυθμίσεις που για την εποχή ήταν πολύ σημαντικές και που διευκόλυναν κατόπιν την εξέλιξη της φιλολογικής κίνησης, τόσο στην Αίγυπτο, όσο και αλλού. Πρώτον: το περιοδικόν είναι γραμμένο σε άπταιστην δημοτικήν. Δεύτερον: οι συνεργάτες σχεδόν όλοι, ντόπιοι, και όλοι τολμηροί, μ' εκείνην την ωραϊάν τόλμην που χαρακτηρίζει τη νεότητα. Δεν μπορώ ν' αντισταθώ στην επιθυμία ν' αναφέρω

⁴⁵ Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, «Η προσφορά των Αιγυπτιωτών Ελλήνων στα γράμματα και τις τέχνες» στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, ό.π., σ. 255.

⁴⁶ Βλ. Λουκάς Ν. Χριστοφίδης, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, ό.π., σ. 61-62. Συνεργάτης του περιοδικού ήταν και ο Άριστος Μαξούρης, τον οποίο ο Χριστοφίδης δεν αναφέρει. Βλ. ομιλία Γιώργου Βρισημιτζάκη, *Πέτρος Μάγνης*, έκδοση «Απουάνων», Αλεξάνδρεια 1918, σ. 11.

⁴⁷ Βλ. όλα τα τεύχη του περ. *Σεράπιον*.

⁴⁸ Βλ. περ. *Σεράπιον*, έτος Α', αριθ. Α', Ιανουάριος 1909 και περ. *Σεράπιον*, έτος Α', αριθ. Β', Φεβρουάριος 1909.

μερικές στροφές από το ενθουσιώδες ποίημα ‘Σεράπιον’ [...]. Αφ’ ου ο ποιητής μαστιγώνει τους αντιφρονούντας και τους αντιδρώντας, τους αιώνιους ειρωνευτάς των προσπαθειών κάθε μεγαλοϊδεάτη [...] αναπέμπει αυτόν τον αρμονικόν ύμνον στο Σεράπιον. [...] Το σχήμα ακόμη του νέου περιοδικού, εγκαινιάζει μια μετατροπή στο format των περιοδικών, την οποίαν υιοθέτησαν αμέσως η *Νέα Ζωή* και τα *Γράμματα*, που άρχισαν να εκδίδονται από το 1910. Σημειωτέον ότι από την εμφάνιση του *Σεραπίου* χρονολογείται και η αποφασιστική, χωρίς ενδοιασμούς πλέον δημοτικιστική στάση της *Νέας Ζωής*»⁴⁹.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας συμμετέχει στο νέο περιοδικό *Σεράπιον* με μια σειρά διηγημάτων του, αλλά υποθέτουμε ότι ασχολείται και με τη φροντίδα της έκδοσης του περιοδικού, γεγονός που εικάζουμε τόσο από τη μετέπειτα προσωπική του ενασχόληση με την έκδοση των βιβλίων του, αλλά και άλλων εντύπων, όπως των λογοδοσιών της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ, αλλά και από σειρές τευχών δεμένων του *Σεραπίου* που βρέθηκαν στο προσωπικό του αρχείο.

Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Σεράπιον* δημοσιεύεται το διήγημά του «Κρυμμένος Έρωτας»⁵⁰, στο τρίτο τεύχος το διήγημά του «Κοντά στο μνήμα»⁵¹, στο πέμπτο τεύχος το διήγημα «Ξαγόρεμα»⁵², στο έβδομο τεύχος το διήγημα «Αφορεσμένο Μάντεμα»⁵³, στο όγδοο τεύχος το διήγημα «Κείνο το βράδυ»⁵⁴, στο δέκατο τεύχος το διήγημα «Οι Δύο Κόσμοι»⁵⁵ και στο δέκατο τρίτο τεύχος το διήγημα «Άκλαυτοι Νεκροί»⁵⁶. Το 1910 ο Κώστας Τσαγκαράδας στρατεύεται. Τότε τερματίζεται και η έκδοση του περιοδικού. Θα ακολουθήσουν οι Βαλκανικές εκστρατείες. Πιθανότατα και η στράτευση άλλων ιδρυτικών μελών, αλλά ίσως και οικονομικές δυσχέρειες οδήγησαν στην παύση την έκδοση του περιοδικού.

Το περιοδικό επιβάλλεται και στην Αθήνα λόγω της καλαισθησίας και του περιεχομένου του. «Τότες είχε βγει κι’ ένα βιβλίο, γνωστό από τη δίκη των Αθέων, το “Κάτω τα Είδωλα” του Τελεμίτη που μαζί με το “Σεράπιο” κάναν τους

⁴⁹ Βλ. ομιλία Γιώργου Βρισμιτζάκη, *Πέτρος Μάγνης*, ό.π., σ. 10-12.

⁵⁰ Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. Α’, Ιανουάριος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 16-21.

⁵¹ Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. Γ’, Μάρτιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 82-87.

⁵² Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. Ε’, Μάιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 148-151.

⁵³ Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. VII, Αλωνάρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 208-214.

⁵⁴ Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. VIII, Αύγουστος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 233-237.

⁵⁵ Βλ. περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α’, αριθ. X, Οχτώβρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 316-317

⁵⁶ Βλ. περ. *Σεράπιον*, τόμος Β’, αριθ. XIII, 1910, σ. 15-22. Το διήγημα αυτό ο Τσαγκαράδας το έχει ενταγμένο στο αρχείο του στη Συλλογή *Σαϊτιανά Δειλινά*.

συντηρητικούς στην Ελλάδα να σκάσουν απ' τη φούρκα τους»⁵⁷. Οι πολιτικές συγκυρίες των δύο πρώτων δεκαετιών στην Ελλάδα, ο γλωσσικός συντηρητισμός⁵⁸ ευνοούν την ανάπτυξη των περιοδικών στην Αίγυπτο και αποτελούν το βασικότερο βήμα έκφρασης και των Ελλαδιτών λογοτεχνών⁵⁹.

Από το 1910 έως το 1913 ο Κώστας Τσαγκαράδας στρατεύεται και με υψηλό φρόνημα για το καθήκον προς τη μητέρα πατρίδα παρασημοφορείται από το διάδοχο Κωνσταντίνο. «[...] ένα μόνο πράγμα οφείλει να σκέπτεται ο στρατιώτης' τη φύλαξη της πατρίδος του. Αυτή είναι η μόνη του απασχόλησι, η μόνη του τέρψι, ο μόνος προορισμός του. Ολόκληρος λαός έχει εμπιστευθή την ησυχία του στους φύλακας αυτούς των συνόρων. [...]»⁶⁰.

Το 1911 ο Κώστας Τσαγκαράδας συμμετέχει στη νέα συντακτική ομάδα του περιοδικού *Νέα Ζωή* μαζί με τους Κ.Ν. Κωνσταντινίδη, Πέτρο Μάγνη, Πήλιο Ζάγρα, Δ. Βαλσαμίδα, Βάσο Παυλίδη και Γ. Χαριτάκη⁶¹. Το ίδιο έτος δημοσιεύει σε τεύχος της *Νέας Ζωής* κριτικό σημείωμα για το συγγραφέα Κωνσταντίνο Χρηστομάνο, το οποίο είναι υπογεγραμμένο ως «Κώστας Τ.». Το 1912 όντας ακόμη στρατευμένος δεν συμμετέχει στη συντακτική ομάδα του περιοδικού. Το 1914 απολύεται από το στρατό και εισφέρει χρήματα στο περιοδικό για έλλειμμα που αυτό παρουσιάζει⁶². Το 1924 εμφανίζεται και πάλι στο Σύλλογο του περιοδικού *Νέα Ζωή*. Ο Σύλλογος τότε πολυπληθέστερος αποτελείται από τους Γλαύκο Αλιθήρη, Δ. Γουναρόπουλο, Δημ. Ευαγγέλου, Πήλιο Ζάγρα, Κ.Ν. Κωνσταντινίδη, Πέτρο Μάγνη, Θ. Παλαιολόγο, Ν.Κ.

⁵⁷ Βλ. Νίκος Σαντορινιός, «Λίγα λόγια για το “Σεράπιο”», στο βιβλίο *Πέτρος Μάγνης*, έκδοση «Απουάνων», Αλεξάνδρεια 1918, σ. 22.

⁵⁸ Το 1912 μαίνεται ο πόλεμος για το γλωσσικό ζήτημα. «Το Υπουργείο της Παιδείας ετιμώρησε με μηνιαία προσωρινή απόλυση το Γραμματέα του Πανεπιστημίου κ. Κωστή Παλαμά εξ αφορμής ενός άρθρου του στο οποίο εξέφραζε τις γλωσσικές του αρχές και πεποιθήσεις. Τα *Γράμματα* διαμαρτύρονται για τη μεσαιωνική, ανελεύθερη και τυρρανική αυτή επέμβαση της Πολιτείας στην ελεύθερη εκδήλωση της σκέψης και εκφράζουν τη συμπάθειά τους προς τον Ποιητή». Βλ. περ. *Γράμματα*, τ. Α', Φλεβάρης 1911-Ιούνιος 1912, σ. 94.

⁵⁹ Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά Περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 26-27.

⁶⁰ Βλ. δημοσίευμα στην εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου με τίτλο «Από τας σημειώσεις μου: Μέχρι Συνόρων», 24 Φεβρουαρίου 1914. Πρόκειται για την τέταρτη συνέχεια από σειρά δημοσιευμάτων που ο Κώστας Τσαγκαράδας υπογράφει με το ψευδώνυμο «Κώστας Ζαγοριανός».

⁶¹ Βλ. περ. *Νέα Ζωή*, 1911.

⁶² Βλ. περ. *Νέα Ζωή*, περίοδος Δ', τόμος ΙΧ, αρ. 2, 1914, σ. 220.

Παππά, Ν.Ι. Παππά, Β. Παυλίδη, Π. Πετρίδη, Γ. Πετρίδη, Γιάγκο Πιερίδη, Κ. Πηλαβάκη, Γ. Πηλαβάκη, Δ. Σαρρή, Γρ. Σαρρή, Δ. Φιλιππίδη⁶³. Το 1926 η σύνθεση του Συλλόγου είναι η ίδια με του 1924 και ο Κώστας Τσαγκαράδας εξακολουθεί να συμμετέχει σε αυτόν. Το 1927 η σύνθεση του περιοδικού συρρικνώνεται και ο Κώστας Τσαγκαράδας δεν συμμετέχει πια. Το 1927, εξάλλου, το περιοδικό *Νέα Ζωή* τερματίζει τον μακρύ βίο του⁶⁴.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας συνεργάστηκε, αργότερα, με το περιοδικό *Γράμματα*. Επίσης, συνεργάστηκε κατά καιρούς με τα περιοδικά *Παναγιώπια*, *Φάρος της Ανατολής*, *Αιγυπτιακό Ημερολόγιο*, *Αργώ*, *Εφημερίδα των Κυριών*⁶⁵, *Εσο Ετοιμος*⁶⁶ και με άλλα ημερολόγια και λευκώματα, καθώς και στον ημερήσιο Τύπο της Αιγύπτου και της Ελλάδας με τις εφημερίδες *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, *Τα Νέα*, *Ημερήσια Νέα*, *Φως Αιγύπτου*, *Εφημερίς Αλεξανδρείας*, *Πανθεσσαλικό Λεύκωμα Βόλου*, *Λαϊκή Φωνή Βόλου*, *Ταχυδρόμος Βόλου*, *Θεσσαλία Βόλου*, *Egyptian Gazette Καΐρου*, *Ατενέ Αμερικής*⁶⁷. Συνεργάστηκε, επίσης, από τη θέση του αρθρογράφου με την εφ. *Εφημερίς*⁶⁸.

⁶³ Βλ. περ. *Νέα Ζωή*, τ. 7, αρ. 5, 1924.

⁶⁴ Βλ. Το περιοδικό *Νέα Ζωή* αποτελεί το μακροβιότερο περιοδικό στα ελληνικά γράμματα της Αιγύπτου, που ξεκινά την έκδοσή του από το 1904. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Λογοτεχνικά Περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, ό.π., σ. 21.

⁶⁵ Η *Εφημερίς των Κυριών* είναι αθηναϊκό έντυπο με διευθύντρια την Καλλιρρόη Παρρέν. Ο Κώστας Τσαγκαράδας δημοσιεύει στο εν λόγω έντυπο το διήγημά του «Αφορεσμένο Μάντεμα» (βλ. *Εφημερίς των Κυριών*, περίοδος Β', έτος 25^{ον}, Αθήναι, 15-30 Σεπτεμβρίου 1911, αριθμ. 110, σ. 1724-1727). Κατά το 1911 εκτός από τον Κώστα Τσαγκαράδα, συνεργάτες του περιοδικού μεταξύ άλλων είναι οι Κ. Παλαμάς, Κ. Βλαχογιάννης, Ζ. Παπαντωνίου, Αν. Καρκαβίτσας, Α. Τανάγρας, Δ.Ν. Βουτυράς, Ι. Πολέμης, Αλ. Παπαδιαμάντης, Γ. Μαρκοράς. Ο σύνδεσμος του Κώστα Τσαγκαράδα με το περιοδικό υπήρξε πιθανότατα η Αγγελική Παναγιωτάτου, της οποίας είναι γνωστό το φιλολογικό της σαλόνι στην Αλεξάνδρεια και το οποίο επισκεπτόταν ενίοτε και ο Τσαγκαράδας.

⁶⁶ Πρόκειται για έντυπο με εθνικό πιθανότατα περιεχόμενο που εκδίδει ο Παν. Ν. Νικουλάκος. Ο Τσαγκαράδας στέλνει συνεργασίες και με εθνικό προφανώς περιεχόμενο, όπως για τον Κανάρη, αλλά και άλλες, όπως τετράστιχο για τον Αλ. Πάλλη. Βλ. αλληλογραφία Κώστα Τσαγκαράδα με Παν. Ν. Νικουλάκο.

⁶⁷ Βλ. Απ. Σπανοβασίλης, *Κώστας Τσαγκαράδας. Ο αδέχαστος άνθρωπος*, εφ. *Φως*, 23-12-1962, σ. 2^η και επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Απόστολο Κωνσταντινίδη, Ασσιούτ 14-10-1952, με αφορμή την αποστολή βιογραφικού του στο Σύνδεσμο Ελλήνων Λογοτεχνών.

⁶⁸ «Μεταξύ των υπερδιακοσίων προσκεκλημένων παρίστατο και ο ημέτερος συνεργάτης κ. Κ. Τσαγκαράδας, ο οποίος και ωμίλησε για τη δράσι του τιμωμένου». Βλ. εφ. *Εφημερίς*, 9-10-1944.

Είναι, επίσης, συνδρομητής σε διάφορα περιοδικά, όπως *La Revue d' Egypte Economique et Financière* (1946, 1947), *Egyptian Gazette* (1949, 1951-1954), *Μηνύτωρ*.

Από το 1919 μειείται στη «Μασονική Στοά Μέγας Αλέξανδρος Αλεξανδρείας»⁶⁹, μέλος της οποίας είναι και κατά το 1920, αλλά και αργότερα. Πότε και αν διακόπτει τη συμμετοχή του σε αυτή, δεν το γνωρίζουμε.

Από το 1920 διατελεί εκλεγμένος πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Ασσιούτ συνεχώς έως το 1931, οπότε δηλώνει παραίτηση στο Υποπροξενείο της Μίνιας, όπου υπαγόταν η Κοινότητα Ασσιούτ, από το αξίωμα του προέδρου. Η δράση του είναι εξαιρετικά θετική για την Κοινότητα, όπως αποδεικνύεται από τις Λογοδοσίες της Κοινότητας, τις οποίες ο ίδιος συντάσσει και επιμελείται την έκδοσή τους κάθε έτος, καθόλη τη διάρκεια της θητείας του. Η Κοινότητα κατά τη θητεία του δραστηριοποιείται και ενδυναμώνεται μέσα από εκδηλώσεις, θρησκευτικούς εορτασμούς, δημιουργία κοινοτικών έργων⁷⁰. Οι λόγοι και οι προσφωνήσεις, στα ελληνικά, τα αραβικά, τα γαλλικά, τα αγγλικά, ανήκουν αποκλειστικά στον Κώστα Τσαγκαράδα, ακόμη κι όταν εκείνος δεν διατελεί πρόεδρος της Κοινότητας⁷¹ και είναι εξαιρετικοί ως προς την έκφραση και το περιεχόμενο, αναδεικνύοντας όχι μόνο τον «πολιτικό» άνθρωπο, τον πατριώτη, τον ακάματο κοινωνικό εργάτη, αλλά και το λογοτέχνη, το ρήτορα. «Έλληνες, σκαπανείς ενός αθανάτου πολιτισμού, αγωνιζόμενοι θαρραλέως εις απόστασιν εκατοντάδων χιλιομέτρων από των ακτών

⁶⁹ Η ελληνική στοά με την επωνυμία «Μέγας Αλέξανδρος» εξαρτιόταν από τη «Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος». Ας σημειωθεί ότι η συμμετοχή στις τεκτονικές στοές θεωρούνταν κοινωνική εκδήλωση περισσότερο, γεγονός που δικαιολογεί και έλλειψη πολεμικής απέναντί τους από την εκκλησία και το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου ελληνισμού (19^{ος}-20^{ός})*, ό.π., σ. 488.

⁷⁰ Για τις σχετικές εκδηλώσεις και εορτασμούς της Κοινότητας Ασσιούτ, κατά την αναφερόμενη περίοδο, βλ. πλήθος δημοσιευμάτων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Βλ. ενδεικτικά: «Εορτή των Θεοφανείων εν Ασσιούτ», περ. *Πάνταινος*, 9-1-1926, «Κατάθεσις θεμελίου λίθου ιερού Ναού εν Ασσιούτ», περ. *Πάνταινος*, 12-5-1926, «Η Υποδοχή του κ. Μιχαλόπουλου εν Μίνια», εφ. *Κάϊρον*, 4-4-1930, «Η τιμητική υποδοχή του Πατριάρχου εις Ασσιούτ», εφ. *Ταχυδρόμος-Ομόνοια*, 6-2-1934, «Η επίσκεψις του κ. Δενδραμή εις την παροικίαν Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 24-4-1934, «Ασσιούτ. Η Κοινοτική δράσις της Ελληνικής Παροικίας Ασσιούτ», εφ. *Ταχυδρόμος*, 1-4-1937.

⁷¹ «Την παρελθούσαν Κυριακήν η παροικία μας είχε την τιμήν να υποδεχθή τον νέον Μουδίρην μας Αμπάζα Βέην, ανταποδίδοντα την προς αυτόν επίσκεψιν του Προέδρου της Κοινοτήτός μας κ. Ν. Καλλιάζη μετά του εφημερίου αιδ. Γ. Αρμένη. Ο Μουδίρης επεσκέφθη τον ναόν μας όπου ανεπέμφθη ικετήριος δέησις. Επηκολούθησε δεξίωσις προς τιμήν του υπό σκηνήν, ο δε κ. Τσαγκαράδας τον προσεφώνησεν αγγλιστί». Βλ. εφ. *Φως*, 13-12-1943.

της Μεσογείου ως επιστήμονες, ως έμποροι, ως βιοπαλαισταί. Έλληνες που μόνον μία ανωτέρα ανθρωπιστική φιλοδοξία απομακρύνει από τα χώματα της φιλάτης πατρίδος. Έλληνες όπου αντικρύζουν έστω από ανατολής μέχρι δύσεως ηλίου τας οροσειράς της αραβικής και της λιβυκής ερήμου χωρίς όμως να παύσωσιν ουδέ επί μίαν στιγμὴν οραματιζόμενοι τον γαλανόν ουρανόν της ποθητῆς ελληνικῆς γῆς. Ἰδού η ωγρά σκιαγραφία των αγαπημένων συμπατριωτῶν όπου προσέτρεξαν σήμερα ενταύθα με υπερεκχειλίζουσιν χαράν και με ισχυρῶς δονουμένην την καρδίαν από υπέρτατον πατριωτικόν παλμόν, ἵνα σας χαιρετήσωσι και ευχηθῶσιν, εξοχότατε, το ως ευ παρέστητε. [...] Ατενίζοντες την μορφήν της υμετέρας εξοχότητος, οἱ Έλληνες της νειλορρύτου κοιλάδος διά πρώτην φοράν λησμονοῦν πάσαν πιθανήν μεμψιμοιρίαν όπου εκ φυλετικῆς ιδιοσυγκρασίας δυνατόν να εἶχον διά το κέντρον. Κατά πρώτην ἴσως φοράν από επταετίας λούζονται εις τα νάματα βαθείας ψυχικῆς τονώσεως παραβαλλομένης μόνον προς εκείνην των ενδόξων χρόνων του '12 και '13»⁷². Και σε ἄλλη περίστασιση επισημαίνει: «Ἡ πόλις ημών η τόσοσιν σήμερον τιμωμένη διά της Υμετέρας παρουσίας, δεν τυγχάνει ἄγνωστος εις τας δέλτους της Χριστιανικῆς ημών ιστορίας. Αἱ κρύπται και τα σπήλαια των πέριξ λοφοσειρῶν απειράκις απετέλεσαν μικροσκοπικούς ναούς ἔνθα υμνεῖτο το ὄνομα του Κυρίου [...]. Οὕτω ως εἶπον, ἐνῶ ποτέ στρατηγοί και Αυτοκράτορες ἤρχοντο να ζητήσωσι την θεῖαν ευλογίαν η Υ.Π. ο διαπρεπέστερος πνευματικός Ποιμενάρχης της συγχρόνου Ορθοδοξίας προσέρχεται διά να προσφέρῃ ταύτην εις τα απομακρυσμένα τέκνα του γένους ημών τα βιοπαλαιόντα εν τη ξενικῇ ταύτῃ κονίστρα της ζωῆς»⁷³. Το σπίτι του εἶναι πάντα ανοιχτό και φιλόξενο προς τους υψηλούς προσκεκλημένους που επισκέπτονται την Κοινότητα, ἀλλά και προς ὅλους τους φίλους από την υπόλοιπῃ Αἴγυπτο»⁷⁴.

⁷² Βλ. ομιλία Κώστα Τσαγκαράδα για την υποδοχή του αντιπροέδρου της Ελληνικῆς Κυβέρνησις Μιχαλόπουλου στη Μίνια της Αιγύπτου, Μάρτιος 1930.

⁷³ Βλ. ομιλία Κώστα Τσαγκαράδα για την υποδοχή του Πατριάρχῃ Παρθένιου, 3-2-1934. Ο Τσαγκαράδας προσφωνεῖ τον Παρθένιο χωρίς όμως να διατελεῖ τότε πρόεδρος της Κοινοτήτος Ασσιούτ.

⁷⁴ «Εφιλοξενήθη δε <ο Πατριάρχῃ Παρθένιος> εις τον οἶκον του φιλοπροόδου κ. Κ. Τσαγκαράδα του εν Μίνια Ἑλληνοσ Προξένου», εφ. *Κάϊρον*, 9-2-1934. «Ο σημερινός Πρόεδρος της Κοινοτήτος Ασσιούτ κ. Κωνστ. Πύργος [...] τυγχάνει γυναικάδελφος του τέως Προέδρου κ. Κωστή Τσαγκαράδα, στο οἶκημα του οποίου εἶχα την ευχαρίστησι να τον συναντήσω. Αλησμόνητος, πράγματι, θα μου μείνη η εξαιρετικῆ εκείνη βραδυά που πέρασα στ' αρχοντικό τους με την καλήν συντροφίαν τόσοσιν του κ. Προέδρου ὅσον και του θαυμασίου αὐτοῦ ἀνθρώπου και γνωστοῦ λογοτέχνου κ. Τσαγκαράδα». Βλ. Απ. Βέρβερης, «Ο Ελληνισμός του Εσωτερικού. Γνώμαι και Σκέψεις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 2-4-1937. «Αἱ

Η έκδοση των ετήσιων απολογισμών της Κοινότητας Ασσιούτ φτάνει σε εφημερίδες της Αλεξάνδρειας και η φήμη της Κοινότητας, καθώς και η εξαιρετική διαχείριση των οικονομικών της, σε σχέση με τις άλλες, γίνεται ευρύτερα γνωστή. «Ίδου επί τέλους και μια ελληνική εν Αιγύπτω Κοινότης η οποία όχι μόνον δεν θαλασσοδέρνεται μέσα εις οικονομικάς στενοχωρίας αλλά και παρουσιάζει πλεονάσματα σημαντικά, με τα οποία αυξάνει την περιουσίαν της ή επιχειρεί την εκτέλεσιν κοινωφελών έργων. Εν προκειμένω η Κοινότης Ασσιούτ θα διαθέση το περίσσευμα της παρ. χρήσεως ως πυρήνα διά την ανοικοδόμησιν Κοινοτικού Ναού, ήτις θ' αρχίση λίαν προσεχώς»⁷⁵. «Ελάβομεν έντυπον την Λογοδοσίαν των πεπραγμένων κατά τα έτη 1927 και 1928 της Ελληνικής Κοινότητος Ασσιούτ. Ευγλωττότεροι της ωραίας εισηγητικής ομιλίας του Προέδρου Κ.Θ. Τσαγκαράδα, είνε οι παρατεθέντες παρ' αυτού αριθμοί, στιλπνόν κάτοπτρον της στοργικής όσον και σώφρονος διαχειρίσεως των κοινοτικών πραγμάτων υπό της Κοινοτικής Επιτροπής. [...] Και όπως ετόνισεν λογοδοτών ο κ. Τσαγκαράδας “η παρούσα Επιτροπή, τη αρωγή συμπάσης της Κοινότητος και εν ζηλευτή ομοφωνία εργαζομένη κατώρθωσε μετά την επταετή σταδιοδρομίαν της να παρουσιάση περισεύματα εν όλω εκ γ.δ. 64.000 περίπου [...]”⁷⁶. «Διά την Κοινότητα Ασσιούτ δύναται ευλόγως να λεχθή ότι αποτελεί πρότυπον καλής, ευσυνειδήτου και επιμελημένης διοικήσεως και ότι ταχέως η Κοινότης αύτη θα εξελιχθή εις μίαν των καλύτερων και ανθηροτέρων εν Αιγύπτω»⁷⁷.

Έτσι λοιπόν, ενώ ο Κώστας Τσαγκαράδας παραλαμβάνει μια Κοινότητα χρεωμένη, καταφέρνει να ισοσκελίσει τα χρέη της και γειμίζει τα ταμεία της, δρομολογώντας παράλληλα πολλά κοινωφελή έργα. Το 1930, επί προεδρίας του χτίζεται ο ναός του Αγ. Σπυρίδωνος στο Ασσιούτ και με ενέργειές του λειτουργεί

ακολουθίαι της Μ. Παρασκευής και της Α' Αναστάσεως έλαβον ενταύθα εφέτος εξαιρετικών χαρακτήρα λόγω της τυχαίας παρουσίας εις την πόλιν μας 8 αεροπόρων μας του Β. Ναυτικού μας, οι οποίοι και έλαβον μέρος εις την περιφοράν του Επιταφίου και κατόπιν εις την τελετήν της Αναστάσεως. Οι αεροπόροι μας φιλοξενήθησαν παρά ταις οικογένειαις Κ. Τσαγκαράδα και Κ. Κουζηνού, ανεχώρησαν δε κατενθουσιασμένοι». Βλ. «Εξ Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 29-4-1943.

⁷⁵ Βλ. δημοσίευμα «Μία Κοινότης», εφ. *Τσις*, 18-6-1927.

⁷⁶ Βλ. δημοσίευμα «Κοινοτικά Ασσιούτ. Έκθεσις Πεπραγμένων 1927-1928», εφ. *Ομόνοια*, 7-12-1929.

⁷⁷ Βλ. δημοσίευμα «Ελλην. Κοινότης Ασσιούτ. Η Λογοδοσία της», εφ. *Τηλέγραφος*, 7-12-1929.

Κοινοτική Σχολή⁷⁸. Το 1931 εκλέγεται και πάλι πρόεδρος –αξίωμα από το οποίο δηλώνει παραίτηση- και λαμβάνει την παρακάτω επιστολή για την ανάληψη της προεδρίας: «Λαμβάνωμεν την τιμήν να σας καταστήσωμεν γνωστόν ότι προς μεγάλην χαράν της παροικίας Ασσιούτ, εξελέγητε και πάλιν Πρόεδρος [...] να σας αναγγείλωμεν και να σας παρακαλέσωμεν όπως δεχθήτε το αξίωμα τούτο το τόσον επαξίως και δικαίως προσφερόμενον προς υμάς και αναλάβητε την διακυβέρνησιν της μικράς μας Κοινότητος ήτις, θεία χάριτι και υπό την υμετέραν χειραγωγήσιν επετέλεσε θαυμαστά βήματα προόδου κατά την τελευταίαν δεκαετίαν. Η πλειονότης των Ελλήνων του Ασσιούτ και των περιχώρων μετ' ανακουφίσεως έμαθον την τοιαύτην τροπήν της καταστάσεως, και παρακαλεί υμάς όπως εξακολουθήσητε την εθνοσωτήριοι και χριστιανικήν σας δράσιν [...]. Πειθότες ότι η πατριωτική και φιλόστοργος υμίν αγάπη προς το ίδρυμα τούτο δεν θα σας άφινεν ποτέ αδιάφορον προς αυτό, ώστε να αφεθή να περιπέση εις παρακμήν και εξαφάνισιν, σας εκφράζομεν τας διαβεβαιώσεις της απείρου προς υμάς αφοσιώσεως και τον θαυμασμόν μας διά τας προσπαθείας σας και σας παρακαλούμεν θερμώς να μας βεβαιώσητε ότι εδέχθητε την Προεδρίαν»⁷⁹. Καθόλη τη διάρκεια της κοινοτικής του θητείας περατώνει με μεθοδικότητα, αποφασιστικότητα μια σειρά από δραστηριότητες και κοινωφελή έργα αναδεικνύοντας την ικανότητά του να διοικεί, να είναι πολίτης με την ουσιαστική έννοια του όρου και να αγωνίζεται σαν ρομαντικός επαναστάτης για ιδέες και οράματα που αφορούν το καλό του συνόλου. Τα βιβλία του και τα κείμενά του θα γίνουν ο άλλος άμβωνας του αγώνα του.

Κατά το 1940, παρότι δεν είναι πρόεδρος της Κοινότητος Ασσιούτ, λαμβάνει ευχαριστήρια επιστολή για «τας προσπαθείας υμών υπέρ του εράνου προς ενίσχυσιν της υπέρ της ελευθερίας αγωνιζομένης πατρίδος, όστις κατά τρόπον τοσοούτον πατριωτικόν ενεργήθη υπό της εν Ασσιούτ Ελληνικής παροικίας»⁸⁰. Παρότι στερείται ηθελημένα του αξιώματος, η δράση του είναι μεγάλη και ουσιαστική και η προσωπικότητά του εξέχουσα, ώστε να λαμβάνει αυτός τις ευχαριστίες από τον Υποπρόξενο για λογαριασμό της Κοινότητας.

⁷⁸ Η Κοινοτική Σχολή δεν λειτουργεί έως το 1927 –ίσως και αργότερα. Βλ. *Ημερολόγιον Εκκλησιαστικού Φάρου του έτους 1927, εν Αλεξανδρεία*.

⁷⁹ Βλ. επιστολή της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Ασσιούτ προς Κώστα Τσαγκαράδα, 3-12-1931.

⁸⁰ Βλ. επιστολή Υποπροξένου Ι. Μοσχόπουλου προς Κώστα Τσαγκαράδα, Μίνια 7-12-1940.

Κατά το 1948 εκλέγεται αντιπρόεδρος της Κοινότητας Ασσιούτ⁸¹, θέση που ο ίδιος επιλέγει. Τότε εκδίδεται το «Αναμνηστικόν Λεύκωμα από την ζωήν και την δράσιν της παροικίας Ασσιούτ της Άνω Αιγύπτου» με δική του επιμέλεια⁸², ενώ κατά το 1949 καταρτίζει και εκδίδει «Κανονισμό Λειτουργίας της Ελληνικής Κοινότητος Ασσιούτ», τον οποίο και υπογράφει ως προεδρεύων αντιπρόεδρος⁸³. Κάνει, επίσης, ενέργειες για την αλλαγή της ονομασίας της Κοινότητος⁸⁴. Το 1950 εξακολουθεί –όπως φαίνεται από επιστολή- να κρατά το αξίωμα αυτό⁸⁵. Ο ρόλος του ως αντιπρόεδρος της Κοινότητας Ασσιούτ είναι ουσιαστικός και είναι εκείνος που εργάζεται, αποφασίζει, κατευθύνει τις δράσεις της Κοινότητος. Έχει επιλέξει να εργαστεί μεθοδικά πίσω από τους τίτλους και τα φώτα του αξιώματος. Πρέπει να επισημανθεί ότι –χωρίς να γνωρίζουμε με βεβαιότητα από πότε και έως πότε- διατελεί, επίσης, αντιπρόσωπος του εν Μίνια Έλληνοσ Προξένου.

⁸¹ Βλ. συγχαρητήρια επιστολή Κώστα Κωνσταντινίδη (Πέτρου Μάγνη) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Girga 1-5-1948 και Παράρτημα Ι, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 298.

⁸² «Η μικρά της Ελληνική παροικία ακμάζει από ένα περίπου αιώνα, αριθμούσα παλαιότερον περί τας 300 ψυχάς, τώρα όμως μόλις φθάνει τας 150. Με όλον όμως το ολιγάριθμον διατηρεί Κοινότητα, ιδρυθείσαν τω 1893 και εγκριθείσαν διά Β. Διατάγματος της Ελληνικής Κυβερνήσεως και με ετήσιον προϋπολογισμόν 650 περίπου λιβρών Αιγύπτου. Ως έργα της έχει να επιδείξη τον κομψόν Κοινοτικόν ναόν του Αγίου Σπυρίδωνος, την Κοινοτικήν Σχολήν ως και ποικίλην κοινωφελή και πατριωτικήν δράσιν». Βλ. *Αναμνηστικόν Λεύκωμα από την ζωήν και την δράσιν της παροικίας Ασσιούτ της Άνω Αιγύπτου*, Αλεξάνδρεια, Τυπογραφείον Μητσάνη, 1948.

⁸³ Βλ. *Κανονισμός της Ελληνικής Κοινότητος Ασσιούτ*, τυπογραφείον Ν. Μητσάνη, Αλεξάνδρεια 1949.

⁸⁴ «[...] λαμβάνω το θάρρος να απευθυνθώ κυρίως προς τον νουνεχή και σοφόν νομομαθή δι' εν ζήτημα απασχολούν με κατά την σύνταξιν του νέου Καταστατικού και διά το οποίον δεν είμαι εντελώς ήσυχος. Πρόκειται διά την ονομασίαν της Κοινότητος ημών. Μέχρι σήμερον έφερε αυτή το όνομα Ελληνική Ορθόδοξος Κοινότης Ασσιούτ. Εις το μέλλον, ακολουθούσα το παράδειγμα όλων των άλλων Κοινοτήτων της Αιγύπτου, θα ονομάζεται απλώς Ελληνική Κοινότης Ασσιούτ άνευ του επιθέτου Ορθόδοξος». Βλ. επιστολή του Κώστα Τσαγκαράδα προς τον πρόεδρο της Ελληνικής Κοινότητος Ιμπραημίας Κλεομένη Νικολάου, Ασσιούτ 23-3-1948.

⁸⁵ «Πάντως χαίρω διότι επί της προεδρίας σου η Κοινότης Ασσιούτ επανέκτησε την παλαιάν της αίγλην και θα ήτο ευεργέτημα δι' αυτήν πολύτιμον εάν απεφάσιζες ν' αναλάβης και την υπεύθυνον προεδρίαν και την οποίαν να διατηρήσης εφ' όσον θα παραμένης εις Ασσιούτ. Είναι η μόνη αλλά και πλέον σημαντική υπηρεσία που θα προσφέρης εις την Κοινότητα για την οποίαν τόσοσ ενσύ κατά τα παλαιότερα χρόνια και προ παντός ο αιμίνηστος πενθερός σου, πολύ εμοχθήσατε». Βλ. επιστολή Απόστολου Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 9-1-1950.

Από το 1927 γίνεται μέλος του νεοϊδρυθέντος «Συλλόγου Ζαγοράς» που εδρεύει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και απαρτίζεται από Ζαγοριανούς που διαμένουν σε όλη την επικράτεια της Αιγύπτου και του Σουδάν⁸⁶.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας συμμετέχει στην πνευματική ζωή του Ασσιούτ, ζωή που αναπτύσσεται γύρω από δύο κυρίως πόλους: τα εκπαιδευτικά ιδρύματα «Assiut College American Mission» και «British Institute» καθώς και το «Club», των οποίων είναι μέλος⁸⁷. Τα δύο πρώτα διοργανώνουν κύκλους εκδηλώσεων, ενώ το τρίτο αποτελεί τόπο συνάντησης ανθρώπων και με πνευματικά ενδιαφέροντα. «Εσχάτως παρετέθη μέγα και πλούσιον τέϊον, προς τιμήν του ως Διευθυντού της εν Καΐρω Αγγλικής Σχολής Αρρένων απερχομένου φιλέλληνος κ. Χάντερ, τέως διευθυντού του Βρετανικού Ινστιτούτου της πόλεώς μας. [...] Κατ' αυτό ωμίλησαν διά την δόκιμον δράσιν του τιμωμένου ο Ελίας Γκίργκις Μπέης, ο Αμπαντίρ Χακίμ Μπέης, ο κ. Κ. Τσαγκαράδας, ο Γεν. Διευθυντής του Αμερικανικού Κολλεγίου της πόλεώς μας κ. Ράσσελ, και ο Γυμνασιάρχης του Αιγυπτιακού Γυμνασίου Άχμετ Σιντάχμετ Μπέης»⁸⁸. Η παρουσία του σε κάθε πνευματική εκδήλωση δηλώνει την κορυφαία πνευματική θέση που κατέχει στην Ελληνική Κοινότητα. Εξαιτίας δε της πιθανής έλλειψης άλλων λογίων σε αυτή, συναναστρέφεται με Ευρωπαίους και Αιγυπτίους της περιοχής του με συναφή πνευματικά ενδιαφέροντα. Η επαφή του, εξάλλου, με την ευρωπαϊκή διανόηση έχει ξεκινήσει από παλαιότερα, όπως μαρτυρά και η πλούσια σε αγγλικά και γαλλικά βιβλία προσωπική του βιβλιοθήκη. Το πολυπολιτισμικό πνευματικό κλίμα που επικρατεί στο Ασσιούτ τού δίνει πολλάπλά ερεθίσματα, αλλά και μια προσδοκία θέασης του έργου του έξω από τα στενά όρια που θέτει η ελληνική γλώσσα. Γι' αυτό το λόγο φαίνεται ότι μεταφράζει στα αγγλικά το έργο του *Ναμπία*⁸⁹,

⁸⁶ «Σκοπός του Συλλόγου είνε ο εξωραϊσμός της κωμοπόλεως Ζαγοράς (Πηλίου) και η σύσφιξις των σχέσεων των μελών μεταξύ των και μετά της πατρίδος». Βλ. *Καταστατικόν εγκριθέν υπό τη Γενικής Συνελεύσεως του «Συλλόγου Ζαγοράς»*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 27 Νοεμβρίου 1927, σ. 1.

⁸⁷ “Will you, please, notice that no programme for the current month (December) was sent to me? [...] Are there other paying members of your Club to share a similar chance?”. Βλ. επιστολή σε Mr Thomas, Ασσιούτ 10-12-1944.

⁸⁸ Βλ. δημοσίευμα «Αποχαιρετιστήριον Γεύμα εις Βρετανόν Φιλέλληνα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 8-10-1944.

⁸⁹ «I write to express my cordial thanks for your goodness in presenting to the college library two volumes of your work. I am sorry to say I have not yet had time for an opportunity to read the manuscript of the book “The Maid of Assiut”, but I hope soon to give myself that pleasure. The two books are being catalogued so that they will be properly registered in

αλλά συγγράφει και απευθείας στα αγγλικά το ανέκδοτο έργο του *History of Women*. Εξάλλου, ένα μέρος τόσο του πρωτότυπου όσο και του μεταφραστικού του έργου πραγματοποιείται με απώτερο στόχο τη χρησιμοποίησή του (πιθανόν δημοσίευση, έκδοση, διδασκαλία) από τα ανωτέρω εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Στην Αλεξάνδρεια, την οποία επισκέπτεται είτε το καλοκαίρι με την οικογένειά του για τις καλοκαιρινές διακοπές είτε για την έκδοση των βιβλίων του, συναντά πολλούς λογίους φίλους και μετέχει σε πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και συναντήσεις. Χαρακτηριστικά αξίζει να αναφερθούν οι προσκλήσεις στο φιλολογικό σαλόνι της καθηγήτριας Αγγελικής Παναγιωτάτου, προέδρου της «Φιλολογικής Συντροφιάς Ελληνίδων Κυριών Αιγύπτου» (Φ.Σ.Ε.Κ.Α.). Συμμετέχει εκεί ως ακροατής αλλά παρουσιάζονται και έργα του στη Φιλολογική αυτή Συντροφιά. Ο Απ. Κωνσταντινίδης παρουσιάζει ένα κεφάλαιο από το ανέκδοτο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα *Ιστορία των Γυναικών*⁹⁰.

Το 1946 εγγράφεται στο Σύνδεσμο Ελλήνων Εφέδρων και Παλαιών Πολεμιστών Αλεξανδρείας και Περιχώρων⁹¹. Το 1947 και ενώ έχει στείλει βιβλία του στην Ελληνική Κοινότητα της Μίνιας, προκειμένου να αγοραστούν από τυχόν μέλη της εκεί Κοινότητας, δωρίζει το μικρό ποσό που αποκομίζει από αυτά στην Κοινότητα Μίνιας, αθλοθετώντας ένα χρηματικό έπαθλο για τον καλύτερο μαθητή ή μαθήτριά του έτους 1947. «Έχω την τιμήν να γνωρίσω υμίν λήψιν της από 10¹⁵ τρέχοντος υμετέρας εσωκλεισούσης ταχ. Επιταγής διά Γ.Δ. 125 αξίαν πέντε πωληθέντων αντιτύπων του βιβλίου μου “Τα Προβλήματα της Ξενητείας”. Η ευγενής αυτή χειρονομία της Ελληνικής Παροικίας Μίνιας, ης πέντε αξιότιμα μέλη αποφάσισαν και ηγόρασαν το εν λόγω βιβλίον μου με συνεκίνησε. Όθεν επιθυμών να εκφράσω πρακτικότερον κι εγώ την αγάπην μου προς την φίλην και γείτονα

Taggart Library». Βλ. επιστολή από τον C.P. Russel (από το “Assiut College American Mission”) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Assiut 25-3-1943.

⁹⁰ «Την Παρασκευήν 24 τρεχ. έγινεν η μηνιαία συγκέντρωσις της “Φ.Σ.Ε.Κ.Α.” εις την έπαυλιν “Πάρκων” της καθηγ. κας Α. Παναγιωτάτου όπως κάθε φορά. [...] Κατόπιν ο κ. Απ. Κων/νίδης αφού εσκιαγράφησε σύντομα τον Αιγυπτιώτη λόγιον κ. Τσαγκαράδα, ανέγνωσε μεγάλη τούτου μελέτην τιτλοφορουμένην: *Η γυναίκα και οι αγώνες της κατά την Γαλλικήν επανάστασιν*». Βλ. Δ.Σ., «Φιλολογική Συντροφιά Κυριών», εφ. *Φως*, 30-11-1944. Βλ. επίσης σχετικά Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή Εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων*, Αλεξάνδρεια, 1951, σ. 35-36.

⁹¹ Εγγράφεται στο Μητρώο Παλαιών Πολεμιστών Εφέδρων με αυξ. Αριθμ. 813 (Σεπτέμβριος 1946).

Ελληνικήν κοινωνίαν, παρακαλώ όπως δεχθήτε σας επιστρέψω το ανωτέρω ποσόν των Γ.Δ. 125, όπως διατεθή ως μικρόν βραβείον [...]»⁹².

Κατά το 1952, όντας μέλος της «Ελληνορθόδοξου Ενώσεως “το Ραχήτιον”», ανακηρύσσεται επίτιμος αδελφός της και του απονέμεται δίπλωμα «εις αναγνώρισιν της προς το έργον αυτής πολυτίμου συμβολής του»⁹³. Στην εν λόγω Ένωση προεδρεύει ο φίλος του Απόστολος Κωνσταντινίδης.

Το 1953 ο Τσαγκαράδας εκλέγεται «αντεπιστέλλον μέλος» του Συνδέσμου Ελλήνων Λογοτεχνών⁹⁴. Ο Τσαγκαράδας δεν αρκείται στο τυπικό της εκλογής του αλλά ζητά να του καθορισθεί η δράση του Συλλόγου καθώς και οι υποχρεώσεις του προς αυτόν: «Κολακεύομαι βέβαια να λογαριάζω πως τ’ όνομά μου προστέθηκε σ’ ένα Μητρώο όπου πολλά άλλα ονόματα τιμημένων εργατών του πνεύματος προβάλλουν. [...] Μα με την τιμητική αγγελία της εκλογής όπου τώρα λαβαίνω, αισθάνομαι την αμηχανία ενός που μπαίνει σ’ ένα τέμενος δίχως να έχει μελετήσει τα χρέη που τον περιμένουν μέσα από τη θύρα. Έτσι μου γεννιέται κατά συνέπεια και η απορία για το ρόλο που θα χρειασθεί να αναλάβω σα συνάδελφος στην εκτέλεση έργου θεάρεστου πρώτα στο Σύνδεσμο κ’ ύστερα ευπρόσδεκτον στην κοινωνία των γραμμάτων και της σκέψης. [...] Παρακαλώ μη με λογαριάσετε μ’ αυτά ως απαιτητικό και γεροπαράξενο μήτε πως ψυλλίζω στ’ άχυρα! Απλούστατα κυνηγώ κάποιο προσανατολισμό, για μάλλον ας το χαρακτηρίσω κατατοπισμό»⁹⁵.

Το 1953 διατελεί, επίσης, μέλος της φιλοτελικής ένωσης «Philatelic Society of Egypt» που εδρεύει στο Κάιρο. Προφανώς είναι μέλος της και από παλαιότερα ή εξακολουθεί να είναι και μεταγενέστερα αυτής της ημερομηνίας. Το ίδιο έτος, έπειτα από παρακλητική επιστολή της Επιτροπής της Εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου προς τον

⁹² Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς την Ελληνική Κοινότητα Μίνιας, <16 Φεβρουαρίου 1947>. Βλ. επίσης, την απαντητική επιστολή της Ελληνικής Κοινότητας της Μίνιας: «Κάτοχοι της υπό ημερ 16 Φεβρουαρίου ε.ε. τιμίας σας, απεσύραμεν την εκ Γ.Δ. 125.- επιταγήν και μετ’ ευχαριστήσεως ανέγνωμεν την διάθεσιν του εν λόγω ποσού, ως μικρόν βραβείον εις τον μαθητήν ή μαθήτριαν που ήθελε δείξη την καλλιτέραν φιλομάθειαν. Συγχαίροντες υμάς διά τα φιλοπρόοδα αισθήματά σας, διατελούμεν μεθ’ υπολήψεως», Βλ. επιστολή από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κοινότητας Μίνιας Α. Μειμάρογλου προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, 10 Μαρτίου 1947.

⁹³ Ανακηρύσσεται την 23^η Νοεμβρίου 1952 με δίπλωμα με αριθ. 49.

⁹⁴ Του ανακοινώνεται η εκλογή με επιστολή με Αρ. Πρωτ. 956/9 (Αθήναι 10 Ιανουαρίου 1953) από τον Πρόεδρο Γ.Κ. Σταμπολή και τον Γεν. Γραμματέα Πέτρο Μαρκάκη.

⁹⁵ Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς το «Σύνδεσμο Ελλήνων Λογοτεχνών», Ασσιούτ 15 Φεβρουαρίου 1953.

ίδιο, δωρίζει χρηματικό ποσό για την ανακαίνιση του ναού του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς⁹⁶.

Κατά το 1955 στέλνει με δική του πρωτοβουλία από 50 αντίτυπα των βιβλίων του *Πτα Χοτέπ* και *Τα Προβλήματα της Ξενητείας* και από 30 αντίτυπα του βιβλίου του *Μωχάμετ Ναγκίπ* στην Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας για τα σχολεία και τις Σχολές της⁹⁷.

Δωρίζει, επίσης, βιβλία του στον Αθλητικό Σύλλογο Αλεξανδρείας «Ολυμπιακός» κατά το 1956, έπειτα από παράκληση του προέδρου του, στο πλαίσιο σύστασης βιβλιοθήκης στον εν λόγω σύλλογο⁹⁸.

Εγκαταλείποντας το 1959 το Ασσιούτ, επιστρέφει στην Ελλάδα με την οικογένειά του χωρίς να φέρει μαζί του πολλά πράγματα. Φεύγοντας από την Αίγυπτο θέλει να δωρίσει χέρι μούμιας, που έχει στη συλλογή του, στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, το αποστέλλει στον υποπρόξενο της Ελλάδας στη Μίνια Δημήτριο Πάντο, αλλά τελικά το εύρημα δεν φτάνει στον προορισμό του και η επιθυμία του δεν ευοδώνεται⁹⁹. Κάνει, επίσης, ενέργειες να δωρηθεί η συλλογή του με αντίγραφα αιγυπτιακών αρχαιοτήτων –όταν αυτή δεσμεύεται- στο Μουσείο Μπενάκη¹⁰⁰, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

⁹⁶ Βλ. ευχαριστήρια επιστολή εκκλησιαστικής Επιτροπής ναού Αγ. Γεωργίου, Ζαγορά 9-2-1953.

⁹⁷ Βλ. ευχαριστήρια επιστολή Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 20 Δεκεμβρίου 1955.

⁹⁸ Βλ. επιστολή προς τον Κώστα Τσαγκαράδα από τον Πρόεδρο του Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγου Αλεξανδρείας «Ολυμπιακός», 28 Μαΐου 1956.

⁹⁹ «[...] κατέχων από πολλών ετών ένα θαυμάσιον βραχίονα νεαρής κόρης μούμιας των Φαραωνικών χρόνων [...] αποφασίζω να γίνη προσπάθεια και παραδοθή εις την Ιατρικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών προς σχετικήν μελέτην και διαφώτισιν της επιστημονικής τάξεως της Ελληνικής νεολαίας. [...] Καταθέτω το πολύτιμον τούτο κειμήλιον εις τας χείρας σας, όπως παραδοθή εις την Α.Ε. τον Πρέσβυν της Ελλάδος κ. Δημ. Λάμπρον διά να μεταβιβασθή διά των ιδιαιτέρων μέσων της Πρεσβείας εις τον προς ον όρον». Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Δημήτριο Πάντο, Ασσιούτ 6 Ιουλίου 1960 και βλ., επίσης, την επιστολή του προξένου της Μίνια Δημ. Πάντου προς την Ελληνική Πρεσβεία στο Κάιρο (Μίνια 9-8-1960): «Λαμβάνω την τιμήν να διαβιβάσω υμίν, συνημμένως, εντός δέματος, ένα βραχίονα νεαρής κόρης μούμιας των Φαραωνικών χρόνων, τον οποίον παρέδωσε τη Προξενική ταύτη Αρχή, προ της εις Ελλάδα αναχωρήσεώς του ο εκλεκτός λογοτέχνης, τέως Πρόεδρος της Κοινότητος Ασσιούτ και εκ των επιλέκτων μελών της Ελληνικής Παροικίας Ανω Αιγύπτου κ. Κώστας Τσαγκαράδας».

¹⁰⁰ «[...] συλλογή των αρχαιοτήτων μου παλαιών και νέων εκλεκτών αντιγράφων που η βιαστική μου αναχώρηση και κάποιος περσινός νόμος κατέστησαν αδύνατη την εκποίησή

Στην Αθήνα εντάσσεται γρήγορα σε συντροφιές λογίων, ξαναβρίσκοντας παλαιούς φίλους, όπως τον Μάριο Βαϊάνο, τον Απόστολο Σπανοβασίλη, την Αλίκη Νικολαΐδη¹⁰¹.

Το 1961 έχοντας επιστρέψει στην Ελλάδα και κοντά στη γενέτειρά του, τη Ζαγορά, την οποία επισκέπτεται συχνά, συμμετέχει ως ιδρυτικό μέλος στο «Σύλλογο Γραμμάτων και Τεχνών» της Ζαγοράς, ο οποίος τότε ιδρύεται, υπογράφοντας το αρχικό κείμενο. Δεν δέχεται να συμμετάσχει στο Δ.Σ., επειδή δεν είναι μόνιμος κάτοικος Ζαγοράς. Παρακολουθούσε, όμως, αρκετά συμβούλια του Συλλόγου που πραγματοποιούνταν στη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς¹⁰².

τους. [...] Με διπλωματική ενέργεια δυνατόν να δοθεί άδεια εξαγωγής υπέρ ενός ιδρύματος όπως το Μπενάκειο Μουσείο της Αθήνας με τον χαρακτηρισμόν των αντικειμένων ως αντιγράφων παλαιών έργων και παλαιών αλλά και αυτών αντιγράφων έργων κατεχομένων υπό του Αιγυπτιακού μουσείου Καΐρου. [...] Πιστεύω να δέχεσαι να συμβάλης στην πραγματοποίηση μιας ευγενικής και εθνικής ενέργειας». Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα, Αθήνα 8-9-1960.

¹⁰¹ «Στον Βαϊάνον προτείναμε κάμποσοι να συναντιώμαστε τα Σάββατα και στα δύο τελευταία τα βόλεψα και πήγα. Στο προχθεσινό ήταν ο κ. Γεράσιμος Σπαταλάς (θαύμα μνήμης και γνώσης στα κλασσικά ελληνικά), ο κ. Κανέλλος, η κ. Αλίκη Νικολαΐδη, η κ. Ιφιάνασσα Χατζηδημητρίου που έδωσε διάλεξη για το Μπαΐρον και τις φιλενάδες του στον “Παρνασσό” την προπερασμένη Πέμπτη, η κ. Χρυσάνθη κι άλλοι. Η συζήτηση για την αρχαία φθογγολογία, τα μέτρα και την προφορά κράτησε ως τις δύο μ.μ. κ’ ευχαριστήθηκα για την ωφέλιμη ώρα που πέρασα μαζί τους. Υποσχεθήκαμε να συναντηθούμε πάλι το ερχόμενο Σάββατο το μεσημέρι». Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Απόστολο Σπανοβασίλη, Αθήνα 28-12-1960. Επίσης, βλ. πρόσκληση Αλίκης Νικολαΐδη προς Κώστα Τσαγκαράδα (3-5-1961>): «Αγαπητέ κύριε Τσαγκαράδα, την Τετάρτη (3 Μαΐου) και ώρα 7.45, θα δώσω στην “Εταιρεία Φίλων του Λαού” (Ευριπίδου 12) διάλεξι με θέμα: “Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, Ελ Γκρέκο”. [...]».

¹⁰² Μέλη του «Συλλόγου Γραμμάτων και Τεχνών της Ζαγοράς» ήταν ο Απόστολος Κωνσταντινίδης, πρόεδρος, ο Γιώργος Σαμσαρέλος, αντιπρόεδρος και πρόεδρος της Κοινότητας Ζαγοράς, ο Γιώργος Θωμάς, γραμματέας, και μέλη η Καλλιόπη Πάντου και άλλα ευυπόληπτα πρόσωπα της Ζαγοράς, άντρες και γυναίκες. Βλ. Παράρτημα Ι, συνέντευξη από το Γιώργο Θωμά, σ. 307.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

A. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΟ

A.1 ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ

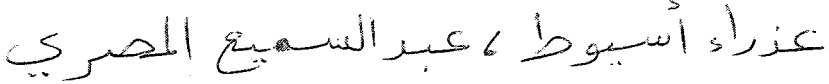
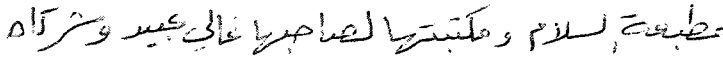
I. Βιβλία - Αυτοτελείς Εκδόσεις

1. **Ναμπία**, Ασσιουτιανό Ρομάντζο, Αλεξάνδρεια, εκδ. Γράμματα, 1924.

Νουβέλα-ρομάντζο. Είναι αφιερωμένο στον ποιητή Πέτρο Μάγνη. Το εξώφυλλο είναι φιλοτεχνημένο από τον καλλιτέχνη Μίμη Παπαδημητρίου. (Σχ. 13,5 x 18,5 εκ. σ. 170).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέρος Πρώτο: Αυτρωμός. Μέρος Δεύτερο: Αποκατάσταση. Μέρος Τρίτο: Εαγόρεμμα. Μέρος Τέταρτο: Γιάχια ελ Ουάταν.

2.

(Η κόρη του Ασσιούτ, Ρομάντζο, μτφρ. Αμπντελσάμιε Ελ Μάσρι. (Σχ. 13 x 18 εκ. σ. 218).

3. **Χικαγιάτ**, Διηγήματα των Φελλάχων και των Νομάδων, εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1925.

Πρόλογος του συγγραφέα, γραμμένος τον Μάρτη του 1925. Το βιβλίο περιλαμβάνει 10 διηγήματα. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθεται Γλωσσάριο με αραβικές λέξεις. Το εξώφυλλο είναι φιλοτεχνημένο από τον καλλιτέχνη Μίμη Παπαδημητρίου. (Σχ. 13,5 x 18,5 εκ., σ. 146).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός¹⁰³. Σκλάβοι Δούλων¹⁰⁴. Τα Φιλιά της Γκιαλίλας. Πρωτόγονος Θρίαμβος¹⁰⁵. Ένα Ειρηνικό Αυλάκι. Αφορεσμένο Μάντεμα.

¹⁰³ Το διήγημα «Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός» δημοσιεύθηκε στο περ. *Φάρος*, έτος 4^ο (περίοδος 3^η), αριθμ. 9 (110), Αλεξάνδρεια, 30 Δεκεμβρίου 1924, σ. 21-22.

¹⁰⁴ Το διήγημα «Σκλάβοι Δούλων» δημοσιεύθηκε στο περ, *Νέα Ζωή*, αρ. 5, έτος 1924, Αλεξάντρεια, σ. 61-70.

Αδελφικές Υποχρεώσεις¹⁰⁶. Μητέρες. Πρώτη Νύχτα Θανάτου. Το Ξύπνημα της Σάρκας.

II. Δημοσιεύματα στον περιοδικό Τύπο

1. **Κρυμμένος Έρωτας**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Α', Ιανουάριος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 16-21.
2. **Κοντά στο Μνήμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Γ', Μάρτιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 82-87.
3. **Ξαγόρεμμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Ε', Μάιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 148-151.
4. **Αφορεσμένο Μάντεμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. VII, Αλωνάρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 208-214.
5. **Κείνο το βράδυ**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. VIII, Αύγουστος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 233-237.
6. **Οι δύο Κόσμοι**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. X, Οχτώβρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 316-317.
7. **Άκλαντοι Νεκροί**, περ. *Σεράπιον*, τόμος Β', αριθ. XIII, 1910, σ. 15-22¹⁰⁷.
8. **Να Πει πως Έζησε**, περ. *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, 1921, σ. 143-154¹⁰⁸.
9. **Η Αμοιβή του Παπά**, περ. *Αιγυπτιακόν Λεύκωμα*, τόμος πρώτος, 1924, σ. 79-84¹⁰⁹.
10. **Ο Φάρος της Ανομίας**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, 1924¹¹⁰.

¹⁰⁵ Το διήγημα «Πρωτόγονος Θρίαμβος» δημοσιεύθηκε στο περ. *Αργώ*, περίοδος Α, φυλλάδιο τέταρτο-πέμπτο, Αλεξάντρεια, σ. 162-169.

¹⁰⁶ Το διήγημα «Αδελφικές Υποχρεώσεις», με την τοπική και χρονολογική ένδειξη στο τέλος «Ασσιούτ 1923», δημοσιεύθηκε στο περ. *Αργώ*, περίοδος Α, φυλλάδιο δεύτερο, Αλεξάντρεια, σ. 51-55.

¹⁰⁷ Το διήγημα «Άκλαντοι Νεκροί» επαναδημοσιεύεται στο Πασχαλινό Λεύκωμα του περ. *Γράμματα* του 1926 και, επίσης, είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹⁰⁸ Στο τέλος του εν λόγω δημοσιευμένου διηγήματος υπάρχει η χρονολογική ένδειξη 1918. Το διήγημα «Να Πει πως Έζησε» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

¹⁰⁹ Το διήγημα «Η Αμοιβή του Παπά» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

11. **Ο Αριθμός 203**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, έτος τρίτον, Κάϊρον, 1925, σ. 70-84¹¹¹.
12. **Αποφάσεις που πικραίνουν**, περ. *Γράμματα* (Πασχαλινό Λεύκωμα), Αλεξάνδρεια, 1926, σ. 67-71¹¹².
13. **Πατρικά και Φιλικά Συναισθήματα**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, έτος τέταρτον, 1926, σ. 76-88¹¹³.
14. **Όλοι Ικανοποιημένοι**, περ. *Ο Φάρος*, Σεπτέμβριος 1926, έτος 6, περίοδος Δ, τεύχος 9 (131), σ. 288-292¹¹⁴.
15. **Αγιάτρευτος**, περ. *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, εκδ. Ηρ. Ν. Λαχανοκάρδης, Αλεξάνδρεια, 1926, σ. 101-104¹¹⁵.
16. **Ηδονίσματα Αγοριών**, περ. *Νέα Ζωή*, περίοδος IV, τόμος XIV, τχ. 4, Ιούλιος – Αύγουστος 1927, σ. 217-222¹¹⁶.
17. **Αδελφικές Υποχρεώσεις**, περ. *Πανθεσσαλικό* (Ημερολογιακό Λεύκωμα), έτος πρώτο, Βόλος 1927, σ. 187-189.
18. **Στα Βουβά**, περ. *Πανόραμα*, έτος πρώτον, τχ. 5^{ον}, Κάϊρον, Αλεξάνδρεια, Μάιος 1928, σ. 2-3¹¹⁷.

¹¹⁰ Το διήγημα «Ο Φάρος της Ανομίας» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹¹¹ Το διήγημα «Ο Αριθμός 203» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*. Το εν λόγω διήγημα στο αρχείο έχει τον τίτλο «Η Χρυσή Καδένα».

¹¹² Το διήγημα «Αποφάσεις που πικραίνουν» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹¹³ Το διήγημα «Πατρικά και Φιλικά Συναισθήματα» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹¹⁴ Το διήγημα «Όλοι Ικανοποιημένοι» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹¹⁵ Το διήγημα «Αγιάτρευτος» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

¹¹⁶ Το διήγημα «Ηδονίσματα Αγοριών» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹¹⁷ Το διήγημα «Στα Βουβά» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

A.2 ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΧΡΗΣΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

I. Βιβλία - Αυτοτελείς Εκδόσεις

1. **Τα προβλήματα της ξενητείας. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στη Νειλόρρυθη κοιλάδα**, Αλεξάνδρεια, Εκδοτικά καταστήματα Σπ. Γρίβα, 1946¹¹⁸.

Πραγματεία-μελέτη. Ο πρόλογος, με τίτλο «Σειρήνες ηχούν στη θετή χώρα των Ξενητευμένων», είναι γραμμένος την άνοιξη του 1946. Αποτελείται από τρία μέρη και στο τέλος του βιβλίου υπάρχει σημείωση του συγγραφέα για τη δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιεί. (Σχ.13,5 x 18,5 εκ. σ. 119)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέρος Πρώτο: Ελληνισμέ της Αιγύπτου, πού υπάγεις; Μέρος Δεύτερο: I. Το Ελληνικό Κράτος και οι Εκπατρισμένοι II. Η Αλεξανδρινή Εκκλησία και το Ποίμνιό της III. Ο Ελληνικός Τύπος της Αιγύπτου, Μονόπλευρος. Μέρος Τρίτο: I. Ισοβίτες του Εσωτερικού και Ελληνόφωνοι Αιγύπτιοι II. Αλεξανδρινοί Δουλοπάροικοι.

2. **Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ, Το αρχαιότερο του κόσμου 3366-3256 π.Χ. και η λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου**, Αλεξάνδρεια, τυπ. PROGRESS των κ.κ. Γ. Μπόλλα και Σία, 1951.

Μετάφραση κειμένων της αρχαίας Αιγύπτου. Περιέχει πρόλογο του συγγραφέα, Μικρό Επίλογο, Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία και Σημείωση του συγγραφέα για τη γλώσσα. (Σχ. 15 x 22,5 εκ. σ. 175).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ιστορικά Προλεγόμενα II. Τα Κείμενα των Πυραμίδων III. Οι Σοφοί της Αιγύπτου και το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ, τ' αρχαιότερο του κόσμου IV. Η «Έντολή» του Πτα-Χοτέπ V. Δύο Εξαιρετικοί Πάπυροι VI. Η Λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου VII. Σκίτσο της Καθημερινής Ζωής στην Αρχαία Αίγυπτο.

¹¹⁸ Το έργο *Τα προβλήματα της ξενητείας. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στη Νειλόρρυθη κοιλάδα*. δημοσιεύεται σε συνέχειες στην εφημερίδα *Θεσσαλικό Μέλλον* των Αθηνών από 28-8-1947 έως 1-1-1949.

3. **Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων**, Αλεξάνδρεια – Αίγυπτος, Μάιος 1951¹¹⁹.

Βιογραφία του Απόστολου Κωνσταντινίδη, πνευματικού ανθρώπου της Αιγύπτου και συντοπίτη του Κώστα Τσαγκαράδα. Περιέχει προλεγόμενα του συγγραφέα και επτά φωτογραφίες. (Σχ. 14 x 21 εκ. σ. 54).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο θαυματουργός ανθρωπιστής

4. **Μωχάμετ Ναγκίπ, ο εθνάρχης της Αιγύπτου**, Αλεξάνδρεια 1953.

Βιογραφία του πρωθυπουργού της Αιγύπτου Μωχάμετ Ναγκίπ. Περιέχει προλεγόμενα του συγγραφέα. (Σχ. 14,5 x 20,5 εκ. σ. 43).

II. Δημοσιεύματα στον περιοδικό Τύπο

1. «**Με ανοικτόν το σημειωματάριον. Μερικοί όροι.**», εφ. *Το Στέμμα*, 14 Φεβρουαρίου 1925.
2. «**Από τας σημειώσεις μου: Μέχρι Συνόρων**», εφ. *Η Θεσσαλία*, 14 Φεβρουαρίου 1914, 22, 23 και 24 Φεβρουαρίου 1914 (σε τέσσερις συνέχειες και υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Κώστας Ζαγοριανός»).
3. «**Μωχάμετ Ναγκίπ, ο Εθνάρχης της Αιγύπτου**», εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου*, 24-8-1953 και εφ. *Πελοπόννησος Πατρών*, 22 και 23-9-1953.
4. “**At Assiout. Wartime Evening in a Region of Peace. An Egyptian’s Impression**”, εφ. *The Egyptian Gazette*, 1) Tuesday, December 21, 1915, 2) Wednesday, December 29, 1915 3) Saturday, January 8, 1916 4) Tuesday,

¹¹⁹ Η σελίδα τίτλου του βιβλίου φέρει την ημερομηνία Ιανουάριος 1950. Φαίνεται ότι σε αυτήν την ημερομηνία τυπώθηκαν τα βιβλία και το Μάιο, οπότε κυκλοφόρησε, τυπώθηκε το εξώφυλλο.

February 3, 1916, 5) Friday, February 11, 1916 (σε έξι συνέχειες υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Kamel Zagor»).

III. Κριτικές

1. «**Λίγα λόγια για τον Χρηστομάνο**», περ. *Νέα Ζωή*, στήλη “Τέχνη και Γράμματα”, περίοδος Γ’, τόμος VII-2, Δεκέμβρης 1911, σ. 99-100.

B. ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟ ΕΡΓΟ

B.1 ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ

I. Μυθιστόρημα

1. Ένας απόγονος Μαμελούκων

«Η συγγραφή έγινε στο Ασσιούτ, άρχισε στις 2 Απριλίου 1942 διακόπηκε στη 29 Ιουνίου 1942 και συνεχίσθηκε στη 1^η Μαΐου 1943 για να τελειώσει στις 29 Ιουλίου 1943». Δερματόδετος τόμος κόκκινος με βυσσινί ράχη και τυπωμένα στη ράχη τα εξής στοιχεία: A DESCENDENT OF MAMELUKS, BY COSTAS TSAGARADAS.

Η αρίθμηση του βιβλίου γίνεται με μολύβι πάνω δεξιά. Οι σελίδες που χρησιμοποιούνται είναι μόνο οι δεξιές. Είναι χειρόγραφο ολόκληρο γραμμένο με πένα μαύρου μελανιού. (Σχ. 19,5 x 27,5 εκ. σ. 514)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Η Παληά Μίνια. II. Το Ιστορικό των Λαμά. III. Συμπόσιο Διανοουμένων. IV. Αισθησιακή Περιπέτεια. V. Αλεξανδρινά Παρασκήνια. VI. Εχθρός της Κοινωνίας. VII. Δεινόν ο Πλούτος.

II. Ποιήματα ¹²⁰

1. Το ορφανό, (6 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 1 σε αρίθμηση του ιδίου και στις από τον ίδιο αριθμημένες σελίδες 1, 2 σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

¹²⁰ Τα κατωτέρω ποιήματα περιέχονται σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ. με χοντρό εξώφυλλο σε κακή κατάσταση, χρώματος καφέ, τύπου δέρματος. Στο τέλος του τετραδίου υπάρχει και «Πίναξ περιεχομένων» με τους τίτλους και τις σελίδες των ποιημάτων, έτσι όπως αριθμούνται μέσα στο τετράδιο. Στο ίδιο τετράδιο εμπεριέχονται και τα σχεδιάσματα των ποιημάτων.

2. **Το δενδρίον**, (16 τετράστιχα, χειρόγραφα σε τέσσερις σελίδες, 2 σε αρίθμηση του ιδίου και στις από τον ίδιο αριθμημένες σελίδες 3, 4, 5, 6 σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
3. **Επιμελής**, (6 τετράστιχα και 1 εξάστιχο, στο τέλος του ποιήματος υπάρχει η σημείωση: «παράφρασις εκ του Αγγλικού», χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 3 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 7 και 8, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
4. **Ο Νείλος** (6 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 4 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 9 και 10, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
5. **Εις τον αείμνηστον φίλον μου Β. Μανωλάτον** (7 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 5 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 11 και 12, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
6. **Ο κόσμος** (7 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 6 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 13 και 14, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
7. **Ελπίς** (4 τετράστιχα, χειρόγραφα σε μία σελίδα, 7 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδα 15, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
8. **Δυστυχής** (4 τετράστιχα, χειρόγραφα σε μία σελίδα, 8 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδα 16, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)
9. **Πόθος ξενιτευμένου** (7 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 9 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 17 και 18, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

10. **Χαρά και λύπη** (9 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 10 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 19 και 20, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

11. **Χαρτοπαίκτης** (13 τετράστιχα, χειρόγραφα σε τέσσερις σελίδες, 11 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 21, 22, 23 και 24, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

12. **Η ποιηματοεσχγή** Εις τον εξάδελφόν μου (7 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 12 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 25 και 26, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

13. **Τα Χριστούγεννα** (9 τετράστιχα, χειρόγραφα σε τρεις σελίδες, 13 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 27, 28 και 29, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

14. **Ο Μπέμπης** (6 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 14 σε αρίθμηση του ιδίου και στις αριθμημένες από τον ίδιο σελίδες 30 και 31, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

15. **Souvenir** τω φίλω Θ.Ι. (4 τετράστιχα, χειρόγραφα σε μία σελίδα, 15 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδα 32, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

16. **Υπενθύμησις** τω φίλω <...> (5 τετράστιχα, χειρόγραφα σε δύο σελίδες, 16 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδες 33 και 34, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

17. **Η Μουσική** (4 τετράστιχα, χειρόγραφα σε μία σελίδα, 17 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδα 35, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

18. **Νανούρισμα** (4 τετράστιχα, χειρόγραφα σε μία σελίδα, 18 σε αρίθμηση του ιδίου και στην αριθμημένη από τον ίδιο σελίδα 36, σε τετράδιο διαστάσεων 16,2x20 εκ.)

III. Μεταφράσεις

1. **The maid of Assiut**, An Egyptian Novel, by Kostas Tsagaradas, (original in Greek), Alexandria, Published by “Grammata”, 1924 (μετάφραση του έργου του *Ναμπία* στην Αγγλική: «To the British Institute of Assiut, as a token of appreciation and sympathy for the labours on the mental advancement of Assiut»), σ. 166.

2. Maxim Gorky, **Ο παράξενος σύντροφος I** (μέρος I), μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα προφανώς από την Αγγλική.
Σε τετράδιο, χειρόγραφη μετάφραση, 48 σελίδες.

3. Maxim Gorky, **Ο παράξενος σύντροφος II** (μέρος II), μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα προφανώς από την Αγγλική.
Τετράδιο, χειρόγραφη μετάφραση, 5 σελίδες.

4. Maxim Gorky, **Καρδιοκτύπι**, μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα, προφανώς από την Αγγλική.
Σε τετράδιο, χειρόγραφη μετάφραση.

5. **Ημερολόγιον Ερωτευμένου** (Μετάφρασις εκ του αγγλικού). Πρόκειται για ένα μικρό τρισέλιδο στο τετράδιο όπου βρίσκονται τα εν λόγω μεταφρασμένα ποιήματα.

A.2 ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ ΧΡΗΣΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

I. Μελέτες

1. **Woman under Androcracy / The History of Women**

Δερματόδετος τόμος κόκκινος με βυσσινί ράχη. Χειρόγραφο κείμενο στην αγγλική γλώσσα γραμμένο με πένα. (Σχ. 19,5x 27,5 εκ. σ. 600).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ch. I Gyneocracy and Androcracy. Ch. II Greeks. Ch. III Egyptians. Ch. IV Assyrians, Babylonians. Ch. V Chinese and Indians. Ch. VI Hebrews. Ch. VII Romans. Ch. VIII Byzantines. Ch. IX Women who gained the Crown of Martyrdom. Ch. X Muslims. Ch. XI The Middle Ages. Ch. XII Famous Women of the Middle Ages. Ch. XIII Three Centuries commencing with the Renaissance. Ch. XIV Eminent Women of the Renaissance and later. Ch. XV A century commencing with the French Revolution. Ch. XVI Famous Women during and after the French Revolution. Ch. XVII Women of Letters after the French Revolution. Ch. XVIII Women in Uncivilized Communities. Ch. XIX In the Twilight of Victory. Ch. XX Eminent Contemporary Women.

II. Γραμματολογικές Μελέτες

1. **Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας. Από τους παλαιϊκούς χρόνους μέχρι των ημερών μας.**

Δερματόδετος τόμος κόκκινος με βυσσινί ράχη. Χειρόγραφο κείμενο γραμμένο με πένα. (Σχ. 19,5 x 27,5 εκ., σ. 615)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα. I. A. Η Αγγλία και η Γλώσσα της. II. B. Δημιουργία της Αγγλικής Λογοτεχνίας. 1. King Alfred 2. Chaucer III. Γ. Αναγέννηση IV. Δ. Η Ελισσαβετινή Εποχή I. Γενική Ανασκόπηση V. II. Η Ποίηση 1. Sir Thomas Wyatt 2. Earl of Surrey (Henry Howard) 3. Gabriel Harvey 4. Edmund Spencer 5. Sir Philip Sidney 6. Thomas Watson 7. Samuel Daniel VI. III. Πεζός Λόγος 1. John Fisher 2. Sir Thomas More 3. John Burchier Bernes 4. Hugh Latimer 5. Roger Ascham 6. Sir Thomas Hoby 7. Sir Thomas North 8. Lilly Lyly (Lylie John) 9. Richard Hooker 10. John

Leland 11. Raphael Holinshed 12. John Hales 13. Thomas Nashe VII. IV. Το Δράμα
1. Robert Greene 2. Thomas Kyd 3. George Peele 4. Christofer Marlowe 5. William
Shakspeare VIII E. Ο XVII Αιώνας I. Γενική Ανασκόπηση II. Η Ποίηση 1. Michael
Drayton 2. Thomas Campion 3. Barnabe Barnes 4. John Donne 5. William
Drummond 6. George Wither 7. William Browne 8. George Herbert 9. Thomas Carew
10. William Habbington 11. Edmund Waller 12. John Milton 13. Richard Crashaw
14. John Cleveland 15. Abraham Cowley Henry Vangham 17. John Dryden III. Ο
Πεζός Λόγος 1. William Camden 2. Philemon Holland 3. Francis Bacon 4. Robert
Burton 5. Thomas Hobbes 6. James Howell 7. Sir Thomas Browne 8. Thomas Fuller
9. John Bunyan 10. Richard Baxter 11. George Fox 12. John Aubrey 13. John Ray 14.
William Temple 15. Isaak Barrow 16. John Howe 17. John Tillotson 18. John Locke
19. George Saville Halifax 20. Thomas Traherne IV. Το Δράμα 1. Robert Wilson 2.
Thomas Lodge 3. George Chapman 4. Thomas Middleton 5. Thomas Heywood 6.
Thomas Dekker 7. Ben Jonson 8. John Marston 9. John Day 10. Cyril Tourneur 11.
Beaumont & Fletcher 12. Philip Massinger 13. John Ford 14. Natham Field 15. James
Shirley 16. John Webster 17. Sir William Davenat 18. William Cartwright 19.
Thomas Shadwell 22. Thomas Otway 23. Nathaniel Lee 24. Sir George Etherege 25.
Sir Charles Sedley ΣΤ. Ο XVIII Αιώνας I. Γενική Ανασκόπηση II. Η Ποίηση 1.
Anne Finch Winchelsea 2. Jonathan Swift 3. Joseph Addison 4. John Philips 5.
Thomas Parnell 6. Alexander Pope 7. James Thomson 8. John Dyer 9. William
Shenstone 10. Thomas Grey 11. William Collins 12. Christopher Smart 13. Oliver
Goldsmith 14. Thomas Warton 15. Thomas Percy 16. William Cowper 17. Thomas
Chaterton 18. Robert Burns III. Ο Πεζός Λόγος 1. Robert South 2. Thomas Spratt 3.
Thomas Rymer 4. Sir Isaak Newton 5. Gilbert Burnet 6. Daniel Defoe 7. Dr John
Arbuthnot 8. Sir Richard Steele 9. Samuel Clarke 10. Joseph Butler 11. Philip Earl of
Cheoterfield 12. Henry John Bolingbroke 13. George Berkeley 14. Lady Mary
Worthey Montagn 15. Samuel Richardson 16. John Hervey – Baron Hervey of
Ickworth 17. Henry Fielding 18. Samuel Johnson 19. David Hume 20. Laurence
Sterne 21. Horatio Walpole 22. Richard Hurd and William Warburton 23 Tobias
George Smollet 24. Richard Price 25. Edmund Burke 26. Joseph Priestley 27. George
Steevens 28. John Horne Tooke 29. James Macpherson 30. Thomas Paine 31. James
Boswell 32. William Paley 33. Sir William Jones 34. George Ellis 35. Mary
Wollstonecraft of Godwin XV. Το Δράμα 1. William Longreve 2. Charles Boyle
Ovrevy 3. John Hughes 4. Elizah Fenton 5. John Gay 6. Edward Young 7. Lewis

Theobald 8. George Lillo 9. Edward Moore 10. David Gavrik 11. Samuel Foote 12. John Home 13. William Mason 14. Arthur Murphy 15. George Colman (The Older) 16. Hugh Kelly 17 Miss Hannah Cowley 18. Thomas Holcraft 19. Richard Brinsley Butler Sheridan XVI. Z. Οι Νεώτεροι Χρόνοι 1880-1930 μ.Χ. I. Γενική Ανασκόπηση XVII. Η Ποίηση 1.Erasmus Darwin 2. Henri James Pye 3. George Crabbe 4. Samuel Rogers 5. Robert Bloomfield 6. James Hogg 7. Samuel Taylor Coleridge 8. Mrs Tighe 9. Robert Southey 10. William Lisle Bowles 11. James Montgomery 12. Thomas Campbell 13. Thomas Moore 14. Ebenezer Elliot 15. James, Henry, Leigh Hunt 16. Bryan Waller Procter 17. George Gordon Byron 18. Richard Harris Barham 19. Percy Bysshe Shelley 20. John Keble 21. John Keats 22. William Barnes 23. Letitia Elizabeth Landon 24. Robert Montgomery 25. Alfred Tennyson 26. Martin Farguhar Tupper 27. Robert Browning 28. Robert Nicoll 29. Arthur Hugh Clough 30. Matthew Arnold 31. Dante Gabriel Rossetti 32. Thomas Edward Brown 33. Charles Stuart Calverley 34. Sir Edwin Arnold 35. Sir Lewis Morris 36. William Morris 37. James Thomson 38. Alfred Austin 39. Algemon Charles Swinburne 40. Henry Austin Dobson 41. Wilfred Scawan Blunt 42. Robert Bridges 43. Alice Meynell 44. John Davidson 45. Alfred Edward Hausman 46. Sir William Watson 47. Francis Thompson 48. William Alfred Campbell 49. Sir Henry John Newbolt 50. Frederick Hebert Trench 51. George William Russell 52. Lawrence Hausman 53. Stephen Phillips 54. Lawrence Binyon 55. Thomas Sterge Moore 56. William Henry Davies 57. Robert Frost 58. John Masefield 59. Laschelles Abercrombie 60. John Drinkwater 61. James Stephens 62. James Ebroy Flecker 63. Rupert Brooke 64. Herbert Wolfe 65. Robert Ranke Graves XVIII. Ο Πεζός Λόγος 1. Edward Gibbon 2. William Mitford 3. Jeremy Bentham 4. Francis d' Arblay (Fanny Burney) 5. William Roscoe 6. William Gifford 7. William Cobbet 8. Ann Radcliffe 9. Sir James Mackintoshe 10. Thomas Robert Marthus 11. Isaak Disraeli 12. Mania Edgeworth 13. Sidney Smith 14. Sir Walter Scott 15. James Mille 16. James, Smith, Horace Smith 17. Jane Austen 18. Walter Savage Landor 19. Charles Lamb 20. Henry Hallam 21. William Hazlitt 22. Susan Edmonstone Ferrier 23. Thomas de Guincey 24. John Wilson (Christopher North) 25. Thomas Love Peacock 26. Sir William, Francis, Patrick Napier 27. Mary Russel Mitford 28. Sir Francis Palgrave 29. George Grote 30. John Gibson Lockhart 31. Thomas Carlyle 32. Thomas Rabington Macaulay 33. George Henry Bootow 34. James Martineau 35. John, Frederick Denison Maurice 36. Charles, James Lever 37. John Stuart Mill 38. Charles Robert Darwin 39. Alexandre William Kinglake 40.

William Makepeace Thackeray 41. Charles John Huffam Dickens 42. Charles Reade 43. Mrs (Helen) Henry Wood 44. Anthony Trollope 45. Emily, Charlotte, Anne Bronte 46. James Anthony Froude 47. George Eliot 48. John Ruskin 49. Charles Kingsley 50. Herbert Spencer 51. Henry Thomas Buckle 52. George Granville Brandley 53. Sir Henry, James, Summer Maine 54. Thomas Hughes 55. Henry Morley 56. Charlotte Mary Yonge 57. Edward Augustus Freeman 58. Alfred Russel Wallace 59. William Wilkie Collins 60. William Stubbs 61. Francis Tunner Palgrave 62. Richard Doddridge Blackmore 63. George Mackdonald 64. Thomas Henry Huxley 65. Richard Bolt Hutton 66. Walter Bagehot 67. George Alfred Lawrence 68. Margaret Oliphant Oliphant 69. George Meredith 70. Lawrence Oliphant 71. Mark Rutherford (W.H. White) 72. Samuel Rawson Gardiner 73. Henry Kingsley 74. Edward George Lytton Bulwer Lytton 75. Edward Dicey 76. Charles Lutwidge Dodgson (Lewis Carol) 77. Sir Leslie Stephen 78. Charles Haddon Spurgeon 79. John Emerich Edward Dalbey Acton 80. Joseph Henry Shorthouse 81. Sir John Robert Seeley 82. Samuel Butler 83. Richard Garnett 84. Thomas Hill Green 85. John Richard Green 86. Mary Elizabeth Braddon 87. Sir George Otto Trevelyan 88. John Morley – (Viscount) 89. William Edward Hartpole Lecky 90. James Bryce (Viscount) 91. Walter Horatio Pater 92. Thomas Hardy 93. William Black 94. Sir Donald Mackenzie Wallace 95. Mandell Creighton 96. Edward Dowden 97. Frederick William Henry Myers 98. Andrew Lang 99. George Edward Bateman Saintsbury 100. Sir Sidney Colvin 101. Francis Herbert Brandley 102. Percy Gardner 103. Sir Edmund Gosse 104. William Ernest Henley 105. Frederick William Maitland 106. Robert Luis Balfour Stevenson 107. Mary Augousta Wand (Mrs Humphy Ward) 108. George Moore 109. Sir Thomas Henry, Hall Caine 110. Arthur Bingham Walkey 111. Vernon Lee (Violet Paget) 112. William Sharp 113. Ocard Fingall O' Flabertie Wills, Wilde 114. Henry Fainfield Osborn 115. Joseph Conrad 116. George Robert Gissing 117. Sir Sidney Lee 118. Sir Arthur Conan Doyle 119. Samuel Rutherford Crocket 120. Sir James Matthew Barrie 121. Sir Walter Raleigh 122. Maurice Henry Hewlett 123. Sir Owen Seaman 124. Arthur Christopher Benson 125. Sir Francis (Edward) Younghusband 126. Antony Hope 127. Sir Arthur Thomas Guiller-Couch 128. Robert Smith Hichens 129. Edward Verrall Lucas 130. William Butler Yeats 131. Lydyard Kipling 132. Herbert George Wells 133. John Galoworthy 134. Enoch Arnold Bennett 135. Thomas Strunge Moore 136. Joseph Hilaire Pierre Bellock 137. Max Beerbohm 138. Walter John de la Mare 139. Gilbert Keith Chesterton 140.

Maurice Baring 141. (Jack) John Griffith London 142. Upton Sinclair 143. Edward Morgan Forster 144. Lytton Stachey 145. James Joyce 146. Edward Montagne Compton Mackenzie 147. David Herbert Lawrence 148. Thomas Edward Lawrence 149. Katherine Mansfield 150. Virginia Woolf 151. Ian Hay IV. Το Δράμα 1. John Brougham 2. Tom Taylor 3. William Gorman Wills 4. Thomas William Robertson 5. Henry James Byron 6. Sir William Schenk Gilbert 7. Sir Henry Irving 8. Sir Squire Bancroft 9. Sydney Grundy 10. Henry Arthur Jones 11. Isabella Augusta (Lady) Gregory 12. R.C. Carton 13. Sir Herbert Beerbohm Tree 14. Sir Arthur Wing Pinero 15. George Bernard Shaw 16. Israel Zangwill 17. John Millington Synge 18. Edward Gordon Craig 19. William Somerset Maugham 20. Herbert Henry Davies 21. Harley Granville, Granville Barker 22. William Stanley Houghton 23. Lennox Robinson.

III. Επιστολογραφία

1. Επιστολογραφία με πνευματικούς ανθρώπους της Αιγύπτου και της Ελλάδας.
2. Επιστολογραφία με συγγενικά και οικεία πρόσωπα.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

I. ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

1. **Κρυμμένος Έρωτας**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Α', Ιανουάριος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 16-21.
2. **Κοντά στο Μνήμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Γ', Μάρτιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 82-87.
3. **Ξαγόρεμμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. Ε', Μάιος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 148-151.
4. **Αφορεσμένο Μάντεμα**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. VII, Αλωνάρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 208-214.
5. **Κείνο το βράδυ**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. VIII, Αύγουστος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 233-237.
6. **Οι δύο Κόσμοι**, περ. *Σεράπιον*, χρονιά Α', αριθ. X, Οχτώβρης 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 316-317.
7. **Άκλαυτοι Νεκροί**, περ. *Σεράπιον*, τόμος Β', αριθ. XIII, 1910, σ. 15-22¹.
8. **Να Πει πως Έζησε**, περ. *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, 1921, σ. 143-154².
9. **Η Αμοιβή του Παπά**, περ. *Αιγυπτιακόν Λεύκωμα*, τ. πρώτος, 1924, σ. 79-84³.
10. **Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός**, περ. *Φάρος*, έτος 4^{ov} (περίοδος 3^η), αριθμ. 9 (110), Αλεξάνδρεια, 30 Δεκεμβρίου 1924, σ. 21-22⁴.
11. **Σκλάβοι Δούλων**, περ. *Νέα Ζωή*, αρ. 5, έτος 1924, Αλεξάνδρεια, σ. 61-70⁵.
12. **Ο Φάρος της Ανομίας**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, 1924⁶.

¹ Το διήγημα «Άκλαυτοι Νεκροί» επαναδημοσιεύεται στο Πασχαλινό Λεύκωμα του περ. *Γράμματα* του 1926 και, επίσης, είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαΐτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

² Στο δημοσιευμένο αυτό διήγημα υπάρχει στο τέλος η χρονολογική ένδειξη –προφανώς συγγραφής του- 1918. Το διήγημα «Να Πει πως Έζησε» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

³ Το διήγημα «Η Αμοιβή του Παπά» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

⁴ Το διήγημα «Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός» είναι ενταγμένο στη δημοσιευμένη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ*.

⁵ Το διήγημα «Σκλάβοι Δούλων» είναι ενταγμένο στη δημοσιευμένη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ*.

13. **Ο Αριθμός 203**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, έτος τρίτον, Κάϊρον, 1925, σ. 70-84⁷.
14. **Χικαγιάτ**, Διηγήματα των Φελλάχων και των Νομάδων (10 διηγήματα), Αλεξάνδρεια, εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1925.
15. **Αποφάσεις που πικραίνουν**, περ. *Γράμματα* (Πασχαλινό Λεύκωμα), Αλεξάνδρεια, 1926, σ. 67-71⁸.
16. **Πατρικά και Φιλικά Συναισθήματα**, περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, έτος τέταρτον, 1926, σ. 76-88⁹.
17. **Όλοι Ικανοποιημένοι**, περ. *Ο Φάρος*, Σεπτέμβριος 1926, έτος 6, περίοδος Δ, τεύχος 9 (131), σ. 288-292¹⁰.
18. **Αγιάτρευτος**, περ. *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, εκδ. Ηρ. Ν. Λαχανοκάρδης, Αλεξάνδρεια, 1926, σ. 101-104¹¹.
19. **Ηδονίσματα Αγοριών**, περ. *Νέα Ζωή*, περίοδος IV, τόμος XIV, τχ. 4, Ιούλιος – Αύγουστος 1927, σ. 217-222¹².
20. **Αδελφικές Υποχρεώσεις**, περ. *Πανθεσσαλικό* (Ημερολογιακό Λεύκωμα), έτος πρώτο, Βόλος 1927, σ. 187-189.
21. **Στα Βουβά**, περ. *Πανόραμα*, έτος πρώτον, τεύχος 5^{ov}, Κάϊρον, Αλεξάνδρεια, Μάιος 1928, σ. 2-3¹³.

⁶ Το διήγημα «Ο Φάρος της Ανομίας» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

⁷ Το διήγημα «Ο Αριθμός 203» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*. Το εν λόγω διήγημα στο αρχείο έχει τον τίτλο «Η Χρυσή Καδένα».

⁸ Το διήγημα «Αποφάσεις που πικραίνουν» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

⁹ Το διήγημα «Πατρικά και Φιλικά Συναισθήματα» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹⁰ Το διήγημα «Όλοι Ικανοποιημένοι» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

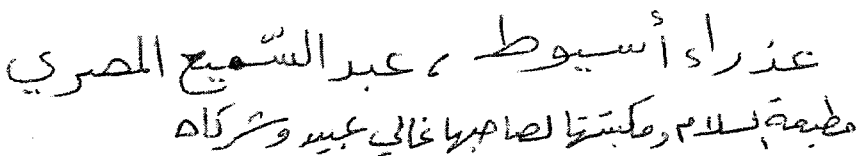
¹¹ Το διήγημα «Αγιάτρευτος» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

¹² Το διήγημα «Ηδονίσματα Αγοριών» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Σαϊτιανά Δειλινά. Διηγήματα Φελλάχων*.

¹³ Το διήγημα «Στα Βουβά» είναι ενταγμένο, στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Ξενητεμμένοι*.

II. ΝΟΥΒΕΛΑ

20. Ναμπία. Ασσιουτιανό ρομάντζο, Αλεξάνδρεια, εκδ. «Γράμματα», 1924, σ. 170.

21.
(Η κόρη του Ασσιούτ. Ρομάντζο, μτφρ. Αμπντελσάμιε Ελ Μάσρι. (Σχ. 13 x18 εκ. σ. 218).

III. ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

22. Ένας απόγονος Μαμελούκων. (ανέκδοτο, σ. 514)

IV. ΠΟΙΗΜΑΤΑ

23. Το ορφανό, (6 τετράστιχα)

24. Το δεινό, (16 τετράστιχα)

25. Επιμελής, (6 τετράστιχα)

26. Ο Νείλος (6 τετράστιχα)

27. Είς τον αείμνηστον φίλον μου Β. Μανωλάτον (7 τετράστιχα)

28. Ο κόσμος (7 τετράστιχα)

29. Ελπίς (4 τετράστιχα)

30. Δυστυχής (4 τετράστιχα)

31. Πόθος ξενιτευμένου (7 τετράστιχα)

32. Χαρά και λύπη (9 τετράστιχα)

33. Χαρτοπαίκτης (13 τετράστιχα)

36. **Η ποιηματοεργή** Εις τον εξάδελφόν μου (7 τετράστιχα)

37. **Τα Χριστούγεννα** (9 τετράστιχα)

38. **Ο Μπέμπης** (6 τετράστιχα)

39. **Souvenir** τω φίλω Θ.Ι. (4 τετράστιχα)

40. **Υπενθύμησις** τω φίλω <...> (5 τετράστιχα)

41. **Η Μουσική** (4 τετράστιχα)

42. **Νανούρισμα** (4 τετράστιχα)

V. ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

43. **The maid of Assiut**, An Egyptian Novel, by Kostas Tsagaradas, (original in Greek), Alexandria, Published by “Grammata”, 1924 (μετάφραση του έργου του *Ναμπία* στην Αγγλική). (ανέκδοτο, σ. 166)

44. Maxim Gorky, **Ο παράξενος σύντροφος I** (μέρος I), μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα προφανώς από την Αγγλική. (ανέκδοτο, 48 σελίδες)

45. Maxim Gorky, **Ο παράξενος σύντροφος II** (μέρος II), μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα προφανώς από την Αγγλική. (ανέκδοτο, 5 σελίδες)

46. Maxim Gorky, **Καρδιοκτύπι**, μετάφραση Κώστα Τσαγκαράδα, προφανώς από την Αγγλική. (ανέκδοτο)

47. **Ημερολόγιον Ερωτευμένου** (Μετάφρασις εκ του αγγλικού, ποιήματα). (ανέκδοτο)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΛΑ

1. Εισαγωγικά

Θεωρώντας ότι η εντρύφηση στο έργο ενός λογοτέχνη και λογίου είναι πρωταρχικά μια φιλολογική εργασία, κρίνουμε απαραίτητη τη γραμματολογική αυτή επεξεργασία, προτού προβούμε στην ερμηνεία και ανάλυση του έργου. Μια τέτοια εξάλλου εργασία είναι απαραίτητη, προκειμένου να προσδιοριστεί γραμματολογικά το έργο, και είναι οδοδείκτης για τη φιλολογία, που μέσα σε έναν καταιγισμών θεωριών για την ερμηνεία και την προσέγγιση του κειμένου, χάνει συχνά το δρόμο της παρεκκλίνοντας και δημιουργώντας οικοδομήματα χωρίς θεμέλια. Γνωρίζοντας ότι η γραμματολογική θεμελίωση ενός έργου είναι μια σχολαστική διαδικασία, επιφυλασσόμαστε να αμβλύνουμε στη συνέχεια αυτή την εντύπωση.

2. Τα διηγήματα

Το διήγημα στις αρχές του 20ού αι. αποτελεί ένα είδος σε ακμή. Ο Κώστας Τσαγκαράδας επιδίδεται σε αυτό από νεαρή ηλικία. Είναι σαφώς ένα είδος που βοηθάει ένα συγγραφέα να κάνει τα πρώτα του λογοτεχνικά βήματα, να συνθέσει τα πρωτόλειά του. Επιπλέον, στον Τσαγκαράδα, εκτός όλων αυτών, βαραίνει και η προφορική λογοτεχνική παράδοση της Αιγύπτου, της χώρας στην οποία μεγαλώνει και ζει, και η οποία παράδοση εμπερικλείει τη σύντομη αφήγηση, που ανάλογα με τη χρονική περίοδο αλλάζει περιεχόμενο, μορφή, αλλά παραμένει πάντα προφορική και λαϊκή έως τον 20ό αι.¹⁴.

Το πρώτο διήγημα του Κώστα Τσαγκαράδα χρονολογείται τον Ιανουάριο του 1909, όταν ο ίδιος βρίσκεται σε ηλικία είκοσι ετών και διαμένει στην Αλεξάνδρεια. Τα έξι πρώτα διηγήματά του γράφονται και δημοσιεύονται κατά το 1909 στο περιοδικό *Σεράπιον*, στου οποίου την ίδρυση έχει πρωταγωνιστήσει. Τα έξι αυτά διηγήματά του είναι έντονα επηρεασμένα από το ρομαντισμό, ο οποίος ως κίνημα ακόμη ευδοκimei, και σίγουρα στην προκειμένη περίπτωση εκφράζει τη νεανική, τραυματισμένη και συχνά απογοητευμένη ψυχή του Κώστα Τσαγκαράδα, που ορφανός από πατέρα, μακριά από τους οικείους του, αλλά και με νεανική ερωτική φλόγα γράφει. Αυτό το κλίμα, εξάλλου, το οποίο βιώνει, καταγράφει και στο προσωπικό του ημερολόγιο αυτή την περίοδο της ζωής του. Ο ρομαντισμός των πρώτων αυτών διηγημάτων θα υποχωρήσει στη συνέχεια αισθητά, αν και πάντα ενυπάρχει στο μεταγενέστερο ρεαλιστικό έργο του, το οποίο χαρακτηρίζει άλλοτε πιο έντονα κι άλλοτε πιο αμυδρά.

Ακολουθούν διηγήματα που δημοσιεύονται σε διάφορα λογοτεχνικά και ποικίλης ύλης περιοδικά της Αιγύπτου, εφόσον το *Σεράπιον* τερματίζει το σύντομο βίο του. Η πιο δημιουργική του περίοδος αναφορικά με το διήγημα, μετά το 1909, είναι η περίοδος από το 1921 έως το 1928. Εξάλλου, στη δεκαετία που μεσολαβεί δεν γράφει ή ίσως δεν δημοσιεύει –αν και ο Τσαγκαράδας τουλάχιστον στην αρχή του λογοτεχνικού του βίου δεν καθυστερεί τη δημοσίευση των έργων του, όπως συμβαίνει αργότερα κυρίως με τα μεγάλα σε έκταση έργα του, που δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να τα εκδώσει. Να υπενθυμίσουμε ότι μεσολαβούν οι

¹⁴ Βλ. Σχετικά λήμμα «HIKAYA», *The Encyclopaedia of Islam*, Lewis, B. – Menage, V.L. – Pellat, Ch. – Schacht J. (ed.), volume III, E.J. Brill –Luzac & Co, 1986, σ. 367-377.

Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος κατά τους οποίους στρατεύεται και μετά τη λήξη τους αλλάζει διαμονή και εργασία, γεγονότα που δικαιολογούν την αποχή του από τη συγγραφή.

Τα διηγήματα της περιόδου 1921-1928 εντάσσονται από τον Τσαγκαράδα σε τρεις συλλογές με τους τίτλους *Χικαγιάτ*, *Σαϊτιανά Δειλινά* και *Ξενητεμμένοι*. Την πρώτη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ* τη δημοσιεύει το 1925, ενώ τα διηγήματα των άλλων δύο συλλογών τα δημοσιεύει σε διάφορα περιοδικά, ενώ ποτέ δεν εκδίδονται συγκεντρωμένα. Όλα τα διηγήματα των συλλογών με εξαίρεση ένα, χρονολογούνται από το 1921 –αν δεχθούμε βέβαια ότι ο χρόνος έκδοσης συγκλίνει με το χρόνο συγγραφής- και γράφονται κατά κύριο λόγο μάλλον στο Ασσίουτ, τη μόνιμη πια διαμονή του Τσαγκαράδα αυτήν την περίοδο. Στο προσωπικό του αρχείο ο Τσαγκαράδας έχει εντάξει τα περισσότερα διηγήματα σε συλλογές. Την πρόθεσή του αυτή να είναι ενταγμένα σε συλλογές και με αυτόν τον τρόπο να εκδοθούν, τη διαπιστώνει κανείς στα εκδοθέντα του βιβλία, όταν αναγγέλλει τις προσεχείς εκδόσεις του ανέκδοτου έργου του κάτω από τον τίτλο «Έργα του ιδίου για τύπωμα».

Τα διηγήματα που εντάσσονται στις συλλογές *Χικαγιάτ* και *Σαϊτιανά Δειλινά* αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά διηγήματά του, που είναι επηρεασμένα από τη ζωή των φελλάχων και γενικότερα των Αιγυπτίων. Ο Τσαγκαράδας είναι ο πρώτος Έλληνας λογοτέχνης που υφαίνει το μυθοπλαστικό του καμβά με φόντο την Αίγυπτο και πρόσωπά του τους ιθαγενείς της Αιγύπτου¹⁵. Παρόλο που υπήρξαν και διηγήματα των Απ. Λεοντή και Ιω. Γκίκα από τη ζωή των φελλάχων και των Αιγυπτίων, ωστόσο εκείνος είναι αυτός που δημιουργεί τα χαρακτηριστικότερα μυθοπλαστικά έργα με έντονο το ηθογραφικό αλλά και το ρεαλιστικό στοιχείο. «Τα δημοσιευμένα εδώ και κει διηγήματά μου περιλαμβάνουν τρεις σειρές, από τις οποίες μόνο μία, τα *Χικαγιάτ*, τυπώθηκαν συγκεντρωμένα σε τόμο. Τα Αιγυπτιακά που έχουν ηθογραφική

¹⁵ Ένα από τα διηγήματα της συλλογής *Χικαγιάτ* ενέπνευσε ένα θεατρικό έργο: «Ο ραδιοφωνικός σταθμός με παρακάλεσε να βοηθήσω την ελληνική εκπομπή του, κυρίως στο θεατρικό μέρος. Εσκέφθηκα λοιπόν κάτι ντόπιο, ένα έργο με χρώμα αιγυπτιακό, φελλάχικο. Εσύ έχεις μελετήσει το πράγμα από την πλευρά αυτή. Εγώ ξέρω από την αράπικη λογοτεχνία ό,τι διάβασα. Έζησα μακριά από τους ιθαγενείς. [...] Βρήκα λοιπόν στη συλλογή σου *Χικαγιάτ* κάτι που μου κάνει για θεατρική ραδιοφωνική εκπομπή το “Σκλάβοι Δούλων”. Έχει ωραία δραματικά στοιχεία που μου χρειάζονται. Έρχομαι λοιπόν να σε παρακαλέσω να μου επιτρέψεις να πάρω τη βασική υπόθεσι του διηγήματός σου για θέμα για ραδιοφωνικό θεατρικό έργο». Βλ. επιστολή από Τάκη Τσάκωνα προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Κάιρο 6-4-1954.

εμφάνιση, παρουσιάζουν περισσότερο τη ψυχοσύνθεση του φελλάχου, του ανθρώπου του χωραφιού με τη βαθειά του προσήλωση προς τη σαρκική απόλαυση και την καταφρόνια προς το θάνατο. Αγνοεί τον έρωτα, το φλερτ και τ' άλλα κατασκευάσματα των Βορεινών και Μεσογειακών λαών. Αισθησιακή πηγαία Απόλαψη και Θάνατος, τα δυο βασικά στοιχεία που αποτελούν το ζωικό του άπαντο. Όσο για την ονειρώξη της μικρούλας φαίνεται πως μοιάζει την επανάσταση των αγγέλων, που φυλακισμένοι από στενοκεφαλιά παραδέρνουν μέσα στο πέλαγος της φαντασίας και του σκληρού αταβισμού»¹⁶.

Η συνάρθρωση των διηγημάτων των δύο συλλογών επιτυγχάνεται μέσα από το κοινό πλαίσιο χώρου και χρόνου. Κάθε διήγημα αποτελεί μια συνεκδοχή του αιγυπτιακού χώρου και συνδέεται μετωνυμικά με τα υπόλοιπα. Η μετωνυμική συνάφεια του χώρου και η συνεκδοχική αναπαράσταση της ατμόσφαιρας δίνει στις συλλογές θεματική ενότητα και επιτρέπει στις αφηγηματικές ενότητες να συνυπάρξουν σε συλλογές¹⁷. Ένας άλλος άξονας συνάρθρωσης αυτών των διηγημάτων φαίνεται να είναι εκτός των άλλων μια υποδήλωση της κοινωνικής και ταξικής διαστρωμάτωσης -εντονότερη στη συλλογή *Σαϊτιανά Δειλινά*- που δημιουργεί και κλιμακώνει μια σειρά προβλημάτων για τα πρόσωπα των διηγημάτων. Η υποδήλωση αυτή της ταξικής διαφοράς ενδυναμώνει τον κοινωνικό προβληματισμό του Τσαγκαράδα και το ρεαλιστικό χαρακτήρα των αφηγημάτων του. Κάποια από τα διηγήματα είναι πιο άρτια μυθοπλαστικά και κάποια άλλα λιγότερο. Το ίδιο συμβαίνει και με τα πρόσωπα.

Η συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ* εκδίδεται το 1925 –ένα χρόνο μετά το ρομάντζο *Ναμπία*- από τον εκδοτικό οίκο της Αλεξάνδρειας «Γράμματα» που έχει εκδώσει και τη *Ναμπία*, και αποτελείται από δέκα διηγήματα. Ο συγγραφέας προλογίζει τη συλλογή *Χικαγιάτ* εξηγώντας την αραβική λέξη που σημαίνει διηγήματα, ιστορήματα προφορικά που τα διηγούνται οι φελλάχοι και εξιστορούν όψεις μιας ζωής, που παρόλη τη φελλάχικη όψη τους, ωστόσο αφορούν όλους τους τόπους και κάθε φυλή¹⁸. Η πρώτη αυτή συλλογή διηγημάτων προκαλεί αίσθηση

¹⁶ Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Κ.Γ. Ορφανίδη, χ.χ.

¹⁷ Βλ. σχετικά Δημ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική, Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1987, σ. 146.

¹⁸ «Πέρα στ' αλώνια του Αιγυπτιακού κάμπου, την εποχή του θερισμού, σαν κάθονται τα φεγγαρόλουστα βράδυα σταυροπόδι οι φελλάχοι γύρω στη φωτιά, όπου σιγοβράζει ο σκέτος καφές, πόσα χικαγιάτ δεν περνούν από στόμα σε στόμα! [...] Έτσι καθένα από τ' αμέτρητα χικαγιάτ, που έχουν χαραχθεί στη μνήμη των Φελλάχων, μιλάει και για κάποιο κεφάλαιο ή

καταρχάς από τον τίτλο που είναι αραβικός και σίγουρα αποτελεί ένα ξένισμα στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό των παροίκων, οι περισσότεροι από τους οποίους, παρότι ζούσαν πολλά χρόνια στην Αίγυπτο, δεν γνώριζαν τη γλώσσα της. Επιπλέον, για τους γνώστες της αραβικής γλώσσας αλλά και της αραβικής λογοτεχνίας είναι μια λέξη που παραπέμπει στη λογοτεχνική παράδοση της Αιγύπτου και διαγράφει μια σύζευξη της αραβικής με τη νεοελληνική λογοτεχνία. Στον πρόλογο παρατίθεται η χρονολογία πιθανότατα της ολοκλήρωσης της συλλογής, το Μάρτη του 1925 και ο τόπος πιθανότατα συγγραφής αλλά και σίγουρα διαμονής του συγγραφέα, το Ασσιούτ της Άνω Αιγύπτου. Η σύνδεση των διηγημάτων της συλλογής στηρίζεται στο περιεχόμενο των αφηγημάτων των εμπνευσμένων από τη ζωή των φελλάχων και στη μορφή της σύντομης αφήγησης, χαρακτηριστικό και αυτό των αραβικών προφορικών αφηγήσεων, των χικαγιάτ.

Τα διηγήματα αυτά φαίνεται ότι απευθύνονται και στους Έλληνες παροίκους στην Αίγυπτο, αλλά και στο ευρύτερο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, καθώς στο τέλος του βιβλίου υπάρχει Γλωσσάριο με αραβικές και ελληνοποιημένες λέξεις με τη σημασία τους, οι οποίες είναι συνήθειες και τις οποίες προφανώς γνώριζαν οι Έλληνες πάροικοι της Αιγύπτου, ακόμη κι αν δεν μιλούσαν την αραβική γλώσσα.

Η συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ* θεωρήθηκε από το σχετικό ειδικό τμήμα της Κοινωνίας των Εθνών κατά το 1925 ως ένα από τα πέντε καλύτερα βιβλία στην Αίγυπτο¹⁹. Η κριτική δέχθηκε στην Αίγυπτο και την Αθήνα θετικά τη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ* και μια σειρά άρθρων που τα αφορούν δημοσιεύθηκαν στον

έστω σελίδα του βιβλίου κάποιας ζωής. Τούτο ξεσκεπάζει μια τεχνικά κρυμμένη κακία, εκείνο φανερώνει μια παρεξηγημένη καλωσύνη, το άλλο προδίνει ένα ακοιμημένο εγωισμό, το παρακάτω βροντοφωνάει για μια αιώνια αδικία. Συναισθήματα που κι αν δείχνουν Φελλάχικη όψη, όμως φυτρώνουν σ' όλους τους τόπους και σε κάθε φυλή, παραλλαγμένα ίσως στη μορφή από ντόπιες συνθήκες, μα πάντα ίδια κι απαράλλαχτα στην ουσία». Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7.

¹⁹ «Έχει ως γνωστόν καθιερωθεί από το 1924 όπως ειδικόν τμήμα της Κοινωνίας των Εθνών εκλέγει κατ' έτος τα σπουδαιότερα βιβλία, τα οποία εξεδόθησαν εις όλον τον κόσμον και δημοσιεύη εις ιδιαίτερον τεύχος τους τίτλους, τους συγγραφείς και τους εκδότας. Διά το 1925, εις την Αίγυπτον, θεωρήθησαν ως τα καλλίτερα βιβλία της εποχής πέντε, εκ των οποίων τα τρία ελληνικά και τα τρία εκδόσεις των "Γραμμάτων". Ήτοι Χ.Α. Νομικού *Ανατολή και Ισλάμ*, Κ. Τσαγκαράδα *Χικαγιάτ* και Μυρτιώτισσας *Κίτρινες Φλόγες*. Η διάκρισις λίαν τιμητική διά τα "Γράμματα" και τα ελληνικά γράμματα εν γένει». Βλ. εφ. *Εφημερίς*, 23-1-1928 και αντίστοιχο άρθρο στην εφ. *Σφινξ*, 22-1-1928.

ημερήσιο και περιοδικό Τύπο²⁰. Σε επιστολή του ο Άλκης Θρύλος γράφει: «Πολύ επαινετικά για το βιβλίο σας <Χικαγιάτ> είχε γράψει, νομίζω, κι ο κ. Μπαστιάς, αλλά δε θυμούμαι ούτε πού ούτε πότε. Δεν το είδατε κι αυτό; Γενικά έχω την εντύπωση πως η κριτική είταν πολύ ευνοϊκή και σε προφορικές ομιλίες πάντα αναφέρεται το έργο σας με πολλές ελπίδες για τη μελλοντική σας εξέλιξη. Τα διηγήματά σας ζωγραφίζουν με τόσο ζωηρό χρώμα μερικά τοπικά ήθη κ' έθιμα και σύγχρονα και δεν περιορίζεστε στην εξωτερική περιγραφή, συλλαμβάνετε την καθολικότητα μέσα στο ιδιόρρυθμο, δίνετε νόημα, περιεχόμενο στην ηθογραφία. Μ' αυτό το πνεύμα είναι γραμμένο το δικό μου τουλάχιστο σημείωμα»²¹.

Παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τα κριτικά άρθρα που δημοσιεύθηκαν. Στο προαναφερόμενο από τον Άλκη Θρύλο δημοσίευσμά του για τα *Χικαγιάτ* γράφει: «Από τους πρώτους ο Θεοτόκης άρχισε να παρουσιάζει μέσα στο πλαίσιο της ηθογραφίας ανθρώπους ζωντανότερους και ψυχολογημένους. Τέτοιες εξελιγμένες ηθογραφίες μας δίνει και το βιβλίο του κ. Τσαγκαράδα. Μας ζωγραφίζει τα συχνά παράδοξα για μας ήθη και τη ζωή του αιγυπτιακού λαού, αλλά κατορθώνει ό,τι επεζήτησε, όπως το λέει στον πρόλογό του, τα διηγήματά του να μην προκαλούν μόνον το ενδιαφέρον της αποκάλυψης ενός κόσμου άγνωστου και καινούργιου για μας, αλλά να περιέχουν και κάτι πολύ πιο πλατιά ανθρώπινο· κατορθώνει εμφανίζοντας ανθρώπους και όχι τύπους να μας μεταδώσει ζωηρά τις χαρές, τις αγωνίες, τα πρωτόγονα πάθη ενός λαού που ζει μέσα στο φως πιεσμένος σύγχρονα από όλο το αλύγιστο κάποιων αυστηρών θρησκευτικών νόμων, απ' όλο το βάρος μιας παράδοσης που δεν άρχισε ακόμα ούτε να διανοήται την αποτίναξη του ζυγού της. [...] Ο κ. Τσαγκαράδας διηγείται εντελώς αντικειμενικά· όμως ακριβώς γιατί κατορθώνει να μας παρουσιάσει ανθρώπους ζωντανούς που ζούμε τη ζωή τους, μας μεταδίνει τη συγκίνηση που θα του προκάλεσε η θέα μιας ζωής τόσο λίγο εξελιγμένης και γι' αυτό τόσο φυλακισμένης, τη διάθεση που βέβαια θα αισθάνθηκε να ξυπνήσει κάποιες άλλες αντιλήψεις μέσα στις περιορισμένες αυτές ψυχές. Τα διηγήματά του για όποιον διακρίνει κι' αισθάνεται βαθύτερα από την επιφάνεια έχουν κάτι το πραγματικά επαναστατικό.[...]»²². Ο Γ. Αρβανιτάκης γράφει στον *Ταχυδρόμο*

²⁰ Βλ. σχετικά περισσότερα στοιχεία για τα κριτικά δημοσιεύματα στην «Κριτικογραφία, Δημοσιεύματα, Αναφορές στο έργο και την προσωπικότητα του Κώστα Τσαγκαράδα» της παρούσας διατριβής.

²¹ Βλ. επιστολή Άλκη Θρύλου προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αθήνα 15-4-1926.

²² Βλ. Άλκης Θρύλος, «Νέα βιβλία. Χικαγιάτ, διηγήματα Κ. Τσαγκαράδα, εφ. *Εσπέρα* Αθηνών, 18-12-1925, σ. 1.

της Αιγύπτου σχετικά με τα *Χικαγιάτ*: «Ο Αρτίν και ο Παπάζογλη μας έδωκαν αραβικά διηγήματα κυκλοφορούντα μεταξύ του λαού. Είνε μεταφράσεις ή αποδόσεις λαϊκού υλικού ετοιμού. Ο Μπαρέιγ μας έδειξε πολύ πιστά την ζών των περιηγητών και των ευρωπαϊζόντων εφφέντηδων, η κ. Ιβραί (γαλλίς, σύζυγος, νομίζω, Αιγυπτίου υπουργού), έγραψε μυθιστορήματα με αιγυπτιακήν υπόθεσιν, τα οποία όμως δεν θα έχαναν αν άλλαζαν σκηνή. Εξ όσων λοιπόν γνωρίζω μόνον ο Κώστας Τσαγκαράδας λογογράφος και έμπορος στο Ασσιούτ της Άνω Αιγύπτου, τόλμησε με πολλήν επιτυχίαν να μας γράψη διηγήματα δικά του, συντομώτατα, με σκηνή το χωριό και το χωράφι ή την έρημο της Αιγύπτου, με πρόσωπα ιθαγενή σημερινά, με ιδέες και πράξεις της εποχής μας, ζωντανές εις τα οποία βλέπεις τον Φελλάχο και την Φελλαχίνα, τον βεδουίνο και την βεδουίνα όπως είνε πραγματική η ζωή των, η ψυχή των, η δράσι των. [...] Αληθινά ο Τσαγκαράδας είνε ξεχωριστός στο είδος αυτό μεταξύ όλων που ξέρω εγώ τουλάχιστον»²³. Ο Μήτσος Ευαγγέλου γράφει για τα *Χικαγιάτ*: «[...] Συγκρίνοντας κανείς τα *Χικαγιάτ* με την παληότερή του εργασία δεν μπορεί παρά να μείνη ικανοποιημένος. Η εξέλιξή του είνε φανερή. Φραστικά και γλωσσολογικά βρίσκουμε σημαντικά πράγματα και στην πλοκή μα προπάντων στην εύρεση των θεμάτων του η πρόοδος καταπλήσσει. Για μια εποχή ο Τσαγκαράδας είχε λησμονηθή. Τα δημοσιευμένα του στο *Σεράπιο* δεν κατώρθωναν να κρατούν ζωηρή την ανάμνησή του. Επακολούθησε μια σειρά ετών σιωπής. Για όλους αυτό σήμαινε θάνατο. Όχι όμως και για τον ίδιο που μυστικά προπαρασκευάζοταν τελειοποιούμενος. [...] Μ' όλο που στα διηγήματα αυτά πετυχαίνει την αρτιότητα δεν είνε ο επίλογος της τέχνης του. [...]»²⁴. Ο Κ.Δ. Μακρής γράφει σχετικά: «Εμείς σ' αυτά θα είχαμε να προσθέσουμε πως ακριβώς η ξενική αυτή όψη μας κάνει συγκρίνοντας να βλέπουμε καθαρότερα και πως ακόμα η όψη αυτή, τυχαίνουσα πλέον πρωτογενής, είνε μια ευκαιρία για βαθύτερη μελέτη της ανθρώπινης φύσης. Και αυτό ακριβώς κάνει και ο κ. Τσαγκαράδας, ο οποίος παρατηρητικός από ιδιοσυγκρασία, στην πάλη της ζωής και των αισθημάτων ένοιωσε την ανάγκη να ζητάη το γιατί της διαγωγής των ανθρώπων και στο τέλος παραδέχθηκε πως η ανθρώπινη φύσις δεν παραβιάζεται ατιμωρητεί, ο δε πολιτισμός μας είνε επιφανειακός, ψεύτικος και αποτυγχάνει όταν προσπαθή να εκβιάση τη φύση, επιτυγχάνοντας μόνον την διαστρέβλωση. [...] Ψυχολογεί βαθειά τους τύπους του, ανατέμνοντας τα συναισθήματά τους και έτσι μας τους παρουσιάζει ζωντανούς και

²³ Βλ. Γ. Αρβανιτάκης, «Βιβλιογραφία. Χικαγιάτ», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 3-9-1925.

²⁴ Βλ. Μήτσος Ευαγγέλου, «Τα Χικαγιάτ», εφ. *Ισις*, 20-6-1925.

πραγματικούς, χωρίς να καταφεύγει με ορθολογιστική επιχειρηματολογία στη σοφιστεία της πιθανοφανείας, για να παρασύρει στη δική του αντίληψη τον αναγνώστη. Η υπόθεση των διηγημάτων του απλή, εξελίσσεται αβίαστη σε παραστατική περιγραφή, συνοδευόμενη από γλαφυρές ποιητικές εικόνες. Το λεκτικό του, σαφές και καθαρό, έχει έκφραση ποιητική, το δε ύφος του αφηγηματικό χρωματίζεται με εναλλαγές του ρυθμού στον τονισμό των λέξεων. Γενικά η ποιητική του διάθεση διαφαίνεται στην εκδήλωση του αισθήματος. Τέλος, από γλωσσικής απόψεως έχουμε να παρατηρήσουμε πως ο κ. Τσαγκαράδας γράφει σε μια δημοτική γλώσσα πολύ περιποιημένη, υπερβολικά ίσως δουλεμένη αλλά τελείως ξεκαθαρισμένη»²⁵. Σε ένα άλλο κριτικό δημοσίευμα επισημαίνεται: «[...] Ο Κώστας Τσαγκαράδας είναι από τους ολίγιστους, ίνα μη είπωμεν ο μόνος, όστις μελετήσας εκ του σύνεγγυς τον βίον των Αιγυπτίων χωρικών, τα ήθη και τα έθιμά των, τους μύθους και τας παραδόσεις των, κατώρθωσε να μας δώση πιστήν αυτών απεικόνισιν εις τα *Χικαγιάτ* του, τα οποία εμφανίζονται μεν ως αραβικά διηγήματα, δύνανται όμως να θεωρηθώσιν ως ελληνικά δημιουργήματα, άξια πάσης εκτιμήσεως»²⁶.

Τη θετική κρίση του εκφράζει με επιστολή του και ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος: «[...] Εύρομεν δε εν αυταίς <*Χικαγιάτ* και *Ναμπία*> την εκδήλωσιν ταλάντου φιλολογικού, το οποίον εδικαιούτο εις πολλαπλασιασμόν και δη επί θεμάτων εκ της ζωής του αιγυπτιακού λαού την οποίαν υμείς μεν τόσον καλώς γνωρίζετε, το δε πολύ των Ελλήνων ή εντελώς αγνοεί ή μετρίως γνωρίζει»²⁷.

Η συλλογή *Σαϊτιανά Δειλινά* αποτελείται από επτά διηγήματα. Για τη συλλογή *Σαϊτιανά Δειλινά* δεν διαθέτουμε άλλα γραμματολογικά στοιχεία εκτός από το χρόνο δημοσίευσης –που πιθανόν συμπίπτει ή συγκλίνει με το χρόνο συγγραφής- των επιμέρους διηγημάτων. Το εξωλογοτεχνικό στοιχείο του τίτλου, που παραπέμπει στη χρονική στιγμή του δειλινού, σε συνάρτηση πάντα και με τον κοινό τόπο όπου διαδραματίζονται τα αφηγήματα, συνδέει σε μια συλλογή αυτά τα διηγήματα. Το δειλινό είναι κατά κύριο λόγο η ώρα κατά την οποία συμβαίνουν οι σημαντικότερες για την πλοκή εξελίξεις και λαμβάνονται οι σημαντικότερες από τα πρόσωπα αποφάσεις.

²⁵ Βλ. Κ.Δ. Μακρής, «Κριτικά Σημειώματα. Χικαγιάτ», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 27-5-1925.

²⁶ Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 23-5-1925.

²⁷ Βλ. επιστολή Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελετίου προς Κώστα Τσαγκαράδα, αρ. 460, Αλεξάνδρεια 28-2-1934.

Όπως και να έχει όμως, ο Τσαγκαράδας μέσα σε αυτές τις δύο συλλογές διηγημάτων δομεί μια εικόνα του Αιγυπτίου περισσότερο οικεία, ανθρώπινη, ευαίσθητη, διαφορετική από αυτήν που επέβαλλε ο κανόνας και η νοοτροπία των Ελλήνων αλλά και των άλλων ξένων παροίκων στην Αίγυπτο. Αυτή η εικόνα μας ενδιαφέρει εξαιρετικά σήμερα όχι τόσο ως στοιχείο ιδεολογικό αυτής της εποχής και αυτής της παροικίας των Ελλήνων, αλλά γιατί εγκαινίασε μια διαφορετική μυθοπλαστική προοπτική, μαζί με άλλες δειλές και αφανέστες εκφράσεις, σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια, όπου έζησαν οι Έλληνες έξω από τη μητρόπολή τους, αφήνοντας τη σφραγίδα αυτής της ιστορικής, πολιτισμικής και λογοτεχνικής συγκυρίας.

Στη συλλογή διηγημάτων *Ξενητεμμένοι*, που αποτελείται από πέντε διηγήματα, τα οποία είναι δημοσιευμένα από το 1910 έως 1928 σε διάφορα περιοδικά, ο Τσαγκαράδας εμμένει στον τόπο και το χρόνο που διαδραματίζεται η δράση και των άλλων αφηγημάτων του. Είναι η Αίγυπτος που ζει, η νεότερη, η σύγχρονη Αίγυπτος, ένας από τους τόπους διασποράς των Ελλήνων. Το πλαίσιο εξακολουθεί να έχει το ηθογραφικό αυτό φολκλόρ της Αιγύπτου, αλλά τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα δεν είναι πλέον οι ιθαγενείς της Αιγύπτου, αλλά οι Έλληνες ξενιτεμένοι στην Αίγυπτο. Δεν πρόκειται για τους πλούσιους Έλληνες της διασποράς, τους ευεργέτες της γενέτειράς τους, αλλά για τους φτωχούς παροίκους, τους κατατρεγμένους, τους ξένους σε μια άλλη χώρα, τους ξενιτεμένους. Είναι εικόνες που προκαλούν το ξένισμα στους Έλληνες της μητρόπολης, οι οποίοι είχαν μια πιο ιδανική εικόνα για τους Έλληνες παροίκους. Και αυτά τα διηγήματα ανήκουν στο ρεαλισμό και απεικονίζουν με νατουραλιστικό τρόπο τη σκληρή ζωή των ξενιτεμένων μακριά από την πατρίδα τους²⁸.

²⁸ «Ένας Ξενητευμένος, υποτίθεται πως ξενιτεύεται όχι για να γνωρίσει την ευμάθεια και αφήσει από την άλλη το κουφάρι του στον ξένο τόπο, αλλά για ν' αποκτήσει υλικά μέσα που θα καλλιτερεύσουν τους βιωτικούς όρους σαν επιστρέψει στη γενέθλιο γη. Όλα τα δημοτικά τραγούδια εύχονται και ψάλλουν την ευτυχισμένη στιγμή του γυρισμού». Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας*, ό.π., σ. 69-70.

3. Το ρομάντζο – η νουβέλα

Το ρομάντζο *Ναμπία* είναι το πρώτο ολοκληρωμένο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα που εκδίδεται. Έχουν προηγηθεί μόνο δημοσιεύσεις διηγημάτων του και άρθρων του στον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο. Η *Ναμπία* εκδίδεται το 1924 από τον εκδοτικό οίκο «Γράμματα» της Αλεξάνδρειας, του οποίου οι εκδόσεις αποτελούν σταθμό στην εκδοτική δραστηριότητα του ελληνισμού -όχι μόνο της Αιγύπτου- και σημείο αναφοράς για τη μετέπειτα ανάπτυξη, γύρω από αυτόν, λογοτεχνικού περιοδικού και πνευματικής δραστηριότητας.

Η *Ναμπία* μεταφράστηκε και εκδόθηκε στην αραβική γλώσσα το 1954 και είναι το πρώτο και το μόνο αφήγημα Έλληνα της Αιγύπτου που μεταφράστηκε στα αραβικά²⁹. Η μετάφραση έγινε από τον Αιγύπτιο φίλο του Κώστα Τσαγκαράδα Abdelsamieh el Masri με τη βοήθεια και του ιδίου του Τσαγκαράδα και εκδόθηκε από το τυπογραφείο του Galli Abedh³⁰.

Η *Ναμπία* μεταφράζεται από τον ίδιο τον Τσαγκαράδα στα αγγλικά το 1943, και είναι αφιερωμένη στο British Institute of Assiout ως δείγμα ευγνωμοσύνης και εκτίμησης για την προσφορά του στην πνευματική εξέλιξη του Ασσιούτ³¹. Ο ίδιος αποστέλλει σε τρεις βιβλιοθήκες χειρόγραφο αντίτυπο της αγγλικής μετάφρασης της *Ναμπία*, ενώ το 1945 στέλνει ένα στο Τμήμα Εκδόσεων της Βρετανικής Πρεσβείας του Καΐρου μαζί με τα έργα του *The History of Women* και *The History of English*

²⁹ Βλ. Μαν. Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική Ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, ό.π., σ. 669 και, επίσης, «Τσαγκαράδας Κώστας», λήμμα στη *Βιογραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων Λογοτεχνών*, Δ.Π. Κωστελένος (επιμ.), τ. 4^{ος}, Αθήνα, εκδ. Παγουλάτου, σ. 242.

³⁰ Τη *Ναμπία* στην Αραβική ο Τσαγκαράδας, αναχωρώντας οριστικά για την Ελλάδα, την αποστέλλει στον πρόεδρο Naser: «[...] Είμαι επίσης περίεργος να μάθω εάν έφθασε στο Ταχυδρομείο Ασσιούτ σχετική ειδοποίηση του αγαπημένου Προέδρου κ. Nasser ότι παρελήφθη το προς Αυτόν σταλέν βιβλίο μου *Nabia Adrah Assiout* προ της αναχωρήσεώς μου επί τη ευκαιρία του ταξιδιού του στην Ελλάδα». Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς τον κουνιάδο του Ντίνο Πύργο που διαμένει στο Ασσιούτ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1960.

³¹ «Με το άνοιγμα του πολέμου και τη λιγότευση της δουλειάς καταπιάστηκα στο γράψιμο κ' ετοιμάσα ως τώρα δύο βιβλία με τέλεια διαφορετική ύλη που πιάνουν –μη τρομάξης- κάπου 1200 σελίδες. Παίζοντας μετάφρασα ακόμη τη *Ναμπία* στ' Αγγλικά και την έστειλα χειρόγραφο σε τρεις μεγάλες δημόσιες βιβλιοθήκες [...]». Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Μήτσο Ευαγγέλου, Ασσιούτ 31-5-1943.

Literature, προκειμένου να εκδοθούν, αλλά τελικά κανένα από τα έργα δεν εκδίδεται³².

Το έργο εντάσσεται στο ρεαλιστικό πλαίσιο γραφής της εποχής του, διαθέτοντας, ωστόσο, μια σειρά στοιχείων που είναι κατάλοιπα των μυθιστοριών. Η *Ναμπία*, όνομα αραβικό γυναικείο, τιτλοφορείται από το συγγραφέα της ως ρομάντζο ασιουτιανό, δίνοντας βαρύτητα από τη μια στα στοιχεία της μυθιστορίας που μεταχειρίστηκε και από την άλλη στη θεματική που επέλεξε. Τα στοιχεία που δανείζεται από τις νεοελληνικές μυθιστορίες³³ συναρμολογούνται με αυτά της πεζογραφίας της εποχής του και της λίγο προγενέστερης. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας της ερωτικής περιπέτειας προσλαμβάνει διδακτικό και κοινωνικό χαρακτήρα εμπλέκοντας ευρύτερους κοινωνικούς προβληματισμούς. Η σύνδεση αυτών των διαφορετικών στοιχείων θέλγει περισσότερο το αναγνωστικό κοινό που, από τη μια, είναι ευαισθητοποιημένο στα κοινωνικά προβλήματα και, από την άλλη, αρέσκεται στην τέρψη μιας ερωτικής αφήγησης. Ένα κράμα, λοιπόν, διαφορετικών στοιχείων, ρευμάτων και τάσεων αποτελεί το ρομάντζο του Τσαγκαράδα *Ναμπία*.

Το έργο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Ξαγόρεμμα» αποτελεί μια εγκιβωτισμένη αφήγηση. Οι επιδράσεις του Τσαγκαράδα από τις ανατολίτικες λαϊκές διηγήσεις είναι εμφανείς όχι μόνο στις συλλογές *Χικαγιάτ* –όπου απερίφραστα κατονομάζονται- και *Σαϊτιανά Δειλινά*, αλλά διαπερνούν και το υπόλοιπο λογοτεχνικό του έργο με διάφορους τρόπους, όπως τον προκειμένο. Η ανατολίτικη μορφική παράδοση της «διήγησης-πλαισίου» και των εγκιβωτισμένων σε αυτή ιστοριών συναντάται στην προσωπική διδακτική, ρεαλιστική και ερωτική μυθιστορία αυτής της εποχής και ο Τσαγκαράδας ακολουθεί τον κανόνα και τις

³² «The Ministry of Information have returned to us your two books “The History of Women” and the “Maid of Assiout” saying that they regret they are not able to use these books for their publications. [...] As regards your “History of English Literature”, the Ministry would like you to contact the Editor of “Aera” direct. Would you kindly do so and mention that you are doing so at my request”». Βλ. Επιστολή από τον R.T. Landale (Major, British Embassy, Publicity Section) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Cairo, 15-10-1945.

³³ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», στον τόμο *Από τον Λεάνδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Ηράκλειο, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²1999, σ. 15.

ιδιαίτερες επιδράσεις που ασκούνται στο πολιτισμικό πλαίσιο που ζει³⁴. Τα ιστορικά γεγονότα στο τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «Γιάχια ελ Ουάταν», πλεγμένα πάνω στον καμβά της ερωτικής ιστορίας που συνδέει δομικά το έργο, προσδίδουν στο αφήγημα το ρεαλισμό της αποτύπωσης της ιστορικής συγκυρίας. Ζητήματα όπως η πατρίδα, ο εθνικισμός, τα σχετικά γεγονότα του 1919 στην Αίγυπτο, αλλά και η θέση της γυναίκας στην κοινωνία και η αναγνώριση των δικαιωμάτων και της αξίας της, οι κοινωνικές τάξεις και η πάλη τους δίνουν το στίγμα του ρεαλισμού, των κοινωνικών και πολιτικών προβληματισμών. Ο χώρος και ο χρόνος όπου διαδραματίζεται η ιστορία είναι η σύγχρονη Αίγυπτος και τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που αποδίδονται μυθοπλαστικά μέσα από την αφήγηση μόλις έχουν καταλαγιάσει.

Τα πρόσωπα του αφηγήματος είναι αποκλειστικά αιγυπτιακά, προερχόμενα από διάφορες κοινωνικές τάξεις, και μέσα από αυτά απεικονίζεται με ρεαλιστικό τρόπο η κοινωνική διαστρωμάτωση της αιγυπτιακής κοινωνίας. Εκείνο όμως που πρωταγωνιστεί είναι γυναικείο. Ο Τσαγκαράδας αρέσκεται να πλάθει γυναικείους χαρακτήρες τόσο στα διηγήματά του όσο και στην παρούσα νουβέλα. Οι γυναίκες παίζουν στο έργο του Τσαγκαράδα καταλυτικό ρόλο. Οι συγγραφείς του ρεαλισμού, γενικότερα, ενδιαφέρθηκαν για τις γυναίκες ως μυθιστορηματικά πρόσωπα, γιατί μέσα από αυτές εκφράζονταν με διαυγέστερο και ίσως πιο δημιουργικό τρόπο η ανελευθερία, η αλλοτρίωση, αλλά και άλλα προβλήματα ως φαινόμενα της υπαίθρου³⁵.

Στη *Ναμπία* μεγάλη βαρύτητα έχει και η πλοκή και η δράση, όπως στα ρομάντζα/τις μυθιστορίες. Ωστόσο, δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον η διαγραφή των χαρακτήρων που μέσα από τις δοκιμασίες και το χρόνο εξελίσσονται. Η διαγραφή των χαρακτήρων σε εσωτερικό επίπεδο και η μεταβολή της ψυχοσύνθεσης των προσώπων είναι στοιχεία που ανήκουν στο μυθιστόρημα ως είδος και αποτελούν λόγους για τους οποίους η *Ναμπία*, παρά την επισήμανση του συγγραφέα της, δεν είναι απλά ρομάντζο/μυθιστορία. Γι' αυτό επιλέγουμε να εντάξουμε το εν λόγω έργο του Κώστα Τσαγκαράδα στην κατηγορία «Νουβέλα» δίνοντας βαρύτητα σε ένα πιο ξεκάθαρο ζήτημα, αυτό της έκτασης του αφηγήματος, και λιγότερο στην τεχντροπία

³⁴ Βλ. σχετικά, Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οθωμανικά συμφραζόμενα της ελληνικής έντυπης πεζογραφίας. Από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο ως τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη», ό.π., σ. 80.

³⁵ Henri Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μτφρ. Μαρίνα Καραμάνου, εκδ. Πατάκη, 2001, σ. 163.

και τα ρεύματα που το επηρεάζουν και στα οποία δεν μπορούμε να το κατηγοριοποιήσουμε με απόλυτο και μονοδιάστατο τρόπο.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας με την έκδοση του πρώτου του αυτού βιβλίου δέχεται πολλές κριτικές από τον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο –τις οποίες ο ίδιος αναμένει³⁶- κατά κανόνα θετικές, που όμως επισημαίνουν και τις αδυναμίες του έργου του³⁷. Στον *Ταχυδρόμο* της Αλεξάνδρειας δημοσιεύεται σχετικό κριτικό σημείωμα: «Ο κ. Τσαγκαράδας μου φαίνεται πως είναι ο πρώτος Έλληνα που κάνει τέτοιου είδους διανοητική εργασία σχετική με τους Αιγυπτίους και γι' αυτό ακόμα περισσότερο είναι άξιος συγχαρητηρίων. Οι ελλείψεις του βιβλίου είναι φυσικά αρκετά, προ πάντων στο πρώτο μέρος, που νομίζει κανείς ότι μπήκε εκεί για να αυξήσει τον όγκον του, και που αν έλειπε θάταν καλλίτερα. Το αβίαστο όμως λεκτικό του, η δεξιοτεχνία των λεπτών σκηνών και η περιγραφική δύναμις, προ πάντων η σχετική με τας ταραχάς του Εσωτερικού κατά το 1919 που είναι τόσο ζωντανές ώστε να δείχνουν ότι ο συγγραφέας τας έχει ζήσει εντατικά, είναι προσόντα ικανά να σκεπάσουν κάθε έλλειψη και να κρατήσουν αδιάπτωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. [...] Παρ' ολίγον να ξεχάσω να αναφέρω δυο μεγάλα προσόντα της *Ναμπίας*, την απλότητα και την διαύγεια, πράγματα δυστυχώς αρκετά σπάνια στην σύγχρονη Ελληνική διηγηματογραφία»³⁸. Και στην εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου δημοσιεύεται για τη *Ναμπία* κριτική από το λογοτέχνη Τάκη Σαρακινό: «Η αφήγησή του τρέχει στρωτή κι' αν έλειπαν ελάχιστες αβλεψίες στη γλώσσα που μαρτυρούν νευρική ελαττώουσα την προσοχή, η αφήγησή του θα είταν από τις καλύτερες της σύγχρονης πεζογραφίας. Χώρια όμως από το ταλέντο της αφήγησης, ταλέντο

³⁶ «Και τώρα άκουσε και το άλλο και μην τρομάξεις ... Σε λίγες βδομάδες βγαίνει το πρώτο ανέκδοτο βιβλίο μου, το πρώτο μου ρομάντζο! [...] Ναι χρειάζεται κουράγιο να έρχομαι από τη πλησιοχώρα του πρώτου καταρράκτη του Νείλου με απαιτήσεις να ποζάρω δίπλα στους Αθηναίους συγγραφείς. Κι όμως κάτι με σπρώχνει. Ξεύρω κι εγώ τι θα ξημερώσει η αύριο; Να, γράφω γιατί αισθάνομαι την ανάγκη να γράψω. Σε βεβαιώνω όμως, Κώστα μου, πως ως τώρα ό,τι δημοσίεψα δεν το έστειλα αυθόρμητα. Πάντα ύστερα από πολλά παρακάλια των εκδοτών. Φαίνεται όμως πως έφθασε τώρα η ώρα να δεχθώ μερικές ψυχρολουσίες της κριτικής. Αυτού θα φανεί η ψυχική μου απαντοχή». Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Κώστα Κωνσταντινίδη (Πέτρο Μάγνη), Ασσιούτ 25-1-1924.

³⁷ Για τις κριτικές του έργου *Ναμπία* βλ. εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου*, 16-5-1924, εφ. *Σφιγξ*, 1-6-1924, εφ. *Τηλέγραφος*, 21-5-1924, εφ. *Επιθεώρησις*, 24-5-1924, εφ. *Εφημερίς*, 24-5-1924, εφ. *Σινεμά*, 12-4-1924 καθώς και περισσότερες παραπομπές σε κριτικές στο «Κριτικογραφία, Δημοσιεύματα, Αναφορές στο έργο και την προσωπικότητα του Κώστα Τσαγκαράδα», στην παρούσα διατριβή.

³⁸ Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου*, 22-5-1924.

εξαιρετικά εξελεγμένο, ο Τσαγκαράδας μας παρουσιάζει στη *Ναμπία* του και ζηλευτή ηθογραφική δύναμη στην περιγραφή της φελάχικης ζωής [...] που μαρτυρεί προσεχτικότερο μελετητή της. Όμως, η *Ναμπία* έχει το χάρισμα να μας υψώνει και πάνω από την ηθογραφία στη διάπλαση ενός γυναικείου χαρακτήρος για τον οποίον ασφαλώς οι οπαδοί της περιφήμου θεωρίας του Φρόυντ της “ψυχανάλυσεως” θα ήσαν κατενθουσιασμένοι. Η *Ναμπία* δεν είναι μόνο η φελλάχα κόρη που ακολουθεί τη μοίρα της. Είναι και η πρωτόγονη γυναίκα, είναι ίσως το βάθος της γυναικείας ψυχής ελευθερωμένο από την πίεση συνθηκών, κληρονομικότητας, περιβάλλοντος, διδασκαλιών κ.λπ. Η *Ναμπία* ζητάει τη χαρά και τη χαρά η ψυχή της τη βρίσκει στην ηδονή τη συντροφευμένη με την ωμορφιά. Ηδονή χωρίς την ωμορφιά είτε την ψυχική, είτε την πνευματική, είτε τη σωματική, είναι γι’ αυτήν τρομερό μαρτύριο»³⁹. Αλλά και στην *Ηπειρο* των Ιωαννίνων δημοσιεύεται κριτική για τη *Ναμπία*: «Αλλά η πνοή του βιβλίου, η ψυχή του, η σκέψις του είναι κάτι παραπάνω από την απλήν αυτήν ερωτικήν ιστορίαν και την ηθογράφησιν της Αιγυπτιακής Ασσιούτ: Η *Ναμπία* στην σκέψιν του συγγραφέως της έχει ενδυθή άφευκτα κάτι από το ανώτερον Σύμβολον της αιωνίας γυναίκας και μία πνοή “λυτρωμού” φεμινιστικού, ελευθέρου και διονυσιακού έρωτος φεύγει από τον ερωτοπαθή αλλά παιδιακίστικον χιτώνα της ώμορφης Αιγυπτίας δούλας. Θάταν υπερβολή να ισχυρισθή κανένας ότι αντικρύζει –με όλην την μυστηριώδη απορίαν του και με όλην την ακαθόριστον σημασίαν του- ένα μειδιάμα της Τζοκόντας εις τα χείλη της Ναμπίας ή μίαν σκληράν και άτεγκτον έκφρασιν της Ατλαντίδος του Μπενουά όταν η ιστορία της Ναμπίας φαίνεται πως τελειώνει –ή ξαναρχίζει- στο τέλος του βιβλίου. [...] Είναι ρωμάντζον με ψυχήν, με πνεύμα και μ’ αρχιτεκτονικήν καλλιτεχνικήν –ένα άρτιον δημιούργημα διανοουμένου λεπτά αισθανομένου συγγραφέως»⁴⁰.

Εκτός από τα λογοτεχνικά χαρίσματα ή ελαττώματα του έργου, η κριτική επεσήμανε και τη συμβολή του έργου όσον αφορά την προσέγγιση με τον αιγυπτιακό πολιτισμό. «Θεωρώ περιττό να σας πω με πόση χαρά έλαβα την αραβική μετάφραση της *Ναμπίας* σας. [...] Αισθάνθηκα κ’ εθνική περηφάνεια για την τιμή που γίνηκε από Αιγύπτιο σε Έλληνα συγγραφέα. Δεχθήτε τα θερμά μου συγχαρητήρια»⁴¹. Η κριτική επισημαίνει σχετικά με το θέμα: «[...] Θάταν μια εκδούλευσις για τον Ελληνισμό της

³⁹ Βλ. Τάκης Σαρακινός, εφ. *Θεσσαλία* Βόλου, 25-7-1927.

⁴⁰ Βλ. Γ. Πελλερέν, «Νέαι Εκδόσεις: Κώστα Τσαγκαράδα *Ναμπία*. Γράμματα-Αλεξάνδρεια-1924», *Ηπειρος* Ιωαννίνων, 8-6-1924, σ. 2.

⁴¹ Βλ. επιστολή Γ.Α. Παπουτσάκη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 30-12-1954.

Αιγύπτου, αν το βιβλίο αυτό μετεφράζετο στην Αραβική για να δικαιωθούν ακόμα περισσότερο τα λόγια του Ζαγλούλ Πασσά, σχετικώς με τον Ελληνισμό του Εσωτερικού»⁴². «Ο αληθινός ζωγράφος της αιγυπτιακής ψυχής είναι ο Τσαγκαράδας. Το βεβαιώνω ύστερα από εικοσιπέντε ετών διαμονή μου στην Αίγυπτο. Όταν το διαβάζω ξαναβρίσκομαι στην Αίγυπτο. Αισθάνομαι και την μυρωδιά του λαού και τους ιδιάζοντας ήχους της. Αυτός μπήκε στην ψυχή του Φελλάχου, του εφέντη, της αραπίνας. Ζωγραφίζει την ηθική δυστυχία και την αφελή αγαθότητα, την πονηρία και την τόλμη των ιθαγενών, τα ήθη και έθιμα, τις δεισιδαιμονίες και την διανοητικότητα του αξιοσπουδάστου τούτου λαού, όπως τον διέπλασαν ιστορικές, γεωγραφικές, οικονομικές και θρησκευτικές περιστάσεις, προ πάντων τοπογραφικές και θρησκευτικές, όλως διόλου διάφορες των άλλων μουσουλμανικών λαών και μάλιστα την στιγμήν αυτήν που περνά κρίσιμη καμπήν του πολιτισμού του. Αν ο κ. Τσαγκαράδας έγραφε γαλλιστί θα είχε μεγάλο όνομα και θα τον διάβαζαν οι Έλληνες σε κακόζηλες μεταφράσεις, ενώ τώρα δεν ξεύρω αν στην ίδια έκτασιν διαβάζεται η ωραία του γλωσσική διατύπωσι»⁴³. Αν δεν επιτυγχάνεται η προσέγγιση, σίγουρα επιτυγχάνεται η αναγνώριση του αραβικού πολιτισμού: «[...] Η αφήγησις προχωρεί γοργή και το ενδιαφέρον κρατείται αδιάπτωτο. Εκεί που έχω αμφιβολίες είναι οι ομιλίες των απλών γυναικών και της Ναμπίας. Υποψιάζομαι πως τες έχει κάμει πολύ διανοητικές ο συγγραφεύς ενώ είναι αγράμματες. Ίσως όμως και να έχω λάθος, γιατί ο αραβικός λαός έχει φυσικό του να μεταχειρίζεται λαϊκής φιλοσοφίας σκέψεις και έκφραση στην κουβέντα του. Όσως όμως κι' αν έχει το πράγμα, εδώ τουλάχιστον ασφαλώς δε θα μιλούσαν έτσι τα πρόσωπα του ρομάντζου του κ. Τσαγκαράδα»⁴⁴. Ο Τσαγκαράδας ανακηρύσσεται από την κριτική σε εθνικό ποιητή των Αιγυπτίων: «Δεν θα λησμονήσω τα βιβλία σου που μου έστειλες παλιότερα και για τα οποία δίκαια οι Αιγύπτιοι σε θεωρούν εθνικό τους ποιητή, αφού τόσο ζωντανά περιέγραψες την ζωήν τους στα υπέροχα, πραγματικά, έργα σου, που έχω στο σπήτι μου»⁴⁵.

⁴² Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου*, 22-5-1924.

⁴³ Βλ. Γ. Αρβ. (Γιώργος Αρβανίτης), εφ. *Ελεύθερον Βήμα* Αθηνών, 21-7-1924.

⁴⁴ Βλ. Τάκης Σαρακινός, εφ. *Θεσσαλία* Βόλου, 25-7-1927.

⁴⁵ Βλ. επιστολή Θωμά Παπακωνσταντίνου (Θωμά Βινικίου) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αθήναι 11-7-1947.

4. Το μυθιστόρημα

Το μυθιστόρημα του Κώστα Τσαγκαράδα *Ένας Απόγονος Μαμελούκων* γράφεται από το 1942, όπως δηλώνει ο ίδιος. Το 1946 είναι ένα *terminus ante quem* για τη συγγραφή του έργου, καθότι το 1946, χρονιά κατά την οποία εκδίδεται το έργο του *Τα Προβλήματα της Ξενητείας*, παρουσιάζεται στα «Βιβλία για Τύπωμα», όπου συνήθως προαναγγέλλει τα έτοιμα προς έκδοση έργα του. Το έργο όπως φαίνεται είχε ξεκινήσει με την προοπτική να αποτελέσει νουβέλα, αλλά η μεγάλη του έκταση (514 χειρόγραφες σελίδες διαστάσεων Α4) το μετέτρεψε σε μυθιστόρημα⁴⁶. Έχει ήδη το μυθιστόρημα καθιερωθεί ως το κυρίαρχο εκφραστικό είδος από την προηγούμενη δεκαετία και στα ελληνικά γράμματα⁴⁷.

Δεν υπάρχουν άλλα γραμματολογικά στοιχεία για το έργο, ούτε κάποιος πρόλογος ή άλλα παραλογοτεχνικά στοιχεία που να συνοδεύουν το ανέκδοτο χειρόγραφο. Το έργο αποτελείται από επτά κεφάλαια (I. Η Παλιά Μίνια, II. Το Ιστορικό των Λαμά, III. Συμπόσιο Διανοουμένων, IV. Αισθησιακή Περιπέτεια, V. Αλεξανδρινά Παρασκήνια, VI. Εχθρός της Κοινωνίας, VII. Δεινόν ο Πλούτος), ενώ ο τίτλος του εξωφύλλου του δεμένου σε τόμο χειρογράφου είναι στην αγγλική γλώσσα, *A Descendant of Mameluks*.

Το μυθιστόρημα του Κώστα Τσαγκαράδα φαίνεται τυπικά ολοκληρωμένο και το χειρόγραφο δίνει την εντύπωση της τελικής μορφής, παρότι το μυθιστόρημα αποτελεί περισσότερο από τα άλλα λογοτεχνικά είδη ένα είδος εν τω γίνεσθαι⁴⁸. Επίσης, το γεγονός ότι το μυθιστόρημα αυτό εντάσσεται στα έργα «για τύπωμα» που αναγγέλλει ο συγγραφέας σε κάθε καινούρια του έκδοση αποτελεί ένα δείκτη ότι το μυθιστόρημα έχει πάρει την τελική του μορφή. Βέβαια, ας επισημάνουμε ότι η διαδικασία έκδοσης σίγουρα επισύρει αλλαγές από μέρους του συγγραφέα, ενώ

⁴⁶ «Φέτος καταγίνουμαι με μια νουβέλα με τίτλο *Ένας απόγονος των Μαμελούκων* με φόντο την αγαπημένη σας Μίνια, την παλιά Μίνια και πολλά γεγονότα από την Αιγυπτιακή ιστορία και ζωή του περασμένου αιώνα. Μα αν της μέλλεται να δει το τυπογραφείο, είναι πρόωρο ό,τι κι αν πω, όσο τουλάχιστο διαρκεί ο πόλεμος». Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Θωμά Μοσχόπουλο, Ασσιούτ 28-5-1942.

⁴⁷ «Γιατί ασφαλώς το μυθιστόρημα είναι το κατ' εξοχήν λογοτεχνικό είδος του εικοστού αιώνα, το είδος που μπορεί να αποδώσει πληρέστερα από κάθε άλλο αυτήν την ορμητική, πολύμορφη και ανήσυχη εποχή που ζούμε» γράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς το 1933. Βλ. σχετικά Φώτης Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1990, σ. 98.

⁴⁸ Βλ. σχετικά György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, εκδ. Πολύτροπον, 2004, σ. 93.

επιπλέον ο χρόνος λειτουργεί θετικά προς την κατεύθυνση της ζύμωσης και της αισθητικής μορφοποίησης των βασικών προϋποθέσεων της συγγραφής⁴⁹. Λαμβάνοντας αυτά ως δεδομένα δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε ένα μη δημοσιευμένο έργο με τα κριτήρια του ολοκληρωμένου και εκδοθέντος. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι το τελευταίο αυτό λογοτεχνικό του έργο αποτελεί έκφραση «της ώριμης άνδρωσης»⁵⁰. Μια άνδρωση που πρέπει να θεαθεί όχι τόσο στο εκφραστικό και υφολογικό επίπεδο –όπως θα ανέμενε κανείς από τη σταδιακή εξέλιξη και ωρίμανση ενός λογοτέχνη- αλλά περισσότερο σε ιδεολογικό επίπεδο, όπως αυτό εκφράζεται μέσα από τα πρόσωπα και τις γνώριμες αφηγηματικές τεχνικές του Τσαγκαράδα.

Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα συνδυάζει μια σειρά στοιχείων από διάφορα είδη του νεοελληνικού μυθιστορήματος. Δεν λείπει –μεταξύ άλλων- το ιστορικό και ρομαντικό πλαίσιο από τα παλαιότερα χρόνια του ιστορικού μυθιστορήματος. Εξάλλου, η Ιστορία αποτελεί μια μεγάλη αγάπη για τον Τσαγκαράδα, την οποία επιστρατεύει στο έργο του αποζητώντας την αληθοφάνεια, τη μυθοπλαστική έμπνευση για το έργο του και τον κοινωνικό προβληματισμό για τα πολιτικά και ιστορικά τεκταινόμενα. Ο Κώστας Τσαγκαράδας δημιουργεί και πάλι το σκηνικό της ιστορίας του στον τόπο που ζει, την Αίγυπτο. Μεγάλη, λοιπόν, βαρύτητα και έκταση στο έργο του έχουν ιστορικά στοιχεία είτε της αιγυπτιακής ιστορίας –παλαιότερης και σύγχρονης- είτε της σύγχρονης ελληνικής παρουσίας στην Αίγυπτο. Το έργο διαθέτει πολλά στοιχεία χρονικού, και θα ήταν χρονικό, αν δεν ήταν έντονος και ο μυθοπλαστικός του χαρακτήρας. Πάνω και μέσα από αυτά τα ιστορικά δρώμενα που συμπλέκουν την ιστορική συνύπαρξη των Αιγυπτίων με τους Έλληνες και άλλους λαούς δημιουργεί ο Τσαγκαράδας το μυθοπλαστικό του πλαίσιο. Με τον ίδιο τρόπο η καταγωγή του πρωταγωνιστή έλκεται από διάφορες εθνικότητες, αντανακλώντας το ψηφιδωτό λαών, φυλών και εθνικοτήτων που απαρτίζουν την λίγο παλαιότερη και σύγχρονη Αίγυπτο, όπου διαδραματίζεται και η ιστορία.

⁴⁹ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, ⁵1980, σ. 9.

⁵⁰ Η «ώριμη άνδρωση» του μυθιστορήματος αναφέρεται στον κλειστό χαρακτήρα του μυθιστορηματικού κόσμου που καταργεί την αντικειμενικότητα και την υποκειμενικότητα του βιώματος. Βλ. σχετικά György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, ό.π., σ. 91-92.

Επίσης, το μυθοπλαστικό πλαίσιο είναι κυρίως αστικό, με σαφείς τους άξονες του αστικού μυθιστορήματος⁵¹. Ο πρωταγωνιστής του έργου είναι μεγαλοαστός Έλληνας αλλά καταγόμενος από Μαμελούκους. Αυτό το εύρημα του Τσαγκαράδα διατηρεί τη μυθοπλαστική θεματική προτίμησή του προς το ιθαγενές στοιχείο, ακόμη κι αν αυτό μεταλλάσσεται κοινωνικά και εμπλέκεται φυλετικά. Με την προκειμένη ιστορία που υφαίνει έχει τη δυνατότητα να δώσει εικόνες των Αιγυπτίων, των Ελλήνων και της ελληνικής παροικίας, καθώς και των ξένων παροικιών. Πρόκειται για μια συνθετική εικόνα της πολυσύνθετης και πολυπολιτισμικής Αιγύπτου της εποχής του. Βέβαια, να τονιστεί ότι πρωταγωνιστεί στο μύθο η αστική και μεγαλοαστική τάξη της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου -όσο κι αν υπονομεύεται από το μύθο που περιπαίζει και διακωμωδεί το κοινωνικό αυτό κατεστημένο- με τον ίδιο τρόπο που πρωταγωνιστεί η κοσμοπολιτική Αλεξάνδρεια στην αστική ζωή της Αιγύπτου. Η στροφή αυτή προς τα θέματα της ελληνικής παροικίας γίνεται σε μια εποχή όπου τον απασχολεί έντονα το θέμα της παρουσίας και συνέχειας του ελληνισμού στην Αίγυπτο, το ζήτημα της επιστροφής των Ελλήνων στην γενέτειρα, ζητήματα που πραγματεύεται διεξοδικά λίγο αργότερα με *Τα Προβλήματα της Ξενητείας*.

Ο μύθος συνολικά διαθέτει πολλά στοιχεία σαρκασμού και ειρωνείας, στάση την οποία κρατά και ο αφηγητής-συγγραφέας συχνά απέναντι σε πρόσωπα και καταστάσεις του έργου του. Έντονη είναι η κριτική που ασκείται από τον αφηγητή-συγγραφέα στα ήθη, τη νοοτροπία, την υποκρισία, την αφέλεια, την ελαφρότητα και τη μεγαλομανία της ελληνικής παροικίας, τόσο μέσα από το μύθο και την πλοκή του και τη στάση του πρωταγωνιστή του όσο και μέσα από τις γνώριμες για τον Τσαγκαράδα τεχνικές των σχολίων και των παρεμβάσεων του αφηγητή. Το μυθιστόρημα αυτό εντάσσεται στα έργα του ρεαλισμού με αρκετά στοιχεία ρομαντισμού και μυθιστορίας.

Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα προάγει, επίσης, έναν αφηρημένο ιδεαλισμό με το κύριο πρόσωπο να είναι μοναχικό και να αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της πράξης. Σε αυτή τη μυθιστορηματική μορφή, την οποία εκφράζει το εν λόγω έργο, υποβόσκει και κάποια διδακτική διάσταση που στηρίζεται στην εν πολλοίς υποχώρηση των ιδανικών του κεντρικού προσώπου, αλλά και στη συνειδητοποίηση της διάστασης εσωτερικότητας του κόσμου, όπως εκφράζεται και μέσα από την

⁵¹ Βλ. περισσότερα σχετικά Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα. Ιστορία και κριτική*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, ⁵1980, σ. 215 κ.ε.

κατάσταση μοναχικότητας και καρτερίας του ήρωα⁵², στοιχεία που προσιδιάζουν στο ρομαντισμό. Όμως και μια σειρά άλλων χαρακτηριστικών που ξεπερνούν τα όρια της μυθοπλαστικής λογοτεχνίας, όπως η φιλοσοφική πραγματεία και το ηθολογικό κήρυγμα, είναι χαρακτηριστικά του εν λόγω μυθιστορήματος που αποτελεί κι αυτό ένα έργο εν τω γίνεσθαι⁵³.

Ο Τσαγκαράδας θα αφήσει και αυτό το έργο του ανέκδοτο προκρίνοντας να εκδοθούν τα έργα του *Τα Προβλήματα της Ξενητείας*, *Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ* και *Μωχάμετ Ναγκίπ*. Αντιλαμβανόμαστε ότι αυτό που βαραίνει στον Τσαγκαράδα είναι η πολιτική του υπόσταση, η αγάπη του για τον πολιτισμό της Αιγύπτου και η προσπάθειά του να μεταδώσει τη γνώση και την αγάπη γι' αυτόν μέσω του έργου του. Οι συλλογές διηγημάτων –από τα οποία τα περισσότερα έχουν μεμονωμένα εκδοθεί– καθώς και το μυθιστόρημά του θα παραμείνουν έως το τέλος της ζωής του –και έως σήμερα– ανέκδοτα.

⁵² Βλ. σχετικά György Lukács, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, ό.π., σ. 181 κ.ε.

⁵³ Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Έπος και Μυθιστόρημα*, εκδ. Πόλις, 22005, σ. 74 κ.ε.

5. Η ποίηση

Τα ποιήματα του Κώστα Τσαγκαράδα είναι σχετικά λίγα και από τη θεματική, τη γλώσσα, το ύφος μπορούμε να τα θεωρήσουμε λογοτεχνικά πρωτόλεια και να τα εντάξουμε στο ξεκίνημα της λογοτεχνικής και συγγραφικής του πορείας. Μπορούν ίσως να χρονολογηθούν από το 1906 έως το 1910, περίοδο κατά την οποία ο νεαρός Τσαγκαράδας, ορφανός από πατέρα, αναλαμβάνει τα οικογενειακά βάρη και ζει στην Αλεξάνδρεια μόνος, μακριά από την οικογένειά του.

Τα δεκαοχτώ αυτά ποιήματα του Τσαγκαράδα είναι πρωτότυπα, εκτός από ένα που είναι «παράφρασις εκ του Αγγλικού»⁵⁴. Είναι στο σύνολό τους ανέκδοτα, βρίσκονται συγκεντρωμένα στο προσωπικό του αρχείο και, όπως φαίνεται, δεν είχε σκοπό να τα εκδώσει. Ο Τσαγκαράδας, εξάλλου, συνήθιζε να δηλώνει την πρόθεσή του να εκδώσει κάποιο έργο του, αναγγέλλοντάς το σε κάποια από τις εκδόσεις του. Πρόκειται, λοιπόν, για προσωπική λυρική ποίηση προς ιδιωτική τέρψη και χρήση.

Η ποίηση του Τσαγκαράδα είναι λυρική, ενώ η θεματική της είναι ελληνοκεντρική και κοινωνική. Παραπέμπει στην ποίηση του 19^{ου} αι. Ο ρομαντισμός είναι διάχυτος σε όλα τα ποιήματα αυτής της περιόδου, όπως εξάλλου είναι διάχυτος και στα πεζά έργα αυτής της περιόδου (διηγήματα, ημερολόγιο). Η γλώσσα των ποιημάτων είναι η καθαρεύουσα, που χρησιμοποιεί ο Τσαγκαράδας στη νεαρή ηλικία, πριν από την εμπλοκή του με το περιοδικό *Σεράπιον*, οπότε και αρχίζει η συνειδητοποίησή του και ο αγώνας του υπέρ της δημοτικής γλώσσας.

Ο Τσαγκαράδας γνωρίζει τις τεχνικές της ποίησης, έχει ρυθμό, είναι τεχνίτης της ρίμας και αυτό το αποδεικνύει μέσα από τις πολύ καλές έμμετρες μεταφράσεις στο έργο του *Το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ*. Η ποίηση γενικότερα του Κώστα Τσαγκαράδα είναι ήσσοнос εμβέλειας, αλλά ειλικρινής.

⁵⁴ Πρόκειται για το ποίημα «Επιμελής».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

1. Τάσεις και Ρεύματα

1.1 Εισαγωγικά

Ο Τσαγκαράδας είναι ένας άνθρωπος και ένας λογοτέχνης κοινωνικοποιημένος και με την ευρεία έννοια πολιτικοποιημένος. Ένας άνθρωπος που τον απασχολούν όχι μόνο ο ιδιωτικός βίος και οι επαγγελματικές υποθέσεις. Και αυτό το έχει αποδείξει όχι μόνο με το λογοτεχνικό του έργο, μέσα στο οποίο κάποτε ο μυθοπλαστικός θεματικός άξονας πραγματεύεται κοινωνικά προβλήματα, αλλά και μέσα από τη μελέτη του *Τα Προβλήματα της Ξενητείας*, μέσα από τους αγώνες που έκανε για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, αλλά και μέσα από τη γενικότερη παροικιακή και κοινοτική του δράση. Ένας τέτοιος άνθρωπος είναι «εμβαπτισμένος», θα έλεγε κανείς, στην κοινωνία, έχει αναπτυγμένη κοινωνική συνείδηση, είναι ρεαλιστής κατ' ουσία –και όχι μόνο τέκνο του λογοτεχνικού ρεαλισμού.

Τα λογοτεχνικά κείμενα του Τσαγκαράδα είναι προϊόντα προσχώσεων και οσμώσεων και η διάκριση στοιχείων τους, παρότι εκτιμούμε ότι σε γενικές γραμμές είναι θεμιτό να γίνει, -καθότι η ειδολογική κατάταξη του λογοτεχνικού έργου λειτουργεί ως συνισταμένη πολλών άλλων, απαραίτητων για να ερευνήσουμε, αν όχι να αξιολογήσουμε το έργο του- καθίσταται κάποιες φορές δύσκολη και επισφαλής.

1.2 Ρεαλισμός

Ο Κώστας Τσαγκαράδας, γεννημένος το 1889, βρίσκεται στο τέλος της ακμής ενός πνευματικού κινήματος, του ρεαλισμού, το οποίο όμως ακόμη υπάρχει και προσφέρει πνευματικά έργα, ακόμη κι όταν η γενιά του 1930 και οι προπομποί ή οι βασικοί της εκπρόσωποι έβαζαν τη σφραγίδα τους στην ελλαδική πνευματική παραγωγή. Ο Κώστας Τσαγκαράδας βιώνει την επαρχιακή ζωή της Αιγύπτου, συμμετέχοντας όμως

στα πνευματικά της δρώμενα, και πιο συγκεκριμένα της Αλεξάνδρειας. Η Αλεξάνδρεια -με εξαίρεση την πνευματική φυσιογνωμία του Καβάφη- ακολουθεί μια πνευματική πορεία, χωρίς να κάνει την υπέρβαση που συντελείται στην Αθήνα, εφόσον δεν υπάρχουν πάντα ακμαίες οι συνθήκες (περιοδικά, θεσμικές διευθετήσεις, ανακατατάξεις στον ελλαδικό χώρο, πολιτικά γεγονότα και εθνικά ζητήματα σε εκκρεμότητα κ.ά.). Ο Τσαγκαράδας ενταγμένος σε αυτό το πνευματικό πλαίσιο είναι επηρεασμένος από το ρεαλισμό της τελευταίας φάσης –όχι της ειδυλλιακής ηθογραφίας. Δεν λείπουν από το έργο του βέβαια και ρομαντικές αποστροφές και επιδράσεις στο έργο του, που θα εξεταστούν στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Ο ρεαλισμός είναι το κίνημα που μετουσιώνει επιτυχέστερα την κοσμοθεωρία, τη βιοθεωρία και την πολιτική σκέψη του Κώστα Τσαγκαράδα. Ενός ανήσυχου πνεύματος, ενταγμένου σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, όπου οι προβληματισμοί δεν αφορούν μόνο το εγώ, ένα εγώ πολυπρόσωπο (ξένος, μετανάστης, αποικιοκράτης, νοσταλγός της πατρίδας, άρχων του τόπου κ.ά.) και γι' αυτό και εξαιρετικά συγκρουσιακό, αλλά και τον έτερο, τον Άλλο που είναι αλλοεθνής αλλά ιθαγενής, υποτελής στον αποικιοκρατισμό αλλά και στα δεινά μιας μη αναπτυγμένης κοινωνίας. Ο Τσαγκαράδας εισπράττοντας αυτή την πολυσχιδή πραγματικότητα της Αιγύπτου, καλείται να την αφηγηματοποιήσει και σε αυτό η κριτική του ματιά και η πολιτική του σκέψη θα είναι πάντα παρούσες. Ο ρεαλισμός, λοιπόν, είναι το ντύμα που ταιριάζει όχι μόνο στην εποχή του και στο χωρικό πλαίσιο που δημιουργεί, αλλά και στην ιδιοσυγκρασία του.

Τα διηγήματα από τη συλλογή *Χικαγιάτ*, μέσα από μια εξωκειμενική θεώρησή τους, όπως περιγράφονται και στον πρόλογο της συλλογής από το συγγραφέα, είναι κατά βάση ρεαλιστικής γραφής, αν και σε κάποια από αυτά υπερτερεί το ρομαντικό στοιχείο. Κυρίαρχα, λοιπόν, στα εν λόγω αφηγήματα είναι αρκετά στοιχεία της ηθογραφίας που ανήκουν στην ύστερη και ωριμότερη φάση της, η οποία εντάσσεται στο ευρύτερο πνεύμα του ρεαλισμού που επικράτησε στις δεκαετίες του 19^{ου} αι. και στις πρώτες του 20^{ου}. Τα στοιχεία αυτά επισημαίνονται σε γενικές γραμμές από το συγγραφέα στον πρόλογο και αφηγηματοποιούνται από τον αφηγητή, δημιουργώντας το ηθογραφικό και ρεαλιστικό πλαίσιο: ύπαιθρος⁵⁵, προφορική κοινωνία και

⁵⁵ «Πέρα στ' αλώνια του Αιγυπτιακού κάμπου, την εποχή του θερισμού, σαν κάθονται τα φεγγαρόλουστα βράδια σταυροπόδι οι φελλάχοι γύρω από τη φωτιά, όπου σιγοβράζει ο σκέτος καφές, πόσα χικαγιάτ δεν περνούν από στόμα σε στόμα! Στις μυστηριακές όχθες του μεγάλου ποταμού, όταν το σύθαμπο βυθίζει στη σκιά και στην ασάφεια το κάθε σχήμα ή

προφορική παράδοση⁵⁶, δεινά της κοινωνίας⁵⁷. Τα ίδια χαρακτηριστικά διαθέτει και η συλλογή διηγημάτων *Σαΐτιανά Δειλινά*⁵⁸.

Πιο συγκεκριμένα, σε ενδοκειμενικό επίπεδο η θεματική η αντλημένη από την αιγυπτιακή κοινωνία της υπαίθρου⁵⁹ και από τη λαϊκή και προφορική παράδοση της

πάνω στ' ακίνητα καΐκια από την απανεμιά, πόσα χικαγιάτ δεν ελαφρύνουν το πέρασμα της ώρας!». Βλ. τον πρόλογο του συγγραφέα «Δυο Λόγια», στον τόμο *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7.

⁵⁶ «[...] πόσα χικαγιάτ δεν περνούν από στόμα σε στόμα!». Βλ. τον πρόλογο του συγγραφέα «Δυο Λόγια», στον τόμο *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7.

⁵⁷ «Έτσι καθένα από τ' αμέτρητα χικαγιάτ, που έχουν χαραχθεί στη μνήμη των Φελλάχων, μιλάει και για κάποιο κεφάλαιο ή έστω σελίδα του βιβλίου κάποιας ζωής. Τούτο ξεσκεπάζει μια τεχνικά κρυμμένη κακία, εκείνο φανερώνει μια παρεξηγημένη καλωσύνη, το άλλο προδίνει ένα κακοθρεμμένο εγωισμό, το παρακάτω βροντοφωνάει για μια αιώνια αδικία». Βλ. τον πρόλογο του συγγραφέα «Δυο Λόγια», στον τόμο *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7.

⁵⁸ Πρόκειται για συλλογή που δεν έχει εκδοθεί αυτοτελώς. Τα διηγήματα έχουν όλα δημοσιευθεί σε περιοδικά. Ωστόσο, επειδή στο αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα τα διηγήματα αυτά ενοποιούνται μέσα σε συλλογή κάτω από αυτόν τον τίτλο, θα προκριθεί η κατάταξη που έχει επιλέξει ο συγγραφέας.

⁵⁹ Όλα τα διηγήματα της συλλογής *Χικαγιάτ* και τα διηγήματα της συλλογής *Σαΐτιανά Δειλινά* διαδραματίζονται στην αιγυπτιακή ύπαιθρο:

Στο δρόμο που απλώνεται προς τα χωράφια, λίγα βήματα έξω από το χωριό, στο δρόμο τον ερημικό, ορθώνεται μικρό κτίριο ολόασπρο και ταπεινό. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο θαυματουργός, 9)

Έτσι στο χωριό της ιστορίας μας υπέρτατος άρχοντας λογίζονταν ο Αγιούμπ Μπέης [...]. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 18)

Εκεί, σε κάποια όμως απόσταση, σύχναζαν οι νέοι του χωριού κ' έπαιρναν το πρωινό μπάνιο πριν αρχίσουν το μεροδοϋλί πέρα στα χωράφια. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 43)

[...] πήρεν ο αθωομένος φονιάς το δρόμο προς το χωράφι του που μήνες όσο κρατούνταν υπόδικος, έμενεν απεριποίητο. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 60-61)

Το ταπεινό αυλάκι περνούσεν από το χωράφι του Σεχ Φάργαλ και κατοπινά από το διπλανό του Σεχ Σάλεμ. Ο ένας κάτοικος της Νάζας κι ο άλλος του Μπένι Καλπ. Δύο μικρών χωριών στην επαρχία Ασσιούτ. (Χικαγιάτ: Ένα ειρηνικό αυλάκι, 66)

Βούιξε τότες ολόκληρο το Αιγυπτιακό χωριό. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 90)

Νάναι θανατικό που έπεσε στα σπίτια του χωριού και διαλαλούν τα μοιρολόγια το κακό σε τόσα στενοσόκακκα, σε τόσους αυλόγυρους; (Χικαγιάτ: Μητέρες, 99)

Ο Χάμετ Μπέης, ο πρώτος άρχοντας μέσα στα εξήντα χωριά, ο ζηλευτός από κάθε συντοπίτη. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 110)

Καθισμένοι κοντά κοντά ο διαβασμένος Σεχ Λούτφι με τον Καδή του χωριού άκουγαν κι αυτοί, με θρησκευτική προσήλωση τον καλλίφωνο ψάλτη [...] (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 111)

Σ' αυτή χρωστούσε τον ατάραχο πάντα ύπνο του ο Χαγγ Οσμάν ο προεστός του Μπένι Ξεντ, του μικρού χωριού δίπλα στο κανάλι της Ιμπραημιάς. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 2)

Οι τελευταίοι είχαν δεχθεί την πρόσκληση όχι από ατομικήν εκτίμηση μα γιατί θα εύρισκαν την ευκαιρία να γλεντήσουν ένα βράδυ μπέικα και να διηγούνται την επαύριο στους άλλους

Αιγύπτου δίνει το στίγμα της ηθογραφίας. Εστιασμένη, λοιπόν, η αφήγηση μακριά από το αστικό κέντρο, αλλά και κάποτε απερίφραστα μακριά από τη σύγχρονη εποχή, απεικονίζει με πιστό και αντικειμενικό τρόπο και χωρίς εξειδικεύσεις την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Η ύπαιθρος έχει για τον Τσαγκαράδα, αλλά και κατά κανόνα για την ηθογραφία αυτής της περιόδου, αποδυθεί τον ειδυλλιακό και ιδανικό της χαρακτήρα. Αποτελεί το μυθιστορηματικό χώρο της αφήγησης όχι λειτουργώντας ως ένα καταφύγιο ιδανικών αποδράσεων –νοητικών ή πραγματικών– αλλά ως μια πραγματικότητα σκληρή, την οποία βιώνουν και στην οποία υπόκεινται και δοκιμάζονται οι άνθρωποι. Είναι ο μυθιστορηματικός χώρος της κοινωνίας της υπαίθρου με την απάνθρωπη και δυναστευτική της όψη κι όχι το ειδυλλιακό πλαίσιο που αναπολούν και νοσταλγούν οι αστοί. Αναπαριστάται μυθοπλαστικά μέσα από αυτόν η κοινωνική συγκυρία, η ιστορική συγκυρία στην οποία δεσπόζει η δουλεία ως θεσμός, η ανελευθερία, η αμάθεια, η αδυναμία αυτοδιάθεσης και αυτοκαθορισμού των ατόμων, η απουσία δημοκρατίας, η αυθαιρεσία της εξουσίας, το δίκαιο του ισχυροτέρου, η αρχή της αυτοδικίας, ο άγραφος νόμος, η υποτελής θέση της γυναίκας, η υποκρισία και συνακόλουθα ο ευτελισμός της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ο Τσαγκαράδας ζει στην ύπαιθρο⁶⁰, εν αντιθέσει με πολλούς ηθογράφους συγγραφείς που είναι αστοί ή ζουν σε αστικά κέντρα και η φύση είναι γι' αυτούς η

απλοϊκούς κι απρόσκλητους χωριάτες, λεπτομέρειες μ' ατελείωτες υπερβολές για τα ιδιαίτερα προς αυτούς δείγματα εύνοιας και για όσα εκλεκτά γευθήκανε. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 19)

Το φελλάχικο χωριό το κτισμένο στη μέση του κάμπου και παρόμοιο με νησί τις προάλλες, ξαναγύριζε τώρα στην πρωτινή του όψη. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ηδονίσματα αγοριών, χειρόγραφο, 47)

Το φτωχό χωριουδάκι κοντά στο ολόγυμνο και ερημικό βουνό της Λιβυκής οροσειράς. Το χωριουδάκι βαθειά στην Άνω Αίγυπτο όπου οι άνθρωποι γεννιόντουσαν, ζούσαν και πέθαιναν, ως τα τελευταία σύγχρονα χρόνια δίχως να αισθάνονται την ανάγκη να πλουτίζουν τις προγονικές τους γνώσεις [...]. (Σαΐτιανά Δειλινά: Πατρικά και φιλικά συναισθήματα, χειρόγραφο, 62)

Κανένας άλλος αχός δεν τάραζε το μυστήριο που ξεδιπλώνονταν πάνω στο αμμουδένιο πέλαγο, τριγύρω του φελλάχικου χωριού. (Σαΐτιανά Δειλινά: Άκλαυτοι νεκροί, χειρόγραφο, 83)

Ναι, αυτό είχε σταθεί αρκετό για να την οδηγήσει ο Αμπντάλλα θριαμβευτικά, ύστερα από ένα μήνα στο χωριό του, καμαρωμένη νύφη κι ανοιχτόκαρδη συντρόφισσα. (Σαΐτιανά Δειλινά: Αποφάσεις που πικραίνουν, χειρόγραφο, 109).

⁶⁰ Ο Κώστας Τσαγκαράδας ζει στο Ασσιούτ, τη μεγάλη επαρχιακή πόλη της Άνω Αιγύπτου (νότια Αίγυπτος), και οι επαγγελματικές του δραστηριότητες για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της ζωής του βρίσκονται στην αιγυπτιακή ύπαιθρο, σε μικρά χωριουδάκια στα οποία αναπτύσσει τις εμπορικές του δραστηριότητες και σε ένα από αυτά, το Μανφαλούτ,

προσφιλής αναπόληση ή ο αγνός «εξωτικός» χώρος, όπου ό,τι συμβαίνει είναι άμεμπτο και αυθεντικό.

Στο ηθογραφικό πλαίσιο γραφής εντάσσονται κάποια κοινά πολιτισμικά στοιχεία που προσιδιάζουν στην προφορική και τη γραπτή παράδοση λαών (ως επί το πλείστον ανατολικών) και αφορούν τόσο τα κοινά έθιμά τους όσο και κοινές συνήθειες, νοοτροπίες, πρακτικές, καταστάσεις που προκύπτουν μέσα από παράλληλες συγκυρίες των παραδοσιακών αγροτικών κοινωνιών⁶¹.

Κι αφού επί τέλους οι στάμνες γέμιζαν κι όταν σε λίγο έφθανε στο φτωχικό της, το όραμα δεν έσβυνεν ακόμη από τη φαντασία. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 44)

Στέκουν ακόμη ατσαλάκωτα της προίκας τα στρωσσίδια, του γάμου τα τρίδιπλα φορέματα και φάδια. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 45)

Μπαίνοντας ο Μανσούρ στην πολιτεία, παράδωσε το ζώο του σ' ένα χάνι για φύλαξη, κι ώσπου να σημάνει η ώρα της δίκης πήρε τους δρόμους χαζέβοντας εμπρός στις προθήκες των μαγαζιών [...]. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 53)

Κάπου διασταυρώθηκε με δυο μικρούς μεταπράτες πανικών που χαρωποί πηλαλούσαν για κάποιο εβδομαδιαίο πανηγύρι έχοντας όλη τηνπραμμάτεια πάνω σε υπομονετικό υποζύγιο. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 50-51)

[...] ο Σεχ Σάλεμ ξυπόλητος άνοιγε στο χωράφι τόπο για να περάσει στις αυλακίες το νερό, σφαλώντας παραπέρα άλλες που είχαν ποτισθεί το χρειαζούμενο. (Χικαγιάτ: Ένα ειρηνικό αυλάκι, 67)

Μάντεμα κακό μιας γυρολόγας ατσιγγάνας του είχε μηνύσει [...]. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 74)

[...] με το σουραύλι προσπαθεί μ' ανάλαφρο γλυκό σκοπό, παρηγοριά να δώσει. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 76)

[...] κ' οι γυναίκες σα γέμισαν τις στάμνες κατά το σούρουπο στην όχθη του μεγάλου ποταμού. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 89)

Εργατίνες ξενοδουλεύτρες, ψυχοκόρες [...]. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 90)

Το βώδι με δεμένα μάτια και ζεμμένο το μακρύ δοκάρι κινούσε τη μεγάλη οδοντωτή ρόδα με τους δεμένους κουβάδες, που ένας-ένας ανέβαιναν αδειάζοντας το νερό στη στέρνα κι απ' εκεί στο αυλάκι της σποράς. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 91)

διατηρεί και την επαγγελματική του έδρα. Βλ. Παράρτημα I, συνέντευξη από τη Δήμητρα Τσαγκαράδα, σ. 288.

⁶¹ Σχετικά με το ζήτημα της παράδοσης βλέπε Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, *Λαϊκή παράδοση: επιβίωση και αναβίωση. Προβλήματα και προβληματισμοί*, εκδ. Καστανιώτη, 2005, σ. 14 κ.ε.

Σκυμμένη η Χάνεμ, η μάνα του Μπακρ, πάνω από τη σκάφη όπου δουλεύεται η ζύμη, [...]. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 102)

Πόσο καμάρωνε τον καρπό των σπλάγχων της και με τι νάζι σταματούσε την ορμή κάθε προξενήτρας που σίμωνε με σκοπό να την πλανέψει παίρνοντας το γυιο! Δεν είχεν ανάγκη αυτή από προξενειές! (Χικαγιάτ: Μητέρες, 102)

Με λίγο κρεμμυδόζουμο σαν τα καυτηριάξεις δυο φορές τη μέρα, σ' ορκίζομαι πως θε να γειάνουν. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 104)

Όταν έπαυεν αυτός άρχιζαν μέσα στους οντάδες του σαραγιού τα μοιρολόγια από τις μαζεμένες εκεί γυναίκες, μοιρολόγια τυπικά που λέγονται σε κάθε θάνατο, από τις ίδιες πάντα γυναίκες [...]. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 111)

Λίγο μετά το σουρούπωμα οι χωριανοί άρχισαν να έρχονται χαιρετίζοντας σιωπηλά με χειραψία το μπεδούλο [...]. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 110)

Όταν τους πρόσφεραν τον καφέ, [...]. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 114)

Να και το καινούργιο μνημείο του Χάμετ Μπέη φαντάζει μεγαλόπρεπο, ψηλό με προαύλιο και περιτοίχισμα, σωστό μικρό σπιτάκι άσκεπο. Μπαίνοντας από την εξώπορτα αντικρύζει κανείς το μεγάλο οικογενειακό μνήμα [...]. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 122)

[...] ένα σώμα τυλιγμένο στα σάβανά του. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 123)

Όπου μ' όλες τις συμφορές, για ν' αποφύγει τις στερήσεις, από πολλά χρόνια, έκανε τη μαμμή του χωριού, επάγγελμα που οι φελλάχοι σεβόντουσαν βαθειά, όπως και την ψύχραιμη κρίση και τις πολλές πρακτικές γνώσεις της και γιατροσόφια. (Σαϊτιανά Δειλινά: Όλοι Ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 9)

Ούτε ένα δάκρυ δεν ανάβρυσε στο πατρικό μάτι σαν έσκυφε να φιλήσει το χέρι του ο νέος, ύστερα από πεντάχρονη ξενιτειά. (Σαϊτιανά Δειλινά: Ο Φόρος της Ανομίας, χειρόγραφο, 22)

Η ρεαλιστική οπτική του Τσαγκαράδα πραγματώνεται όχι μόνο μέσα από την απλή και πιστή καταγραφή της πραγματικότητας και της κριτικής που ασκείται απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα, αλλά και μέσα από την ψυχογράφηση των προσώπων της αφήγησης⁶². Το κοινωνικό περιβάλλον και η ιστορική συγκυρία καθορίζουν την ιδεολογία, την ψυχοσύνθεση των προσώπων και με τη σειρά τους τα πρόσωπα

⁶² Βλ. Ελένη Πολίτου – Μαρμαρινού, «Ηθογραφία», λήμμα στην εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 26ος, εκδ. Grande Encyclopedie Larousse - Encyclopaedia Britannica - Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1987, σ. 220. Το στοιχείο της ψυχογράφησης ως στοιχείο προώθησης της ηθογραφίας αναφέρουν πολλοί μελετητές. Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, *Περιδιαβάζοντας. Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1986.

λειτουργούν ως φορείς ιδεολογικών στοιχείων, γεγονός που εκφράζεται μέσα από τη συμπεριφορά τους, τις σκέψεις τους, τις πράξεις τους, τις σχέσεις τους με τους άλλους, μέσα από τους διαλόγους στους οποίους συμμετέχουν.

Τι κι αν ο άντρας εξαντλημένος σαραντάρης κ' η συντρόφισσα δεν πέρασεν ακόμη τα είκοσι ραμαζάνια; Γυναίκα που δεν αποκτάει γόνο, ανάγκη ν' αντικαταστήνεται, ρητά βροντοφωνάει ο ιερός Κανόνας. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο θαυματουργός, 13)

Κι ο Μέλεκ κοντά στις άλλες υπόφερνε αγόγγυστα μιαν ανώδυνη, μ' ανείπωτα εξευτελιστική προσβολή, όταν κάθε Παρασκευή κοντόγιομα φορτώνουνταν τον Αγά στους ώμους για να τον μεταφέρει στο τζαμί να προσκυνήσει. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 20)

- Θέλω να μου παραδοθεί ο άπιστος σκλάβος μου! Θέλω το χτήμα μου, το δίκαιό μου. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 31)

Ποτέ μου δεν επαναστάτησα, γιατί ο Κύριος συμβουλεύει την υπομονή και την υποχώρηση στο δυνατότερο! (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 32)

Ύψωνε τότες απειλητικά τη γροθιά κατά την πολιτεία. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 50)

Η κοινή γνώμη κρίνει με τα φανερά πάντα διδόμενα. Πού καιρός τώρα να σκαλίζει ψάχνοντας γι' απώτερες αφορμές, για βαθύτερα αίτια. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 59)

Παράξενα συναισθήματα τον πλημμυρούσαν. [...] Μια χαιρέκακη ικανοποίηση για το ξεγέλασμα του Νόμου. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος θρίαμβος, 59)

Και τον αποτελείωσαν και, όπως αποτελείωσαν και το πότισμα των βαμπακιών κείνο το βράδυ. – Όλα από τον Αλλάχ, μουρμούρισε αργότερα ο πατέρας του φονιά, μάταια πασκίζοντας να λιγοστέψει τον ανέσωτο και ψυχρό ιδρώτα που έλουζε το μέτωπό του.

- Κι όλα με το θέλημά Του, απόσωσεν ο γιος και φονιάς σηκώνοντας στον ώμο το ζεστό ακόμη κουφάρι του πεισματάρη γέροντα. (Χικαγιάτ: Ένα ειρηνικό αυλάκι, 71)
- Κι όλες αυτές οι ψυχές να ντρέπονται να συντύχουν άνθρωπο, από μια παραστρατημένη! Όχι ποτές μη σώσω να δω τέτοια κατάντια. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 96)

Ο άντρας της, ο Χασανέν, προτίμησε να μη διακόψει τις ασχολίες του. Γι' αυτόν όλα στηρίζονταν στο κισμέτ. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 106)

- Ο γιος μου μ' ένα μόνο μάτι δεν θάχει να σκεφθεί το στρατιωτικό: [...] Στις ερημιές του Σουντάν και στο πλάνο Κάιρο δεν θα ξεμοναχευθεί το θρέμμα μου!! (Χικαγιάτ: Μητέρες, 104-105)

Και μη έχοντας ιδέα τι σημαίνει Πατρίδα και υποχρεώσεις προς αυτή, μη τολμώντας ακόμη να υβρίσει και όσους εξουσιάζουν κι αποφασίζουν για το λαϊκό προορισμό, παρηγοριέται αποδίνοντας την ευθύνη στο κισμέτ. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 106)

- [...] Να με συχωρέσει ο Προφήτης, μα μου φαίνεται ο Χάροντας για τους ζωντανούς χρησιμεύει για τέρψη. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 111-112)
- Σώπα καϋμένη Σεχ Λούτφι μη μας ακούσουν πώς κακολογούμε μέσα στο σπίτι του. Σώπα, γιατί στους μικρούς η σιωπή μοιάζει το χασίσι που φέρνει όνειρα απατηλά, όνειρα όμως, όνειρα αιώνια. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 112)

[...] γι' αυτό κ' οι στεναγμοί του πολλές φορές δεν ήσαν απόγνωσης, αλλά λυτρωμού. Έπρεπε όμως στον κόσμο να φανεί το παιδί που τιμά τη μνήμη του πατέρα. Πότε-πότε λοιπόν έμπαινε στο σεράγι κ' εκεί στον οντά, εμπρός στον κρυστάλλινο καθρέφτη, έβλεπε μην έπεσεν η λάσπη από τα μάγουλα κι αν η όψη του έφερνε ακόμη τα χνάρια αδόκτης απελπισιάς. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 115-116)

Μ' αλλοίμονο. Κανένα δε συγκινούσαν τα θερμά λόγια. Κανένα δε γελούσαν τα σκουζίματα. Καμμιά κακολογία των χωρικών δεν σταματούσαν. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 116)

Περιστάσεις κ' υπολογισμοί ένωναν νόμιμα τις δυο αυτές υπάρξεις κάτω από την ίδια στέγη. Ανατροφή και παραδόσεις από την άλλη άφιναν πρόσκαιρα τις ημέρες της Χαμίντας να περνούν αγνές κι αμόλυντες από την αμαρτωλή γνώση της ανείπωτης γλύκας που χαρίζει κάθε απαγορευμένος καρπός. [...]. (Σαϊτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 2)

Έτσι βγήκεν από το σεράγι βεβαιωμένος πως με τη διαβολή όπου με τόση τέχνη ύφαινε, θα κατώρθωνε με μιας πολλά. Πρώτα να προσφέρει εκδούλεψη στον αφέντη, που τώρα πρωτογνώριζε στενότερα, δεύτερο να εκδικηθεί τον Χαγγ Οσμάν για κάποια παληά προσωπική προσβολή και τρίτο να ταπεινώσει με οπισθοβουλία μελλοντικής εκμετάλλευσης μια ξακουσμένη ομορφιά στην περιοχή. (Σαϊτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 6)

Μια εύνοια της Μπέισσας στη συντρόφισσά του σήμαινε φθηνές παραχωρήσεις γαιών, προνόμια σ' επιτόπιες επιχειρήσεις και σημαντική υποστήριξη στην πρωτεύουσα του νομού για τη θέση του Δημάρχου που χήρευε. Ανήκε κι αυτός στο μεγάλο κύκλο της εποχής, σ' αυτούς που ζούνε με υπολογισμούς, που ονειρεύονται με υπολογισμούς, που συντηρούνται από υπολογισμούς. (Σαϊτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 13)

Ως τόσο ο σπουδαίος μα γέρικος θεσμός του γάμου σώζονταν κι αυτή τη φορά με τη θεία φώτιση της γρηάς Ναφίσας. Έτσι από τη μια διατηρούνταν η αρμονία μέσα σε δυο σπίτια

κι από την άλλη βγαίνουν οι ενδιαφερόμενοι όλοι ικανοποιημένοι. Τόσον εκείνοι που το χρωστούσαν στη γνώση και τη γεύση της αμαρτίας, όσο κ' εκείνοι που πλέγαν στ' απάνεμα πελάγη της άγνοιας. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 14)

Ε, καλά, τελευταία ζυγίζοντας τα υπέρ και τα κατά είχε συμπεράνει πως ο πόθος του δε στέκονταν παράνομος στη φύση, μα εμπρός στους ανθρώπινους νόμους που τέθηκαν να υπερασπίζον την ολότητα, ώστε να κρατεί τάξη στη ζωή και τις σχέσεις των φύλων. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 27)

Κυρίαρχος ο έρωτας στα έργα του γελάει σαρκαστικά σαν τρέχει απέλπιδα τ' ανθρώπινο μυαλό στη λογική φωνάζοντας βοήθεια. Δεν έχουν νόμους να τες διαφεντεύουν οι σάρκινες ορμές, μήτε σύνορα όπου να σταματούν. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 28)

Δεν τολμούσε να φαντασθεί πως το δίκιο στη φύση είναι ανώτερο του ανθρώπινου νόμου. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 32)

Η λειτουργική αυτή εκδήλωση των παιδικών οργανισμών δεν τον παραξένεψε. Μήτε τη βαθμολόγησε γι' ανήθικη. Αναλογίσθηκε τα νειάτα του. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ηδονίσματα αγοριών, χειρόγραφο, 57)

Σκλάβος της σύγχρονης ηθικολογίας και, φορώντας τη λεοντή της σεμνοτυφίας, δεν υπόφερε την ελάχιστη παράβαση στον κώδικα της εξωτερικής παράστασης. Μήτε χώνευε το αντίκρουσμα ξένης χαράς. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ηδονίσματα αγοριών, χειρόγραφο, 58)

Ένας μορφασμός αμέτρητης περιφρόνησης και βαθειάς συχαμάρας αυλάκωσε τη σεβαστή μορφή του Όμδα, όταν ανάβανε με το νου του τους αμέτρητους ανθρώπους που κυκλοφορούσαν σα μερμήγγια παντού σ' όλα τα κέντρα όπου σημειώνονταν κρατική αρτηρία δράσης και εμπορική απληστία. Τους γραμματισμένους. Τους ελεεινούς αυτούς ανθρώπους που παινεύοντουσαν για τη γνώση της γραφής μα όχι και της τέχνης του πώς κερδίζεται συντομότερα και εξυπνότερα ένα χαρτονόμισμα ή ένα πλήθρο γης εκεί έξω στην ύπαιθρο και κάτω από το ορθάνοιχτο μάτι του παντογνώστου Αλλάχ! [...] Γιατί μερικοί νοικοκυραίοι του χωριού, πολιτικοί και προσωπικοί του αντίπαλοι, καταφρονώντας τα πατροπαράδοτα είχαν στείλει τα παιδιά τους να σπουδάσουν, από συνεριά και υπολογισμό, είχαν αναγκασθεί κι αυτός ν' ακολουθήσει το παράδειγμα. (Σαΐτιανά Δειλινά: Πατρικά και φιλικά συναισθήματα, χειρόγραφο, 65-66)

Και έμοιαζεν η επιδεικτική προστασία του γέρου τα χάρδια ενός τσομπάνου προς το μαντρόσκυλό του. Ίδια συναισθήματα, ίδιες αφορμές. (Σαΐτιανά Δειλινά: Πατρικά και φιλικά συναισθήματα, χειρόγραφο, 72)

Μια υπόκωφη αγανάκτηση που άρχιζε να κυοφορείται μέσα του προσπαθούσε με κάθε μέσο να την εξαφανίσει γιατί εκείνο που προείχε σήμερα ήταν το ζήτημα της σωτηρίας του. (Σαΐτιανά Δειλινά: Πατρικά και φιλικά συναισθήματα, χειρόγραφο, 78)

Ο Σεχ Μουράντ με το αριστερό σφουγγίζοντας τα μάτια, ανασηκώθηκε γυρεύοντας το χέρι του ευεργέτη να το φιλήσει αφού αδυνατούσε να το δαγκώσει. (Σαΐτιανά Δειλινά: Πατρικά και φιλικά συναισθήματα, χειρόγραφο, 79)

Ήμαστε οι αδύνατοι γι' αυτό λατρεύουμε το σκοτάδι. Αυτό και μόνο μαρτυράει σαν ξωφλούμε τα χρέη μας. Αυτό και μόνο χαρίζει κάποια ανάσα στο κορμί μας. Ο ήλιος για μας μοιάζει το χάρο. Πότε ξημέρωσε και δε βρεθήκαμε στο χωράφι να σκάψουμε για να οργώνουμε; Πότε στάθηκε βολετό να κρυφτούμε από τη θανατερή μεσημεριάτικη κάψα του; Είμαστε οι αμέτρητοι εργάτες και καταφρονεμένοι που θερίζουμε κ' έρχονται οι λίγοι και ληστεύουν τον καρπό. Πρόσθεσε τότες ο ξάδελφος Τάλεπ. – Γι' αυτό και η εκδίκησή μας είναι αναπάντεχη όσο και σκληρή. Γι' αυτό αργούμε να σηκώσουμε κεφάλι, μα σαν το σηκώνουμε χτυπάμε αλύπητα όσο και τυφλά. (Σαΐτιανά Δειλινά: Άκλαυτοι νεκροί, χειρόγραφο, 86)

Στοχαζόντουσαν το λυτρωμό τους από την καταφρόνια του χωριού και λαχταρούσαν τη λύση του φόνου. Η πίστη είναι σπλαχνική, η δίψα του λυτρωμού αμάλαχτη. Η πρώτη συχωράει τον αμαρτωλό, τον χαϊδεύει, η δεύτερη τον οδηγεί βιαστικά στον αφανισμό αφού τον παιδέψει. Αφήστε το Κοράν να ευλογεί την ειρήνη, να μιλάει στους αγαθούς. Τον πόλεμο τον αγαπάει ο ανοιχτομάτης σαν μαντεύει την μελλούμενη πρόοδο. Την ειρήνη την προσκυνάει ο φοβιτσιάρης που υποφέρει υπομένοντας το σκλάβωμα. (Σαΐτιανά Δειλινά: Άκλαυτοι νεκροί, χειρόγραφο, 93)

Είναι μοιραίο, απάντησεν ο άλλος, είναι ανθρώπινο σε λίγες υπάρξεις ευτυχώς να υποφέρουν αδιάκοπα και σκληρά. Μόλις θαρρεύουν πως ξέφυγαν το βαρύ βράχο που ορθώνεται εμπρός τους, αγναντεύουν άλλοινα πλειο απειλητικό. Έτσι με φρίξη και ατελείωτη συλλογή κατακυλούνε στο γκρεμό της θλίψης, ώσπου κομματιάζονται στο ρέμα του χάροντα, σκύβαλα αληθινά. (Σαΐτιανά Δειλινά: Άκλαυτοι νεκροί, χειρόγραφο, 100)

Επιπλέον, η χωροχρονική απόσταση ανάμεσα στο συγγραφέα και το θέμα του αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής ηθογραφίας και υποθάλπει έναν διαλογικό χαρακτήρα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ορισμένοι

συγγραφείς ζουν και δημιουργούν στο εξωτερικό ή μακριά από το γενέθλιο τόπο και γράφουν για τους Έλληνες της Διασποράς, αλλά βέβαια και της μητρόπολης⁶³.

Αναφορικά, λοιπόν, με τη χρονική απόσταση ανάμεσα στο συγγραφέα και το παλαιότερο θέμα που πραγματεύεται σε κάποια αφηγήματα, πιθανολογούμε ότι αποτελεί προσφορότερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο για να καταδείξει εμφανέστερα την ανισότητα, την εκμετάλλευση, τον ευτελισμό του ανθρώπου, τη δυνάστευση των ανθρώπων από κοινωνικές και θρησκευτικές συμβάσεις, που στο παρελθόν υπήρξαν περισσότερο οξυμμένες και που μάλλον ισχύουν και στη σύγχρονή του κοινωνία, ίσως βέβαια περισσότερο αμβλυμένες και επικαλυμμένες. Επιπρόσθετα, η κριτική του μπορεί να καθίσταται οξύτερη, χωρίς να θίγονται πρόσωπα και πράγματα του παρόντος.

Τέλος, αξίζει να επισημανθούν κάποια στοιχεία της ρεαλιστικής ποιητικής που συναντώνται πιο άρτια και καλά δομημένα στα εκτενέστερα πεζογραφικά έργα του Τσαγκαράδα. Ειδικότερα, στη νουβέλα του Κώστα Τσαγκαράδα, τη *Ναμπία*, γίνεται πιο ξεκάθαρο και το στοιχείο που είναι προσφιλές στη ρεαλιστική πεζογραφία: η δημιουργία αντιπροσωπευτικών κοινωνικών τύπων. Αυτό το στοιχείο, αναπόσπαστο της ρεαλιστικής εικονογραφίας, εμφανίζεται αναμφισβήτητα και στα ρεαλιστικά του διηγήματα της συλλογής *Χικαγιατ*. Ο σκληρός και άδικος αφέντης, ο απαιτητικός σύζυγος, οι γυρολόγοι ερμηνευτές του Κορανίου, οι επ' αμοιβή μοιρολογίστρες, ο τεμπέλης θρησκόληπτος είναι κάποιοι από τους κοινωνικούς αυτούς χαρακτήρες. Χωρίς να είναι οι πρωταγωνιστικοί χαρακτήρες, αλλά διαθέτοντας ορισμένα τυπικά χαρακτηριστικά σε μεγέθυνση διαδραματίζουν συγκεκριμένους ρόλους στις αφηγήσεις (το ρόλο του βοηθού, το ρόλο του αντίμαχου), προάγοντας ή αναστέλλοντας τη δράση, αλλά πάντα εξελίσσοντας το μύθο, με τον τρόπο που ο συγγραφέας επιθυμεί. Στα διηγήματα, λόγω της περιορισμένης έκτασης, οι τύποι αυτοί δεν είναι άρτια δομημένοι.

Βέβαια, η δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικά προσδιορισμένων τύπων στο μυθιστόρημα είναι μεγαλύτερη. Οι κοινωνικοί αυτοί τύποι γίνονται πιο ξεκάθαροι στη νουβέλα *Ναμπία* και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι το μυθιστορηματικό κοινωνικό

⁶³ Ο Δημ. Τζιόβας φέρνει ως παράδειγμα συγγραφέων που ζουν στο εξωτερικό το Δροσίνη και τον Εφταλιώτη και ως παράδειγμα συγγραφέα που δημιουργεί μακριά από το γενέθλιο τόπο τον Παπαδιαμάντη. Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, εκδ. Οδυσσέας, 2002, σ. 167.

πλαίσιο προσδιορίζει και την ταξική θέση των μυθιστορηματικών προσώπων⁶⁴. Οι κοινωνικοί αυτοί τύποι, ενδεικτικοί όλων των κοινωνιών, δεν προσδιορίζουν ειδικότερα την αιγυπτιακή κοινωνία, αν και πολλοί από αυτούς αναδεικνύονται μέσα από μια συγκεκριμένη ιστορική, ιδεολογική και κοινωνική συγκυρία, όπως αυτή της επανάστασης του 1919 στην Αίγυπτο.

Τότε προς το σουρούπωμα παρουσιάσθηκεν ένας μεσόκοπος θείος από τη γενιά του πατέρα μου. Αυτός ο άνθρωπος όσο ζούσεν η μητέρα μήτε και τον έμελλε τι γινόμαστε και θαύμα αν μια φορά το χρόνο διάβαινεν από κοντά μας ν' αφίσει μια καλημέρα, αν και κάθε τέτοια σπάνια περίπτωση δεν του διάφευγε να παινέσει τη νύφη που τίμησε τόσο τον αδελφό του και τη μνήμη του μένοντας χήρα. Αυτό ήταν, έπαιρνε τον καφφέ κ' εξαφανίζονταν. [...] Ύστερα δεν ξεχνούσα και το περιστατικό που διηγούνταν η μητερούλα μου σα ζούσε γι' αυτόν όπου με βία και με δίκη μόλις τα κατάφερε να γλυτώσει από τα χέρια του το σπιτάκι μας, κληρονομιά του πατέρα. Και να αυτός μπροστά μου σωτήρας και προστάτης! (Ναμπία, 87-88)

Ο Γιούσεφ Μπέης, δικηγόρος και πλούσιος γαιοκτήμονας, μέλος της πατριωτικής επιτροπής του Ασσιούτ, φημίζονταν για τα όργια και τις παράξενες φαντασιοπληξίες του. Είχεν αναμιχθεί στο εθνικό κίνημα όχι από βαθύ και ανώτερο αίσθημα μα για να λαβαίνει την ευχαρίστηση να διαβάξει τ' όνομά του στις εφημερίδες. Αποτελεσματική ρεκλάμα για το επάγγελμα, όπως ωμολόγησε κάποτε. (Ναμπία, 160)

Ο Μαχμούτ ο δούλος μου, πρωτοζάδελφος του μάγειρα στον Μαιτρ Κάμελ θ' αναλάβει να τελειώσει την υπόθεση. Το ακοπώτερο σήμερα πράγμα ν' αγοράσεις άνθρωπο. Να τον μεταβάλλεις σε πειθήνιο όργανό σου. Αρκεί να αστράψει χρυσάφι και τίποτε δεν αντιστέκεται στη λάμψη του. Φίλοι, γνώριμοι, συγγενείς και μπιστικοί απαρνούνται κάθε ηθικήν υποχρέωση εμπρός στον πειρασμό που γλυστράει κουδονίζοντας στο θυλάκιο. (Ναμπία, 164)

Μια εύνοια της Μπέϊσσας στη συντρόφισσά του σήμαινε φθηνές παραχωρήσεις γαιών, προνόμια σ' επιτόπιες επιχειρήσεις και σημαντική υποστήριξη στην πρωτεύουσα του νόμου για τη θέση του Δημάρχου που χήρευε. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 13)

Στη συλλογή διηγημάτων *Σαΐτιανά Δειλινά*, αλλά και στις άλλες συλλογές, γίνεται σαφής η υποδήλωση της ταξικής διαφοράς, η οποία ενδυναμώνει τον κοινωνικό προβληματισμό του Τσαγκαράδα και το ρεαλιστικό χαρακτήρα των αφηγημάτων του.

⁶⁴ Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 131.

Στο ανέκδοτο μυθιστόρημά του *Ένας Απόγονος των Μαμελούκων*, επίσης, σαφείς είναι οι ταξικές διαφορές, ενώ περιγράφεται περισσότερο η αριστοκρατική τάξη, αλλά γίνονται και αναφορές στην αστική καθώς και στα λαϊκά στρώματα, τόσο των Αιγυπτίων όσο και των Ελλήνων και των άλλων ξένων παροίκων.

[...] πρωτοσυλλογίσθηκε πως στον κόσμο αυτό διακρίνονται όχι μόνον οι φτωχοί μα και οι φτωχότεροι. Κι όταν κάποτες ύστερα πέρασαν κάτω από το παράθυρό της μερικοί γύφτοι από κείνους που δεν αποχτούν ποτέ στέγη, ανακάλυψε και την Τρίτη διαβάθμιση. Τους φτωχότατους! (Σαΐτιανά Δειλινά: Αποφάσεις που πικραίνουν, χειρόγραφο, 111)

Κατά το διάστημα της εορτής καταλύονταν κάθε ετικέτα και κάθε διάκριση τάξης και θέσης. Από τον Πρόεδρο της Κοινότητας και τους Προξενικούς ως τους μικροϋπαλλήλους που ζούσαν για λίγες ώρες μια παραμυθένια ζωή, όλοι και όλες φευγάτιζαν κάθε μελαγχολική σκέψη, κάθε εφιάλτη της βιοπάλης και κάθε αγκάθι προσωπικών προστριβών και σα μια συμπαγή μάζα χόρευε, έπινε, διασκεδάζε, πολεμούσε με σερπαντέν και κομφετί, απηύθυνε και λάβαινε αποκρηάτικα πειράγματα και σατυρίσματα ξεχνώντας με δυο λόγια την ωμή πραγματικότητα. [...] Ο χορός της Φιλοπτώχου γίνεται βέβαια και στα νεώτερα χρόνια μα μέσα στα σαλόνια ενός από τα αριστοκρατικότερα Ξενοδοχεία με όρον απαράβατο το επίσημο ένδυμα και την ετικέτα και με βασίλισσα τη σοβαρότητα. [...] Λάμπουν με την απουσία τους η ζωηρότητα και η ανοιχτόκαρδη διάθεση που βασίλευαν στα παλιά χρόνια του θεάτρου Ζιζίνια. Και την ακούνε τη γιορτή μα δεν την βλέπουν οι τάξεις των μικροαστών και μικροϋπαλλήλων. Άλλωστε και τα έσοδα ούτε να παραβληθούν μπορούν μ' εκείνα τα παλιά... (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 338)

Οι εξωτερικές περιγραφές των προσώπων αντανakλούν στοιχεία αλλά και τη διαφορετικότητα του χαρακτήρα τους. Η φυσιογνωμική σκιαγράφηση των προσώπων ακολουθείται συχνά και από σταδιακή περιγραφή στοιχείων του χαρακτήρα, χρήσιμων για το μύθο και την εξέλιξή του, αλλά πολλές φορές επαρκεί αυτή για να δώσει τις βασικές πληροφορίες για το πρόσωπο. Λεπτομέρειες που επιλέγονται από το συγγραφέα και μερικές φορές επαναλαμβάνονται λειτουργούν όχι απλά ως ενδείξεις, αλλά επιχειρούνται να συσχετισθούν μετωνυμικά με άλλα στοιχεία. Ο Τσαγκαράδας για πολλούς χαρακτήρες του ακολουθεί τον κανόνα και τη μετωνυμική προκατάληψη της ρεαλιστικής απεικόνισης που επιτάσσει πως τα εξωτερικά γνωρίσματα των προσώπων, όπως η ενδυμασία, η φυσιογνωμία, οι χειρονομίες, οι τρόποι, αντιπροσωπεύουν το περιεχόμενο αυτών των προσώπων, δηλαδή πτυχές του

ψυχισμού, της ιδιοσυγκρασίας, των κοινωνικών καταβολών. Μέσα από αυτή τη φυσιογνωμική απεικόνιση –που βέβαια σταδιακά, και μερικές φορές πρωταρχικά, συμπληρώνεται από εσωτερικά χαρακτηριστικά των προσώπων που παρουσιάζονται μέσα από ποικίλες αφηγηματικές τεχνικές- προσδιορίζεται εν μέρει και το ηθικό ανάστημα των προσώπων⁶⁵.

Κοιτάχθηκαν με συμπάθεια. Τριάντα πέντε χρόνων τουλάχιστον η άγνωστη, μα μ' ευγενική φυσιογνωμία και κάτι το νεάζον στο παράστημα. Από τις γυναίκες που δεν υποκύπτουν εύκολα στα χτυπήματα τ' αμείλικτα του παντοδύναμου χρόνου. (Ναμπία, 44)

Με δυσκολία η μικρή παραμέρισε το πυκνό τούλι, αποκαλύπτοντας το νεαρό και δροσερό της πρόσωπο με τα δύο αμυγδαλωτά και γεμάτα γλύκα μάτια που έταζαν ολόκληρους άγνωστους κόσμους. (Ναμπία, 64)

Υπάρχουνε μορφές που προβάλλουν αποκρουστικές μ' όλη τη γλυκάδα που δείχνουν τα λόγια τους και μ' όλο τον ευγενικό τους τρόπο. Τέτοιος μου φάνταζε κι ο θείος. Με το ψαρί μυτερό γένη, με τα μικρά πονηρά μάτια, με το τεράστιο σαρίκι και τις κόκκινες παντούφλες του με φόβιζε. Δεν μου ενέπνεε καμιά εμπιστοσύνη το παρουσιαστικό του. (Ναμπία, 87)

Στην απέναντι γωνιά σε μεγάλωπρεπο γραφείο ραχάτευε θρονιασμένος ξανθός αξιωματικός με γαλανά μάτια και χρυσά γυαλιά και γλυκοπρόσωπος αν κ' επιτηδεύονταν μοναδική σοβαρότητα. (Ναμπία, 100)

Πόσο στ' αλήθεια είχε τρομάξει σα βρέθηκε μπροστά σ' εκείνο το νέο έτσι αναπάντεχα. Και πώς της χαμογέλασεν ο πονηρός! Συμπαθητικό πρόσωπο και νέος ο αφιλότιμος. Μόνο λίγο ωχρός. Να παραδίδονταν κι αυτός σε καταχρήσεις και ξαγρύπνια; Να παρόμοιαζε του συνταγματάρχη; (Ναμπία, 163)

Μελαγός τη μορφή, γίγαντας το σώμα, γενναίος το αίσθημα, φανατικός στην πίστη του, αυτός ήταν ο Άμπτου. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 73)

Η κουβέντα του μοιάζοντας σφύριγμα ερπετού, έβγαινε μολαταύτα καλλιλογία και μελετημένη, σαν όλων εκείνων όσων παραστέκουν σ' αφεντικά που πείθονται να

⁶⁵ Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 140. Αναφορικά με τη φυσιογνωμική απεικόνιση ο Τσαγκαράδας δεν φτάνει σε τυπολατρικές ακρότητες συγγραφέων που εφάρμοσαν τις σχετικές θεωρίες του Ιταλού εγκληματολόγου Cesare Lombroso περί φυσιογνωμισμού στη λογοτεχνία, τις οποίες –όπως αποδεικνύεται στον επίλογό του στο βιβλίο του *Πτα Χοτέπ* γνώριζε.

παρεξηγούν την απλή σοφία της ζωής. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 4)

Ας σημειώσουμε ότι κάποιες φορές η εξωτερική περιγραφή του προσώπου δεν έχει καμιά άλλη λειτουργία παρά να εξυπηρετήσει και να δικαιολογήσει την πλοκή του μύθου και την εξέλιξή του. Το πρόσωπο που περιγράφεται δεν ενδιαφέρει κατά κάποιον άλλο τρόπο το μύθο και για αυτό το λόγο δεν χρειάζεται να ψυχογραφηθεί. Λειτουργεί μόνο ως αφορμή, ως ένδειξη ενός κανόνα που απαιτεί την εφαρμογή συγκεκριμένων κοινωνικών απόψεων και θέσεων. Η αιτία, λοιπόν, είναι βαθύτερα κοινωνική και αντανakλά τον τρόπο διάρθρωσης και λειτουργίας των κοινωνικών δομών. Το πρόσωπο ενδιαφέρει μόνο στο βαθμό που θα κινήσει εναντίον του το κοινωνικό κατεστημένο και τους μηχανισμούς του, περισσότερο μάλλον με τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, αφού οι σχέσεις και ο έρωτας θεωρούνται σωματικές πράξεις.

Η περδικόστητη Αμίνα, η θυγατέρα του Σεχ Τάλεμπ του προεστού, η κοντούλα και γεμάτη, με τα μάτια που σκορπούσαν σπίθες, αυτή να φιληθεί; Τρανό το σκάνταλο. [...] Βούιξε τότες ολόκληρο το Αιγυπτιακό χωριό. (Χικαγιάτ: Αδελφικές υποχρεώσεις, 90)

[...] της Χαμίντας, της καλλίμορφης γυναίκας του, με τη φιδίσια μέση και τα μεταξωτά μαύρα ματόκλαδα. [...] Στη Χαμίντα που είχε μεταλάβει πλεια το φαρμάκι της άνομης λαχτάρας. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 2, 13)

Στους βασικούς χαρακτήρες ο Τσαγκαράδας είτε δεν παρουσιάζει καθόλου εξωτερικά τους χαρακτηριστικά είτε παρουσιάζει κάποια υποτυπώδη και διάσπαρτα εξωτερικά τους στοιχεία. Το γεγονός, επιπλέον, ότι δεν τα προτάσσει όταν εισάγει το πρόσωπό του, δηλώνει τη δευτερεύουσα σημασία που αυτά έχουν για τα κύρια πρόσωπά του. Τα εσωτερικά τους χαρακτηριστικά και άλλες ιδιότητες και ικανότητες βαρύνουν σε αυτές τις περιπτώσεις μέσα από το λόγο τους, τη συμπεριφορά τους, τις πράξεις τους.

Κοσμογυρισμένος, γλωσσομαθής, με κοσμοπολίτικο μυαλό, δίχως φανατισμό και συμπαθής στις παροικίες των ξένων ο Χουσέν Μπέης. (Ναμπία, 69)

Γεννημένος χριστιανός και πουλημένος από παιδί, παρουσίαζε τέλειο τύπον υποταχτικού. Γιατί από τότες όπου άρχισε να ξεχωρίζει η διάνοιά του τους ανθρώπινους κώδικες, ώσπου έφτασε την αντρικήν ηλικία, δεν αντελήφθηκε σπουδαιότερο από την ανάγκη υποταγής σε κυρίους. [...] Εργατικός και ολοπρόθυμος

ο Μέλεκ ποτέ δεν δείχνουνταν σκυθρωπός, μήτε βαρύθυμος. Είχε συναίσθηση πως τέτοια θωριά δε θα καρπούσε παρά μαστίγωμα. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 20)

Με το πέρασμα του χρόνου αύξανε και το παλληκάρι της, ο Μπακρ, σε νειάτα, σε ασικλίκι. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 101)

Αγέρωχος ο τρόπος του μ' όλη την καλοσύνη που έδειχνε στους χωρικούς. Δε μπορούσε παρά να μοιάζει του γεννήτορά του. Κ' ήταν εκείνος αμάλακτος σε κάθε του απόφαση, αδάμαστος σε κάθε του διαταγή. (Χικαγιάτ: Πρώτη νύχτα θανάτου, 115)

Φλύαρος, κακόβουλος κ' ελαφρός στη συνείδηση φελλάχος. (Σαΐτιανά Δειλινά: Όλοι ικανοποιημένοι, χειρόγραφο, 4)

Ο Σαμπαχεντίν Μπέης είχε και άλλη εξαιρετική φήμη. Ήταν ξακουστός γυναικοκνηγός. Η γυναικομανία του έφθανε στα άκρα και θυσιάζε γι' αυτήν αδίστακτα κι αυτό το καθήκον. Η γυναίκα αποτελούσε το Α και το Ω για τον αξιωματικό αυτό και ο νους του έτρεχε πίσω από αυτή τη λέξη μέρα και νύκτα δίχως ανάπαυλα, δίχως κούραση, δίχως κόρο. Είχε το χάρισμα της κομψής και πνευματόδικης ομιλίας και η παρακολούθηση του καθημερινού Τύπου με κάποια επιμονή τον έκανε να παρουσιάζεται γνώστης όλης της παγκόσμιας πολιτικής κίνησης κι όλης της κοσμικής στην Αίγυπτο. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 161)

Στο Λακά θ' αντικρύσετε τον αγνό μυστικοπαθή, τον πιστό διεθνιστή που δεν αναγνωρίζει φυλετικά ξεχωριστά προνόμια, το σύγχρονο αρνησίθρησκο που πέρασε τα σύνορα και πλανιέται στο χάος της απιστίας, τον φανατικό προλετάριο που δεν αρνιέται τ' αγαθά της αστικής ή και της αριστοκρατικής απλοχεριάς. Είνε ο Οδυσσέας που ταξιδεύει έχοντας ξεχάσει τον προορισμό, την Ιθάκη. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 249)

Τέλος, ένα ακόμη στοιχείο που εμφανίζεται σε κάποια αφηγήματα του Τσαγκαράδα και το οποίο οφείλει την ύπαρξή του στην παλαιότερη ηθογραφική παράδοση είναι το στοιχείο της ευγενικής εικόνας ενός προσώπου του αφηγήματος που παίζει ένα ρόλο διαφορετικό από τα άλλα πρόσωπα. Αυτή η διαφοροποίηση προκύπτει και αναφορικά με τα χαρακτηριστικά που προσλαμβάνει ως φορέας ιδεολογικών απόψεων, αλλά και αναφορικά με τη θέση του στη δομή του αφηγήματος και το λειτουργικό ρόλο που διαδραματίζει στην εξέλιξη της δράσης. Το στοιχείο αυτό, κατάλοιπο του ρομαντισμού, έρχεται σε σύγκρουση με την ωμή πραγματικότητα, όπως αυτή απεικονίζεται στα ρεαλιστικά αφηγήματα, και αντιπαραβάλλεται προς τα πρόσωπα τα γεμάτα πάθη, προβλήματα, αγωνίες. Άλλοτε το πρόσωπο αυτό είναι μια γυναίκα (βλ.

διήγημα *Σκλάβοι δούλων*) που δίνει έρεισμα για ονειροπόληση⁶⁶, και η εικόνα αυτή λειτουργεί ως το μόνο καταφύγιο του ήρωα μέσα από τη σκληρή πραγματικότητα της ανελευθερίας και της σκλαβιάς, αλλά και ένα καταφύγιο που του δίνει μια τεχνητή αίσθηση επιλογών και αυτοκαθορισμού, αποκλείοντάς τον από τη διεκδίκηση σημαντικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Άλλοτε είναι μια φευγαλέα ονειροπόληση.

Ποιος έφταιγεν αν τότες ο πλάνος νους παίδευεν αλύπητα και ασύγκριτα σπρώχνοντας να κυνηγά φανταστικές σκιές. [...] Θύμα στα ξύπνια και στον ύπνο, της συλλογής και του ονείρου. Θύμα μιας οπτασίας. Μιας σιλουέτας μαυροντυμένης που δε φανέρωσε παρά δυο μάτια κι ένα αχνό προσωπάκι βιαστικά και φοβισμένα [...]. (Χικαγιάτ: *Σκλάβοι δούλων*, 22)

Όσες φορές κι αν έκλεψε λίγη ώρα ελευθερίας με την ελπίδα να συναπαντήσει, να μάθει, έστω κάτι για το φευγαλέον όραμα, έμεινε μόνο με την πίκρα. (Χικαγιάτ: *Σκλάβοι δούλων*, 24)

Μια μορφή ξεπρόβαλλε στη φαντασία του. Μορφή γυναικεία σκεπασμένη καλά με μελάγια. Ναι, δεν την ξεχώριζε στις λεπτομέρειες μα διάκρινε τη σιλουέττα της. [...] Γέλασε με τα γεννήματα της φαντασίας και ξανάριξε το βλέμμα στο χαρτί. (Ναμπία, 61)

Έννοιωσεν ύστερα μια γυναίκα με περήφανη κορμοστασιά που στέκονταν δίπλα του, μάταια όμως πάλι να ξεχωρίσει χαρακτηριστικά. Αναπάντεχα τότες έσκυψεν εκείνη πάνω από το πρόσωπό του ψιθυρίζοντας. – Μην σπαταλάς τα δώρα της ζωής χάνοντας πολύτιμο καιρό ... και τον φίλησε στο μέτωπο πνίγοντάς τον σε μυροβόλο κύμα που σκορπίζονταν από το κορμί της. [...] Πάνω τότε στην αμφιβολία αν είχε πραγματικά δεχθεί την επίσκεψη γυναίκας για έπεσε θύμα ονείρου, σηκώθηκε, περιέτρεξε το δωμάτιο κι άνοιξε την πόρτα του διαδρόμου. Παντού βαθειά ησυχία [...]. (Ναμπία, 73)

⁶⁶ Η γυναίκα που εμφανίζεται φευγαλέα στο διήγημα εισχωρεί στο δημόσιο χώρο που είναι κατεξοχήν χώρος του άνδρα. Ο χώρος της γυναίκας είναι ο ιδιωτικός χώρος –ιδιαίτερα σε μια κοινωνία όπως η αιγυπτιακή όπου η θέση της γυναίκας καθορίζεται και περιορίζεται από πλείστους νόμους και κανόνες δεσμευτικούς για την ελευθερία και την ισότιμη αντιμετώπισή της. Είναι κατά κάποιον τρόπο η άτακτη, η «εξωτική» γυναίκα, όπως θα την χαρακτήριζε η Νόρα Σκουτέρη, η γυναίκα που φαίνεται ατίθαση ρίχνοντας βλέμμα στον Μέλεκ, παρά τους αυστηρούς άγραφους νόμους, η γυναίκα που σαγηνεύει τον άντρα. Βλ. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, εκδ. Ο Πολίτης, ²1991, σ. 281 κ.ε.

1.3 Ρομαντισμός - Μυθιστορία / Ρομάντζο

Ο Κώστας Τσαγκαράδας παρότι είναι ένας λογοτέχνης κοινωνικοποιημένος και βαθιά πολιτικοποιημένος –με την ευρεία πρωταρχική έννοια του όρου-, δεν παύει, ωστόσο, να είναι και μια ρομαντική ψυχή που τη διεγείρουν τόσο τα ρομαντικά δυτικά αναγνώσματα όσο και ρομαντικά στοιχεία, όπως ο άτυχος έρωτας, η μελαγχολία, η δυστυχία, οι ονειροπολήσεις. Πρόκειται για μοτίβα ρομαντικά που είτε είναι κυρίαρχα σε κάποια του έργα (*Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, Τα Φιλιά της Γκαλίλας, Το Ξόπνημα της Σάρκας*), ενώ σε άλλα, έχοντας ένα δευτερεύοντα ρόλο, συμπλέκονται με το ρεαλισμό και την ηθογραφία, όπως στη *Ναμπία*. Μέσα στο ίδιο περίπου πλαίσιο, αναφερόμενοι στο ασσιουτιανό του ρομάντζο *Ναμπία* πρέπει να επισημάνουμε και μια σειρά στοιχείων που είναι κατάλοιπα των μυθιστοριών.

Οι ελληνιστικές και νεοελληνικές μυθιστορίες⁶⁷ σε συνδυασμό με τις ανάλογες δυτικές επιρροές του 19^{ου} αι. δίνουν το στίγμα τους σε μοτίβα ή στοιχεία που χρησιμοποιούνται στην εν γένει πεζογραφία μέσα στον 19^ο αι. αλλά και στις αρχές του 20ού αι. Παρότι η πεζογραφία αυτής της περιόδου στρέφει το ενδιαφέρον της προς τον κοινωνικό και δημόσιο χώρο, αποποιούμενη το χαρακτήρα των ιδιωτικών και προσωπικών καταστάσεων των μυθιστοριών⁶⁸ και του ρομαντισμού, ωστόσο κρατάει τα δημοφιλή στοιχεία από τη μυθιστορία, όπως είναι η ερωτική περιπέτεια. Οι συγγραφείς αυτής της περιόδου γνωρίζουν ότι οι κοινωνικοί προβληματισμοί έχουν μεγαλύτερη απήχηση στο αναγνωστικό κοινό όταν διανθίζονται από ερωτικές περιπέτειες και ότι η λογοτεχνία δεν μπορεί να περιορίζεται στην πεζότητα μιας κοινωνικής ανάλυσης⁶⁹.

⁶⁷ Μια σειρά νεοελληνικών έργων της περιόδου 1830-1850 των αδελφών Παναγιώτη και Αλέξανδρου Σούτσου, του Ιάκωβου Πιτζιπίου, του Γεώργιου Ροδοκανάκη και άλλων στιγμάτισαν τη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου αφήνοντας όμως μεταγενέστερα κατάλοιπα σε αυτήν που θα ακολουθήσει. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 15.

⁶⁸ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 13.

⁶⁹ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 21. Ας σημειωθεί ότι οι συγγραφείς κάθε περιόδου γνωρίζουν, επίσης, και λαμβάνουν υπόψη τους ότι «η λογοτεχνία αποτελεί δημιουργία άμεσα συναρτημένη με την αισθητική απόλαυση, με το θαυμασμό και τη συγκίνηση που προκαλεί στο δέκτη της». Βλ. Άντα Κατσίκη- Γκίβαλου «Η θέση της λογοτεχνίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ζητήματα και προοπτικές διδακτικής της, στον τόμο: *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο*.

Ειδικότερα, στο εν λόγω ρομάντζο υπάρχει το στοιχείο της περιπλάνησης και της περιπέτειας της ηρωίδας. Το στοιχείο αυτό των δοκιμασιών της ηρωίδας συνθέτει ένα δομικό άξονα πάνω στον οποίο στηρίζεται ο μύθος. Μέσω των δοκιμασιών και των περιπλανήσεων καλλιεργείται και η αίσθηση μοναχικότητας, στοιχείο κι αυτό των μυθιστοριών αλλά και των ρομαντικών αφηγήσεων, το οποίο θα αναφέρουμε πιο κάτω. Οι περιπλανήσεις της ηρωίδας πραγματοποιούνται στην ευρύτερη επαρχία του Ασσιούτ της Αιγύπτου, όπως υποδηλώνει και ο υπότιτλος της νουβέλας «ασσιουτιανό ρομάντζο». Η αλλαγή χώρων από μέρους της ηρωίδας έχει την ίδια βαρύτητα με τις μετακινήσεις σε άλλους τόπους, όπως συμβαίνει σε ελληνιστικές και νεοελληνικές μυθιστορίες⁷⁰. Τα επεισόδια της ζωής της Ναμπία διαδραματίζονται κυρίως σε ιδιωτικούς και εσωτερικούς χώρους. Η γυναίκα, εξάλλου, της Αιγύπτου έχει ως χώρο δράσης της τον ιδιωτικό χώρο, με εξαίρεση στην προκειμένη περίπτωση την παρουσία της Ναμπία και των εταίρων σε δημόσιο χώρο, χώρο όμως που βρίσκεται μακριά από τα βλέμματα των άλλων⁷¹. Οι περιπέτειες αυτές και οι περιπλανήσεις θεωρούνται σύμφωνα με τον κανόνα των μυθιστοριών παιχνίδια της τύχης της ηρωίδας.

Με τον τρόπο λοιπόν ζωγραφισμένο στη μορφή της ύστερα από δρόμον ενός τετάρτου ζύγωσε τα πρώτα μνήματα της μουσουλμανικής νεκρόπολης [...]. (Ναμπία, 42)

Αν δέχεσαι, κόρη μου, έλα κόνεψε κοντά μου κι ο Αλλάχ ας φανερώσει το θέλημά του. Θα σε συστήσω και στον Αφέντη. Ποιος μαντεύει, από την καλοσύνη του, τι μέλλεται να παρουσιασθεί. (Ναμπία, 46)

Μα τα επίμονα παρακαλητά του, τα λόγια των γειτόνων που σαν από συνεννόηση τον βοηθούσαν κ' η ψυχική αξιολύπητη διάθεση μ' ανάγκασαν στο τέλος να υποχωρήσω και ετοιμάζοντας ένα μικρό δέμα να τον ακολουθήσω εκείνο το βράδυ στο σπίτι του

Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, Τζίνα Καλογήρου – Κική Λαλαγιάννη (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Τυπωθήτω, 2005, σ.14.

⁷⁰ Να σημειωθεί ότι στις ελληνιστικές και τις πρώτες νεοελληνικές μυθιστορίες οι περιπλανήσεις των ηρώων αναφέρονται σε πολλές διαφορετικές χώρες και ηπείρους, γεγονός που αλλάζει μετά το 1850, οπότε περιορίζεται ο χώρος δράσης των ηρώων. Η αλλαγή αυτή συνοδεύεται από ανάλογη εμβάθυνση στον ιστορικό χώρο και το παρελθόν του, αντικείμενο του οποίου είναι το ιστορικό μυθιστόρημα. Βλ. Δημ. Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 19-20.

⁷¹ Ο δημόσιος χώρος που επισκέπτονται οι εταίρες στη *Ναμπία* είναι αρχαιολογικός χώρος με αιγυπτιακούς τάφους. Ο χώρος όμως κι αυτός, παρότι δημόσιος, παραμένει απροσπέλαστος από άλλους και συνεπώς κι εδώ λειτουργεί ως ιδιωτικός.

στην άλλη άκρη του χωριού, αφού κλείδωσα προσεκτικά και παρακάλεσα μια γειτόνισσα να νοιάζεται και το φτωχικό μου. (Ναμπία, 88)

Την τέταρτη όμως νύχτα κατά τα ξημερώματα νοιώθοντας κατώτερο πυρετό, ωρθώθηκα από το στρώμα αποφασισμένη, μάζεψα ενώ όλοι ανύποπτα ησύχαζαν τα λίγα μου φτωχόρουχα σε μικρό δέμα κι ασυλλόγιστα πετάχθηκα στο δρόμο που έφερνε προς το σιδηροδρομικό σταθμό. [...] Εκείνη την ώρα κάποιο τρένο έφθανε σφυρίζοντας. Έτρεξα βιαστικά κι αφήφιστα μόλις που ξεκινούσε το πρόλαβα και πήδησα σ' ένα βαγόνι. (Ναμπία, 97)

Δεν περίμενε άλλη απόκριση ο αξιωματικός και φωνάζοντας το στρατιωτικό του ακόλουθο τον πρόσταξε να ξωφλήσει το χρέος μου στο σταθμό και να με συντροφέψει στο νέο μου ταξίδι. (Ναμπία, 103)

Μερικά όμως λουλούδια βγαλμένα από την ανθοδόχη και δεμμένα με κόκκινη κορδελίτσα πάνω στο κρεβάτι του διάλυσαν κάθε υποψία. Βέβαιο πλεία πως η Ναμπία εξαφανίστηκε και μη έχοντας άλλο πρόχειρο μέσο αφού αγνοούσε τη γραφή, τον αποχαιρετούσε με τη μικρή ανθοδέσμη. (Ναμπία, 168)

Εμφανές σε κάποιο σημείο του ρομάντζου *Ναμπία* και το στοιχείο πάλης μεταξύ του ερωτικού αισθήματος και του χρέους προς την πατρίδα, το οποίο δεν μπορεί να αντιληφθεί η ηρωίδα Ναμπία και στο οποίο χρέος είναι ταγμένος ο Κάμελ. Η Ναμπία δεν γνωρίζει την έννοια της πατρίδας και συνεπώς γι' αυτήν η πατρίδα λειτουργεί ως εμπόδιο για το αίσθημά της. Είναι η γυναίκα η συνδεδεμένη με τον τυπικό προορισμό της, τον έρωτα, και τη θέση της την προσδιορισμένη από την κοινωνική συγκυρία που είναι ο ιδιωτικός χώρος κι όχι η κοινωνία. Ό,τι διαδραματίζεται στον κοινωνικό χώρο προκαλεί την περιέργειά της και λειτουργεί ως θέαμα ή διασκέδαση κι όχι ως έρεισμα για περαιτέρω προβληματισμό. Για τον Κάμελ ο ρόλος του ως άντρα επιτάσσει και την εμπλοκή του στα κοινωνικά δρώμενα. Το χρέος προς την πατρίδα προτάσσεται έναντι του ερωτικού του αισθήματος. Έτσι δημιουργείται αναπόφευκτα η ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ των δύο προσώπων που οδηγεί στο ακόλουθο σχήμα, πάνω στο οποίο δομείται η σχέση των δύο προσώπων στην τελευταία ενότητα: ερωτικό αίσθημα vs κοινωνικό χρέος / ηθικό χρέος.

Ο Μαιτρ Κάμελ, μ' ενθουσιασμό κατατάχθηκεν απ' αρχής μέλος της πατριωτικής επιτροπής του Ασσιούτ, αφιερώνοντας έτσι όλο τον καιρόν του να εξυπηρετήσει τη μεγάλη υπόθεση για τη σωτηρία της πατρίδας. Είχαν περάσει πέντε μήνες από την ημέρα όπου είχε δεχθεί τη Ναμπία. [...] Έτσι έχοντας λύσει το κοινωνικό πρόβλημα

του ατόμου με ιδιόρρυθμο τρόπο, εργάζονταν πλεια με θερμότερο ζήλο για τα σοβαρά ζητήματα που αναπτύσσονταν στο έθνος του. (Ναμπία, 124-125)

Η Ναμπία παρακολουθούσεν ανήσυχη την πνευματική υπερένταση που κατάβαλλεν ο δικηγόρος, μα περισσότερο της στοίχιζεν όταν αφοσιωμένος στις ενέργειές του αμελούσε να παρουσιαστεί στην τακτικήν ώρα. Αδυνατούσε να ζυγίσει τις δικαιολογημένες περιστάσεις και να φαντασθεί την αξία της πατρίδας. Πρώτα και γενικά σκέπτονταν σα γυναίκα. Οι αφηρημένες έννοιες που βασανίζουν την αντρική σκέψη κ' οι ιδεολογικές πολιτικές μέριμνες που προκαλούν την καθημερινή προσοχή του άσχημου φύλου της ήσαν άγνωστες. (Ναμπία, 140)

Ρομαντικό είναι και το πάθος που διακατέχει μια σειρά χαρακτήρων σε κάποια διηγήματα από τη συλλογή *Χικαγιάτ*. Τα διηγήματα αυτά της συλλογής συναρθρώνονται σε ένα σύνολο με άλλα που έχουν κοινό στοιχείο τη γειννίαση στο χώρο και το χρόνο. Η συνάφεια αυτή στο χώρο και το χρόνο συνδέει θεματικά αυτά τα αφηγήματα επιτρέποντάς τους να συναποτελούν μια συλλογή⁷², παρότι τα περισσότερα από αυτά είναι ρεαλιστικής γραφής και τα υπόλοιπα ρομαντικής. Ο ανεκπλήρωτος έρωτας, το δυνατό βυρωνικό τους πάθος, η απελπισμένη αγάπη, η σκληρή μοίρα που είναι εμπόδιο στην ευτυχή έκβαση του πάθους είναι μερικές πτυχές του ρομαντικού έρωτα, όπως εμφανίζεται σε αυτά τα ρομαντικής χροιάς διηγήματα του Τσαγκαράδα, καθώς και στο ρομάντζο του.

Να, από τη βραδυά του γάμου, πότε έτρεξαν τα πρώτα μα όχι και στερνά δάκρυα στα μάγουλα της Γκιαλίλας. Να, πότε αιστάνθηκεν αδόκητο καϋμό να κυριεύει ξαφνικά και βαρειά την καρδιά της. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 47)

Ένας νέος πέρασεν κάτω από το παράθυρο. Ο Αμίρ, ο πρώτος όμορφος του χωριού. Ο Αμίρ που πριν ένα χρόνο τη ζήτησεν από τον πατέρα της και του την αρνήθηκε. Που πολλές φορές τον είχε αγναντέψει γυμνό πέρα στην όχθη του μεγάλου ποταμού. Βέβαια το πέρασμά του δεν θα έφερνε τόσο κακό, αν δεν έστρεφεν ο αθεόφοβος προς το παράθυρο και αντικρύζοντας τη νεόπαντρη δεν της έστελνε αδιάντροπα κι ασυλλόγιστα ένα θερμό φιλί! Τέτοιου είδους φιλί πρώτη φορά ένοιωθεν η Γκιαλίλα. (Χικαγιάτ: Τα Φιλιά της Γκιαλίλας, 46-47)

Αθελα του άγγιξες αγιάτρευτη πληγή που χρόνια τώρα σαν το σαράκι τον σιγότρωγε. Σκλάβα, συντρόφισσα δε χάρηκεν ο Άμπτου μ' όλο που μετρούσε τριάντα ραμαζάνια.

⁷² Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Μετά την Αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 146.

Μάντεμα κακό μιας γυρολόγας ασιγγάνας του είχε μηνύσει μοχθηρά μαύρη τη μέρα του γαμπρού στολίδια θα φορούσε. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 74)

Ω σκληρή πραγματικότητα πόσο σκληρό το βάλαμο που χύνεις! (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 75)

- Μα γιατί απομακρύνεσαι σιγά-σιγά σωτηριακό αστέρι δείχνοντας ψηλά τον ουρανό; Έλα σιμά μου ανοιξιιάτικη μορφή, έλα και πάρε με να ρίξω πέτρα πίσω μου στη γήινη κτίση που τόσο με τυράννησε με το αλυσόδεμά της. Σε ποθώ όπως λαχταράει τη δροσιά του κάμπου το παραπλανημένο κερβάνι κι όπως αποζητάει τη στεριά ο θαλασσοδαρμένος ναυαγός. Έλα σιμά μου αιθέριο πνέμα, έλα να ποτιστώ με τη ζωή που χύνεις ολόγυρά σου, να ξαναγιώσω ανασαίνοντας την ολοπάρθενη πνοή σου. Φεύγεις, φεύγεις ελπίδα μου μονάκριβη δείχνοντας τον ουρανό κι άδροση παραιτάς τη λαύρα που με καίει. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 84-85)

-Στον κόσμο ήλθα ν' απολάμω και κόσμο δεν γνώρισα. Εξόδιασα τα χρόνια μου το βάλαμο για ναύρω κι αυτό με θανατώνει... (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 87)

Δεν είναι ψέμμα, δεν απατάται, ακούει τη φωνή του! Το χέρι της αθέλητα φέρνει η κόρη στην καρδιά της. Χτυπά τόσο δυνατά, σα να θέλει να σπάσει. Τα λόγια του τραγουδιού του παλιού ποιητή Σααντή έρχονται σταράτα και γεμάτα αίσθημα και πόνο.

Εγώ μοιάζω τ' απονήρευτο σκουλήκι,

Π' ασυλλόγιστος διαβάτης σαν πατήσει,

Ανταπόδοση καμμιά δεν του φυλάγει,

Ούτε δάγκαμα φρικτό μήτε φαρμάκι.

[...] Το χτυποκάρδι της είχε σφοδρό και μια ανατριχίλλα ηδονικά κυριεύει το σώμα της. Ο νους δε βασιλεύει. Έχει αφήσει κάθε κυριαρχία στις αισθήσεις. Κ' οι αισθήσεις αποναρκώνουν κάθε συναίσθημα και νόμο περί ντροπής και καλής ανατροφής. (Χικαγιάτ: Το Ξύπνημα της σάρκας, 141-144)

Ξανακλεί τα βλέφαρα ζητώντας συνέχεια στο φλογερό της όνειρο. Μάταια όμως. Ο νέος με την ευτυχία του αδύνατο να ξαναφερθεί κοντά της. (Χικαγιάτ: Το ξύπνημα της σάρκας, 145)

Όχι δεν τον αγαπούσε μήτε η καρδιά της γοργοχτυπούσε σαν τον αντίκρυζεν, όπως άλλοτε το στρατιωτικό. Μα πάλι μήτε αδιαφορία δηλούσε το αίσθημά της. Η μεγάλη του καλοσύνη τη συγκινούσε κ' οι τρόποι του οι λεπτοί την υποχρέωναν. Όλα του όμως τα λόγια και τα παιγνίδια αν και ευγενικά υστερούσαν σε θερμότητα. Κι αφορμή ίσως η ηλικία ίσως το συντηρητικό του πρωτινού του βίου. Μα η Ναμπία, όπως κι όλες

οι νέες στα χρόνια της, τρελλαίνονταν για ζωηρότητα. Κάθε άλλο παρά απόκρουε τα χάρδια του. Μα και κάθε άλλο παρά ηδονήν υπέρτερη της προξενούσαν. (Ναμπία, 140)
Έμοιαζε την πεταλούδα που ζυγώνει κάθε νυχτερινό φως. Σε λαμπάδα, σε καντύλι, σε φωτιά που δεν τη μέλλει που θα συναπαντήσει το θάνατο. Ποια φλόγα θα τη μεταβάλλει σε ολοκαύτωμα. (Ναμπία, 141)

Έφερε το μαντύλι που στριφογύριζε στα δάκτυλα ως το στόμα και τραβώντας από την άκρη με τα δόντια το ξέσκισεν ορμητικά κι αστόχαστα, σαν υστερικά γυναίκα. Αμέσως δάκρυα πρόβαλαν στις κόγχες των ματιών, δάκρυα θερμά και πυκνά ώσπου ξέσπασε σ' αναφυλλητό μικρού παιδιού, γυρεύοντας έτσι να ξεθυμάνει. (Σαΐτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 16)

Στο γάμο θα κατάφυγε, απελπισμένος ν' αποχτήσει με κάθε τρόπο το πλάσμα που του φλόγισε τα σωθικά στο αναπάντεχο εκείνο συναπάντημα. (Σαΐτιανά Δειλινά: Αποφάσεις που πικραίνουν, χειρόγραφο, 113)

Η ονειροπόληση του ερώμενου συνδέεται άμεσα με το ρομαντικό πάθος και το συνοδεύει. Η ονειροπόληση άλλοτε δηλώνεται από τον αφηγητή με άμεσο τρόπο που ακολουθεί τη ροή της αφήγησης και των συμβάντων της και είναι προσδιορισμένη μέσα σε μια αυστηρή χρονική σειρά. Άλλοτε με αριστοτεχνικό τρόπο γίνεται η μετάβαση από την πραγματικότητα στο χώρο και το χρόνο του ονείρου, δημιουργώντας στον αναγνώστη το φάσμα μιας πραγματικότητας, που λειτουργεί ως σημείο κορύφωσης της αγωνίας και που το ξεθώριασμά της ανατρέπει τα δεδομένα, έχοντας –έστω προς στιγμήν αλλάξει το ρουν του μύθου, που τις περισσότερες φορές μένει ακλόνητος.

Λογής μελαχρινές πανέμορφες παρθένες ταράζανε τον ολιγόωρον ύπνο του μα κει που σα διψασμένο ελάφι χυμούσε σ' ατελείωτο αγκάλιασμα να τις απαλοσφίξει, ξυπνούσε με βαρηόβγαλτο αναφιλητό. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 75)

Μισανοίγοντας τα μάτια της αναγνωρίζει τον οντά της, το περσικό χαλί και τη γατούλα της που αναπαύεται στις πτυχές του φουστανιού της. Όλα της τα μέλη φαίνονται αποναρκωμένα, σαν ύστερα από μεγάλη εξαντλητική κούραση. Ξανακλεί τα βλέφαρα ζητώντας συνέχεια στο φλογερό της όνειρο. Μάταια όμως. (Χικαγιάτ: Το ξύπνημα της σάρκας, 144-145)

Μια μορφή ξεπρόβαλλε στη φαντασία του. Μορφή γυναικεία σκεπασμένη καλά με μελάγια. Ναι, δεν την ξεχώριζε στις λεπτομέρειες μα διάκρινε τη σιλουέττα της. Τις εξωτερικές γραμμές του κορμιού που πρόδιναν τη νειότη. (Ναμπία, 61)

Και τα φρικτά όνειρα, σωστοί εφιάλτες, πλάκωσαν. Κι όλοι οι φθονεροί να παλαίβουνε ποιος θα με πρωτοκέρδιζε, ποιος θ' αξιώνουνταν στο γιγαντένιο καζάνι της φλεγόμενης πίσας να με ρίξει, στο καζάνι που ορθώνουνταν εκεί κοντά. Εγώ να πασκίζω να φωνάξω καλώντας βοήθεια κ' η φωνή μου να πνίγεται στο λαρύγγι, να πολεμώ να σηκωθώ να πηλαλήσω αλάργα από τους τρομερούς διώκτες μου κι όμως να αδυνατώ να κινήσω κι αυτό το χέρι μου. Ν' αγκομαχώ, να μαρτυρώ. (Ναμπία, 118)

Το ζύμωμα κάθε Πέμπτη που έπρεπε να αρχίσει πριν τα ξημερώματα, θυσιάζοντας από τον ύπνο την καλλίτερη ώρα, που φθάναν τα πλάνα όνειρα με τις ποθεινές μορφές. (Σαϊτιανά Δειλινά: Αποφάσεις που πικραίνουν, χειρόγραφο, 107)

Πολλές είναι και οι αναφορές της ερημίας και της μοναξιάς των προσώπων. Το μοναχικό άτομο είναι στοιχείο της μυθιστορίας και του ρομαντισμού και η ιδιωτικότητά του έρχεται σε αντίθεση με την κοινωνικότητα και το δημόσιο χαρακτήρα του μυθιστορηματικού προσώπου. Αντικοινωνικότητα και αναχωρητισμός των προσώπων είναι κι αυτό στοιχείο των σύγχρονων μυθιστοριών. Στα προαναφερόμενα διηγήματα παρουσιάζονται αυτά τα στοιχεία ως γνώρισμα των ρομαντικών προσώπων, ενώ στο ρομάντζο *Ναμπία* συνυπάρχει τόσο ο ατομικός όσο και ο συλλογικός χαρακτήρας των μυθιστορηματικών προσώπων⁷³. Ενώ άλλοι χαρακτήρες είναι ρομαντικοί, η ηρωίδα που από τη φύση της –και ως γυναίκα και ως ματαιόδοξη– θέλει να είναι κοινωνική, δεν της αρέσει η μοναξιά, που βέβαια την έχει βιώσει και δεν την επιδιώκει πλέον. Ο ρομαντικός χαρακτήρας του Μαιτρ Κάμελ της *Ναμπία*, μυθιστορηματικός απότοκος και μιας κοινωνικής προβληματικής, θεωρεί την κοινωνία διεφθαρμένη, κατά κανόνα δεν συμμετέχει στην κοινωνία, αλλά κι όταν αυτό συμβαίνει, εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την τρέχουσα πολιτική και κοινωνική συγκυρία, την οποία η μάζα δεν μπορεί να διαμορφώσει θετικά, λαμβάνοντας λυσιτελή μέτρα, τακτικές και αποφάσεις.

Μερικές φορές το τοπίο δρα καταλυτικά προς την κατεύθυνση της μοναχικότητας αντανακλώντας και επιτείνοντας την ψυχική κατάσταση του ήρωα.

Συμμαζεμένη δίπλα της η Ναμπία ανόρεξα άπλωνε το χέρι κατά τα διάφορα ορεκτικά. Αισθάνονταν ό,τι κι ο νυχτερινός διαβατήρης σαν περνά ερημικό κι ακατοίκητο μέρος. (Ναμπία, 32)

⁷³ Αυτό εξάλλου συμβαίνει και στα μυθιστορήματα της μετάβασης από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα των μέσων του 19^{ου} αι. Βλ. Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 20 κ.ε.

Αναστενάξεν η Ναμπία σαν αναλογίζονταν την ερημιά της. (Ναμπία, 40)

[...] ένας δικηγόρος ο Μαιτρ Κάμελ, δίχως οικογένεια, ανύπανδρος κι αποτραβηγμένος από κάθε θόρυβο και κίνηση άσχετη με το επάγγελμά του. (Ναμπία, 55)

[...] άνοιγε κουρασμένα τα νυσταγμένα μάτια του κι αντίκρυζε τη μοναξιά ακούγοντας σύνωρα ένα κουνούπι που κεντούσε το πλατύ μέτωπο ζουζουνίζοντας αφρόντιδα. (Ναμπία, 73)

Πέρα μακρυνά στον απέραντο άμμο που σα γαληνεμένο κι απάτητο πέλαγο, ξετυλίγεται διάπλατα από της λίμνης Μαριώτιδας τα νερά πάνω σ' ερημικό λόφο ο Άμπτου είχε στήσει τη σκηνή του. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 73)

Κανένα δεν του έλαχεν αντάμα με τον Άμπτου να παίζει, να γελάσει. Μονάχος παντοκράτορας στην έρημο βασίλευεν όπως και τόσοι συντοπίτες του. [...] Κι ο Άμπτου όλο και ξεμοναχεύονταν όλο κι αποσέρνονταν από κάθε σύντροφο κι αμίλητος ολοένα καταντούσε. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 74-75)

Η μοναξιά, ο ανεκπλήρωτος έρωτας, το όνειρο που τελείωσε όλα συμβάλλουν στη δημιουργία μιας μελαγχολικής περιρρέουσας ατμόσφαιρας, απαραίτητο σκηνικό για τα ρομαντικά αφηγήματα.

Κι αφού επιτέλους οι στάμνες γέμιζαν κι όταν σε λίγο έφθανε στο φτωχικό της, το όραμα δεν έσβυνεν ακόμη από τη φαντασία. Την απόλαψη διαδέχονταν μελαγχολία. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 44)

Τρεις μήνες έχει η Γκιαλίλα να νοτισθεί απογοήτευση, να πικραθεί, να κλάψει. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 45)

Δε βραδυπόρησε παραπάνω να μπει στο βοερό στρατόπεδο των πικραμένων ανθρώπων. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 46)

Κι ο Άμπτου όλο και ξεμοναχεύονταν όλο κι αποσέρνονταν από κάθε σύντροφο κι αμίλητος ολοένα καταντούσε. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 75)

Μπρος στο τσαντίρι ονειρεύεται μονάχος. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 75)

Αν στα χρόνια το κορίτσι δεν είχε περάσει το δέκατο έκτο, όμως το μέστωμα των στηθειών, οι βαθιές και λυγρές ματιές, οι αναπάντεχοι αναστεναγμοί κ' η συχνή μελαγχολία πρόδιναν πως το σώμα είχε αρχίσει να επιθυμεί κι άλλες απολάψεις έξω από τις στομαχικές κι άλλα γλέντια ανόμοια με κείνα που γίνονταν, αν τύχαινε μικρή κι ανήξερη, μ' άλλες φιλενάδες. (Χικαγιάτ: Το ξύπνημα της σάρκας, 131)

Βαρύθυμα ξαπλώνεται και πάλι πάνω στο περσικό χαλί. Μια μελαγχολία τη βαρύνει και νοιώθει μοναξιά να την κυκλώνει. Κ' έτσι χωρίς να το λογαριάζει βουρκώνουν τα μάτια της κι αρχίζουν δάκρυα θερμά να κυλιούνται χάμω. Κλαίει η Φάτμα, κλαίει

φλογερά και μάταια ζητάει για ναύρει αφορμή. (Χικαγιάτ: Το ξύπνημα της σάρκας, 137)

Το Μπεόπουλο κυριεύθηκεν άλλη μια φορά από την πρώτη του μελαγχολία, γιατί τα λόγια όπου φθάναν στην ακοή του ήσαν αγάπης λόγια και τόσο το ετάραζαν που δεν βαστούσαν άλλο. (Σαϊτιανιά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 20)

Το ρομαντικό στοιχείο του συσχετισμού της ελευθερίας με τη φύση απηχεί όχι μόνο μια φυσιολατρεία, αλλά κυρίως λειτουργεί ως ένα διέξοδο από τα προβλήματα και τα εμπόδια που θέτει ο κοινωνικός βίος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των βεδουίνων, μιας φυλής συναρτημένης με τη ζωή στη φύση, την αγάπη για ελευθερία και την άρνηση υπαγωγής σε ένα αυστηρό κοινωνικό πλαίσιο. Κάποιες φορές τα πρόσωπα, όταν βρίσκονται έξω από τους ιδιωτικούς, περιορισμένους χώρους, δρουν υποκείμενα στην έμφυτη αίσθηση ελευθερίας, που αντίκειται στους δεσμευτικούς κοινωνικούς κανόνες, και το φυσικό περιβάλλον λειτουργεί μετωνυμικά και συνεκδοχικά προς αυτή. Μέσα στην ίδια αντίληψη που διαθέτουν τα ρομαντικά πρόσωπα προασπίζοντας την απόλυτη θεώρηση της ατομικότητας, οι συμβατικότητα της κοινωνικής ζωής καθίστανται ακατανόητες.

Κι ήσαν άγνωστες γι' αυτούς οι αλυσίδες της σκλαβιάς, της σκλαβιάς που σαν ολόπυκνη καταχνιά γιγαντώνεται μέρα με τη μέρα και προχωρεί από πόλη σε χωριό, από κάμπους σε κορφοβούνια. Η γενιά τους θα έχει το προνόμιο να χαρεί την παρθενιά της γύρω πλάσης, ώσπου μια μέρα θα προβάλλουν οι Εχθροί και θα σκίσουν αλύπητα τη γη, θ' αλλάξουν τη φορεσιά της φύσης με φάδια πράσινα και δροσερά και θα υψώνουν χιλιόμορφα χτίσματα για να κρυφτεί το ταίρι τους ο Φτόνος. Τότες κι αυτοί της λευτεριάς προσκυνητές θα παραιτήσουν τη ζωή αφήνοντας πίσω φύτρα σκλαβωμένων. Έτσι 'νε γραφτό. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 77-78)

Τα λόγια του σαν κάθε ανθρώπου ελεύθερου που ανασαίνει ελεύθερον αγέρα, πατεί ελεύθερο χώμα, περνά ελεύθερη ζωή είνε καθαρά κι από καρδιάς βγαλμένα. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 79)

Έτσι πολλά έπεφταν στην αίσθηση δίχως να ξεθαρρεύεται να τα συζητήσει με κανένα και πολλές γνώσεις πρωτογεύονταν στην καθημερινή συντροφιά της γειτονιάς, ώσπου κατάντησε πλεια να ζει με μια προσδοκία και να παιδεύεται από μια συλλογή. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 44)

Είμαι ένα πλάσμα που διψά για κάτι το άφθαστο κάτι το ανεύρετο. Τι κι αν πασκίζω να γελάσω με τη μωροπιστία μου στην επιβουλή μιας ξεκουτιάρας ατσιγγάνας, τι κι αν

πασκίζω να ξετινάξω τη δύναμη της πρόληψης; Με γήτεψαν πατέρα μου κι άδικα αποσταίνω την παραλυμένη θέλησή μου. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο μάντεμα, 80)

Παντού μια εικόνα παρουσιάζονταν, ίδια κι απαράλλαχτη. Μιας γυναίκας! Γυναίκας όμως που μόνο σεβασμό κ' εχτίμηση άξιζε να του προκαλεί. Τίποτε άλλο. Ούτε ηδονικά όνειρα και ζωηρά χτυποκάρδια, μήτε κρίσεις νευρικές. Ολόκληρη Άβυσος από νόμους ηθικής τον χώριζαν. Άβυσος από συνθήκες κοινωνικές με τις οποίες γενεές αιώνων ζήσανε χωρίς ποτέ καμιά να τολμήσει επαναστατώντας να πλησιάσει σιμώτερα στην παντοδύναμη όπως λένε φύση. (Σαϊτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 17)

Ξαφνίσθηκαν οι μικροί αμαρτωλοί στο άκουσμα της φωνής που απευθύνονταν και στην άπλαστη ακόμα συνείδησή τους. Τότε πρωτογνώριζαν τις δυνάμεις της κοινής γνώμης, της πλασμένης μολαταύτα από τόσο αμφίβολες αρχές. Ο Σεχ Σάλεχ χάλκευε τις πρώτες αλυσσίδες της λογικής στο ένστικτο των ανθρώπινων νόμων, στις αισθήσεις. (Σαϊτιανά Δειλινά: Ηδονίσματα αγοριών, χειρόγραφο, 59)

Ο επίλογος των αφηγημάτων του Τσαγκαράδα με ρομαντική υφή, δεν είναι απλά θλιβερός και οδυνηρός για κάποιους από τους ήρωες, αλλά και πιθανότατα και για τους αναγνώστες, όπως, εξάλλου συμβαίνει και σε πολλά αφηγήματα ρεαλιστικής υφής. Πάντοτε στο ρομαντικό τέλος εμπλέκεται ένας έρωτας που δεν βρήκε το ταίρι του, που δεν ολοκληρώθηκε, που δεν πρόλαβε ν'ανθίσει και να ζήσει. Η μοίρα, η κοινωνία με τους αυστηρούς της κανόνες, οι άνθρωποι με την κακία και τις προκαταλήψεις τους ορθώνονται εμπόδια στην ευτυχή έκβαση των ιστοριών και των ρομαντικών μύθων.

Καμιά φορεσιά δεν έλλειπεν από όσες της είχε αγοράσει. Αυτό για μια στιγμή τον έκαμε να υποψιαστεί μήπως επρόκειτο για δυστύχημα. Μερικά όμως λουλούδια βγαλμένα από την ανθοδόχη και δεμμένα με κόκκινη κορδελίτσα πάνω στο κρεβάτι του διάλυσαν κάθε υποψία. Βέβαιο πλεον πως η Ναμπία εξαφανίσθηκε και μη έχοντας άλλο πρόχειρο μέσο αφού αγνοούσε τη γραφή, τον αποχαιρετούσε με τη μικρή ανθοδέσμη. (Ναμπία, 168)

Ο Κάμελ κλαίει ειλικρινά σα μωρό παιδί που τιμωρήθηκε με στέρηση του παιχνιδιού του. Όλα έχουν λησμονηθεί μπροστά στον απέραντο καρδιακό του πόνο. Πατρίδα, επανάσταση, τα γεγονότα της επιδρομής, σύντροφοι. Καλεί τη μικρούλα που χθες ακόμα την κρατούσε στην αγκαλιά του με την αυτοπεποίθηση ενός που λιμπίζεται το διαλεχτό του δαχτυλίδι πάνω στο δάχτυλό του. (Ναμπία, 169)

Τέτοιου είδους φιλή πρώτη φορά ένοιωθεν η Γκιαλίλα. Και της φάνηκε τόσο καυτερό, τόσο λάγνο που με τρόμο τραβήχθηκε προς τα μέσα φέροντας σύνωρα το χέρι ως τα

χείλη και γυρεύοντας άθελα να σφογγίσει ή να εξαλείψει κάποιο σημάδι, που ίσως χάραξε το εναέριο τόλμημα. Να, από τη βραδυά του γάμου, πότε έτρεξαν τα πρώτα μα όχι και στερνά δάκρυα στα μάγουλα της Γκιαλίλας. Να, πότε αιστάνθηκεν αδόκητο καϋμό να κυριεύει ξαφνικά και βαρεία την καρδιά της. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 46-47)

Και λέγοντας αυτά στη μέθη βυθισμένος αλύπητα κι άσκεφτα μια φλέβα του χεριού του ανοίγει με γέλια, απόκοσμα γέλια που ξιπάζουν και του χάρου τα φτερούγια. [...]

– Στον κόσμον ήλθα ν' απολάψω και κόσμο δε γνώρισα. Εξόδιασα τα χρόνια μου το βάλαμο για ναύρω κι αυτό με θανατώνει ... (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, 86-87)

Μια μόνο ευχή υψώνει σύγκαιρα ο λογισμός της. Να μην απομακρυνθούν τα χείλη της από τον αγαπημένο της και να μακραίνει ακούραστα τ' αγκάλιασμά της. Μα ένας γλυκός αποχαυνωτικός σπασμός ... την ξυπνά. [...] Ξανακλεί τα βλέφαρα ζητώντας συνέχεια στο φλογερό της όνειρο. Μάταια όμως. Ο νέος με την ευτυχία του αδύνατο να ξαναφερθεί κοντά της. (Χικαγιάτ: Το ξύπνημα της σάρκας, 144-145)

Ένα φτερούγισμα τότες ακούσθηκεν από ψηλά. Μια νυχτερίδα μπαίνοντας από την ανοιχτή πόρτα της βεράντας κατά λάθος ζητούσε πάλι διέξοδο μη θέλοντας να συντροφέψει τα δυο γυμνά κορμιά, που ξαπλωμένα το ένα κοντά στο άλλο, σα διψασμένοι ανθοί, είχαν πληρώσει το φόρο τους στις κοινωνικές συνθήκες που τόσο τους αντιστρατευόντουσαν. (Σαϊτιανά Δειλινά: Ο φόρος της ανομίας, χειρόγραφο, 45)

2. Αφηγηματικές τεχνικές στο πεζογραφικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα

2.1 Η ιδεολογική λειτουργία του αφηγητή - Η αφηγηματική τεχνική των σχολίων

Η αφηγηματική τεχνική των σχολίων αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της πεζογραφίας του Κώστα Τσαγκαράδα. Η τεχνική αυτή οικεία, στην παλαιότερη πεζογραφία, εντάσσεται στο πλαίσιο της ύστερης και ώριμης φάσης του ρεαλισμού και σχετίζεται κατά κύριο λόγο με την κριτική αποτίμηση των κοινωνικών συμβάντων. Οι κοινωνικοί προβληματισμοί του συγγραφέα και οι ιδεολογικές του πεποιθήσεις επιλέγεται να παρουσιασθούν μέσα από έναν έμμεσο τρόπο, την επιλογή του θέματος, αλλά και με έναν πιο άμεσο τρόπο που είναι οι ιδεολογικές παρεκβάσεις του συγγραφέα μέσω του πλασματικού φορέα των σκέψεών του, του αφηγητή. Μέσα από τα σχόλια-παρεκβάσεις, που παρεμβάλλονται στην αφήγηση, αποτυπώνεται η κοσμοθεωρία, η ιδεολογία, η πολιτική τοποθέτηση του αφηγητή συνιστώντας την ιδεολογική του λειτουργία και αποτελώντας κι ένα σημαντικό παράγοντα συγγραφής των έργων του.

Η παλαιότερη ή η σύγχρονή του Αίγυπτος είναι το μυθιστορηματικό πλαίσιο των αφηγήσεων του Τσαγκαράδα, είναι η κοινωνία που θα γίνει χώρος μυθιστορηματικός και χώρος προβληματισμού για τον συγγραφέα. Η έλλειψη δίκαιου, ευνομούμενου και οργανωμένου κράτους, η έλλειψη ή αδυναμία τήρησης των θεσμικών πλαισίων, η έλλειψη ισονομίας και δημοκρατίας, η αμάθεια, η θρησκοληψία, η αυθαιρεσία της αυταρχικής εξουσίας, η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι μερικά από τα φαινόμενα που υπάρχουν μέσα σε αυτό το πλαίσιο –και όχι μόνο– και ταλανίζουν τα μυθιστορηματικά του πρόσωπα.

Η έκφραση της ιδεολογικής λειτουργίας συνήθως χαρακτηρίζεται από το διδακτικό είτε από το αδιαμφισβήτητο ύφος της⁷⁴. Οι κρίσεις και τα σχόλια του Τσαγκαράδα που παρεμβάλλονται, εκτός από τον παιδαγωγικό ρόλο που ενδεχομένως επιτελούν⁷⁵ -συνειδητά ή ασυνειδήτα-, προσλαμβάνουν παράλληλα

⁷⁴ Βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 137.

⁷⁵ Αυτή την περίοδο και μέσα στο πλαίσιο της ηθογραφίας και του ρεαλισμού υπάρχει η σκέψη και η πρακτική, όπως παρουσιάζεται μέσα από ενδοκειμενικές τεχνικές, να λειτουργήσει η λογοτεχνία ως εξανθρωπιστικό και ηθικοπλαστικό μέσο. Παρότι υπάρχει και

έναν ενδιαφέροντα λειτουργικό ρόλο και έχουν έναν δομικό χαρακτήρα για την αφήγηση.

Τα σχόλια άλλοτε είναι σύντομα και παρεμβλημένα –ακολουθώντας το χαρακτήρα της εξίσου σύντομης αφήγησης- άλλοτε έχουν χαρακτήρα εκτενούς ιδεολογικής τοποθέτησης και αντικειμενικής θεώρησης και στοχασμού και άλλοτε διατυπώνονται σε ύφος περιπαικτικό, δρώντας υπονομευτικά σε σχέση με το σχολιαζόμενο θέμα. Το περιεχόμενό τους αποκαλύπτει ένα μέρος των κοινωνικών, ιδεολογικών προβληματισμών και θεωρήσεων του αφηγητή-συγγραφέα, ενώ παράλληλα και το εύρος της γνώσης και των ενδιαφερόντων του⁷⁶. Σε κάθε περίπτωση, το σχόλιο αποτελεί έναν από τους αφηγηματικούς εκείνους τρόπους που διακόπτουν τη χρονική ροή της αφήγησης και αναστέλλουν την αφηγηματική πράξη.

Μα τις αόρατες δυνάμεις κυβερνούσαν τα ιερά λόγια του ελ Κοράν. Και του ελ Κοράν μελετητής και γνώστης ο Σάϊτ Φάργαλ. Να γιατί κατάντησε ν' αποκτήσει ασύνορη δόξα κ' η θέση κάτω από την ακακία να λογαριάζεται για κολυμβήθρα του Σιλωάμ. Κάθε γιατρεία τη διαλαλούσεν η φήμη για θαύμα του Αγίου, μα και κάθε αποτυχία δικαιολογούσε για θέλημα Κυρίου. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 11)

Το νερό του διπλανού πηγαδιού αντιπροσώπευεν όλες τις θεραπευτικές ιδιότητες μαζί μ' ένα κουρελόχαρτο γραμμένο με ρητά του ιερού βιβλίου. Είπαμε πως συχνά ο άρρωστος μετά τη θεραπεία έπαυε να πονεί, γιατί έπαυε και ν' ανασαίνει. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 11)

Ο στρατός. Η φαρμακερή σκέψη κάθε μάνας κι ο βραχνάς κάθε άρτιου νέου στο παράμερο εκείνο φελλαχοχώρι. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 100)

η αντίθετη άποψη, δεν παύει να εκφράζει πολλούς, και στο παρελθόν αλλά και στο παρόν, η άποψη ότι η λογοτεχνία μπορεί να βελτιώσει τους αναγνώστες της μέσω των μηχανισμών ταύτισης που διαθέτει, αλλά και των υποκατάστατων εμπειριών που εκείνοι δοκιμάζουν εντρυφώντας σε αυτήν. Βλ. σχετικά Jonathan Culler, *Λογοτεχνική θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²2003, σ. 158.

⁷⁶ Βλ. σχετικά την κριτική του Μήτσου Ευαγγέλου για τα *Χικαγιάτ* (εφ. *Ισως*, 20-6-1925): «Κι αυτή η διαφορά προέρχεται απ' την αγάπη που αιστάνεται ο συγγραφέας να παρεμβάλλη δικές του γνώμες και κρίσεις. Θα έπρεπε ίσως τοποθετώντας τους ήρωές του στη μυστηριακή γαλήνη μιας έζμπας ή στις όχτες του ιερού Νείλου, να διηγούνται παθήματά τους ή ό,τι η πείρα τους δίδαξε, απλά και θελκτικά και σαν ηθικός επίλογος από τη σχετική δράση να επήγαζαν τα συμπεράσματα. Ο Τσαγκαράδας προτίμησε το δικό του τρόπο, του να συμμετάσχη προσωπικά στην πλοκή των διηγημάτων του, να εκφράζη ατομικά τις κρίσεις του και να επιζητή τη λύση σύμφωνα με τις δικές του θεωρίες».

Έτσι μια χρονιά όπου η σπορά αφανίσθηκε από το σκουλήκι άκουσε αυτή τη λέξη <κράτος>, σαν παρουσιάσθηκε από την πόλη ένας στρατιώτης και πήρε τον άντρα της φυλακή τρεις μήνες, για χρέος, λείει, των φόρων του δημοσίου. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 101)

Φελλάχος, γυιος φελλάχου, ανήκει σε λαό που αιώνες τώρα του απαγορεύουν ν' απολάβει πατριωτική συνείδηση κ' εθνικιστική ιδέα. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 107)

[...] απλώνονται το ένα κοντά στο άλλο τα μνήματα με τους νεκρούς τόσων γενεών.

[...] Εδώ, λένε, βρίσκεται το ωμέγα κάθε ονείρου, κάθε ελπίδας, κάθε απάτης!

(Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 122)

Αυτοί ήσαν οι οκτώ καλεσμένοι της βραδυάς. Αν θέλαμε να τους ταξινομήσουμε ομαδικά θα έπρεπε να τους κατατάξουμε στην τάξη των χορτάτων. Γιατί ο εικοστός αιώνας έχει την περηφάνεια να επιδείχεται ως χορηγητής της πολιτικής ελευθερίας σε πλείστες χώρες των δύο ημισφαιρίων. Έτσι κατ' ανάγκην άλλαξαν κ' οι διαβαθμίσεις οι ταξικές κι αντί ελεύθερων και ειλώτων, αντί φεουδαρχών και πληβείων έχουμε τώρα μόνο μια τάξη. Την τάξη των πολιτών που χρίζονται όμως ουσιαστικά σε τέσσαρες κλάσεις. Τους πεινασμένους, τους μισοπεινασμένους, τους χορτάτους και τους παραχορτάτους. Οι καλεσμένοι του κυρίου Λαμά ανήκαν όπως αναφέραμε στους χορτάτους, αφού δεν τους έλειπε και η ελάχιστη λιχουδιά στα σπίτια τους και τους δίνονταν συχνά ευκαιρίες ν' απολαβαίνουν συμπόσια σπατάλης, όπως το αποψινό. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 179)

Δεν ήταν μαθημένος αυτός σε περιπέτειες που απαντώνται στα παληότερα ρομαντικά μυθιστορήματα της Γαλλικής λογοτεχνίας. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 377)

Τώρα στο Δημοτικισμό εύρισκαν το πιστεύω τους. Βέβαια ο ενθουσιασμός της νέας φιλολογικής θρησκείας δεν απαντιόταν ο ίδιος σ' όλους. Η ιδιοσυγκρασία μερικών και η εισβολή των δασκάλων πάλαιβαν να κρατήσουν στη ζωή το Μιστριωτισμό, ακόμη, μα το πνεύμα της νεωτερικιστικής επανάστασης αιχμαλώτιζε τώρα κάθε νέο μορφωμένο και εύκολα τον μετάβαλε σε φανατικό οπαδό. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 386)

2.2 Η επικοινωνιακή λειτουργία του αφηγητή

Η παρουσία αυτή του αφηγητή δεν είναι πάντα έμμεση και δεν περιορίζεται στην άδηλη σε πρώτο επίπεδο οπτική του γωνία, αλλά γίνεται πρόδηλη και αισθητή μέσα από διάφορους τρόπους, που συνιστούν την επικοινωνιακή λειτουργία του αφηγητή και συνεπώς την επαφή μεταξύ του αφηγητή-πομπού και του ακροατή ή αναγνώστη-δέκτη του. Ο χαρακτηριστικότερος τρόπος επικοινωνιακής λειτουργίας που χρησιμοποιεί ο Τσαγκαράδας είναι οι ρητορικού τύπου ερωτήσεις σε τρίτο ή δεύτερο πρόσωπο. Άλλοι τρόποι είναι η αποστροφή στους αναγνώστες (ή ακροατές, αν δεχθούμε και την ομοιότητα με τον προφορικό χαρακτήρα των αυθεντικών χικαγιάτ που επικαλείται ο Τσαγκαράδας στον πρόλογο της συλλογής) σε β' πληθυντικό πρόσωπο με την αμεσότητα του προφορικού λόγου, επιφωνηματικές φράσεις, λόγος θαυμαστικός, που υψώνουν τη φωνή του αφηγητή, αλλά και ο ελεύθερος πλάγιος λόγος που ενισχύει την επικοινωνία των μυθοπλαστικών προσώπων με τον αναγνώστη, χωρίς τη μεσολάβηση, ή με μικρότερη μεσολάβηση -όταν έχουμε διφωνικότητα- του αφηγητή. Κάθε τρόπος υποδηλώνει την παρουσία αναγνωστικού κοινού/ακροατηρίου⁷⁷ που τίθεται σε εγρήγορση, εφόσον ενεργοποιεί αν όχι κάποια απάντηση προς στον αφηγητή, οπωσδήποτε όμως κάποιον προβληματισμό του αναγνώστη ή κάποια απάντηση στον εαυτό του.

Με τα επικοινωνιακά αυτά τεχνάσματα διακόπτεται η πορεία της αφήγησης, αίρεται η λογοτεχνική πλασματικότητα και ψευδαίσθηση⁷⁸. Η τεχνική αυτή, που χαρακτηρίζει ένα μεγάλο μέρος της παλαιότερης αφηγηματογραφίας αλλά και της νεότερης του 20ού αι., δεν χρησιμοποιείται από τον Τσαγκαράδα για την κατάδειξη από μέρους του ζητημάτων αφηγηματικής σύνθεσης, αλλά περισσότερο επιζητεί να επιτύχει την άμεση εμπλοκή του αναγνώστη στα δρώμενα και την ανάδειξη της επικοινωνιακής λειτουργίας σε πρωτεύουσα στην αφηγηματική υπόθεση, εξέλιξη και έκβαση, πρωτεύουσα για την ύπαρξη της αφήγησης. Πρόκειται για τεχνική την οποία ο Τσαγκαράδας δανείζεται από το ρομαντισμό.

⁷⁷ Το ακροατήριο ο Τσαγκαράδας το υπονοεί ή και το στήνει κάποτε και μυθοπλαστικά στη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ*, κρατώντας την παράδοση των αφηγημάτων που ήταν προφορική και η ανάγνωσή τους ήταν δημόσια υπόθεση, που προϋπέθετε κοινό απλών ανθρώπων.

⁷⁸ Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 140.

Ποιος σε όλη την περιφέρεια αγνοεί το μνήμα του Σάϊτ Φάργαλ του Θαυματουργού;
(Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 9-10)

Έτσι διαβάτη άμα ρίξεις τη βέβηλη ματιά σου μέσα από την πράσινη πορτούλα δε θα ξεδιακρίνεις παρά ένα απλό θαμποφωτισμένο δωμάτιο με χαμηλό κουβούκλιο στο μέσο σκεπασμένο με πλουμιστά φάδια που φέρουν κεντημένες εκλεκτές φράσεις από το ελ Κοράν. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 10)

Και ζούνε απείρακτοι τρανοί ανάμεσά μας όπως κι ο Σάϊτ Φάργαλ ανάμεσα στους Φελλάχους του. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 12)

Την εκμετάλλευση της γνώσης διαδέχθηκε η κατάθλιψη της ύλης. Όμως κι οι δυο τρόποι χρειάζονται την ίδια κινητήριο δύναμη. Το θράσος. Αυτό όταν υπάρχει σπρώχνει τον υποψήφιο από το μεγάλο ωκεανό της ασημότητας στην επιφάνεια της φήμης. Αυτό όταν λείπει αφήνει παραχωμένα κι απαρατήρητα πραγματικά μαργαριτάρια της ανθρωπότητας. Πόσες ασημότητες φημισμένες, πόσες αξίες παραγνωρισμένες! Και πάντα αφορμή της κακότεχνης συμφωνίας, το θράσος!
(Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 12)

Γιατί λοιπόν το καλλιέργημα της ανταρσίας κ' η άρνηση του ριζικού; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 20)

Ποιος έφταιγεν αν τότες ο πλάνος νους τον παίδευεν αλύπητα κι ασύγκριτα σπρώχνοντάς τον να κυνηγά φανταστικές σκιές; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 22)

Θεέ μου! Πώς θα μπορούσε να γιατρευτεί από τις σαϊτιές του άγνωστου σ' αυτόν μικρού θεού; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 23)

Και τώρα βέβαια προσμένετε ν' ακούσετε με κάποια δικαιολογημένη χαιρεκάκια πότε έτρεξε το πρώτο δάκρυ της Γκιαλίλας; Πότε ξύπνησε κι αυτή από το απατηλό όνειρο που η ζωή χαρίζει κάποτε παίζοντας στον άνθρωπο; Ησυχάσετε. Δεν άργησε παραπάνω η Γκιαλίλα να πονέσει. (Χικαγιάτ: Τα φιλιά της Γκιαλίλας, 45-46)

Και κυρά; ... αχ, γιατί σ' αυτήν τη λέξη χλωμιάζει ο εμίρης και μ' ένα βλέμμα αγριωπό σου δείχνει ν' αλλάξεις ανάργητα το ρώτημα; Αλήθεια! Άθελα του άγγιξες αγιάτρευτη πληγή που χρόνια τώρα σαν το σαράκι τον σιγότρωγε. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, 74)

Βέβαια ποια διαφορά; Κ' οι δυο αφαιρούσαν από το φτωχικό τ' αγαπημένο πρόσωπο.
(Χικαγιάτ: Μητέρες, 100)

Γιατί από δω μοιρολογίστρες ξεκινούν σκορπίζοντας τη θλίψη και την απελπισία κι απ' εκεί πρόσχαρες συντροφικές γυναικών χοροπηδώντας τραγουδούν ανείπωτη καλοτυχία;

Πού να λεπτολογήσει τώρα η Χάνεμ την ιδέα του τι αντιπροσώπευε η χακιφορεμένη μερίδα του λαού. Πού να υψωθεί και να νοιώσει τι υπεράσπιζε ο θεσμός! (Χικαγιάτ: Μητέρες, 100-101)

Μα όχι. Δεν ήταν ετοιμασία χαράς, μ' αποχαιρέτημα νεκρού. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 110)

Τώφερε η απόλαψη κάποιας εκδίκησης, για το αλόγητο της τρέλλας; Μυστήριο. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 119)

Όταν πρόκειται να λύσει κανείς ένα αίνιγμα, που σχέση έχει με τ' αόρατα, τον κυριεύει ένας δισταγμός, αν όχι τρόμος. Τι το παράξενο αν βρυκολάκιασεν ο μακαρίτης; Τι το περίεργο αν σηκώθηκε να ξαναδεί, ακόμη μια φορά, όσα αποχωρίστηκε τόσον αναπάντεχα; (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 125)

Μα την αλήθεια δεν αισθάνονταν καθόλου διάθεση ν' ακολουθήσει το κλασσικό παράδειγμα εκείνων που χρησιμοποίησαν τα μεγάλα υλικά μέσα όπου κατείχαν για να φανούν ευεργέτες σε ένα εις το ελάχιστο περιορισμένο αριθμό απόκληρων της τύχης, δημιουργώντας έτσι αριστοκρατικά στις κατώτερες τάξεις του προλεταριάτου. Γιατί ποίου είδους δικαιοσύνη μπορούσε να υποστηριχθεί, εάν πρόσφερε αύριο ένα στρογγυλό και γενναίο ποσό για να ιδρυθεί έξαφνα ένα γηροκομείο στη Μίνια όπου να φοιτούν οι άποροι που περνούσαν τα εξήντα χρόνια; Πώς θα έπαιρναν το πράγμα οι συνομήλικοι άποροι του Ασσίου ή της Τάντας ή του Σουέζ; Γιατί αυτή η εξαίρεση για μια ελάχιστη αναλογία μιας κακομοιριασμένης τάξης ανθρώπων πλασμάτων; Αυτή η ατομική και μονομερής φιλανθρωπία ήταν η κυριώτερη αφορμή για να κοιμάται ήσυχα το κράτος, με τη δικαιολογία ότι η μέριμνα για την οργανωμένη καλωσύνη ανήκει στην ανεύθυνη και κοντόφθαλμη πρόνοια της κοινωνίας των ατόμων. Ενώ στο κράτος επιβάλλονταν, ως ένα από τα πρώτιστα χρέη να ενδιαφέρεται, να φροντίζει και να κανονίζει για την καλλίτερη και ομαδική συντήρηση μιας κακότυχης τάξης των πολιτών δίχως εξαίρεση και δίχως προτίμηση για τη μια ή την άλλη πολιτεία της χώρας. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 225-226)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

1. Εισαγωγικά

1.1 Η λογοτεχνία του ανατολισμού/οριενταλισμού και η εικόνα του Άλλου

Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα ενταγμένο στις γραμματειακές επαφές του νεότερου ελληνισμού με τον ανατολικό κόσμο, και πιο συγκεκριμένα με τον αραβικό κόσμο της Αιγύπτου, κατατάσσεται στα έργα του νεοελληνικού ανατολισμού⁷⁹, που με τη σειρά τους αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ευρωπαϊκής γραμματολογίας του ανατολισμού. Ο όρος του ανατολισμού εμπεριέχει όλες εκείνες τις αντιδράσεις απέναντι στην αραβική Ανατολή που μετουσιώθηκαν σε λόγο, είτε πρόκειται για αρνητικές και απαξιωτικές είτε για νηφαλιότερες ή θετικές⁸⁰. Ο νεοελληνικός ανατολισμός περιλαμβάνει όλα εκείνα τα νεοελληνικά γραμματειακά κείμενα που έχουν δεχθεί «τη γόνιμη επίδραση ή το διάλογο με συγκεκριμένα κείμενα ή θέματα, αφηγηματικούς τρόπους και τάσεις της ανατολικής πεζογραφικής παράδοσης»⁸¹.

⁷⁹ Την έννοια του νεοελληνικού ανατολισμού χρησιμοποιεί ο καθηγητής Γιώργος Κεχαγιόγλου περιγράφοντας τις γραμματειακές σχέσεις του νεότερου ελληνισμού με τον αραβικό κόσμο, ζήτημα που εντάσσεται στη Νεοελληνική και Συγκριτική Γραμματολογία. Στο κείμενό μας χρησιμοποιούμε την έννοια του ανατολισμού και την έννοια του οριενταλισμού (orientalism) του Edward Said ως συναφείς –αν όχι ταυτόσημες–, με το εννοιολογικό φορτίο που τους έχουν προσδώσει οι ανωτέρω μελετητές, αντίστοιχα. Σχετικά με την έννοια του νεοελληνικού ανατολισμού, βλέπε Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικός ανατολισμός: Συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του αραβικού κόσμου», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 157.

⁸⁰ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικός ανατολισμός: Συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του αραβικού κόσμου», ό.π., σ. 161-162.

⁸¹ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18^ο αιώνα», *Graeco-Arabica*, τ. 5, 1993, σ. 289.

Ο διάλογος αυτός με την Ανατολή στην προκειμένη περίπτωση του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα διεξάγεται μέσα στο αποικιοκρατικό πλαίσιο των αρχών του 20ού αι. και είναι ένα δείγμα ενός διασπορικού Έλληνα λογοτέχνη που ανήκει στις τάξεις των ξένων και των αποικιοκρατών της Αιγύπτου και γράφει επηρεασμένος από την Ανατολή στην οποία ζει. Τα κείμενα αυτής της ιμπεριαλιστικής περιόδου τα προερχόμενα από ανθρώπους της αποικιοκρατίας και φορείς της ευρωπαϊκής κουλτούρας μπορούν να αναγνωσθούν και κάτω από τη θεωρία του οριενταλισμού, η οποία αποτελεί εκείνο το λόγο, εκείνη τη γνώση μέσα από την οποία η Ευρώπη προσέγγισε την Ανατολή με συστηματικό τρόπο⁸². Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ιδρυτή και θεωρητικό του οριενταλισμού Edward Said, ο οριενταλισμός αποτελεί ένα προϊόν πολιτικών δυνάμεων και ενεργειών, ένα κανονικοποιημένο σύστημα του οποίου οι προοπτικές και οι ιδεολογικές τάσεις τοποθετούνται υποθετικά στην Ανατολή. Η Ανατολή, εξάλλου, ως κοιτίδα πολιτισμών υπήρξε πάντα ο πολιτισμικός ανταγωνιστής της Ευρώπης, παράγοντας καθοριστικός προσδιορισμού της αλλά και έμμονη εικόνα του Άλλου γι' αυτήν⁸³. Η Ανατολή μέσα από ένα τέτοιο σύστημα δεν είναι η αληθινή Ανατολή, αλλά μια λέξη με ευρύ σημασιολογικό πεδίο⁸⁴.

Επιπλέον, ο οριενταλισμός εμπεριέχει ζητήματα σημαντικά για τη φιλολογική επιστήμη, όπως τους ενδοσυσχετισμούς μεταξύ κοινωνίας, ιστορίας και κειμενικότητας, ζητήματα ιδεολογίας, πολιτικής, εξουσίας που προέκυψαν μέσα από την πολιτιστική επίδραση της Ανατολής στη Δύση. Τα γραμματειακά αυτά κείμενα τα ενταγμένα στον οριενταλισμό υποστηρίζονται από θεσμούς, λεξιλόγιο, διάνοηση,

⁸² Οι οριενταλιστές διατυπώνουν συνήθως αξιώματα αμετάκλητα και αφηρημένα, τις «αλήθειες» των οποίων συνήθως ανεπιτυχώς εφαρμόζουν στους ανυποψίαστους ιθαγενείς. Αυτές οι «αλήθειες» εξηγούσαν τη συμπεριφορά των Ανατολιτών, παρείχαν στους Ανατολίτες μια νοοτροπία, μια γενεαλογία, μιαν ατμόσφαιρα και δημιουργούσαν στους Ευρωπαίους μια εικόνα των Ανατολιτών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρόκειται στην ουσία για ένα σύστημα καταναγκασμών και περιορισμών της σκέψης. Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996, σ. 58, 70, 94.

⁸³ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 12.

⁸⁴ Ο χαρακτήρας του φαντασιακού είναι κυρίαρχος στην έννοια του οριενταλισμού, ενώ σημαντικές παράμετροί του είναι η διαφορετικότητα της Ανατολής, η εκκεντρικότητά της, η οποιοσδορομικότητα, η σιωπηλή αδιαφορία της, η γυναικεία διαπερατότητά της και η αδρανής της ευπλαστότητα. Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 243, 245, 248, 249.

εικονοποιία, επιστήμες, αποικιακά ήθη⁸⁵ και αναπόφευκτα και οι δημιουργοί τους είναι φορείς αυτών, ανεξάρτητα από το βαθμό συνειδητότητας αυτού του ρόλου.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το θεωρητικό σχήμα του οριενταλισμού, όπως διατυπώθηκε και αναλύθηκε από τον Said, δέχθηκε επικρίσεις μεταξύ άλλων για το μονολιθικό του χαρακτήρα, για το γεγονός ότι δεν λαμβάνει υπόψη -σύμφωνα με τη Lisa Lowe- ότι ο Λόγος λειτουργεί μέσα από αντιθέσεις και αλληλοσυγκρούσεις και το αποτέλεσμα του δεν είναι αντικείμενα στατικά και ενοποιημένα· επιπρόσθετα, ότι δέχεται ως δεδομένη την ομογενοποίηση της Ευρώπης –όπως εξάλλου και της Ανατολής⁸⁶. Όσον αφορά τουλάχιστον την Ελλάδα και συνεπώς και τους Έλληνες ως φορείς της κουλτούρας της, δεν είναι ξεκάθαρο αν ανήκουν σε αυτή την ομοιογενή Ευρώπη που περιγράφει το εν λόγω θεωρητικό σχήμα, ή αν ανήκουν και εν μέρει στην Ανατολή ως κράτος υποτελές για μεγάλο και μάλιστα για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁸⁷. Επιπλέον, ο Τσαγκαράδας και οι Έλληνες της διασποράς στην Αίγυπτο δεν αποτελούν ακριβώς την κορυφή της αποικιοκρατικής εξουσίας, αλλά η ύπαρξή τους και η λειτουργία τους μέσα στο αποικιοκρατικό σύστημα χαρακτηρίζεται από διάφορους βαθμούς εξουσίας και ενσωμάτωσης μέσα στην αιγυπτιακή κοινωνία⁸⁸.

Με αυτά τα δεδομένα, πρέπει να δεχθούμε ότι κάθε συγγραφέας έχει το δικό του αποτύπωμα στην υπόθεση του ανατολισμού/οριενταλισμού και γι' αυτό αξίζει να μελετώνται οι διάφορες λογοτεχνικές και μη περιπτώσεις που εντάσσονται σε αυτό το

⁸⁵ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 12.

⁸⁶ Βλ. Βασιλική Λαλαγιάννη, «Ζητήματα Θεωρίας», *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 2006 (υπό έκδοση), σ. 33-34 και Βασιλική Λαλαγιάννη, «Οριενταλισμός, αποικιοκρατία και ταξιδιωτικές διηγήσεις γυναικών. (Η περίπτωση των Isabelle Eberhardt και Aurora Bertrana)», περ. *Δια-Κείμενα*, τχ. 3, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 190.

⁸⁷ Ας σημειωθεί ότι οι Ευρωπαίοι ρομαντικοί εντάσσουν στη φανταστική Ανατολή την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Μικρά Ασία, αλλά και τα Βαλκάνια και την Ελλάδα. Βλ. Pierre Jourda, «Η Ελλάδα και το Ισλάμ των ρομαντικών», περ. *Διαβάζω*, τχ. 314, 23 Ιουνίου 1993, σ. 65.

⁸⁸ Θα επικαλεστώ τις απόψεις του ίδιου του Said, ο οποίος σε άλλο έργο του ισχυρίζεται εμμέσως αυτή την ανομοιογένεια των αποικιοκρατών –αναφερόμενος σε συγγραφείς: «Δεν πιστεύω ότι οι συγγραφείς προσδιορίζονται μηχανικά από την ιδεολογία, την τάξη ή την οικονομική ιστορία, αλλά ότι, ως πολύ καλοί γνώστες της ιστορίας των κοινωνιών τους, διαμορφώνουν και διαμορφώνονται σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας από την ιστορία εκείνη και από την κοινωνική τους πείρα». Βλ. Edward Said, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός. Μια συστηματική και γοητευτική ανίχνευση των ριζών του ιμπεριαλισμού στον πολιτισμό της Δύσης*, μτφρ. Βανέσα Λάππα, σειρά: Θεωρία – Κριτική 2, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996, σ. 20.

πλαίσιο, οι οποίες δημιουργούν ένα πολυσχιδές και ετερόκλητο συλλογικό σώμα κειμένων⁸⁹. Η εκ του σύνεγγυς αυτή κειμενική ανάλυση φέρνει στο φως τη διαλεκτική ανάμεσα στο κείμενο ή το συγγραφέα και το σύνθετο συλλογικό μόρφωμα, στο οποίο το έργο συμβάλλει και στο οποίο ανήκει⁹⁰.

Αυτό, λοιπόν, που έχει μεγάλο ενδιαφέρον είναι να μελετήσουμε την εικόνα του Άλλου που προκύπτει μέσα από το λογοτεχνικό και ευρύτερα κειμενικό μόρφωμα που έχει δημιουργηθεί στο πλαίσιο αυτών των τάσεων. Η εικονολογική έρευνα, σύμφωνα με τον Pageaux, στα κείμενα του οριενταλισμού, στηριγμένη στην επιστήμη της Πολιτισμικής Εικονολογίας⁹¹, έχει ως στόχο να αναλύσει την πολιτισμική εικονοποιία, η οποία σχετίζεται άμεσα με την ιστορία των ιδεών ή τις ιδεολογίες που εγκαθιδρύονται μεταξύ λαών και πολιτισμών⁹², ενώ ταυτόχρονα αποτελεί κι ένα πολιτικό εργαλείο, σύμφωνα με τον Ρουμάνο συγκριτολόγο Alexandru Dutu⁹³. Η πολιτισμική εικονοποιία εκφράζει το κοινωνικό και πολιτισμικό φαντασιακό, όπως εκδηλώνεται σε όλους τους λόγους για τον Άλλο, λογοτεχνικούς και μη⁹⁴. Η εικονοποιία αυτή στηρίζεται σε μια λειτουργία αφομοίωσης και μια λειτουργία

⁸⁹ «Μην ακολουθείτε πλέον τις φαντασιακές γενικές επιδράσεις. Ψάξτε καλύτερα να καταλάβετε πώς ζουν μέσα σε ιδιωτικές ή συλλογικές συνειδήσεις οι μεγάλοι εθνικοί μύθοι» γράφει ο M.F. Guyard. Αναφέρεται στο Jean Marc Moura, «L' imagologie littéraire: Essai de mise au point historique et critique», *Revue de Littérature Comparée*, 263, 1992, p. 272 και Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 36.

⁹⁰ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 37.

⁹¹ Πρόκειται μετάφραση του γαλλικού όρου «Imagologie», δανεισμένο από την εθνοψυχολογία, που εισήγαγε ο H. Dyserinck για την έρευνα των λογοτεχνικών κειμένων. Ο όρος Πολιτισμική Εικονολογία είναι αυτός που προκρίνει η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου για να μεταφράσει το γαλλικό όρο Imagologie. Πρόκειται για αυτοδύναμο κλάδο της Συγκριτικής Γραμματολογίας που εξετάζει την εικόνα του ξένου και τον οποίο θεμελίωσε σε αυτοδύναμο κλάδο ο Γάλλος J.M. Carré προλογίζοντας το έργο του M.F. Guyard *La Littérature Comparée* (Παρίσι 1951). Οι εικονολογικές, βέβαια, σπουδές αναπτύσσονται γύρω από διάφορους επιστημονικούς άξονες αποτελώντας ένα διεπιστημονικό πεδίο έρευνας και μελέτης. Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1998, σ. 239.

⁹² Βλ. Daniel-Henri Pageaux, «De l' imagerie culturelle à l' imaginaire», Pierre Brunel-Yves Chevral (επιμ.), *Précis de littérature comparée*, PUF, σ. 155.

⁹³ Ο Alexandru Dutu υπογραμμίζει τη θετική συμβολή των εικονολογικών σπουδών στην αναζήτηση των πολιτισμικών σταθερών της Ευρώπης και υποστηρίζει ότι η Πολιτισμική Εικονολογία αποτελεί τον πυρήνα της Συγκριτικής Γραμματολογίας. Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 242.

⁹⁴ Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 246-247.

ανατροπής και χαρακτηρίζεται, συνεπώς, από τη διπολικότητα που αντιδιαστέλλει την ταυτότητα στην ετερότητα⁹⁵. Η Πολιτισμική Εικονολογία, λοιπόν, δεν πρέπει να εκλαμβάνει τη λογοτεχνική εικόνα ως αναπαράσταση ή ως αντιγραφή της ξένης πραγματικότητας. Ο βαθμός πιστότητας της εικόνας του Άλλου και η σχέση του με το πραγματικό δεν ενδιαφέρει τόσο⁹⁶, όσο ο βαθμός προσαρμογής της σε ένα μοντέλο αποδεκτό από τον πολιτισμό και την ιδεολογία του παρατηρητή, στο οποίο εκφράζονται συλλογικές παραστάσεις, ιδεολογήματα, προκαταλήψεις⁹⁷.

Αυτό που θα επιχειρήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο, με δεδομένο ότι το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα εντάσσεται στα έργα του νεοελληνικού ανατολισμού, και προσφέρονται εν μέρει για αναγνώσεις υπό το πρίσμα του οριενταλισμού, και με εργαλείο προσέγγισης την Πολιτισμική Εικονολογία, είναι να ερευνήσουμε τις εικόνες του Άλλου στο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα και την κειμενική τους λειτουργία. Η εικονολογική ανάλυση θα καταδείξει αν ο συγγραφέας –μέσα από τους λογοτεχνικούς τρόπους που επιλέγει και χρησιμοποιεί- αναπαράγει ή όχι μια συλλογική στερεοτυπική παράσταση του Άλλου ανταποκρινόμενος στις προσδοκίες και τις προσλήψεις του αναγνωστικού κοινού ή αν αποκλίνει από το συλλογικό σχήμα.

Στην περίπτωση που ο συγγραφέας αποκλίνει από την στερεοτυπική εικόνα του ξένου, επιτυγχάνεται η διεύρυνση του ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη, ενώ ενισχύεται ταυτόχρονα το αισθητικό δυναμικό του έργου. Αυτό αποτελεί βέβαια μια μόνο παράμετρο της αισθητικής αξίας του κειμένου, η οποία πρέπει να αξιολογηθεί και σε σχέση με μια σειρά άλλων παραμέτρων που θα κατατείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα.

⁹⁵ Βλ. Jean Marc Moura, «L' imagologie littéraire: Essai de mise au point historique et critique», ό.π., p. 275-276 και Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., 244-245, 251.

⁹⁶ «Συνεπώς, το πραγματικό ζητούμενο μιας μελέτης της εικόνας είναι η αποκάλυψη της “λογικής” της, της “αλήθειας” της, όχι η πλήρης επαλήθευση της πραγματικότητας», Βλ. Jean Marc Moura, «L' imagologie littéraire: Essai de mise au point historique et critique», ό.π., p. 275.

⁹⁷ Βλ. Ρούλα Τσοκαλίδου – Μαρίτα Παπαρούση, «Ετερότητα και διγλωσσία στο σχολείο», στον τόμο: *Αλέξανδρος Δελμούζος. Επιστημονική επετηρίδα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*, τ. 2^{ος}, Βόλος 2006, σ. 224 και Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 245-246.

1.2 Η εικόνα του Άλλου στο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα

Στο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα, ένα έργο με ειδολογική ευρύτητα και στο σύνολό του ενταγμένο στο σώμα των λογοτεχνικών και μη κειμένων του ανατολισμού/οριενταλισμού, η εικόνα του Άλλου, της Ανατολής⁹⁸, έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας υπήρξε ο πρώτος Έλληνας συγγραφέας της Αιγύπτου που πραγματεύεται στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του, λογοτεχνικού και μη, θέματα που αναφέρονται στους Αιγυπτίους. Το λογοτεχνικό του έργο (η νουβέλα *Ναμπία*, η συλλογή διηγημάτων *Χικαγιατ*, η συλλογή διηγημάτων *Σαϊτιανά Δελινά*, κάποια σκόρπια διηγήματα, και λιγότερο το μυθιστόρημα *Ένας Απόγονος των Μαμελούκων* και η συλλογή διηγημάτων *Ξενητεμμένοι*) έχουν ως ήρωες και πρωταγωνιστές γηγενείς στο σύνολό τους και είναι εμπνευσμένα από τη σύγχρονη ή παλαιότερη ζωή των Αιγυπτίων. Επίσης, από το μη λογοτεχνικό, χρηστικό του έργο η μελέτη του *Το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ και η Λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου*, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, είναι ένα έργο που πραγματεύεται την αρχαία αιγυπτιακή γραμματολογία, ενώ το έργο του *Μωχάμετ Ναγκίπ, ο Εθνάρχης της Αιγύπτου* αποτελεί το πορτρέτο του σύγχρονου του Αιγυπτίου κυβερνήτη, αλλά και μια θετική κριτική αποτίμηση για το κυβερνητικό έργο τού εν λόγω Αιγυπτίου εθνάρχη.

Η εικόνα του Αιγυπτίου, του Άλλου, στο λογοτεχνικό έργο του Τσαγκαράδα αποκτά επιπρόσθετο ενδιαφέρον, γιατί δεν υπάρχει έως τότε πλούσια παράδοση μιας λογοτεχνικής εικονοποιίας για την Αίγυπτο από Έλληνες, παρά την από αρχαιοτάτων χρόνων παραμονή των Ελλήνων στη χώρα αυτή⁹⁹. Ιδιαίτερα, όμως, στη νεότερη

⁹⁸ «Το να γράφει κανείς για τη σύγχρονη Ανατολή σημαίνει είτε να διενεργεί μιαν ανησυχητική απομυστικοποίηση εικόνων οι οποίες έχουν απανθιστεί από κείμενα, είτε να περιορίζεται στην Ανατολή για την οποία μιλούσε ο Ουγκώ [...] την Ανατολή ως “εικόνα” ή “ιδέα”, σύμβολο “μιας κάποιου είδους γενικής προκατάληψης”». Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 126.

⁹⁹ Η πιο γνωστή εικόνα για τους Αιγυπτίους είναι αυτή που έχει δώσει στην αρχαιότητα ο Ηρόδοτος: «Οι Αιγύπτιοι εκτός από το κλίμα τους, που είναι διαφορετικό από τα άλλα, και από τον ποταμόν, που η φύσις του είναι αλλοιώτικη από τους άλλους ποταμούς, σχεδόν διά το κάθε τι καθιέρωσαν ήθη και έθιμα αντίθετα από τους άλλους ανθρώπους, αφού εις τον τόπον τους αι γυναίκες συχνάζουν εις την αγοράν και κάνουν το λιανικό εμπόριο, ενώ οι άντρες μένουν στο σπίτι και υφαίνουν. Και υφαίνουν οι μεν άλλοι άνθρωποι ωθούντες προς τα άνω το υφάδι, ενώ οι Αιγύπτιοι το ωθούν προς τα κάτω. Τα βάρη οι άνδρες τα κουβαλούν απάνω στο κεφάλι τους, αι γυναίκες εις τους ώμους. Ουρούν αι γυναίκες ορθαί, οι άνδρες

εποχή που μας ενδιαφέρει, των αρχών του 20ού αι, δεν είναι συχνή η, λογοτεχνική κυρίως, αποτύπωση του Αιγυπτίου από τους Έλληνες της διασποράς¹⁰⁰.

Αυτή η μυθιστορηματική εικόνα του Άλλου, του ξένου, του Αιγυπτίου, αλλά και του πολιτισμού του πραγματοποιείται μέσα από το πρίσμα ενός ξένου στην Αίγυπτο, ενός αλλοεθνούς, ενός Έλληνα, του Κώστα Τσαγκαράδα¹⁰¹. Η πολυεπίπεδη αυτή σχέση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη μια εξωκειμενικό, αν θεωρήσουμε ότι λειτουργεί εν μέρει και ως μαρτυρία και ντοκουμέντο¹⁰², και από την άλλη κειμενικό, αν θεωρήσουμε ότι λειτουργεί ως περίπτωση μιας ενδιαφέρουσας πολιτισμικής εικονολογίας.

Ο Άλλος, λοιπόν, είναι ο πρωταγωνιστής στο λογοτεχνικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα, με το οποίο κατεξοχήν θα ασχοληθούμε¹⁰³. Η εικονολογική ανάλυση, που θα επιχειρηθεί, θα καταδείξει αν ο Κώστας Τσαγκαράδας αναπαράγει ή όχι τη

καθιστοί. Κάνουν την ανάγκη τους μέσα εις το σπίτι, τρώγουν όμως έξω εις το δρόμο και το δικαιολογούν λέγοντες ότι τα άσχημα, αλλά αναγκαία, πρέπει να γίνονται εις τα κρυφά, εκείνα όμως που δεν είναι άσχημα, εις τα φανερά. [...] Ζυμώνουν τη ζύμη με τα πόδια, τον πηλόν όμως με τα χέρια [...]. Βλ. Κατερίνα, Στενού, *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, εκδ. Εξάντας-εκδόσεις UNESCO, 1998, σ. 56. Υπάρχουν κάποιες αναφορές γενικότερα σε Αφρικανούς στην ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αι., που αναπαράγουν τη στερεοτυπική εικόνα του Αφρικανού, την οποία αντλούν μέσα από το κοινωνικό φαντασιακό. Βλ. σχετικά Βασιλική Λαλαγιάννη, «Αναπαραστάσεις του Αφρικανού στην παιδική λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τχ. 9-10, Άνοιξη – Καλοκαίρι 2003, σ. 9.

¹⁰⁰ Εκτός από τον Τσαγκαράδα, ο Ιω. Γκίκας και ο Απ. Λεοντής έγραψαν πεζογραφήματα με θεματική από την κοινωνία των Αιγυπτίων περίπου κατά την ίδια χρονική περίοδο, ενώ αργότερα και άλλοι δημιούργησαν λογοτεχνικό έργο με παρόμοια θεματική, όπως ο Στρατής Τσίρκας (βλ. τη νουβέλα του *Νουρεντίν Μπόμπα*) κ.ά.

¹⁰¹ Ο ξένος εδώ προσδιορίζεται από το γεγονός ότι δεν αποτελεί μέρος μιας συγκεκριμένης ομάδας, είναι «αυτός που δεν είναι εκ των έσω». Βλ. Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, επιμ. Στέφ. Ροζάνης, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2004, σ. 123.

¹⁰² Έχει πλέον γίνει ευρέως αποδεκτό ότι «η συγκριτική γραμματολογία περιλαμβάνει τη μελέτη κειμένων που προέρχονται από περισσότερους από έναν πολιτισμούς, ότι βασίζεται σε μια ποικιλία επιστημονικών κλάδων και ασχολείται με τους τρόπους με τους οποίους συνδέονται οι λογοτεχνίες διαφορετικών χρόνων και τόπων». Βλ. σχετικά Susan Bassnett, *Συγκριτική Γραμματολογία. Κριτική εισαγωγή*, μτφρ. Αναστ. Αναστασιάδου, Ελ. Γεωργοστάθη, Αγγ. Λούδη, Μάρθα Μαγείρου, Ελένη Πάσχου, Μαριάννα Σπανάκη, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2000, σ. 13.

¹⁰³ Η Συγκριτική Στερεοτυπολογία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε λογοτεχνικά κείμενα, στη διακειμενικότητα και στη σχέση τους με άλλους τομείς έρευνας. Βλ. σχετικά Daniel Castillo Durante, *Du stéréotype à la littérature*, collection: Théory et Littérature, éd. XYZ, 1994, p. 57-58 και Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των εθνικών χαρακτηριστικών στη λογοτεχνία*, ό.π., σ. 80.

συλλογική στερεοτυπική εικόνα του Αιγυπτίου, αναπαράγοντας τις εικόνες και τις προσδοκίες των αναγνωστών στους οποίους απευθύνεται, ή αν αποκλίνει από τις συμβατικές και συλλογικές παραστάσεις της δικής του κοινωνίας, διατηρώντας μια κριτική και ίσως διαφορετική οπτική και θέση¹⁰⁴. Βέβαια, πάντα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή ο λόγος για τον Άλλο διατυπώνεται μέσα σε κάποιο πλαίσιο σχεδόν καθορισμένο και τα κείμενα αναπόφευκτα πρέπει να είναι λιγότερο ή περισσότερο κωδικευμένα και αποκωδικεύσιμα από τον αναγνώστη. Η ανάλυση αυτή θα στηριχθεί σε κειμενικά δεδομένα που διαμορφώνουν την εικόνα του Άλλου, θεωρημένα μέσα από πολιτισμικά και ανθρωπολογικά κριτήρια, καθώς και μέσα από τις αφηγηματικές τεχνικές και τους λογοτεχνικούς τρόπους που χρησιμοποιούνται από το συγγραφέα για να αποτυπώσει την εικόνα του Άλλου μέσα από την οπτική του.

¹⁰⁴ Μέσα από την εικόνα του Άλλου, του ξένου, αποκαλύπτεται το μέγεθος της δημιουργικής φαντασίας του συγγραφέα. Έργα προσκολλημένα στην στερεοτυπία εμποδίζουν τη συγγραφική δημιουργικότητα. Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 242, 247, 248, 251.

2. Στοιχεία της εικόνας του Άλλου μέσα από το έργο του Τσαγκαράδα

2.1 Ο χώρος

2.1.1 Ο χώρος των Ελλήνων παροίκων

Ο χώρος του Άλλου, του φελλάχου, του Αιγύπτιου άρχοντα, του προεστού, του Αρβανίτη, του Βεδουίνου προσδιορίζεται μέσα από σύντομες περιγραφές που δεν έχουν διακοσμητικό χαρακτήρα αλλά περισσότερο ένα χαρακτήρα λειτουργικό και σημασιοδοτικό. Στιγματίζουν πολιτισμικά και οριοθετούν το χώρο του Άλλου διαφοροποιώντας το χώρο του Εαυτού, του αφηγητή, του Έλληνα παροίκου που ζει στον ευρύτερο χώρο, και ο οποίος γνωρίζοντας τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του χώρου στον οποίο φιλοξενείται, διαφοροποιεί το δικό του χώρο μέσα από άλλες επιλογές αισθητικές και αρχιτεκτονικές¹⁰⁵.

Οι Έλληνες πάροικοι, όπως και οι άλλοι δυτικοί πάροικοι, ζώντας στην Αίγυπτο μακριά από το πολιτισμικό τους κέντρο προσπαθούν να διατηρήσουν και να δημιουργήσουν συνθήκες αναπαραγωγής του πολιτισμού τους μέσα από διάφορες πολιτισμικές εκφάνσεις. Μία από αυτές αναπόφευκτα είναι και η αισθητική του χώρου στον οποίο ζουν. Οι Έλληνες είναι υπεύθυνοι για την κατασκευή πολλών οικοδομημάτων στις αιγυπτιακές πόλεις στις οποίες διαμένουν, αλλά ειδικότερα στο κέντρο του παροικιακού ελληνισμού, την Αλεξάνδρεια. Η παρουσία τους στο χώρο είναι αισθητή και έχει τη σφραγίδα της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Δεν αφομοιώνονται και δεν εγκλιματίζονται στην τοπική αισθητική του χώρου, όπως αυτή καθορίζεται από τον αιγυπτιακό πολιτισμό, όχι τόσο από διάθεση απαξίωσής του, αλλά περισσότερο από διάθεση διαφοροποίησής τους και θέλησής τους να διαφυλάξουν την πολιτιστική τους ταυτότητα, όχι μόνο έναντι των αυτοχθόνων, αλλά και έναντι των υπολοίπων παροίκων που κατοικούν στην αιγυπτιακή γη. Στα μεγάλα αστικά κέντρα –κυρίως στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια- διαμορφώνουν συνοικίες ή

¹⁰⁵ Βλ. το κεφάλαιο «Ιστορικό Πλαίσιο του Παροικιακού Ελληνισμού της Αιγύπτου» της παρούσας διατριβής. Οι Έλληνες, προσπαθώντας να διαφοροποιηθούν, να διακριθούν και να εξυψωθούν στην πολυεθνική κοινωνία όπου ζουν, συμμετέχουν στον αστικό και αρχιτεκτονικό εκσυγχρονισμό της Αλεξάνδρειας εισάγοντας και επιβάλλοντας τις τάσεις της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής. Βλ. Βασίλης Σ. Κολώνας, «Αρχιτεκτονική έκφραση του Ελληνισμού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (1850-1950)», ό.π., σ. 125, 131.

και ολόκληρα προάστια κατά βάση ελληνικά¹⁰⁶, γεγονός που διασφαλίζει και οριοθετεί το χώρο τους και αποκλείει ακόμη και μια χωροταξική επιμειξία με τους ιθαγενείς. Δεν είναι, επίσης, τυχαίο ότι ονοματοδοτούν δρόμους, πλατείες, συνοικίες κάνοντας αισθητή και σηματοδοτώντας την παρουσία τους στο χώρο.

Μήπως η μεγαλοπρεπέστερη περιοχή της πόλης όπου φάνταζαν τα καλλίτερα και πραγματικά παλάτια δεν είχε ονομασθή και γίνη παραδεκτή στην καθημερινή κουβέντα και στον Τύπο ως Ελληνική Συνοικία; Μήπως στα επιβλητικά της και αληθινά βασιλικά σαλόνια της δεν διεξάγονταν φαντασμαγορικές εορτές και δεξιώσεις όπου οι σημαντικότεροι παράγοντες των ξένων Ευρωπαϊκών, Αμερικανικών και Ασιατικών παροικιών το θεωρούσαν τιμή και προνόμιο να λάβουν μέρος ως προσκαλεσμένοι; (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, σ. 335)

Δεν συμβαίνει βέβαια το ίδιο σε επαρχιακό επίπεδο, όπου άλλοτε περισσότεροι κι άλλοτε λιγότεροι Έλληνες πάροικοι της αιγυπτιακής επαρχίας ή υπαίθρου δεν μπορούν να διαφοροποιήσουν τόσο χαρακτηριστικά το χώρο τους, εξαιτίας της διάχυσής τους μέσα σε αυτόν.

Οι Έλληνες πάροικοι εισάγουν στο χώρο τους (οικοδομήματα, πλατείες, συνοικίες) κατά κανόνα την αρχιτεκτονική του γενέθλιου τόπου τους συγκεράζοντάς την με τις νέες τάσεις του δυτικού κόσμου, στον οποίο έχουν εξάλλου την πεποίθηση ότι ανήκουν. Αυτή η πεποίθηση ενδυναμώνεται και μέσα από τη συνύπαρξη με τις άλλες δυτικές παροικίες της Αιγύπτου (αγγλική, γαλλική, ιταλική κ.ά.) με τις οποίες θεωρούν ότι συγκλίνουν περισσότερο πολιτισμικά και με τις οποίες διαμοιράζονται από μια θέση ισχύος –άλλοτε μικρότερη κι άλλοτε μεγαλύτερη- την οικονομική και πολιτιστική ζωή του τόπου στον οποίο «φιλοξενούνται».

¹⁰⁶ «Το Καρτιέ Γκρέκ (Quartier Grècque) της Αλεξάνδρειας, όπου βρίσκονταν οι επαύλεις των πλουσιότερων Ελλήνων, η Ιμπραημία - Κάμπ-Σεζάρ (η «Κοκκινιά» της Αλεξάνδρειας, όπως την έλεγαν οι ναυτικοί), όπου υπήρχε πυκνό παροικιακό στοιχείο, η λεωφόρος Ραμιλιού με τα ελληνικά καταστήματα και τις ελληνικές επιχειρήσεις, το προάστιο Αμπουκύρ (που πήρε το όνομά του από τον Αιγύπτιο Άγιο Ανάργυρο Κύρο), το Σάτμπυ αργότερα, η καρδιά της ελληνικής παροικίας, είναι κάποιοι από τους χώρους που φιλοξενούν το ελληνικό παροικιακό στοιχείο οριοθετώντας το και διακρίνοντάς το». Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου ελληνισμού (19^{ος}-20ός αιώνες)*, ό.π., σ. 503 κ.ε. Αναφορικά με το Αμπουκύρ (Αμπουκίρ) η Κονδύλη γράφει ότι εκεί βρισκόταν η αρχαία Κάνοπος και το τοπωνύμιο πρέπει να συσχετιστεί με αυτό μιας κοντινής πόλης που παραδίδεται σε μια επιγραφή: Βούκειρις. Αργότερα, βέβαια, σχετίστηκε με τον τοπικό μάρτυρα Άγιο Ανάργυρο Κύρο. Βλ. Ελένη Κονδύλη-Μπασούκου, *Εισαγωγή στη Λογοτεχνία των Αράβων*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 350-351.

2.1.2 Ο χώρος ως κειμενικό στοιχείο

Στη συλλογή διηγημάτων *Χικαγιάτ* του Τσαγκαράδα ο χώρος της μυθοπλασίας είναι αποκλειστικά ο χώρος των Αιγυπτίων. Άλλοτε είναι ο δημόσιος χώρος της αιγυπτιακής κοινωνίας άλλοτε ο ιδιωτικός χώρος των ανθρώπων της. Ο ιδιωτικός χώρος είναι κατεξοχήν ο χώρος των φελλάχων, των νομάδων, των φτωχών ανθρώπων του λαού –εξ ου και το τίτλος της συλλογής¹⁰⁷- και ενίοτε σπανιότερα –και πάντα αντιθετικά- ο χώρος των πλουσίων και των προεστών.

Ο χώρος του Άλλου, ο χώρος του Αιγυπτίου, αντιδιαστέλλεται με το χώρο του Εαυτού, του αφηγητή, με το χώρο των Ελλήνων παροίκων, ο οποίος δεν είναι μυθοπλαστικά παρών. Ωστόσο, παρών είναι το Εγώ του αφηγητή, που ενυάρχει διαφοροποιούμενο ιδεολογικά και αισθητικά αναφορικά με το χώρο των φελλάχων. Η χωρική αυτή αντιπαράθεση, η προϋποτιθέμενη, ισχύει και για τον αναγνώστη, τον αναγνώστη της εποχής του Τσαγκαράδα, που διατηρεί ένα συμπαγές και καθορισμένο στερεοτυπικό μοντέλο για το χώρο του Αιγυπτίου, το οποίο βλέπει να αναπαράγεται μέσα από το κείμενο του Τσαγκαράδα.

Ο χώρος του Αιγυπτίου μέσα στα εν λόγω λογοτεχνικά αφηγήματα είναι οριοθετημένος από πλείστα ιδιαίτερα λαογραφικά στοιχεία που δεν προσομοιάζουν σε αυτά του δυτικού πολιτισμού και τα οποία σημασιοδοτούν τον Άλλο, ενδύοντάς τον με τη διαφορετικότητα. Η απεικόνιση του χώρου αποτελεί σαφώς κοινωνικο-ιστορική καταγραφή, δίνοντας το στίγμα της κοινωνίας στην οποία εκτυλίσσεται η ιστορία, και στην προκειμένη περίπτωση δίνοντας το στίγμα της αιγυπτιακής κοινωνίας, η οποία δεν προσιδιάζει ούτε στην ελληνική ούτε σε άλλες δυτικές.

Στρογγυλός κουμπές το στεγάζει μ' ένα μετάλλιο μισοφέγγαρο στην κορυφή.
(Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 13)

Την πλατεία του χωριού που απλώνουνταν μπροστά από το τζάμι νεροκουβαλητές από ώρα τώρα είχαν φροντίσει να καταβρέξουν γερά, προκαλώντας έτσι ευχάριστη δροσιά στ' ολοκάθαρο τέμενος [...]. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 25)

Πάνω από τα σκαλοπάτια σχηματίζονταν μια ανοιχτή βεράνδα με δύο στύλους προς τα έξω, αραβικού ρυθμού, υποστηρίζοντας το μεσαίο εξώστη. Στις δύο πλευρές της

¹⁰⁷ Όπως αναφέρει ο Τσαγκαράδας στον πρόλογο της έκδοσης, πρόκειται για διηγήματα «που έχουν χαραχθεί στη μνήμη των φελλάχων», ιστορούνται από στόμα σε στόμα και αφηγούνται επεισόδια από τη ζωή τους. Βλ. Κ. Τσαγκαράδας, *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7.

βεράνδας, αναπαιτικά διβάνια έδειχναν τα βαρύτιμα στρωσίδια τους. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 29)

[...] πότε βοηθώντας στις σπιτικές δουλειές και πότε φλυαρώντας με τις γειτονοπούλες μέσα από τα καφασωτά παράθυρα, για κάτω στον κλειστό αυλόγυρο. (Χικαγιάτ: Τα Φιλιά της Γκιαλίλας, 43)

Οι μυτεροί μιναρέδες της πολιτείας ξεδιακρινόντουσαν πλεια καθαρά. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος Θρίαμβος, 52)

Σε μαρμαρόχτιστα τζαμιά μ' ολόχρυσα καντύλια κι ολόπυκνα κελίμια δε γονάτισαν την προσευχή τους να ειπούνε στον Προφήτη. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, 76)

Όλη η αυλή του σεραγιού σκεπάζονταν με караβόπανο πλουμιστό με τρόπο ώστε να μοιάζει με απέραντη σκηνή. Γύρω στους τοίχους είχαν θέσει ντιβάνια με βαρύτιμα περσικά κελίμια, ενώ εις το μέσον ατλαζένιες πολυθρόνες με χρυσοποίκιλτο ξύλο φανέρωναν την αρχοντιά του νοικοκύρη. Στη γωνιά της αυλής πάνω σε πρόχειρα τζάκια, μεγάλα μπρίκια σιγόβραζαν της Μόκας το δραστικό πιυτό. Παρέκει μέσα σε πλατείς λεπτοδουλεμένους δίσκους, από καθαρό ασήμι, δεκάδες χρυσόχειλα φλυτζάνια και κανάτες με δροσερό νερό του Νείλου περίμεναν τους χωριανούς. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 109)

Σ' ένα χαμηλό παράθυρο καφασωτό φάνηκαν περίεργα πρόσωπα γυναικών του χαρεμιού παρακολουθώντας την αναπάντεχη σκηνή. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 118)

Τα στοιχεία των περιγραφών του χώρου τείνουν να παρουσιάζονται όμοια και ανεξέλικτα, με μια διάρκεια στο χρόνο, αν θεωρήσουμε ότι όλες οι αφηγήσεις δεν είναι σύγχρονες του αφηγηματικού χρόνου, αλλά προηγούνται και πολλές φορές απέχουν από αυτόν χρονικά [- Δεν θυμάμαι, παιδιά μου, πόσα χρόνια γραφήκαν στην ανθρώπινη μνήμη από τότε. Μου φαίνεται πως θα ήμουν μικρό παιδί. Ίσως και να μην είχα γεννηθεί ακόμη. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 18)]. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι αυτή η διαπίστωση απηχεί εν μέρει τη στερεοτυπική αντίληψη των οριενταλιστών για τη στασιμότητα και την έλλειψη εξέλιξης των ανατολικών κοινωνιών¹⁰⁸. Βέβαια, το πάγιο σχεδόν χωρικό πλαίσιο δράσης της υπαίθρου που επιλέγεται, δεν υφίσταται ούτως ή άλλως μεγάλες αλλαγές εξαιτίας του

¹⁰⁸ «Ο Οριενταλισμός αντιλαμβάνεται την Ανατολή σαν κάτι του οποίου η ύπαρξη όχι μόνο εμφανίστηκε αλλά και έμεινε καθηλωμένη στο χρόνο και στο χώρο για τη Δύση». Αυτή η οπτική των Δυτικών απέναντι στην προσέγγιση Ανατολής – Δύσης επεκράτησε. Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 136.

γεγονότος ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης στην ύπαιθρο δεν ακολουθούν αυτούς των αστικών κέντρων.

Η ύπαιθρος, λοιπόν, είναι ο χώρος όπου διαδραματίζονται οι αφηγήσεις των *Χικαγιάτ*, η οποία δεν λειτουργεί ως ο διαφοροποιητικός χώρος του Άλλου, αλλά ως ο χώρος της σκληρής πραγματικότητας, η οποία επιτείνεται μέσα σε αυτό το περιβάλλον της υπαίθρου. Το ίδιο χωρικό πλαίσιο χρησιμοποιείται από τους συγγραφείς της ίδιας περιόδου στην πεζογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης δίνοντας το πλαίσιο και το στίγμα της ηθογραφίας. Ο χώρος, συνεπώς, της υπαίθρου δεν αποτελεί μια αναφορά αυτοτελή και αυτοδύναμη, αλλά κατέχει κεντρικό ρόλο λόγω των κοινωνικών και ανθρωπολογικών σημασιοδοτήσεών του. Εκτός από την ύπαιθρο, άλλος χώρος όπου διαδραματίζονται οι ιστορίες είναι η αραιοκατοικημένη αιγυπτιακή ενδοχώρα, η έρημος όπου ζουν οι νομάδες Βεδουίνοι, σε συνοικισμούς αλλά και μοναχικά ο καθένας. Σε αυτό το πλαίσιο χώρου οι θεσμοί και η οργανωμένη διοίκηση απουσιάζουν. Το ενίοτε αντιθετικό πλαίσιο της υπαίθρου είναι η πόλη, ένα πλαίσιο που απεικονίζει διαφορετικές συνήθειες, συμπεριφορές, αξίες έχοντας ως σημείο αναφοράς την ίδια ανθρώπινη ομάδα.

Πέρα μακρυνά στον απέραντο άμμο που σα γαληνεμένο κι απάτητο πέλαγο, ξετυλίγεται διάπλατα από της λίμνης Μαριώτιδας τα νερά, πάνω σ' ερημικό λόφο ο Άμπτου είχε στήσει τη σκηνή του. [...] Είχε περίσσια καμήλια, γιδοπρόβατα κι άλογα βαρβάτα και τ' όνομά του ξακουστό απλώνουνταν στους γύρω ερημότοπους όπου φαινόντουσαν εδώ κ' εκεί στημένα μπεντουβίνικα τσαντίρια. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, 73)

Μονάχος παντοκράτορας στην έρημο βασιλεύεν όπως και τόσοι συντοπίτες του. (Χικαγιάτ: Αφορεσμένο Μάντεμα, 74)

Μπαίνοντας ο Μανσούρ στην πολιτεία, παράδωσε το ζώο του σ' ένα χάνι για φύλαξη, κι ώσπου να σημάνη η ώρα της δίκης πήρε τους δρόμους χαζέβοντας εμπρός στις προθήκες των μαγαζιών, ωσάν ο ησυχώτερος πολίτης της Φαραωνίτικης γης. Άνθρωποι πολλοί περνούσαν δίπλα δίχως να τον συνερίζονται. Πού να φαντάζονται το παιχνίδι που τοίμαζε της οργανωμένης κοινωνίας. (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος Θρίαμβος, 53-54)

Ο αφηγηματικός τρόπος μέσα από τον οποίο ο Τσαγκαράδας στα *Χικαγιάτ* δίνει την εικόνα του χώρου είναι βασικά η περιγραφή. Όπως έχει αναφερθεί, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί με φειδωλό τρόπο τις περιγραφές του χώρου, παρότι η ηθογραφία και ο ρεαλισμός –που χαρακτηρίζουν το έργο του– αρέσκονται σε περισσότερες και πιο

λεπτομερείς, νατουραλιστικές περιγραφές. Η περιγραφή λειτουργεί ως σκηνικό δράσης και η θέση της στην αφήγηση, όταν δεν ηγείται της αφήγησης¹⁰⁹, έχει ένα λειτουργικό κι όχι έναν διακοσμητικό ή επιφανειακό αισθητικό ρόλο, που θα διασάλεψε την αφηγηματική ισορροπία¹¹⁰. Η περιγραφή του χωρικού προσδιορισμού επιτυγχάνει πρώτιστα και συχνά την κοινωνική ταυτοποίηση του χώρου, δίνοντας το ανθρωπολογικό στίγμα του μέσα από εκφάνσεις κοινωνικών δεδομένων που πρόδηλα και συνειδητά ή εμμέσως εμπεριέχει¹¹¹.

Έτσι διαβάτη άμα ρίζεις τη βέβηλη ματιά σου μέσα από την πράσινη πορτούλα δε θα ξεδιακρίνεις παρά ένα απλό θαμποφωτισμένο δωμάτιο με χαμηλό κουβούκλιο στο μέσο σκεπασμένο με πλουμιστά φάδια που φέρουν κεντημένες εκλεκτές φράσεις από το ελ Κοράν. Γύρω από το κουβούκλιο ο τόπος στρωμένος με ψάθες. Τίποτε άλλο δεν προβάλλει στον τάφο του Μουσουλμάνου οσίου που αναπαύεται για πάντα εκεί κάτω στο κεραμόκτιστο ησυχητήριό του. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 10)

Βρέθηκε μέσα σ' ένα ευρύχωρο χαλικοστρωμένο αυλόγυρο με συντριβάνι στο μέσο που έβρεχε με τα νερά του μια δεξαμενή σκεπασμένη με λωτούς και τριγυρισμένη από γλάστρες με φανταχτερά πολύχρωμα λουλούδια. Στο βάθος υψώνονταν το σεράγι με τις μαρμάρινες σκαλωσιές του, με τους καφασωτούς εξώστες και τα κατάκλειστα παράθυρα του χαρεμιού.[...]. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι δούλων, 29)

«Φιλήθηκεν η Αμίνα» αχολογήθηκε στο μικρό καφεενδάκι κοντά στις φοινικιές κ' έξω στ' αλώνια όπου πρόβαλαν σωροί τα γεννήματα έτοιμα πλεια να μεταφερθούν στις αποθήκες. (Χικαγιάτ: Αδελφικές Υποχρεώσεις, 89)

Νάναι θανατικό που έπεσε στα σπίτια του χωριού και διαλαλούν τα μοιρολόγια το κακό σε τόσα στενοσόκακκα, σε τόσους αυλόγυρους; (Χικαγιάτ: Μητέρες, 99)

Σ' ένα χαμηλό παράθυρο καφασωτό φάνηκαν περίεργα πρόσωπα γυναικών του χαρεμιού παρακολουθώντας την αναπάντεχη σκηνή. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 118)

¹⁰⁹ Συνήθως οι περιγραφές του χώρου προηγούνται της έκθεσης των γεγονότων και της δράσης και περιορίζονται στο πρώτο μέρος των ενοτήτων, εφόσον αλλάζει το σκηνικό, ενώ εκλείπουν ή συρρικνώνονται στη συνέχεια των ενοτήτων. Το σκηνικό στήνεται από το συγγραφέα εξ αρχής, όπως και στα θεατρικά έργα.

¹¹⁰ Βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, γ' έκδοση, εκδ. Κέδρος, σ. 135.

¹¹¹ Βλ. σχετική αναφορά σε ειδικότερο θέμα στο Μαρίτα Παπαρούση, *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19ου και του 20ού αιώνα*, εκδ. Μεταίχμιο, 2005, σ. 232-233.

Αναφορικά με το χώρο θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και στην απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα στο μυθοπλαστικό χωρικό πλαίσιο και στον αποδέκτη/αναγνώστη του πεζογραφήματος. Ας επισημάνουμε ότι ο αναγνώστης καλείται συχνά στο προσκήνιο της αφήγησης στο έργο του Τσαγκαράδα¹¹². Ο Τσαγκαράδας θεωρούμε ότι απευθύνεται στους Έλληνες αναγνώστες της Αιγύπτου, τους έχοντες πνευματικά και λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, που ζουν κατά κύριο λόγο και δρουν στα αστικά κέντρα και ως επί το πλείστον στην Αλεξάνδρεια¹¹³ και οι οποίοι όμως διαθέτουν ένα βαθμό οικειότητας με την αιγυπτιακή ύπαιθρο. Ο λόγος που ο Τσαγκαράδας τοποθετεί τις αφηγήσεις του στο συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο είναι γιατί θέλει ίσως να τις απομακρύνει από το χώρο δράσης των παροίκων και δη των Ελλήνων, που θεωρούν –ή που πραγματικά συμβαίνει- ότι κυριαρχούν στη ζωή του τόπου. Θέλει ίσως να δώσει μια πιο πραγματική εικόνα του ιθαγενή, έτσι όπως ο ίδιος βιώνει αυτή την πραγματικότητα, φέροντας βέβαια την ίδια ιδεολογία με τους υπόλοιπους παροίκους, αλλά και συμμεριζόμενος και συμπαθώντας τους αυτόχθονες με τους οποίους μοιράζεται την καθημερινότητά του.

Από την ομάδα-στόχο του Τσαγκαράδα δεν λείπουν και οι Έλληνες αναγνώστες της μητροπολιτικής Ελλάδας, στους οποίους φτάνουν κάποιες φωνές της διασποράς και οι οποίοι χρησιμοποιούν το βήμα της διασποράς για να ακουστούν¹¹⁴. Οι Έλληνες του μητροπολιτικού κέντρου είναι φορείς μόνο αυστηρών στερεοτύπων και ίσως και συγκεχυμένων, εφόσον συναλλάσσονται περισσότερο με άλλους γειτονικούς τους λαούς, με τους οποίους έχουν συχνά συνευρεθεί και για τους οποίους έχουν ήδη δημιουργήσει στερεότυπα φυλετικά και εθνικά. Η Αίγυπτος δεν συμπεριλαμβάνεται στους λαούς με τους οποίους οι Έλληνες του μητροπολιτικού κέντρου είναι εξοικειωμένοι και συνήθως ανάλογες εικόνες τις παραμελούν¹¹⁵.

¹¹² «Η αφηγηματική πεζογραφία ως το 1930 προϋποθέτει ένα είδος διαλόγου ή επικοινωνιακής σχέσης ανάμεσα στο συγγραφέα και τον αναγνώστη». Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, ό.π., σ. 184.

¹¹³ Η Αλεξάνδρεια αποτελεί τη μητρόπολη του πνεύματος για την ελληνική διασπορά της Αιγύπτου. Οι σχέσεις του Τσαγκαράδα με την Αλεξάνδρεια είναι στενές. Βλ. στην παρούσα διατριβή το κεφάλαιο: «Η πνευματική και η κοινωνική δράση του Κώστα Τσαγκαράδα».

¹¹⁴ Ας σημειωθεί ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα η Αλεξάνδρεια αποτελεί κοιτίδα της πνευματικής κίνησης του ελληνισμού, αναπτύσσοντας μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα και εκδίδοντας συγγράμματα συγγραφέων της μητροπολιτικής Ελλάδας, αλλά και φιλοξενώντας δημοσιεύματά τους στις περιοδικές της εκδόσεις.

¹¹⁵ Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση των μυθιστοριών *Ορφανή της Χίου* και *Φλώρος*, οι οποίες εξαιτίας και της παρουσίας μουσουλμάνων γυναικών ως δρώντων προσώπων

Η εικόνα εν γένει του χώρου του Αιγυπτίου, όπως παρουσιάζεται στα αφηγήματα του Τσαγκαράδα είναι εικόνα θετική, χωρίς αιχμές αρνητικής θέασης και οπτικής. Είναι εικόνα που λειτουργεί θετικά για τους παροίκους και εξωτικά και ίσως ελκυστικά για τους Έλληνες της μητρόπολης. Ας μην ξεχνάμε, βέβαια, ότι ο ξένος στην Αίγυπτο είναι ο συγγραφέας και ο αφηγητής κατά βάση, κι όχι ο Αιγύπτιος, και τη συναίσθηση αυτού του γεγονότος φαίνεται να την έχει ο Τσαγκαράδας και ως λογοτέχνης και ως πολίτης.

Ο χώρος της Αιγύπτου για τον Τσαγκαράδα δεν είναι ο χώρος μιας χώρας έξω από τον χάρτη των πολιτισμένων χωρών που κρατούν οι Δυτικοί, διαμοιράζοντας τον ανατολικό χώρο, προκειμένου να τον καρπωθούν και να τον εκπολιτίσουν. Στο έργο του *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου* κάνοντας παραλληλισμό ιστορικών τεκταινομένων ανάμεσα στην Αίγυπτο και την Ελλάδα σε τελείως διαφορετικές εποχές, αποδεικνύει ότι –όντας γνώστης της ιστορίας- δεν θέτει όρια, σύνορα και φραγμούς σε χώρες και ιστορία. Ο ιστορικός χώρος είναι ενιαίος χωρίς κατακερματισμούς, της ιστορίας μετέχουν όλοι οι λαοί, όλοι δικαιούνται την ελευθερία, όλοι οι λαοί έχουν να επιδείξουν μεγάλες ιστορικές στιγμές. Αυτά γράφονται σε μια περίοδο όπου οι εθνικές διεκδικήσεις βρίσκονται ακόμη στο προσκήνιο και τα ζητήματα άλλων εθνικών χώρων δεν έχουν εξ ολοκλήρου επιλυθεί και άλλων λύθηκαν μόλις στο πρόσφατο παρελθόν. Ο χώρος της Αιγύπτου μπορούσε να είναι ο ελληνικός χώρος, ο κάθε εθνικός χώρος.

Ο Πλούταρχος σ' αυτά γνωμάτευε πως οι Λακεδαιμόνιοι δεν ανέχονταν να υπακούουν εις εκείνους που αγνοούσαν πώς να τους διοικούν και πρόσθετε πως η πειθαρχία είναι μάθημα των αρχόντων που οδηγούν ορθά όταν κατανοούν τον τρόπο, πώς να τους ακολουθούν οι άλλοι.

Τι θα έλεγε ο συγγραφέας των «Παράλληλων Βίων» αν έβλεπε πως ο Στρατηγός Μωχάμετ Ναγκίπ, στην Αίγυπτο, επέβαλε ένα νέο καθεστώς στηριζόμενος κατ' αρχάς από μια φούχτα συναδέλφων και στρατιωτών που δεν αποτελούσαν το δέκατο των στρατευομένων, των διατηρουμένων από το Αιγυπτιακό κράτος; (Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου, 11-12)

παραμελούνται από την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας στην Ελλάδα. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», ό.π., σ. 19.

Ημείς οι ξένοι πάροικοι που ζούμε με ίσα και όσα δικαιώματα απολαβαίνει ο Αιγύπτιος πολίτης στη φιλόξενη και ένδοξη αυτή χώρα, ευχόμεθα ολόψυχα κάθε ευδαιμονία και ολοκληρωτική πραγματοποίηση των προσδοκιών του αδελφού Αιγυπτιακού λαού.
(Μωχάμετ Ναγκίπ, Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου, 43)

Ο χώρος του Άλλου, του αυτόχθονα, δεν αποτελεί το περιθώριο της κοινωνίας, αλλά τον κανόνα της. Οι Αιγύπτιοι, φελλάχοι ή μη, δεν είναι οι απορριπτέοι, δεν ζουν έξω από τον ιστό της κοινωνίας, δεν ζουν μέσα σε όρια και διαχωριστικές γραμμές, όπως συχνά οι Έλληνες και οι ξένοι της διασποράς¹¹⁶. Ο χώρος τους είναι ο κυρίαρχος χώρος. Από την άλλη πλευρά, ο χώρος του Εαυτού, του αφηγητή, που δεν δηλώνεται ρητά στα *Χικαγιάτ*, αλλά έμμεσα μέσα από την κυρίαρχη παρουσία του, και με σαφήνεια στα *Προβλήματα της Ξενητείας*, είναι ενταγμένος και ενσωματωμένος –παρότι κάποτε οριοθετημένος– μέσα στον ίδιο χώρο. Ο χώρος του αφηγητή είναι ο χώρος της εξαίρεσης, ο συρρικνωμένος χώρος, ο «ξένος» χώρος. Η επίγνωση του συγγραφέα για τον κυρίαρχο χώρο των Αιγυπτίων και τον «εισβάλλοντα» χώρο των παροίκων και αποίκων δηλώνει τη θέση του συγγραφέα όχι από τη στερεοτυπική άποψη του εξουσιαστή και σωτήρα, αλλά από τη θέση του ξένου που έχει συναίσθηση της «παρείσακτης» παρουσίας του, που λογαριάζει την Αίγυπτο για πατρίδα του –αν όχι για την πατρίδα του– και περισσότερο βιώνει τη θέση και την άποψη των εξουσιαζόμενων Αιγυπτίων παρά των εξουσιαστών Δυτικών.

Το Χρονικό τούτο σκιαγραφεί σε αδρές γραμμές την πραγματική κατάσταση εκατό χιλιάδων Ξενητευμένων, Ελλήνων το γένος, εγκατασπαρμένων σε μεγαλουπόλεις, σε φελλαχοχώρια, σε συνοικισμούς, σε έξιμπες, σε κέντρα και απόκεντρα της Νειλόρρουτης χώρας, κατά την Πέμπτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Εκατό χιλιάδων εκπατρισμένων ανθρώπων από τη γενέθλιο γη και απειλούμενων να επαναλάβουν την τραγωδία της Βιβλικής Εξόδου των Εβραίων, δίχως όμως την παρηγοριά πως θα

¹¹⁶ «Το ζήτημα αυτό, του ποιος έχει το δικαίωμα να ονοματίζει, να αναγνωρίζει και να εκπροσωπεί τον “Άλλο” έχει τεθεί επιτακτικά στη μετα-αποικιοκρατική ανθρωπολογία, συμπεριλαμβάνοντας στην κριτική που ασκήθηκε και την ίδια την ανθρωπολογία ως κλάδο. Η εμπλοκή της ανθρωπολογίας στην εκπροσώπηση ομάδων πληθυσμού που ορίζονταν μέσω στερεοτύπων προσέδιδε στην επιστήμη αυτή ηγεμονικό ρόλο που παρέπεμπε στην οικονομική, πολιτική και επιστημονική κυριαρχία της Δύσης, περιθωριοποιώντας και υποβαθμίζοντας έτσι τις κοινωνίες και τις κοινωνικές ομάδες που η ίδια μελετούσε παραδοσιακά». Βλ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2003, σ. 50.

υπάρξει αυτή τη φορά και ένας Μωϋσής να ηγηθεί και να καθοδηγήσει. (Τα Προβλήματα της Ξενητείας, 7)

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι η απεικόνιση του χώρου του Άλλου, του Αιγυπτίου σε γενικές γραμμές μόνο εμπερικλείει την επανάληψη του στερεοτύπου που υπάρχει για την Ανατολή. Σαφώς περιέχει σε μικρές δόσεις παρεκκλίνοντα στοιχεία που καινοτομούν στην οπτική αυτή του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, ο κόσμος και ο χώρος της Ανατολής και ειδικότερα της Αιγύπτου για τον Τσαγκαράδα προκύπτει μυθοπλαστικά μέσα από την εμπειρική πραγματικότητα την οποία βιώνει ο ίδιος από πολύ νέος και για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του. Είναι ο οικείος χώρος, ο αγαπημένος, ο καθημερινός, αλλά και αυτός που φιλοξενεί τα προβλήματα όλων, και του Άλλου και του Εαυτού. Η σύνδεση με αυτήν την πραγματικότητα είναι εμπειρική και βιωματική. Και αυτό υπερισχύει οποιωνδήποτε επιθυμιών, απωθήσεων, επενδύσεων ή προβολών δημιουργούνται στους εκ του μακρόθεν οριενταλιστές ή στους έχοντες μια περισσότερο –λόγω θέσης, ισχύος ή υποτιθέμενης γνώσης- αφ’ υψηλού θεώρηση της αιγυπτιακής πραγματικότητας¹¹⁷.

Η γλώσσα της μυθοπλασίας δεν είναι μια γλώσσα που αναπαριστά, δεν ψάχνει αντιστοιχίες, δεν επιζητά να είναι ακριβής. Αυτό εξάλλου που ενδιαφέρει δεν είναι πόσο ακριβής είναι η αντιστοιχία μεταξύ αυτού που περιγράφεται και του περιγραφόμενου, αλλά ο τρόπος, η διάθεση, το σημασιολογικό, ιδεολογικό φορτίο αυτού που το περιγράφει¹¹⁸. Συνεπώς, στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να διαπιστώσουμε, λαμβάνοντας πάντα υπόψη ότι ο αφηγητής-συγγραφέας φέρει ένα διαφορετικό ιδεολογικό φορτίο, ότι η επιλογή των λέξεων, το ύφος του αφηγητή/συγγραφέα αποκαλύπτουν την οπτική ενός ανθρώπου που δεν λειτουργεί περιφρονητικά και απαξιωτικά για το χώρο του Άλλου, του Αιγυπτίου, φτωχού ή προεστού. Αντίθετα, πουθενά δεν υπάρχει αρνητική περιγραφή του χώρου. Περισσότερο είναι λιτή η περιγραφή, ενώ η οπτική του αφηγητή εμφανίζεται αντικειμενική. Υπερισχύει ένα κλίμα οικείωσης με αυτό το χώρο, γεγονός που φαίνεται και από την απουσία λεπτομερών περιγραφών καθώς και πολλών επιθετικών προσδιορισμών, που συνήθως έχουν σκοπό να αναπαραστήσουν με ακρίβεια το χώρο. Ο χώρος του Άλλου είναι γνωστός και οικείος τόσο στον αφηγητή-συγγραφέα όσο και στον αναγνώστη. Αυτό το στοιχείο της οικειότητας, της συμπάθειας, της συνήθειας, η έλλειψη κριτικής και επίκρισης απέναντι σε αυτό το χώρο καταργεί

¹¹⁷ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 19.

¹¹⁸ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 92.

έστω και για λίγο, έστω και μυθοπλαστικά, τη χωρική και ιδεολογική απόσταση ανάμεσα στο χώρο των αυτοχθόνων και των Ελλήνων παροίκων που στην πραγματικότητα ισχύει, και όπου δεν ισχύει, υπάρχει η θέληση και η ιδεολογική θέση να υπάρχει αυτός ο διαχωρισμός.

Η κυρίαρχη εξάλλου επιλογή του μυθοπλαστικού πλαισίου των *Χικαγιατ*, η αντλημένη από τη ζωή των φελλάχων, απαλείφει από μόνη της οποιαδήποτε αντιπαράθεση, μυθοπλαστικά υπαρκτή ή υπονοούμενη, που ενδεχομένως υπήρχε και δεν αφήνει περιθώρια αντιπαράθεσης απέναντι στον Άλλο.

2.2 Οι πολιτισμικές εικόνες

2.2.1 Η εικόνα του Άλλου μέσα από διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία

Μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα του Τσαγκαράδα απεικονίζεται το πολυσύνθετο πολιτισμικό πλέγμα σχέσεων της αιγυπτιακής κοινωνίας ως πλαίσιο των αφηγήσεων του Τσαγκαράδα, χωρίς αυτό βέβαια να αποτελεί το πρώτιστο μέλημά του. Ωστόσο, ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται η οπτική του και η θέση που παίρνει ο συγγραφέας ως αφηγητής και ως εκθέτης της εν λόγω κουλτούρας. Ο αφηγητής ως ανθρώπινο υποκείμενο εμπλέκεται σε συγκεκριμένες συνθήκες και είναι φορέας μιας συγκεκριμένης πολιτισμικής ταυτότητας, της ελληνικής, γεγονός που αναμφίβολα επηρεάζει την οπτική του¹¹⁹.

Το λογοτεχνικό κείμενο που δομείται με εικόνες του ξένου, του Άλλου, αποτελεί μαρτυρία ενός πολιτισμού, του αιγυπτιακού πολιτισμού, παρότι ο συγγραφέας λειτουργεί αναγκαστικά επιλεκτικά σε ό,τι αφορά κάποια χαρακτηριστικά αυτού του πολιτισμού που τα θεωρεί κατάλληλα για να δομήσει το έργο του¹²⁰. Ένα πλήθος στοιχείων επιλεγμένων συνειδητά ή ασυνείδητα καταγράφονται και αποτελούν -πολλά από αυτά- την έκφραση της ετερότητας. Ανεξάρτητα από το συσχετισμό τους με την πραγματικότητα, –εφόσον δεν είναι αυτό που πρώτιστα ενδιαφέρει- δημιουργούν ένα σκηνικό εξωτισμού¹²¹ και δίνουν το πολιτισμικό και κοινωνικό στίγμα της αιγυπτιακής κοινωνίας, η οποία δεν προσομοιάζει ούτε στην ελληνική ούτε σε άλλες δυτικές. Θεωρούμε ότι η τυπολογία των πολιτισμικών εικόνων του Άλλου που χρησιμοποιεί ο Τσαγκαράδας σίγουρα επανεγγράφει τον Άλλο εν μέρει με τους όρους που έχουν τεθεί από την κοινωνική

¹¹⁹ Βλ. Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 23.

¹²⁰ Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 256.

¹²¹ Εδώ ο όρος του εξωτισμού χρησιμοποιείται για να δηλώσει περισσότερο την απορία του Δυτικού απέναντι στο διαφορετικό γεωγραφικό και πολιτισμικό συγκείμενο, κι όχι τόσο τη δυσπιστία και την προκατάληψη που σε άλλες περιπτώσεις και σε συνάρτηση με τον οριενταλισμό εκφράζονται. Βλ. Σώτη Τριανταφύλλου, «Σημείωμα για τον εξωτισμό στην τέχνη και τη λογοτεχνία», περ. *Διαβάζω*, τχ. 314, 23 Ιουνίου 1993, σ. 47, 49.

ομάδα στην οποία ο συγγραφέας ανήκει, αλλά και με έκκεντρους όρους που είναι προσαρμοσμένοι στην ιδέα που ο ίδιος ο συγγραφέας έχει για τον Άλλο¹²².

Παρότι μιλάμε με τους όρους του ρεαλισμού, της ηθογραφίας, των λαογραφικών αναζητήσεων¹²³ και της προσπάθειας νατουραλιστικής απεικόνισής τους, δεν λείπουν, ωστόσο και οι έκκεντροι όροι απεικόνισης της κουλτούρας του Άλλου. Πιο συγκεκριμένα, το πολιτισμικό πλαίσιο του Άλλου απεικονίζεται καταφανώς μέσα από επιλογή πολιτισμικών στοιχείων που δεν θίγουν ούτε την εικόνα του φορέα τους ούτε την εικόνα του δέκτη τους. Η συγκεκριμένη εικονολογία των πολιτισμικών σχέσεων δεν εγείρει την πλήρη ανοικειότητα και συνεπώς εχθρότητα του αναγνώστη Έλληνα της διασποράς, ούτε τον ξενισμό τού πιο απομακρυσμένου από το παρόν πολιτισμικό πλαίσιο αναγνώστη και, συνεπώς, δεν συμβάλλει στην αποστασιοποίηση ούτε της μιας ούτε της άλλης κατηγορίας αναγνωστών. Αντίθετα, σμιλεύεται ένα πολιτισμικό πλαίσιο με ικανό εξωτισμό που κινεί το ενδιαφέρον και την περιέργεια κι όχι τους αμυντικούς μηχανισμούς των ατόμων και των ομάδων τους. Και, επιπλέον, η πολιτισμική εικονολογία μέσα από ένα πιο διευρυμένο πρίσμα συνιστά ένα πολύτιμο υλικό εθνογνωσίας, τονίζοντας την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου λαού και καλλιεργώντας την αυτοπεποίθησή του και την ιστορική του υπόσταση¹²⁴. (Παραδείγματα έχουν αναφερθεί στην αντίστοιχη αναφορά στο Τρίτο Μέρος, Κεφάλαιο Δεύτερο: Χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα. 1. Τάσεις και Ρεύματα).

¹²² Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 252.

¹²³ Η ηθογραφία στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αι. αξιοποιεί τον εθνικό χαρακτήρα περιγράφοντας τον τόπο και τα ήθη με λαογραφικές λεπτομέρειες. Αυτήν την κατεύθυνση προσπάθησε να δώσει διαγωνισμός διηγήματος διοργανωμένος από την «Εστία», κατά τον οποίο ο μελετητής και συλλέκτης ελληνικών παραδόσεων Νικόλαος Πολίτης θέτει τους όρους και τις προϋποθέσεις για την ελληνικότητα του διηγήματος. Βλ. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδ. Κέδρος, ³1991, σ. 64-70. Βέβαια, η προσπάθεια αυτή περιχαράκωσης και μεθόδευσης της ελληνικής ηθογραφίας δεν απέδωσε όσο αναμενόταν και σύντομα υπερέβη τα στενά όριά της που ως νέο είδος υπήρχαν εκ των πραγμάτων.

¹²⁴ Βλ. Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, *Λαϊκοί θρύλοι και παραδόσεις για παιδιά. Ανθολογία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1992, σ. 15.

2.2.2 Η εικόνα του Άλλου μέσα από το ζήτημα της θρησκευτικής του κουλτούρας και του Ισλάμ

Ο Κώστας Τσαγκαράδας μέσα από το λογοτεχνικό του έργο απηχεί τα πιστεύω του και στο ζήτημα της θρησκείας του Άλλου. Πιστεύω που χαρακτηρίζονται από έλλειψη φανατισμού, από σεβασμό στον Άλλο, στη θρησκευτική του παράδοση, αλλά και σε όλα τα ζητήματα της ιδεολογίας του. Η προσωπικότητά του άκρως δημοκρατική και διαλεκτική το επιδιώκει¹²⁵. Η πολυπολιτισμική κοινωνία στην οποία ζει και στην οποία μεγάλωσε, και η οποία δεν επιτρέπει φανατισμούς και ακρότητες, το απαιτεί. Τις ακρότητες και τις συνέπειές τους τις έχει κατά καιρούς βιώσει ο Τσαγκαράδας¹²⁶ και γνωρίζει ότι δεν μπορούν παρά να οδηγήσουν σε ρήξεις της ειρηνικής συμβίωσης και σε μοιραίες λύσεις σε βάρος του ελληνισμού, όπως ο εκπατρισμός των Ελλήνων από την «πατρίδα» τους, την Αίγυπτο. Ο ίδιος, εξάλλου, ο Τσαγκαράδας πιστεύει σε μια θρησκεία, την ορθόδοξη, που ούτως ή άλλως η μικρή κοινότητα την οποία εκπροσωπεί, την καθιστά εκ των πραγμάτων διαλεκτική, όταν μάλιστα περιστοιχίζεται από το θρησκευτικό πλουραλισμό μιας πολυάνθρωπης και πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Ο Τσαγκαράδας είναι ένας άνθρωπος με ζωηρή πίστη στη θρησκεία του, αλλά και με κριτική ματιά απέναντι στους φορείς της και στα θεσμικά της όργανα. Την πίστη του την έχει αποδείξει έμπρακτα μέσα από τους αγώνες του να λειτουργήσει ορθόδοξη εκκλησία στο Ασσιούτ για τον εκεί ελληνισμό –τη δημιουργία της οποίας εκείνος επεδίωξε και υλοποίησε- και την κριτική του στάση μέσα από τις διαρκείς υπομνήσεις του προς τους εκπροσώπους του θεσμού για τη θέση που πρέπει να έχει η Εκκλησία και για το ρόλο της στα φλέγοντα ζητήματα του απόδημου ελληνισμού.

¹²⁵ «Κατέχοντας ελευθερία σκέψης δε δυσκολεύομαι να εκφράσω πικρές αλήθειες τόσο σε υποτιθέμενους εχθρούς όσο και σε πιστούς φίλους. Η ελευθερία της σκέψης μου χαρίζει την ικανότητα να ξεδιακρίνω την ευνομία από το φασισμό και τη δημοκρατία από την οχλοκρατία. Μ' αφήνει αδέσμευτο από κομματικές υποχρεώσεις, από πολιτικούς υπολογισμούς, από προσωπικές κενοδοξίες. [...] Έτσι η ελευθερία της σκέψης με προστατεύει από παθολογικούς υστερισμούς, από αταβιστικές εκδηλώσεις, από κομματικούς παροξυσμούς. Προ παντός δεν αισθάνομαι την ανάγκη μήτε τη νομιμότητα να υβρίσω κανένα». Βλ. επιστολή από Κώστα Τσαγκαράδα προς Κ.Ν. Λιβανό, Ασσιούτ 30-3-1947.

¹²⁶ Στο Ασσιούτ λειτουργούσε μεγάλη θεολογική μουσουλμανική σχολή και στην περιοχή κατά καιρούς πραγματοποιούνται επεισόδια που οι Έλληνες της Κοινότητας προσπαθούν να αποφύγουν και να τα αποτρέψουν.

Οι Ορθόδοξες Χριστιανικές αρχές αν δεν ακολουθούνται πιστά από τους πλείστους πιστούς, μένουν μολαταύτα ως ζωντανό πνευματικό του κτήμα καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του. (Τα Προβλήματα της Ξενητείας, 63)

Ο σεβασμός <για το θεσμό της Εκκλησίας> όμως δεν αποκλείει την κρίση, κάποτε μάλιστα και τον έλεγχο, αρκεί να τηρούνται οι όροι της ευπρέπειας και σεμνότητας. Έτσι ο σύγχρονος Έλληνας ποτισμένος με τις παραδόσεις περί ελεύθερης σκέψης δε διστάζει να προβάλλει ερωτήσεις σε κάθε απορία όπου του γεννιέται. (Τα Προβλήματα της Ξενητείας, 62)

Τα ίδια πιστεύω διατηρεί και για τη θρησκεία του Άλλου. Σέβεται την πίστη των ανθρώπων στη θρησκεία τους και με κριτική ματιά αντιμετωπίζει τους θεσμούς της και τις φανατικές εκφάνσεις της. Το Ισλάμ είναι μια θρησκεία και μια κοσμοθεωρία η οποία, παρά τη διαφορετικότητά της, δεν συγκρούεται με τη δική του¹²⁷. Το Ισλάμ είναι η ιδεολογική ραχοκοκκαλιά της κοινωνίας στην οποία ζει. Μια κοινωνία με προτερήματα και μειονεκτήματα, όπως και η δική του γενέθλια κοινωνία, η ελληνική, της οποίας οι δεσμοί με τη θρησκεία είναι εξίσου στενοί και αδιασάλετοι μέσα από την πάροδο των χρόνων. Η μουσουλμανική θρησκεία, φιλοσοφία και στάση ζωής, βρίσκει μέσα από το έργο του Τσαγκαράδα έναν δίκαιο κριτή της, έναν ζηλωτή αλλά και επιτιμητή της, όταν αυτό απαιτείται.

Οι αρνητικές της πλευρές τις περισσότερες φορές οφείλονται στους φανατικούς και ακραίους ερμηνευτές της, εφόσον το Ισλάμ είναι υπέρ της ισότητας Μουσουλμάνων και μη, αποτελώντας ταυτόχρονα και εγγυητή της¹²⁸. Η λανθασμένη ερμηνεία και έκφραση αυτής της πίστης στηλιτεύεται μέσα στα ρεαλιστικής τεχνοτροπίας αφηγήματα του Τσαγκαράδα, στα οποία κυριαρχεί η κοινωνική κριτική.

Μα τις άορατες δυνάμεις κυβερνούσαν τα ιερά λόγια του ελ Κοράν. Και του ελ Κοράν μελετητής και γνώστης ο Σάϊτ Φάργαλ. Να γιατί κατάντησε ν' αποκτήσει ασύνορη δόξα κ' η θέση κάτω από την ακακία να λογαριάζεται για κολυμβήθρα του Σιλωάμ.

¹²⁷ Πρέπει να σημειώσουμε ότι η αντιισλαμική προπαγάνδα και γενικότερα οι παράλογες και υποβαθμιστικές θρησκευτικές δοξασίες για τον Άλλο στους χριστιανικούς λαούς ξεκινούν από το Μεσαίωνα και φτάνουν ως τις μέρες μας. Οι Έλληνες της διασποράς σίγουρα δεν είναι στο σύνολό τους απαλλαγμένοι από αυτές τις αντιλήψεις για τους αλλόθρησκους. Βλ. Κατερίνα, Στενού, *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, ό.π., σ. 98-101.

¹²⁸ Βλ. σχετικά Κονδύλη-Μπασούκου, Ελένη, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, ό.π., σ. 385.

Κάθε γιατρεία τη διαλαλούσεν η φήμη για θαύμα του Αγίου, μα και κάθε αποτυχία δικαιολογούσε για θέλημα Κυρίου. (Χικαγιάτ: Σάϊτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 10-11)

Ανήκε στην τάξη εκείνων που προσδοκούν άκοπα τα αγαθά της φαντασίας από τον Αλλάχ και ρίχνουν στο κισμέτ όλες τις κακομοιρίες. (Χικαγιάτ: Ένα Ειρηνικό Αυλάκι, 66)

Αυτός συγκαταλέγονταν σε εκείνους που βαδίζουν με υπολογισμό. Που μεταχειρίζονται τον ίδιο τον Αλλάχ περισσότερο για μεσίτη και βοηθό παρά για παντοδύναμο χορηγό έστω κι αν λείπει το θάρρος να το ομολογήσουν. (Χικαγιάτ: Ένα Ειρηνικό Αυλάκι, 67)

Ζωντανός ο Σεχ Σάλεμ θα εκδικούνταν σκληρά. Πεθαμένος θα υπόμενε τη μοίρα του. Και τον αποτελείωσαν, όπως αποτελείωσαν και το πότισμα των βαμπακιών κείνο το βράδυ. – Όλα από τον Αλλάχ, μουρμούρισε αργότερα ο πατέρας του φονιά, μάταια πασκίζοντας να λιγοστέψει τον ανέσωτο και ψυχρό ιδρώτα που έλουζε το μέτωπό του. – Κι όλα με το θέλημά Του, απόσωσεν ο γιος και φονιάς σηκώνοντας στον ώμο το ζεστό ακόμη κουφάρι του πεισματάρη γέροντα. (Χικαγιάτ: Ένα Ειρηνικό Αυλάκι, 70-71)

Δεν λείπει, όμως, και η θετική, η «αντικειμενική» -όσο το δυνατόν- ματιά που αποκαλύπτει έναν αφηγητή/συγγραφέα γνώστη, που δεν επιδιώκει ίσως να μυήσει τον αναγνώστη στο άγνωστο εν πολλοίς Ισλάμ, αλλά επιδιώκει να αποτυπώσει την αλήθεια μιας θρησκείας μέσα από την πίστη των ανθρώπων, μέσα από τα μάτια της ψυχής τους αλλά και του ορθού λόγου.

Στα αισθήματά του για τους ξένους αυτός οδηγούνταν μόνο από το θρησκευτικό ένστικτο που τον τοποθετούσε πλειο ψηλά από κάθε άλλο αλλόθρησκο, και το Κοράνι τον φοβέριζε με τα προειδοποιητικά αυτά λόγια: «Ω εσείς που πιστέψατε' μη πλησιάζετε τους Εβραίους και τους Χριστιανούς ως φίλους. Είναι φίλοι μα μόνο μεταξύ τους' κι όταν ένας από σας τους θεωρεί φίλους, στ' αλήθεια ανήκει σ' αυτούς». Η Μουσουλμανική όμως θρησκεία μ' όλο το φαινομενικό φανατισμό που εμπνέει στους πιστούς της, κατέχει και θαυμάσιες ανθρωπιστικές αρετές. Μια από αυτές είναι η γενναιοφροσύνη, μια άλλη η φιλόξενη διάθεση, μία Τρίτη ο άμετρος σεβασμός προς τη γυναίκα. Και σήμερα ακόμη οι καλοί Μουσουλμάνοι αποστρέφουν το πρόσωπο με διάκριση από κάθε απόγονο της Εύας που τυχαίνει να προσπερνάει, μονάχη, για συντροφευμένη από άντρα. Μα αυτές τις τρεις αρετές, ως φυσική συνέπεια, ακολουθούν άλλες συγγενικές, όπως η ανοχή που μεταβάλλεται σε ανυπόκριτη αγάπη προς τον ξενητευμένο αλλόθρησκο όταν ξεπέφτει ως άτυχος πρόσφυγας κοντά του. Η

αδιάκοπη συναλλαγή, η καθημερινή επικοινωνία μαζί του αντικρύζει την ταπεινή και δημοκρατική συμπεριφορά του ξένου και την προθυμία του να προσφέρει πολυποικίλες εκδουλεύσεις. Αυτό δυναμώνει τους αισθηματικούς δεσμούς των δύο αλλόφυλων στοιχείων και παρουσιάζει μια σύμπνοια θεάρεστη και παραδειγματική. Σύμπνοια όμως που δεν ελαττώνει καθόλου την ενδόμυχη πεποίθηση ότι ο καθένας τους ανήκει σε γενιά ανώτερη και αξιώτερη από κείνη του άλλου. Αυτό δίχως όμως εξωτερικές εκδηλώσεις εκτός σ' εξαιρετικές περιπτώσεις. (Τα Προβλήματα της Ξενητείας, 16-17)

Δεν υπάρχει η γενική και εκτεταμένα εχθρική εικόνα του Ισλάμ και κατ' επέκταση του πιστού του, Αιγυπτίου γηγενή, όπως συμβαίνει στους οριενταλιστές και συχνά στα κείμενά τους¹²⁹. Ο Τσαγκαράδας δεν γίνεται αρνητής, αλλά καταφάσκει στο διαφορετικό. Η κατάφαση αυτή διαφαίνεται μέσα από την πεποίθησή του για την ισοτιμία των δύο μονοθεϊστικών θρησκειών, του χριστιανισμού και του μουσουλμανισμού, που εκφράζεται είτε μέσα από γενικότερες διατυπώσεις που αφορούν και τις δύο θρησκείες, και αποτελούν κοινές συνιστάμενες και των δύο, είτε μέσα από το επιτοπισμό των κοινών τους στοιχείων.

Μιναρέδες και καμπαναριά διαφόρων τζαμιών και εκκλησιών άφιναν τις μυτερές τους άκρες προς τον ουρανό έτοιμες να ηχολογήσουν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα την πρόσκληση στην προσευχή, την προσήλωση που υποχρεούται κάθε θνητός να δείχνει ολίγες στιγμές το ημερόνυχτο στη θεία Πρόνοια, στον αδέκαστο δικαστή. (Ναμπία, 20)

Ήταν το ησυχητήριο των νεκρών, που είχαν προσπεράσει προ ολίγου. Απέραντο άπλωνε τις συνοικίες του μέρα με την ημέρα. Γενεές, γενεών απολάβαιναν την τέλεια ειρήνη εκεί πάνω οι πιστοί του Μοχάμετ, ξένοιαστοι από κάθε κίνδυνο. Αραδιασμένοι όλοι μέσα στους τάφους, οι άντρες δεξιά κ' οι γυναίκες αριστερά, τυλιγμένοι στα κάτασπρα σάβανα πάνω σε αμμουδένια στρώση και στρέφοντας πρόσωπο και σώμα προς την Ανατολή, προς την ιερή πόλη του Προφήτη, περίμεναν πειθαρχικά τη σάλπιγγα του Γαβριήλ να δονήσει τους αιθέρες για να παρουσιαστούν στον Κριτή. (Ναμπία, 20.)

Τα μυθιστορηματικά πρόσωπα του Τσαγκαράδα φέρουν την αλήθεια της πίστης τους, μια αλήθεια που άλλοτε τους οδηγεί σε μικρότητα και άλλοτε σε μεγαλοφυχία,

¹²⁹ Βλ. σχετικά Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 92, 252.

ανάλογα με τη δυνατότητα πρόσληψής της. Τα αποσπάσματα από το Κοράνι¹³⁰ που απαγγέλλουν τα πρόσωπα των έργων του ίσως δεν ξεφεύγουν από τη γενικότερη τακτική του Τσαγκαράδα να μοιραστεί τη γνώση του με τους αναγνώστες, αλλά και να τους μυήσει και να τους διδάξει τον πολιτισμό του Άλλου, του συνανθρώπου τους. Η εικόνα που επιλέγεται για το Ισλάμ δεν είναι συνεπώς ούτε άκρως αρνητική ούτε άκρως θετική, γιατί αυτό και στη μια και στην άλλη περίπτωση θα ξένιζε. Είναι μια εικόνα που κρατά το μέτρο των ανθρώπων, το μέτρο της πίστης τους, μια εικόνα που υπονομεύει προκαταλήψεις και στερεοτυπικές αντιλήψεις, μια εικόνα που αν δεν περιγράφει με κάθε ακρίβεια την πραγματικότητα, ωστόσο δίνει τον τόνο της ανοικτής, της δεκτικής σκέψης, της διαλεκτικής στάσης. Για τον Τσαγκαράδα το Κοράνι είναι εκτός από λόγος ένθεος, τον οποίο έχει μελετήσει –και αυτό μαρτυρούν τα διάσπαρτα στο έργο του αποσπάσματα– είναι και λόγος λογοτεχνικός. Η τέχνη και η αξία της είναι ο ευθύς δρόμος μέσα από τον οποίο γεφυρώνονται τα χάσματα, ο δρόμος ο πιο σύντομος για την καρδιά και τη λογική.

Κι ας υμνούμε το υπέρκαλλον Εκείνου
Που με χάρη κάθε σχήμα έχει πλάσει
Που με θάνατο προικίζοντας τα γένη
Απ' τη ζήση εις το τίποτε σκορπάει,
Που ορίζει το ξεκούρασμα στο μνήμα
Ν' ακολουθάει κάθε πόνο στο κρεββάτι.
Παντοδύναμο Αφέντη μεσ' το Σύμπαν
Φωτοδότη στο στερέωμα επάνω. (Χικαγιάτ: Το Ξύπνημα της Σάρκας, 134)

2.2.3 Η εικόνα του Άλλου μέσα από κοινά πολιτισμικά στοιχεία

Η αναφορά κοινών πολιτισμικών σχέσεων και χαρακτηριστικών, σε όλες τις εκφάνσεις ενός πολιτισμού, δημιουργεί μια οικεία εικόνα του Άλλου, που αμβλύνει τη διαφορετικότητά του, προσεγγίζει το Εγώ του αφηγητή και του αναγνώστη. Η εικονολογία των κοινών πολιτισμικών στοιχείων λειτουργεί από τη μια θετικά και

¹³⁰ Την πρώτη επιστημονική μετάφραση του Κορανίου έκανε ο λεξικογράφος και ιστορικός Γεράσιμος Πεντάκης το 1878. Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικός ανατολισμός: συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του αραβικού κόσμου», ό.π., σ. 162.

οικειωτικά για την εικόνα του Άλλου και από την άλλη αντιθετικά προς την στερεοτυπία της εικονολογίας, που έχει θέσει η ομάδα καταγωγής του συγγραφέα και στην οποία απεικονίζεται ο Άλλος ως ξένος, ως ανοίκειος. Τα πολιτισμικά αυτά στοιχεία άλλοτε είναι άρρηκτα δεμένα με τις παραδόσεις και την καθημερινότητα του Άλλου και κατ' αντιστοιχία με τις παραδόσεις και την καθημερινότητα της κοινωνίας του Εαυτού, του αφηγητή, και άλλοτε είναι στοιχεία που συνυπάρχουν στον πολιτισμό τόσο των Άλλων όσο και του ίδιου του αφηγητή¹³¹, εξαιτίας των οικονομικών, πολιτικών και άλλων συγκυριών που επικρατούν (όπως οι αγροτικές προφορικές κοινωνίες). (Παραδείγματα έχουν αναφερθεί στην αντίστοιχη αναφορά στο Τρίτο Μέρος, Κεφάλαιο Τρίτο: Χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα. 1. Τάσεις και Ρεύματα).

Η αναπαράσταση της εν γένει πολιτισμικής φυσιογνωμίας του Άλλου από μέρους του Τσαγκαράδα μπορεί εν μέρει, και αναπόφευκτα, να αναπαράγει κάποια πολιτιστικά στερεότυπα, αλλά σίγουρα δεν εντάσσεται στο πνεύμα και το γράμμα της δαιμονολογίας του δεκάτου ενάτου αιώνα περί «μυστηριώδους Ανατολής», επιστημονικής και ιδιαίτερα φανταστικής –αυτή η τελευταία πρώτιστα μας ενδιαφέρει στο παρόν πόνημα-, που στηρίχθηκε στην προτυποποίηση και τη δημιουργία πολιτιστικών στερεοτύπων¹³².

¹³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα εξωκοινωνικού αλλά συναρτημένα κοινωνικού πολιτισμικού στοιχείου είναι οι τσιγγάνοι και τσιγγάνες που εμφανίζονται σε κάποια λογοτεχνικά του κείμενα.

¹³² Βλ. Edward D. Said, ό.π., *Οριενταλισμός*, σ. 40.

3. Η εικόνα του Άλλου μέσα από αφηγηματικές τεχνικές

3.1 Η αφηγηματική οπτική

Ο αφηγητής επιτελώντας τη σημαντικότερη λειτουργία για τη ύπαρξη του κειμένου, την αφηγηματική, αποτελεί ένα πλασματικό πρόσωπο με διαφορετικό ρόλο και υπόσταση σε κάθε συγγραφέα, αλλά υπαρκτό σε όλους ως φορέα του μύθου. Ο Τσαγκαράδας πλάθει κατά κύριο λόγο έναν ετεροδιηγητικό αφηγητή που η υπόστασή του περιορίζεται στο ελάχιστο γνώρισμα ενός αφηγητή που του επιτρέπει να εισαχθεί λεκτικά στο κείμενο. Συνεπώς, το πλασματικό πρόσωπο του αφηγητή δεν στοιχειοθετεί ένα ολοκληρωμένο πρόσωπο με γνωρίσματα. Αυτό που επιδιώκει ο συγγραφέας αφήνοντας τον αφηγητή του στη σκιά, χωρίς σταθερό περίγραμμα, είναι να φωτίσει την ιστορία μέσα από τα μυθιστορηματικά πρόσωπα που έχει δημιουργήσει.

Η στάση του αφηγητή απέναντι στα πρόσωπα συνιστά την οπτική του αφηγητή. Η οπτική που επιλέγει ο Τσαγκαράδας για τον αφηγητή του είναι αυτή της μηδενικής εστίασης καθιστώντας τον ένα παντογνώστη αφηγητή¹³³. Ο παντογνώστης αφηγητής κρατά μια συγκεκριμένη απόσταση από τα πρόσωπα και τα γεγονότα της αφήγησης, γεγονός που καθορίζει και το βαθμό υποκειμενικής ή αντικειμενικής θέασής τους. Συνήθως η οπτική του παντογνώστη αφηγητή είναι αυτή του αντικειμενικού κριτή. Σύμφωνα με τα κριτήρια της εικονολογικής ανάλυσης, στα τυπικά ρεαλιστικά αφηγήματα η εικόνα του Άλλου μπορεί να κατασκευαστεί και να σηματοδοτηθεί στερεοτυπικά, χωρίς καμιά πρωτοτυπία ή φαντασία, επαναλαμβάνοντας σε παραλλαγές τα στερεότυπα του Άλλου, που οι ίδιοι οι Άλλοι ως μυθιστορηματικά πρόσωπα παρουσιάζουν, με τρόπο ώστε η εικόνα τους να γίνεται απολύτως πειστική. Ο συγγραφέας, σε αυτή την περίπτωση, κρυμμένος πίσω

¹³³ Βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 140. Μια άλλη μεθοδολογία διάκρισης της θέσης και της θέασης του αφηγητή εισάγει με την τριαδική διάκριση ο Tzvetan Todorov (*Les catégories du récit littéraire*, 1966) επισημαίνοντας τις εξής οπτικές του αφηγητή: α) οπτική γωνία από πίσω, όπου ο αφηγητής ξέρει περισσότερα από το πρόσωπό του β) μια οπτική γωνία μαζί, όπου ο αφηγητής ξέρει τόσα όσα και τα πρόσωπα και γ) μια οπτική γωνία απέξω όπου ο αφηγητής ξέρει λιγότερα από οποιοδήποτε από τα πρόσωπα. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 139.

από τον παντογνώστη αφηγητή μετατρέπει τη στερεοτυπία σε «φυσικότητα» αναπαράγοντάς την¹³⁴.

Η μηδενική/πανοραμική οπτική γωνία και η εξωτερική εστίαση που επιλέγεται από τον Τσαγκαράδα για την πλειονότητα των αφηγημάτων του αποτελεί, γενικότερα, μια συχνή επιλογή των πεζογράφων για τις αφηγήσεις με τριμερή πλοκή, γιατί είναι δύσκολη η μετάβαση από μια κατάσταση στην άλλη¹³⁵. Ωστόσο, δεν απουσιάζει εντελώς η εσωτερική προοπτική και εστίαση που υποστασιοποιείται μέσω της αφηγηματικής τεχνικής του ελεύθερου πλάγιου λόγου και την οποία υιοθετεί ο Τσαγκαράδας για να δώσει φωνή και αυθύπαρκτη ύπαρξη στα μυθιστορηματικά του πρόσωπα, αλλά και να αποστασιοποιηθεί από αυτά, καθώς και από την στερεότυπη εικονολογία που καθιστά τα πρόσωπα υποτελή στη θέληση του αφηγητή. Ο ελεύθερος πλάγιος λόγος είναι η έκφραση των αποσιωπημένων σκέψεων, διαθέσεων και συναισθημάτων των προσώπων¹³⁶.

Ο Τσαγκαράδας ενίοτε επιλέγει ως έκφραση των μυθιστορηματικών του προσώπων τον αφηγηματικό τρόπο του ελεύθερου πλάγιου λόγου κι όχι το διάλογο, εμβαθύνοντας στη σκέψη τους και υπογραμμίζοντας τις εσωτερικές τους πτυχές, καθιστώντας τα πολυεπίπεδα. Ο αφηγητής σε αυτή την περίπτωση αποδυναμώνεται, ενώ κυριαρχεί η οπτική του προσώπου της αφήγησης. Τα μυθιστορηματικά του πρόσωπα, που ως επί το πλείστον αποτελούν εικόνες του Άλλου, του αυτόχθονα, είναι πρόσωπα αληθοφανή, όπως απαιτεί η ρεαλιστική γραφή, αλλά και πρόσωπα που δεν υστερούν μυθοπλαστικά λόγω της ετερόφυλης ή αλλόθρησκης ταυτότητάς τους, ή της εν γένει διαφορετικότητάς τους. Είναι χαρακτήρες ανθρώπων που συναντώνται σε κάθε κοινωνία, με ένδυμα τοπικό, ανατολίτικο και γι' αυτό εξωτικό. Ο λόγος τους,

¹³⁴ Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 322-323.

¹³⁵ Η προοπτική αυτή του παντογνώστη αφηγητή πλεονεκτεί, επιπλέον, έναντι των άλλων γιατί είναι παγχρονική, εφόσον μπορεί να καλύψει όλες τις χρονικές διαστάσεις μιας ιστορίας (παρόν, παρελθόν, μέλλον) των μυθιστορηματικών προσώπων. Παράλληλα, μπορεί να είναι και συγχρονική, προκειμένου να συμερίζεται ο αναγνώστης τους φόβους, τις αγωνίες, τους προβληματισμούς, τα συναισθήματα των προσώπων. Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, ό.π., σ. 47, 51.

¹³⁶ Στην εσωτερική προοπτική τα πρόσωπα μέσα από τις ενδόμυχες σκέψεις τους δοκιμάζονται, ωριμάζουν, μεταμορφώνονται –έστω και πρόσκαιρα- και εξελίσσουν το μύθο. Οι μεταμορφώσεις αυτές δεν ανάγονται βέβαια πάντα στον κοινωνικό περίγυρο, αλλά συχνά και σε τυχαία περιστατικά, που όμως ενεργοποιούν μια σειρά από υπολανθάνουσες σκέψεις και επιθυμίες. Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, ό.π., σ. 54.

ο λόγος του Άλλου, ενσωματώνεται στο λόγο του αφηγητή και είναι τελικά αυτός που επικρατεί¹³⁷.

Τι κι αν ο άντρας εξαντλημένος σαραντάρης κ' η συντρόφισσα δεν πέρασεν ακόμη τα είκοσι ραμαζάνια; Γυναίκα που δεν αποκτάει γόννο, ανάγκη ν' αντικαταστήνεται, ρητά βροντοφωνάει ο ιερός Κανόνας. (Χικαγιάτ: Σάιτ Φάργαλ ο Θαυματουργός, 13)

Μα ποιος έφταιγε σα δεν παραβάλλονταν το ξελάκισμα και το σκάψιμο, το κλάδεμα και το πότισμα, μήτε κι αυτός ο εξευτελισμός της Παρασκευής με το βασάνισμα που τον τυρραγνούσε σαν έμενε ελεύθερος μέσα στο σκοτάδι της νύχτας και πάνω στην τραχειά ψάθα που χρησίμευε για στρώμα; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 22)

Θεέ μου! Πώς θα μπορούσε ποτέ να γιατρευτεί από τις σαϊτιές του άγνωστου σ' αυτόν μικρού θεού; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 23)

Γιατί αλλοίμονο, το αίμα που είχε πλημμυρίσει τον πλακοστρωμένο περίβολο έξω στα χωράφια, το αίμα αυτό δε λάχαινεν απόξενο. Του γέρου του γεννήτορα, του λατρεμμένου του πατέρα ανήκε, τρισαλλοί του! (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος Θρίαμβος, 50)

Θα γελωτοποιούσεν αυτός τη σοφία τους φθάνει να θριάμβευεν η πονηριά του. Όμως θα το κατόρθωνε; (Χικαγιάτ: Πρωτόγονος Θρίαμβος, 53)

Πόσο καμάρωνε τον καρπό των σπλάχνων της και με τι νάζι σταματούσε την ορμή κάθε προξενήτρας που σίμωνε με σκοπό να την πλανέψει παίρνοντας το γυιο! Δεν είχαν ανάγκη αυτή από προξενιές! Μονάχη της θα διάλεγε το ταίρι του παινεμένου της Μπακρ. Κ' έπρεπε νάναι και νάναι η νύφη που θα δέχονταν στο σπιτικό της. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 101-102)

Να αύριο θα τον άρπαζαν μακριά της. Θα ζούσεν η ίδια να χαρεί το γύρισμά του; Να τον καμαρώσει μια μέρα γαμπρό; Να σηκώσει στην αγκάλη της εγγονάκια απ' αυτόν; Πέντε τα χρόνια της θητείας του. Μια ολόκληρη ζωή. Της επιτρέπονταν να ελπίζει; (Χικαγιάτ: Μητέρες, 105)

Βέβαια, να επισημάνουμε και πάλι ότι όλα τα αφηγήματα δεν εισάγουν εσωτερική προοπτική ενός ή περισσότερων προσώπων. Η παλαιότερη, εξάλλου, ελληνική πεζογραφία κατά κανόνα δεν εστίαζε στην εσωτερική προοπτική των προσώπων και δεν αναδείκνυε την ατομικότητα των προσώπων. Αυτό που πάντα την ενδιέφερε ήταν

¹³⁷ Η διφωνικότητα του ελεύθερου πλάγιου ύφους, του μετατιθέμενου λόγου, είναι εξάλλου ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτού του αφηγηματικού τρόπου. Η αμφισημία αυτού του λόγου διακρίνεται και μέσα από τον επιτονισμό του λόγου του αφηγητή, που άλλοτε συγκλίνει προς αυτόν του προσώπου κι άλλοτε αποκλίνει, κάνοντας πιο ηχηρή τη διφωνία. Βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 141-142.

η εξωτερική περιγραφή ιστορικών καταστάσεων και κοινωνικών σχέσεων¹³⁸. Η εξωστρέφεια αυτή της ελληνικής πεζογραφίας καθόρισε σε μεγάλο βαθμό, παλαιότερα τουλάχιστον, την οπτική της αφήγησης. Ο Τσαγκαράδας υιοθετεί την εσωτερική προοπτική των προσώπων και το ελεύθερο πλάγιο ύφος περισσότερο στα πρόσωπα που είναι ολοκληρωμένα μυθοπλαστικά και λιγότερο στα σκαριφήματα προσώπων που δημιουργεί. Αυτά τα πρόσωπα δομούνται πιο ολοκληρωμένα μέσα από τα εκτενέστερα αφηγήματά του.

Και να τώρα πάλιν ολομόναχος. Τριγυρισμένος από το κενό που τον περικύκλωνεν άλλοτες. Όλα λοιπόν απατηλά όνειρα όσα παρουσιάζει ως όμορφα η ζωή. Σύγνεφα χειμωνιάτικης ημέρας που χρυσώνονται για μια φευγαλέα στιγμή από τον ήλιο σα φανερόνεται πρόσκαιρα για να χαθεί ανάρρητα αφήνοντάς τα σκοτεινά και μαύρα να τα παραδέρνει ο βορράς. (Ναμπία, 169)

Τον έρωτα τον απόκλειε. Όχι δεν τον αγαπούσε, μήτε η καρδιά της γοργοχτυπούσε σαν τον αντίκρυζεν, όπως άλλοτε το στρατιωτικό. Μα πάλι μήτε αδιαφορία δηλούσε το αίσθημά της. Η μεγάλη του καλοσύνη τη συγκινούσε κ' οι τρόποι του οι λεπτοί την υποχρέωναν. Όλα του όμως τα λόγια και τα παιχνίδια αν και ευγενικά υστερούσαν σε θερμότητα. (Ναμπία, 140)

Ανάγκη να φανερώσει τη χαρά της και σ' άλλες ψυχές, να λιμπιστούν κι άλλοι την καλή της τύχη κι όμως δεν αντίκρυζεν ολημερίς παρά μόνο τη Φάτμα. Κ' η Φάτμα βέβαια δεν ικανοποιούσε τη φιλοδοξία της. (Ναμπία, 141)

Ποιος ο σκοπός μιας ζωής; Της ζωής του; Βέβαια το κινήγημα των ιδανικών, αποκρίθηκεν ο ίδιος. Μα ποια ιδανικά δυνατόν να είχε αυτός; Εδώ κόμπιασε. Την ώρα που πραγματοποιούνταν κάθε του επιθυμία, μόλις τη συνελάβαινε ο λογισμός, όσο πονηρή κι αν φαίνονταν, έπαυε κάθε ύπαρξη επιθυμίας. Επιθυμεί κανείς κάτι που δυσκολεύεται να αποκτήσει. Όταν γνωρίζει πως υπάρχει πάντα στη διάθεσή του, η επιθυμία του εξατμίζεται. Παύει να υφίσταται. Σ' αυτό πάνω λοιπόν αισθάνονταν πως μειονεκτούσε από τους κοινούς ανθρώπους. Με το να τον διατηρεί πάντοτε χορτάτο, ο πλούτος του στερούσε την ομορφιά της γητευτικής του όρεξης. Αφού τα είχε όλα, αδιαφορούσε και για όλα. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 500)

Η εικόνα του Άλλου δίνεται αποσπασματικά ή ολοκληρωτικά μέσα από ένα ή περισσότερα έργα του. Όταν δεν αυτονομεί τους χαρακτήρες του μέσα από τον ελεύθερο πλάγιο λόγο είναι γιατί αυτοί χρησιμοποιούνται ως εικόνες ενός

¹³⁸ Βλ. Δημ. Τζιόβας, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, ό.π., σ. 56.

προβλήματος, μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς, μιας χωλαίνουσας ιδεολογίας, μιας οπισθοδρομικής νοοτροπίας¹³⁹. Δεν μεροληπτεί απέναντί τους. Όλοι, εξάλλου, ολοκληρωμένοι ή όχι είναι εικόνες ενός Άλλου, του Άλλου, του ίδιου μα και διαφορετικού, του αλλόφυλου, του αλλόθρησκου, μα εν τέλει του ανθρώπου και της κοινωνίας του, της κοινωνίας του Άλλου αλλά και της κοινωνίας του ίδιου του αφηγητή-συγγραφέα.

¹³⁹ Υπάρχουν μια σειρά λόγων, για τους οποίους συχνά και κυρίως στα διηγήματά του ο Τσαγκαράδας δεν επιλέγει το ελεύθερο πλάγιο ύφος για να αρθρώσει το λόγο των προσώπων του: άλλοτε εμπλέκονται πολλά πρόσωπα άλλοτε τα πρόσωπα παρουσιάζονται λόγω της εξυπηρέτησης του μύθου ως άκαμπτα και ανεξέλικτα και άλλοτε επιλέγει το διάλογο είτε γιατί δεν θέλει να υιοθετήσει τη φωνή τους είτε γιατί η φωνή τους πρέπει να ακουστεί ηχηρά.

3.2 Η εικόνα του Άλλου μέσα από τα σχόλια, την ιδεολογική και την επικοινωνιακή λειτουργία του αφηγητή

Ο Τσαγκαράδας, όπως αναφέραμε, οχυρωμένος πίσω από τον παντογνώστη αφηγητή θα μπορούσε να εκφέρει απόψεις «αδιάβλητου» κύρους, «αντικειμενικές» μέσω των μυθοπλαστικών προσώπων του. Ωστόσο, συχνά επιλέγει να καταργήσει τη λογοτεχνική ψευδαίσθηση είτε μέσω του ελεύθερου πλάγιου λόγου –όπως αναφέραμε- είτε μέσω σχολίων που διατυπώνει, είτε μέσω παρεκβάσεων.

Οι δύο τελευταίοι αφηγηματικοί τρόποι συντελώντας στην άρση της λογοτεχνικής πλασματικότητας και συμβάλλοντας στον αποφρακτισμό της λογοτεχνικής ψευδαίσθησης¹⁴⁰, συνιστούν από τη μια την ιδεολογική λειτουργία του αφηγητή και αποτελούν λογοτεχνικές τεχνικές συνήθειες στην παλαιότερη αφηγηματογραφία. Από την άλλη όμως, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι χρησιμοποιούνται από τον Τσαγκαράδα τόσο ως τεχνάσματα ειρωνείας και διατύπωσης προβληματισμών –οικείοι εξάλλου τρόποι στη ρεαλιστική πεζογραφία- όσο και ως τεχνικές βάσει των οποίων αποψυμμιθιώνει τις στερεότυπες απόλυτες εικόνες, που θα μπορούσε να οικοδομήσει για τον Άλλο.

Ο ίδιος ο Τσαγκαράδας διασαλεύει την αντικειμενικότητα των διατυπώσεών του, δίνοντας μέσα από τα σχόλια τον τόνο της υποκειμενικότητάς τους, αφήνοντας την κρίση του έξω από την «κανονικότητα», να διατυπωθεί χωρίς απόλυτο τρόπο προς τη μια ή προς την άλλη κατεύθυνση. Η έλλειψη, από την άλλη, εξύψωσης μεμονωμένων περιστατικών που θα του προσέφεραν την επίφαση της αντικειμενικότητας και θα δημιουργούσαν μια επίπλαστη εντύπωση συμπάθειας προς τον Άλλο¹⁴¹, λειτουργεί προς την ίδια κατεύθυνση. Τα σχόλιά του και οι παρεκβάσεις του δεν έχουν το χαρακτήρα της κρίσης και της αποτίμησης κάποιου εξατομικευμένου περιστατικού, αλλά διατηρούν ένα γενικότερο ιδεολογικό

¹⁴⁰ Η τεχνική αυτή που αποτελεί την επισημότερη ίσως μορφή της λογοτεχνικής ειρωνείας, χαρακτηρίζει ένα μεγάλο μέρος της παλαιότερης αφηγηματογραφίας, αλλά χρησιμοποιείται και από μερικούς πεζογράφους του 20ού αι.

¹⁴¹ Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και μυθοπλασίας*, ό.π., σ. 250.

χαρακτήρα¹⁴² και ανεξαιρέτως τάσσονται θετικά ή αρνητικά απέναντι σε συλλογικές συμπεριφορές μιας κοινωνίας¹⁴³ κι όχι απέναντι στον Άλλο, το συγκεκριμένο Άλλο.

Τα σχόλια και οι παρεκβάσεις που παρεμβάλλει ο Τσαγκαράδας προκαλούν τη διακοπή της αφήγησης –είτε πρόκειται για έκθεση γεγονότων, περιγραφή ή διάλογο- και συνεπώς την επιβράδυνση της εξέλιξης του μύθου, η οποία είναι μικρότερη όταν περιλαμβάνει σύντομα σχόλια και κρίσεις ή εκτενέστερη όταν περιλαμβάνει θεωρητικές αναλύσεις ή και φιλοσοφικές θεωρήσεις του πραγματευόμενου ζητήματος¹⁴⁴. Το χαρακτηριστικό των σχολίων του αφηγητή αναφορικά με τα διηγήματά του είναι ότι είναι σύντομα και παρεμβλημένα και έχουν άλλοτε χαρακτήρα ιδεολογικής τοποθέτησης και αντικειμενικής θεώρησης και στοχασμού και άλλοτε διατυπώνονται σε ύφος περιπαικτικό, δρώντας υπονομευτικά σε σχέση με το σχολιαζόμενο θέμα.

Αυτό το χριστιανικό πνεύμα του απαγόρευε να ξανοίξει νέους ορίζοντες προσπαθώντας να τον νανουρίξει με το όπλο του αδυνάτου, την εγκαρτέρηση. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 20)

Η ελευθερία του ατόμου δεν είχε προκηρυχτεί κ' η αρχοντιά δεν προδίνονταν μόνον από τα γιδοπρόβατα και τα χτήματα μα κι από τους σκλάβους και τις σκλάβες. Το φεουδαρχικό σύστημα άκμαζε στην Αίγυπτο κ' οι κρατικοί υπάλληλοι χρησίμευαν μόνο για τυφλά όργανα των μεγάλων τσιφλικούχων, που εξουσίαζαν και κυβερνούσαν αυθαίρετα τις περιφέρειές τους. (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 18)

¹⁴² Η έκφραση της ιδεολογίας από μέρος του συγγραφέα συναρτάται άμεσα και με τους αφηγηματικούς τρόπους που επιλέγει για να διαρθρώσει το έργο του. Βλ. Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, *Λογοτεχνία και Ιδεολογία* (φάκελος πανεπιστημιακών παραδόσεων), Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 2002, σ. 21-24.

¹⁴³ «Έτσι καθένα από τ' αμέτρητα χικαγιάτ, που έχουν χαραχθεί στη μνήμη των Φελλάχων, μιλάει και για κάποιο κεφάλαιο ή έστω σελίδα του βιβλίου κάποιας ζωής. [...] Συναισθήματα που κι αν δείχνουν Φελλάχικη όψη, όμως φυτρώνουν σ' όλους τους τόπους και σε κάθε φυλή, παραλλαγμένα ίσως στη μορφή από ντόπιες συνθήκες, μα πάντα ίδια κι απαράλλαχτα στην ουσία». Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Χικαγιάτ*, ό.π., σ. 7. Ακριβώς αυτή η διατύπωσή του αποδυναμώνει την μορφή της στερεοτυπικής εικονολογίας και υπεισέρχεται στην ουσία των πραγμάτων, όπου ο Εαυτός δεν διαφοροποιείται από τον Άλλο.

¹⁴⁴ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται το φαινόμενο του «δοκιμιογραφισμού» (essayismus) που έχει επισημανθεί σε πολλούς ευρωπαίους συγγραφείς, όπως D. Defoe, Th. Mann, R. Musil καθώς και στο Γ. Θεοτοκά (*Αργώ*, 1933). Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 148.

Ποτές δεν είχαν αποπειραθεί στα περασμένα χρόνια να καταφύγει σε κριτή. Γιατί κανένας δεν ζωγραφίζονταν στο νου του ανώτερος από τον Αγά. Αφού τον ώριζε τόσον όσο κι ένα έπιπλο κ' ένα υποζύγιο, ζώντας γιατί εκείνος το ήθελε, ποιος ο τρανότερος και ποια η υπεροχή του; (Χικαγιάτ: Σκλάβοι Δούλων, 33)

Πού να λεπτολογήσει τώρα η Χάνεμ την ιδέα τού τι αντιπροσώπευε η χακιφορεμένη μερίδα του λαού. Πού να υψωθεί και να νοιώσει τι υπεράσπιζε ο θεσμός! [...] Το κράτος αυτή δεν το γνώριζε παρά το φαντάζονταν, σαν ένα απόμακρο οχτρό που παραμόνευε και ορέγονταν να προξενεί κακό. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 100-101)

Βέβαια, στο κάτω της γραφής του Μπακρ δεν του κόστιζε τόσο το πράγμα, όχι βέβαια από υποκειμενική αντίληψη πατριωτισμού. Ο φτωχός μήτε σχολικό δίδαγμα απόλαψε μήτε ανατράφηκε μ' εθνικιστικά ιδανικά. Ήταν όμως νέος και η νεότητα γλήγορα παρηγοριέται και γληγορώτερα αφομοιώνεται με τις περιστάσεις. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 102)

Έτσι δίχως ν' αντιλαβίνεται ζει πλειο ανθρωπιστικά αφοσιωμένος στην ειρηνική του εξέλιξη. Γι' αυτόν ο πόλεμος δεν αποτελεί βιωτική ανάγκη, όπως βροντοφωνούν αλλού σε άλλες χώρες. (Χικαγιάτ: Μητέρες, 107)

Ήσαν δυο καλοί πολίτες που θα περνούσαν τη βραδυά τους χωρίς να λησμονήσουν καμμία υπόθεσή τους, κανένα ζήτημα της ημέρας. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 114)

Στους διπλανούς οντάδες ακούονταν τα πληρωμένα μοιρολόγια των γυναικών που έκλαιγαν [...]. Μ' αλλοίμονο. Κανένα δε συγκινούσαν τα θερμά λόγια. Κανένα δε γελούσαν τα σκουξίματα. Καμμία κακολογία των χωρικών δε σταματούσαν. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 116)

Ύστερα κάθε όντο με χαμένο λογικό είνε σεβαστό στον κάθε πιστό. (Χικαγιάτ: Πρώτη Νύχτα Θανάτου, 117)

Αντίθετα, στη νουβέλα του και στο ανέκδοτο μυθιστόρημά του τα σχόλια πολλές φορές είναι εκτενέστερα, ενώ άλλοτε αποτελούν μικρές πραγματείες που διακόπτουν την εξέλιξη, μερικές φορές υπονομεύουν το ενδιαφέρον που προκαλείται από τη δράση, αλλά σε κάθε περίπτωση εκφράζουν τη θέληση του αφηγητή-συγγραφέα να διατυπώσει τους προβληματισμούς του, προβληματισμούς που δεν επιβάλλει, κατά κανόνα, στα μυθιστορηματικά του πρόσωπα.

Καμμία απόπειρα για συγκράτηση από το χάος. Παρατήθηκε και το πρόγραμμα για συλλαλητήριο. Η άποψη πως θα συνελάβαιναν άκοπα ολόκληρο στρατιωτικό απόσπασμα Κατοχής ενεργούσε σα δραστικό τονωτικό ποτό που δεν επέτρεπε σ' όλους

να υπολογίσουν συνέπειες της πράξης. Κανείς δε λογάριάζε το Κάδμειο κέρδος έστω και στην επιτυχία. (Ναμπία, 145-146)

Σαν απαρνηθεί ο άξεστος άνθρωπος την έννοια του νόμου και κυριαρχηθεί από το πονηρό πνεύμα δεν επιτρέπει πλεια να οδηγηθεί από θρησκευτικές διδαχές και ηθικές απαγορεύσεις. Μιμείται το άγριο θηρίο το πρόθυμο να ριχθεί όπου μυριστεί ωμό κρέας. (Ναμπία, 154)

Το ακοπότερο σήμερα πράγμα ν' αγοράσεις άνθρωπο. Να τον μεταβάλλεις σε πειθήνιο όργανό σου. Αρκεί να αστράψει χρυσάφι και τίποτε δεν αντιστέκεται στη λάμψη του. Φίλοι και γνώριμοι, συγγενείς και μπιστικοί απαρνούνται κάθε ηθικήν υποχρέωση εμπρός στον πειρασμό που γλυστράει κουδουνίζοντας στο θυλάκιο. (Ναμπία, 164)

Οι άνδρες προσκαλεσμένοι του κυρίου Λαμά, όλοι άνθρωποι σοβαροί και με κοινωνικές θέσεις που επέβαλαν κοντά στα άλλα και τη μάσκα της αξιοπρεπής παράστασης, με την παρουσία μάλιστα και κυριών, μολαταύτα δύσκολα συγκρατούσαν τους εαυτούς τους. Ήξευραν πως για να φανούν συνεπείς στις ιδέες που πλημμυρούσαν ηδονικά τη φαντασία τους θα έπρεπε να φερθούν σα παιδιά. Γιατί η μόνη περίπτωση που παρουσιάζει αυτόβουλα την αγνότητα κατά την εξέλιξη της ηλικίας σημειώνεται όταν ο άνθρωπος συμπεριφέρεται σαν πολύ νέος. [...] Η ακίνδυνη ελαφρότητα και η απέραντη αισιοδοξία που λαμπροφώτιζαν την άνοιξη κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, να τα μακαριστά πλεονεκτήματα που χάνονται με το φανέρωμα του πρώτου χνουδιού στο επάνω χείλος. Οι προσκαλεσμένοι του κυρίου Λαμά άνθρωποι σοβαροί και σφιγμένοι στο κομψό τους σμόκιν αναπολούσαν με πίκρα περασμένους καιρούς όπου τα δικαιώματά τους στη ζωή τα χαιρόντουσαν μ' ελάχιστες υποχρεώσεις σε τύπους. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 206)

Οι αφηγηματικές τεχνικές των σχολίων και των παρεκβάσεων πραγματοποιούνται μέσα από λειτουργίες που επιτελεί ο αφηγητής. Πρόκειται κυρίως για την επικοινωνιακή και την ιδεολογική λειτουργία¹⁴⁵.

Αναφορικά με την επικοινωνιακή λειτουργία, ο αφηγητής, και πίσω από αυτόν ο συγγραφέας, έχει την ανάγκη να επικοινωνήσει με τον αναγνώστη υψώνοντας τη δική του φωνή που διαφοροποιείται από τη φωνή του Άλλου, του πρωταγωνιστή και κυρίαρχου στα αφηγήματά του. Η φωνή του Άλλου είναι η κυρίαρχη στα διηγήματά του και τη νουβέλα του –και εν πολλοίς και στο

¹⁴⁵ Βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, «G. Genette και η θεωρία του αφηγηματικού λόγου», στον τόμο *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 137.

μυθιστόρημά του- ενώ η δική του φωνή μέσω της επικοινωνιακής λειτουργίας, αλλά και των αφηγηματικών τρόπων των σχολίων και των παρεκβάσεων, διατυπώνεται στο περιθώριο, αποφεύγοντας να επιμείξει τη φωνή του Άλλου με τη δική του, προστατεύοντας έτσι τη ρεαλιστική απεικόνιση των μυθιστορηματικών προσώπων και τη δική τους αλήθεια, την ετερότητά τους¹⁴⁶. Ο αφηγητής, λοιπόν, κρατά τον παρενθετικό, παρείσακτο ρόλο στη μυθοπλασία του, ένα ρόλο που κρατά και ως πάροικος και μέσα στην αιγυπτιακή κοινωνία. Ο Τσαγκαράδας δεν συμερίζεται την αποδεκτή από τους Έλληνες παροίκους στερεοτυπική εικονολογία του κυρίαρχου Έλληνα επί των αιγυπτιακών εδαφών. Ο Τσαγκαράδας που βιώνει το ρόλο της μειοψηφίας, του δευτεραγωνιστή στην αιγυπτιακή κοινωνία, κρατά αυτόν τον ίδιο ρόλο στη μυθοπλασία του, δίνοντας την πρωτοκαθεδρία στους γηγενείς, τους Άλλους.

Η φωνή του αφηγητή, από την άλλη, είναι μια φωνή οικεία για τον αναγνώστη. Ο Τσαγκαράδας την αφήνει με άμεσο τρόπο να ακουσθεί μέσα από τα σχόλια και τις παρεκβάσεις, για να προκαλέσει μια οικειότητα στο δυτικό αναγνώστη. Είναι η νησίδα οικειότητας του αναγνώστη, που τη χρησιμοποιεί για να αμβλύνει την κυριαρχία του Άλλου, που για τους έλληνες και δυτικούς αναγνώστες ίσως προκαλέσει ένα αρνητικό ξένισμα¹⁴⁷. Συνεπώς, εξυπηρετούνται και η επικοινωνιακή και η ιδεολογική λειτουργία του αφηγητή¹⁴⁸, ενώ διαφυλάσσεται η εικόνα του Άλλου μέσα από την αποστασιοποίηση του συγγραφέα που επιτυγχάνεται, ενώ κάποια από τα πρόσωπά του δεν επιφορτίζονται με τις απόψεις του, αλλά κάνει προσπάθεια να τα απεικονίζει «αντικειμενικά», να τους δώσει τη δική τους ζωή και υπόσταση, προσεγγίζοντας το ρεαλισμό της πραγματικότητας. Βέβαια, το ζητούμενο δεν είναι

¹⁴⁶ Η ετερότητα αυτή περιγράφει περισσότερο τη μοναδικότητα του Άλλου με έναν νηφάλιο τρόπο και όχι με παροξυσμό, κάποτε δε και με ελκυστικό τρόπο. Δεν θέλει ο συγγραφέας η ετερότητα να ξενίσει, παρότι βέβαια η έλλειψη της κοινοτοπίας διαταράσσει το ενιαίο σύνολο και τη λογική της ενότητας και ταυτότητας. Βλ. Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, επιμ. Στέφ. Ροζάνης, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2004, σ. 13.

¹⁴⁷ Να επιστημόνουμε και πάλι ότι ο Τσαγκαράδας είναι ο πρώτος Έλληνας πεζογράφος της διασποράς στη νεότερη Αίγυπτο που χρησιμοποιεί το πλαίσιο του Άλλου, του Αιγυπτίου, του ιθαγενούς της Αιγύπτου, ως το βασικό και συχνά μοναδικό καμβά των λογοτεχνικών του έργων.

¹⁴⁸ Επειδή η ιδεολογική λειτουργία του αφηγητή έχει στο έργο του Τσαγκαράδα έναν πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο ρόλο, την αναλύουμε διεξοδικότερα στην παρούσα διατριβή στο Τρίτο Μέρος, Κεφάλαιο Τρίτο: Χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου του Κώστα Τσαγκαράδα, ενότητα 2: Αφηγηματικές Τεχνικές στο πεζογραφικό έργο του Κώστα Τσαγκαράδα.

πόσο αληθινοί είναι οι μυθιστορηματικοί ιθαγενείς που πλάθει ο Τσαγκαράδας, αλλά πόσο ολοκληρωμένοι και αυθύπαρκτοι είναι και πώς παρουσιάζονται στα μάτια των αναγνωστών ως φορείς της εικόνας του Άλλου.

3.3 Πιστοποιητική λειτουργία του αφηγητή: Η εικόνα του Άλλου μέσα από τις παρεκβάσεις αρχαιολογικού και ιστορικού περιεχομένου

Ο Κώστας Τσαγκαράδας εντάσσεται σε εκείνες τις περιπτώσεις λογοτεχνών, που αν δεν τους έλκυε και δεν τους «βασάνιζε» τόσο η τέχνη του λόγου, και αν η ζωή τους είχε δώσει την ευκαιρία να εντυπώσουν επιστημονικά, θα είχαν ασχοληθεί με την Ιστορία και την Αρχαιολογία¹⁴⁹. Το μεγάλο του ενδιαφέρον γι' αυτές τις επιστήμες εκδηλώνεται και μέσα από το λογοτεχνικό του έργο. Αν θεωρήσουμε ότι η χρονική περίοδος που ζει και δημιουργεί είναι ένα διάστημα πρόσφορο σε ιστορικές ανησυχίες και ιστορικά γεγονότα, κι αν λάβουμε υπόψη ότι και το ιστορικό μυθιστόρημα είναι ένα είδος εν ακμή, τότε σίγουρα μπορούμε να αντιληφθούμε κατά κάποιον τρόπο την ιστορική ευαισθησία του. Αυτό που όμως έχει ενδιαφέρον είναι ότι η ιστορική συγκυρία που αναφέρεται στα έργα του είναι αυτή της Αιγύπτου, την οποία εξάλλου βιώνει και η οποία επηρεάζει αναπόφευκτα τη ζωή του. Το ενδιαφέρον του αυτό δεν αναλώνεται σε απλή γνώση της ιστορικής συγκυρίας, προκειμένου να διασφαλίσει καλύτερα τα του βίου του, αλλά προεκτείνεται σε μια βαθύτερη αγάπη για την ιστορία της Αιγύπτου και τον πολιτισμό της, γεγονός που στιγματίζει και το εξωλογοτεχνικό του έργο, και πιο συγκεκριμένα τα έργα του *Το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ*, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας* και *Μωχάμετ Ναγκίπ*.

Ειδικότερα, στο λογοτεχνικό του έργο *Ναμπία*, το Τέταρτο Μέρος με τίτλο «Γιαχία Ελ Ουατάν» είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στα ιστορικά γεγονότα της Αιγύπτου του 1919. Τα μυθοπλαστικά του πρόσωπα ζουν την ιστορική συγκυρία και αρθρώνουν τον πολιτικό, ιστορικό, ιδεολογικό τους λόγο, το λόγο του Άλλου, του Αιγυπτίου, που όπως είναι γνωστό, σε ανάλογες συγκυρίες, όπως αυτή της επανάστασης, αρθρώνεται με διαφορετική διαβάθμιση εθνικής έως εθνικιστικής χροιάς. Ο Τσαγκαράδας οικοδομεί μυθοπλαστικά την ιστορική αλήθεια είτε μέσα από την έκθεση των γεγονότων από μέρους του αφηγητή είτε δημιουργώντας πρόσωπα που εκφράζουν αυτή την προαναφερόμενη διαβάθμιση. Η αλήθεια του Εαυτού, του αφηγητή, του ξένου προς τους γηγενείς, εκφράζεται μέσα από την αφηγηματική τεχνική της έκθεσης, ενώ η αλήθεια του Άλλου εκπροσωπείται από τη φωνή των

¹⁴⁹ Για τα εν λόγω ενδιαφέροντά του έχει γίνει λόγος και στο Δεύτερο Μέρος της διατριβής. Να αναφερθούμε μόνο στα πολλά ιστορικά και αρχαιολογικά έργα που βρίσκονται στην προσωπική του βιβλιοθήκη, καθώς και στη συλλογή αρχαιοτήτων και αντιγράφων που διέθετε.

μυθοπλαστικών του προσώπων. Η φωνή του αφηγητή, η ιστορική του φωνή άλλοτε ενσωματώνεται και άλλοτε υποχωρεί μπροστά στη φωνή του Άλλου, του πρωταγωνιστή αυτής της ιστορικής συγκυρίας.

Το σύνθημα όμως τόσο των μαχητών όσο και των συμμοριτών δεν παράλλαζε. Παντού μια φωνή επικρατούσε σκεπάζοντας κάθε άλλη, «γιάχια ελ Ουάταν»! Στους δρόμους τώρα συνέβαιναν πρωτόγονες σκηνές. Οι δυνατώτεροι ωρμούσαν κι άρπαζαν από τους αδύνατους και τους μικρούς κάθε αξιόλογο λάφυρο. Το ίδιο κι όταν πολυάριθμη συμμορία απαντούσε ξεμοναχευμένα άτομα και λιγομελείς συντροφίες. (Ναμπία, 153)
Νύχτα φριχτής δοκιμασίας σ' όσους έτυχε να μην ανήκουν στους επιδρομείς μήτε στην κατώτερη τάξη της πόλης. Νύχτα μαρτυρίου σ' όσους πονούσαν αληθινά την πατρίδα κι αναλογιζόντουσαν τ' αποτελέσματα όπου φέρει ασύντακτο κι απειθάρχητο κίνημα. (Ναμπία, 154)

- Πατρίδα, μικρούλα μου, σημαίνει όλα μαζί τα χωράφια και οι πολιτείες που κατοικούνται από μια φυλή, δηλαδή από ανθρώπους που χρησιμοποιούν μια γλώσσα, μια θρησκεία και ίδιες συνήθειες. Η δική μας πατρίδα απλώνεται προς το νότο ως τους καταρράκτες του Νείλου και προς το βορρά ως τη μεγάλη θάλασσα της Αλεξάνδρειας. Όλοι αυτοί οι ωραίοι τόποι ηνωμένοι αποτελούν τη γλυκειά μας πατρίδα που στενάζει κάτω από το ζυγό του ξένου. Αυτός επιμένει ν' απολαβαίνει άνομα τ' αγαθά που προσφέρει η πλούσια κ' ευεργετική γη μας. Ως τώρα υποφέραμε κ' υπομέναμε μα έφθασεν η ώρα ν' αποκτήσουμε το σπίτι μας. Κ' επειδή δε συμφέρει στους ξένους που μας κυβερνούν να μας ελευθερώσουν, προσπαθούμε μονάχοι και με τη βοήθεια του Αλλάχ να επιτύχουμε. – Και λέτε, καλέ μου, να φύγουν στο τέλος οι ξένοι; - Ναι, θ' αναγκασθούν αν και νομίζουν τον εαυτό τους αφέντη στο ξένο τσιφλίκι. (Ναμπία, 133-134)

Αυτή η ιστορική συγκυρία η ιδωμένη μέσα από τα μάτια του αφηγητή, αλλά και μέσα από τα μάτια του Άλλου σίγουρα δεν αποτελεί ιστορικά επιστημονική αλήθεια. Εμπεριέχει όλη την υποκειμενικότητα του εμπλεκόντος ατόμου, αλλά παράλληλα και όλη τη συμπάθεια, την επιβράβευση, αλλά και πολλές φορές απορία για τη στάση του Άλλου. Η φωνή του Τσαγκαράδα μέσα από το λογοτεχνικό έργο δεν παύει πρώτιστα να είναι η φωνή του Εαυτού, του ξένου, ο οποίος πέρα από τον κανόνα και την τυπολογία των παροίκων βλέπει δίκαια την υπόθεση των ιθαγενών¹⁵⁰. Η

¹⁵⁰ Ο Τσαγκαράδας είναι ο ξένος, αυτός που γεννήθηκε σε άλλη γη», όπως γράφει η Kristeva, αλλά νιώθει την ξενότητά του, ότι και ο ίδιος είναι, γεγονός που εκφορτίζει και αμβλύνει την αιχμηρή ξενότητα. Βλ. Julia Kristeva, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, ό.π., σ. 13, 123.

μυθοπλαστική του προσπάθεια ξεπερνά τις νόρμες και την εικόνα του ιθαγενή, που διεκδικεί –κατά τους παροίκους- υπέρ το δέον δικαιώματα και ελευθερίες. Ο Τσαγκαράδας ενδύομενος τον αφηγητή ασκεί κριτική στις άναρχες ενέργειες των επαναστατών, προβάλλει ως θεμιτό αυτό που ωφελεί και τον ίδιο ως ξένο, αλλά δεν παραγράφει το υπέρτατο δικαίωμα ενός λαού στην ελευθερία, συμπάσχοντας στην αγωνία των εξελίξεων, στη χαρά των θετικών συγκυριών με τους ιθαγενείς πρωταγωνιστές του.

Μη λησιμονείτε πως κανένα έργο δεν πραγματοποιείται δίχως αντίπραξη, όσο και μεγάλο όσο ένδοξο κι αν φαντάζει. Όλοι οι άνθρωποι κατά βάθος ρέπουμε στο κακό. Οι οδηγίες της κεντρικής του Καΐρου είναι ρητές. Συχνές διαμαρτυρίες του λαού αλλά πρώτα ειρηνικές. (Ναμπία, 137)

Μόνο σαν άκουσε πως φανατικοί χωριάτες βασάνισαν και στο τέλος κατακρεούργησαν σκληρά σε κοντινό σταθμό επτά Άγγλους στρατιωτικούς, νέους και ξανθούς γαλανόματους που ταξείδευαν ανύποπτοι με τραίνο, - Τι κρίμα, είπε στο Σεχ Άλη που της διηγήθηκε το τρομερό κακούργημα, τι κρίμα νάνε όμορφοι και νέοι! Την ίδια παρατήρηση θα έκαμαν κ' οι περισσότεροι ντόπιοι. (Ναμπία, 142)

Η εξουσία είχε αφαιρεθεί από τα υπεύθυνα χέρια και τα πλήθη προχωρούσαν οδηγούμενα από πρωτόγονα ένστικτα, από φανατισμό κι από ροπή προς την καταστροφή. Εις το εξής λογαριάζονταν κι αυτός ένας αστός, εχθρός κάθε ξυπόλητου κι απαίδευτου. Η πατρίδα χρησίμευε μόνο για δόλωμα. (Ναμπία, 149-150)

Κι όμως τα εκατομμύρια των φελλάχων που διαλάλησαν αξιόπρεπα το ιερό δικαίωμα των λαών, την αυτοδιάθεση, τα εκατομμύρια αυτά μ' όλες τις περιφημες περγαμηνές πολιτισμού πέντε και πλέον χιλιάδων χρόνων, τρόμαζαν στο ηκολόγημα της ίδιας τους φωνής και για μια στιγμή σα να γητεύθηκαν πάλι από τη μακαριότητα του παρελθόντος. Τότες η ανεπτυγμένη τάξη, ελάχιστη αναλογία του πληθυσμού, ωρθώθηκε σαν από μηχανής θεός με αυτοθυσία και με σιδερένια θέληση ανάλαβε να φουντώσει το ενδιαφέρον του λαού που υπέρτερα ξενικά πολιτικά συμφέροντα επέμεναν να κρατούν προσεκτικά αποσβολωμένο και φανατικά υλιστή. (Ναμπία, 123-124)

Ο αφηγητής και πίσω από αυτόν ο συγγραφέας, παρόλη την κριτική που ασκεί -την κάποιες φορές ίσως προκατειλημμένη-, παρόλη την αποστασιοποίησή του ως ξένου που έχει διαφορετικά συμφέροντα από αυτά του ιθαγενή, δεν παύει να νιώθει συχνά, όχι γηγενής, αλλά να νιώθει την Αίγυπτο ως πατρίδα του. Μια πατρίδα για την οποία επιζητά ένα καλύτερο μέλλον για όσους ζουν εκεί, για τους Άλλους, αλλά και για τον

ίδιο και τους Έλληνες, μια πατρίδα που θα τους αγκαλιάσει όλους, που θα αναπτυχθεί πνευματικά, αντάξια του ένδοξου παρελθόντος της, μια πατρίδα που να μοιάζει με τη δική του.

Κλεισμένος μέσα στο σπίτι με την ψυχική αγωνία για την αύριο που θα ξημέρωνε, τη θλιβερή αύριο που θα διαλαλούσεν αυτό το στίγμα της πατρίδας. Να, πονούσε πολύ γι' αυτή και την ήθελεν αγνή κι αμόλυντη, όχι στιγματισμένη και βάρβαρη στον έξω κόσμο. Όχι αιμοχαρή και κτηνώδη στο σύγχρονον άνθρωπο. Όχι οπισθοδρομική και μεσαιωνική στη νεώτερη πνευματική εξέλιξη. Άλλοτε πάλι αναρωτιόνταν μην έλαχε πρώιμο το κίνημα, μην ο λαός δεν είχε εξελιχθεί σ' άξιο μαχητή για την προγονική κληρονομία. Του φάνταζε τόσο βαρύ, τόσον εγκληματικό ό,τι συνέβαιναν έξω στους δρόμους! Υποτιμούσεν ίσως την πνευματική φτώχεια που βασιλεύει στους όχλους και τη δίψα της κοινωνικής αναστάτωσης που φωλιάζει στους φερέϊκους βαστάζους. (Ναμπία, 154-155)

Επίσης, στο ανέκδοτό του μυθιστόρημα *Ένας Απόγονος των Μαμελούκων* εμπλέκει στο μυθοπλαστικό του καμβά πραγματικά ιστορικά γεγονότα, ενισχύοντας παράλληλα την πιστοποιητική λειτουργία του αφηγητή¹⁵¹, εκδηλώνοντας την αγάπη του για την Ιστορία, αλλά και εντάσσοντας το έργο του στη χορεία των ιστορικών μυθιστορημάτων.

Την Αίγυπτο κυβερνούσε ο Μεγάλος Μοχάμετ Άλη, ένας άσημος Αρναούτης Αγάς, που πριν μπαρκαρισθεί στην Καβάλλα, τη γενέθλια πόλη του, είχε χρηματίσει έμπορος, μεταπράτης, και φθάνοντας στην Αλεξάνδρεια με άλλα στρατεύματα που έστειλε η Πύλη με τον Καπιτάν Πασά, κατώρθωσε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα με τη μεγάλη ευστροφία και την τόλμη αλλά και την έμφυτη τέχνη του να επιβάλλεται εύκολα στο περιβάλλον του να υψωθεί στο μεγαλύτερο αξίωμα του τόπου με τον τίτλο του Πασά Βαλή της Αιγύπτου. Η εξέλιξή του ήταν καταπληκτική αλλά και η αξία του αναμφισβήτητη. Τα σχέδιά του όμως τα χαλνούσεν προς το παρόν η παρουσία μιας μεγάλης δύναμης, ανεξάρτητης από κάθε νομιμότητα κι από κάθε δίκιο. Ήταν η δύναμη των ακατάβλητων Μαμελούκων, των διασπαρμένων στις επαρχίες που σφάδαζαν κάτω από τον τυρρανικό τους ζυγό. (*Ένας Απόγονος των Μαμελούκων*, χειρόγραφο, 28-29)

¹⁵¹ Βλ. σχετικά με την πιστοποιητική λειτουργία του αφηγητή τη θεωρία του αφηγηματικού λόγου του G. Genette στο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, ό.π., σ. 137.

Από ιστορικούς ήξευρα πως Μαμελούκος ή μάλλον Μαμλούκ στην Αραβική σημαίνει κατεχόμενος, σκλάβος, δούλος. Από πού είχε ξεφουτρώσει αυτή η γενιά; Τίποτε το ξεκάθαρο δεν μπορεί να υποστηριχθεί. Κιρκάσιοι και Τουρκομάνοι, Μογγόλοι κι άλλες Ασιατικές φυλές είχαν προσφέρει τα παιδιά τους, άλλοι θεληματικά θαμπωμένοι μέσα στη μεγάλη τους δυστυχία από το χρήμα που τους προσφέρονταν κι άλλοι γητευμένοι από τις λαμπρές υποσχέσεις των δουλεμπόρων αγοραστών για ένα ζηλευτό μέλλον στην περίφημη χώρα των Πυραμίδων και της Σφίγγας, στη φτωχομάνα κ' ευεργετική κοιλάδα του ονειρευτού Νείλου. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 141-142)

Η παράξενη όσο και εκπληκτική αυτή προφητεία δεν είχε γέννημα φαντασίας αλλά πραγματικότητα και σταθήκαμε και οι ίδιοι εμείς μάρτυρες αυτής. (Ένας Απόγονος των Μαμελούκων, χειρόγραφο, 392)

Αξιοσημείωτο, εκτός από το ιστορικό ενδιαφέρον του Τσαγκαράδα για τη σύγχρονη Αίγυπτο που αποτελεί το μυθοπλαστικό χώρο και χρόνο των αφηγημάτων του, είναι το ενδιαφέρον του για τις αρχαιότητες. Και τα δύο είναι συνυφασμένα με τη γενικότερη εκτίμηση, το σεβασμό που τρέφει για τον αιγυπτιακό πολιτισμό. Το ενδιαφέρον του αυτό μετουσιώνεται σε βαθιά γνώση για τις αρχαιότητες του τόπου όπου ζει και για τον πανάρχαιο πολιτισμό του. Η έγνοια του συγγραφέα για τις αρχαιότητες δηλώνει όχι μόνο το επιφανειακό ενδιαφέρον, αλλά τη βαθειά ευαισθησία ενός ανθρώπου λάτρη των πολιτισμών, της παράδοσής τους, της συνέχειάς τους στο χρόνο, ενός βαθιά ανθρωπιστή. Η πιστοποιητική λειτουργία του αφηγητή ενδυναμώνεται μέσα από λεπτομερείς περιγραφές των αρχαιολογικών μνημείων, αλλά και μέσα από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο αφηγητής τις βαρβαρότητες και την αδιαφορία των αυτοχθόνων απέναντι σε αυτούς τους αρχαιολογικούς θησαυρούς.

Όχι απίστευτο να είχαν διαπράξει τη βεβήλωση απόγονοι, του εικοστού μετά Χριστόν αιώνα πετώντας και σκορπώντας στα τέσσερα σημεία τα ιερά λείψανα των προγόνων τα τόσον λατρεμένα κι ατίμητα μια φορά! Κι όμως, απίστευτο και φρικτό μα όχι νέμια! Είχαν ανακαλυφθεί αμέτρητες μούμιες εδώ πάνω κ' η σχετική υπηρεσία, αφού απογύμνωνε, όσες είχαν, από κάθε μεταλλικό ή ξύλινο στόλισμα καθώς κι από τυχόν παπύρους, άφινε κατοπινά τα κουφάρια όπου τύχαινε δίχως καμιά φροντίδα. Το σπουδαιότερο κακό προξενούνταν από το τσαπί του εργάτη σαν το βύθιζεν ασυλλόγιστα στα στήθια του βουνού αναζητώντας φραγμένους τάφους. Έτσι χτυπώντας το τσαπί μ' όλη την ορμή σακάτευεν άκαρδα σαβανοτυλιγμένα σώματα που

τα σέβονταν ως τότε κι αυτός ο παντοδύναμος χρόνος. Πού να σκεφτεί ο σημερινός Άχμετ για Χάσαν πως το κρανίο που χώριζεν από τον κορμό και το σώμα που πετώνταν προς τα πίσω σε τρία τέσσερα κομμάτια ζούσε μια μέρα κ' ίσως να φάνταζε για πεντάμορφη κόρη για λεβεντονειός μαχητής! Πού να φαντασθεί πως δε στέκονταν αφύσικο να έτρεχε και μέσα στις φλέβες του τις ίδιες αίμα συγγενικό από κάποια μούμια που με γέλια και τραγούδια ασυνείδητα διασκορπούσε! (Ναμπία, 24-25)

Κιγκλιδώματα σιδερένια έφραζαν την είσοδο, φράγματα βαλμένα από την Κυβερνητική Υπηρεσία για να προστατεύουν τις τοιχογραφίες, τις εσωτερικές, από τα βέβηλα χέρια των πολιτισμένων σημερινών απογόνων. Έτσι η σύγχρονη αντίληψη προφυλάγοντας με φροντίδα τους λαξευμένους τοίχους ανεμοσκορπούσε σύγκαιρα τα λείψανα των ταπεινών νεκρών ανάμεσα στα βράχια. Μην οι κρυστάλλινες προθήκες του Μουσείου της Γκίζας δεν είχαν γεμίσει από τόσες επιφανείς μούμιες; Σε τι χρησίμευαν οι άλλες; Προτιμώτερη κι από χωνευτήρι χριστιανικής εκκλησίας η ανεμοδαρμένη και ηλιοψημμένη πλαγιά του βουνού. (Ναμπία, 26)

Ιερογλυφικές επιγραφές δε λείπουν κι από άλλους εκτός από το γνώριμο πλεια του Χαπ-Τζέφα που οι σημερινοί καλούνε Σταμπλ ελ Άνταρ από κάποιο περίφημο πρόγονο στο Μουσουλμανικό κόσμο που έφερε το όνομα Άνταρ. Ο σπουδαιότερος των άλλων τάφων λεγόμενος «των στρατιωτών» από αναπαράσταση σ' ένα του τοίχο, στρατού ωπλισμένου με τεράστιες ασπίδες και δίχως να έχει το ύψος του πρώτου διακρίνεται για την ξεχωριστή ευρυχωρία του. (Ναμπία, 54)

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον συνοδεύεται από τις ιστορικές γνώσεις του αφηγητή, ακόμη κι από βιβλιογραφικές αναφορές, που από τη μια διακόπτουν το φενακισμό του αναγνώστη καθιστώντας κυρίαρχο τον αφηγητή-συγγραφέα και από την άλλη όμως, μέσα στο πλαίσιο μιας μυθοπλαστικής αφήγησης αυτές οι αναφορές και οι λεπτομερείς ιστορικές αναφορές ενδυναμώνουν την πιστότητα των λεγομένων του αφηγητή, καθιστώντας παρούσα την πιστοποιητική του λειτουργία. Ο αφηγητής/συγγραφέας παρακινούμενος από την αγάπη του και τις γνώσεις του για τις αιγυπτιακές αρχαιότητες ενισχύει με τις ειδικές αναφορές του την αληθοφάνεια των πληροφοριών που δίνει και των περιγραφών που διεξάγει, εντάσσοντάς τες στον πραγματικό χρόνο κι όχι τον πλασματικό της αφήγησης.

Στη δεξιά πλευρά μόλις ξεχωρίζει ένα ιερογλυφικό επίγραμμα που αναφέρει το όνομα του Χαπ-Τζέφα, γιου της Αντ-ατ I, αρχιερέα και μεγάλου αξιωματούχου της δωδέκατης δυναστείας. Λέγεται ότι ο Χαπ-Τζέφα στάθηκε ο ύπατος κυβερνήτης της περιφέρειας χωρίς όμως και να ταφεί σ' αυτόν τον τάφο όπου προετοίμασε, γιατί

καθώς αναφέρει ο καθηγητής Ρέϊσνερ το λείψανό του βρέθηκε θαμμένο σε πολύ νοτιώτερη επαρχία. Το επίγραμμα του Ασσιουτιανού τάφου στέκει άξιο λόγου γιατί περιγράφει λεπτομέρειες του πώς ωρίζονταν ο χρόνος τότε, ενώ παραπέρα 64 γραμμές ιερογλυφικών αναφέρουν δέκα άρθρα από τον κώδικα της λατρείας των νεκρών. Στην αριστερή δε πλευρά φαίνεται η καρτούτσα του Ουσέρτσιν του πρώτου. Σ' εσωτερικό τοίχο διακρίνονται σκαλισμένοι άντρες που βαστάζουν διάφορες προσφορές, ενώ πλειο πέρα ξεχωρίζει μια μεγάλη αντρική σιλουέτα συντροφευμένη από άλλες μικρότερες γυναικών που μυρίζουν λωτούς, συνηθισμένη σκηνή στις γιορτάσιμες συναθροίσεις των αρχαίων Αιγυπτίων. (Ναμπία, 27)

Ο Τσαγκαράδας, εν κατακλείδι, μέσα από στοιχεία του έργου του και τεχνικές θρυμματίζει τη στερεοτυπική εικόνα του Αιγυπτίου, του Άλλου, που είχαν οι Έλληνες της διασποράς και οι Δυτικοί για την Αίγυπτο, δημιουργώντας ένα διάυλο επικοινωνίας με μια κοινωνία, με έναν λαό που βρίσκεται εγκλωβισμένος όχι μόνο στο ζυγό των Ευρωπαίων, αλλά και στη στερεοτυπολογία που έχουν δημιουργήσει εκείνοι γι' αυτόν, εμποδίζοντας όχι μόνο τον πολιτικό διάλογο, αλλά κυρίως τον πολιτισμικό. Ο Τσαγκαράδας στήνει μια γέφυρα για Έλληνες και Ευρωπαίους προς τον αιγυπτιακό πολιτισμό εγκαινιάζοντας στις ιστορικές εκείνες συγκυρίες μια διαλεκτική με τον αραβικό πολιτισμό και μια πρωτοποριακή θεώρηση της πολυπολιτισμικότητας.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΧΡΗΣΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

A. Κείμενα ιδιωτικής χρήσης

I. ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

1. Προσωπικό Ημερολόγιο έτους 1907-1908

II. ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ

1. Επιστολογραφία με πνευματικούς ανθρώπους της Αιγύπτου και της Ελλάδας.
2. Επιστολογραφία με συγγενικά και οικεία πρόσωπα.

B. Επιστημονικά χρηστικά κείμενα

I. ΜΕΛΕΤΕΣ

1. **Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στη Νειλόρρυθη κοιλάδα, Αλεξάνδρεια, Εκδοτικά καταστήματα Σπ. Γρίβα, 1946, σ. 119.**
2. **Woman under Androcracy / The History of Women.** (ανέκδοτο, σ. 600)

II. ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. **Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας. Από τους παλαιϊκούς χρόνους μέχρι των ημερών μας.** (ανέκδοτο, σ. 615)

III. ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. **Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, Σκιαγραφία ή Εγκώμιον Πνευματικής Συναλλαγής Σαράντα Πέντε Χρόνων, Αλεξάνδρεια – Αίγυπτος, Μάιος 1951, σ. 54.**
2. **Μωχάμετ Ναγκίπ, ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία, Αλεξάνδρεια 1953, σ. 43.**

Γ. Διδακτικά χρηστικά κείμενα

I. ΕΚΛΑΪΚΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ «ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ»

1. Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ, Το αρχαιότερο του κόσμου 3366-3256 π.Χ. και η Λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου, Αλεξάνδρεια, τυπ. PROGRESS των κ.κ. Γ. Μπόλλα και Σία, 1951¹, σ. 175.

¹ Εντάσσουμε το εν λόγω έργο στην κατηγορία Εκλαϊκευτικό επιστημονικό «πραγματολογικό βιβλίο» που είναι κατά κάποιον τρόπο τυποποιημένη (ο αντίστοιχος όρος στα γερμανικά για το «πραγματολογικό βιβλίο» είναι «Sachbuch») και ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο και το σκοπό του βιβλίου αυτού. Βλ. σχετικά, Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, σ. 188.

Δ. Δημοσιογραφικά χρηστικά κείμενα

I. ΚΡΙΤΙΚΕΣ

1. «**Λίγα λόγια για τον Χρηστομάνο**», περ. *Νέα Ζωή*, στήλη 'Τέχνη και Γράμματα', περίοδος Γ', τόμος VII-2, Δεκέμβρης 1911, σ. 99-100.

II. ΑΡΘΡΑ-ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. «**Με ανοικτόν το σημειωματάριον. Μερικοί όροι.**», εφ. *Το Στέμμα*, 14 Φεβρουαρίου 1925.
2. «**Από τας σημειώσεις μου: Μέχρι Συνόρων**», εφ. *Η Θεσσαλία*, 14 Φεβρουαρίου 1914, 22, 23 και 24 Φεβρουαρίου 1914 (σε τέσσερις συνέχειες και υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Κώστας Ζαγοριανός»).
3. «**Μωχάμετ Ναγκίπ, ο Εθνάρχης της Αιγύπτου**», εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου*, 24-8-1953 και εφ. *Πελοπόννησος Πατρών*, 22 και 23-9-1953.
4. “**At Assiout. Wartime Evening in a Region of Peace. An Egyptian’s Impression**”, εφ. *The Egyptian Gazette*, 1) Tuesday, December 21, 1915, 2) Wednesday, December 29, 1915 3) Saturday, January 8, 1916 4) Tuesday, February 3, 1916, 5) Friday, February 11, 1916 (σε έξι συνέχειες υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «Kamel Zagor»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του ελληνισμού στη Νειλόρρυθη κοιλάδα.

Τα Προβλήματα της Ξενητείας εκδόθηκαν το 1946. Είναι ένα χρονικό, σύμφωνα και με το συγγραφέα, που εξιστορεί τη θέση της ελληνικής ομογένειας της Αιγύπτου κυρίως στο άμεσο παρελθόν, το παρόν και θέτει τα δεδομένα που θα οδηγήσουν σε ένα μέλλον. Αποτελεί ένα σημαντικό έργο για την εποχή του και την επικαιρότητά του, καταδεικνύοντας αλήθειες και ονοματίζοντας τα προβλήματα, αλλά και ένα διαχρονικό έργο που η ιστορική οπτική του, η επιχειρηματολογία του και η αλήθεια του δεν ξεπερνιούνται, αλλά γίνονται οδηγοί της ιστορικής έρευνας και μελέτης, όπως αποδεικνύει και η σύγχρονη βιβλιογραφική αξιοποίησή του από πολλούς μελετητές. Ανάλογοι προβληματισμοί και μελέτες είχαν διατυπωθεί και εκδοθεί κυρίως μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο από διάφορους πνευματικούς ανθρώπους². Έρευνες, επίσης, είχαν διεξαχθεί και στις οποίες ερωτήθηκαν πνευματικοί άνθρωποι και μη για το μέλλον του ελληνισμού. Η ελληνική, όμως, παροικία της Αιγύπτου δεν αντιδρούσε και, παρά τη διαρκή της ανησυχία, οι προβληματισμοί της κατευνόζονταν κατά καιρούς από διάφορους θεσμικούς παράγοντες και από ανθρώπους που βρισκονταν μακριά από τις εξελίξεις στην αιγυπτιακή κοινωνία και τις αλλαγές που συντελούνταν στη λαϊκή βάση της κοινωνίας. Κανείς και τίποτε δεν έφερνε τους Έλληνες της διασποράς και τους άρχοντές τους μπροστά στην –εν τέλει– αναπόφευκτη εξέλιξη της αποχώρησης.

² Βλ. Αβραμίδης Αρίσταρχος, *Ελλάς – Αίγυπτος, ήτοι μελέτη περί των εν Αιγύπτω ελληνικών συμφερόντων*, Αθήναι 1934, Γιαννακάκης Σακελ., «Ενόσω δεν είναι ακόμη αργά», *Παναγιώπια*, έτος 11, αρ. φ. 17-18/419-420, 1937, σ. 13/429-15/431, Δε Κάστρο, Κρ., *Οι Έλληνες εν Αλεξανδρεία*, Αλεξάνδρεια 1949, Ζερμπίνης Δ., *Το καθήκον των ιθυόντων της παροικίας μας*, Αλεξάνδρεια 1946, Καλιαρέκος Σ. – Κιτριλάκης Π. – Σταμέλος Κ., *Διά να ενισχυθεί η Κοινότης και να μη διαρρέυση η παροικία. Πρόγραμμα αναπροσαρμογής*, Αλεξάνδρεια 1954, Λαμπρίδης, Λ., *Ο σύγχρονος Ελληνισμός και η Αίγυπτος*, Αθήνα 1924, Μάγης Κ., «Η δαιδαλώδης θέσις μας εν Αιγύπτω», *Παναγιώπια*, αρ. φ. 21/375, 30.5.1936, σ. 10/510-11/511, Ματσάκης Θ., *Το δίλημμα του αιγυπτιώτου ελληνισμού*, Κάιρο 1961, Νικολάου Γ., *Ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός και η μελλοντική αυτού κατεύθυνσις*, Αλεξάνδρεια 1915, Πολίτης Αθαν., *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτω Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1931 κ.ά.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας, κάτοικος της αιγυπτιακής ενδοχώρας, βλέποντας και προβλέποντας τις επερχόμενες αλλαγές στο καθεστώς φιλοξενίας των παροίκων στη Νειλόρρητη χώρα, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου: «Το Χρονικό αυτό γράφηκε με ανέκφραστο πόνο, με βαθειά ανησυχία, με ειλικρινή πρόθεση. Γι' αυτό δεν πασχίζει να καυτηριάσει, ούτε να πληγώσει, μήτε να σπείρει άκαιρο πανικό. Απλούστατα υψώνει ένα κρύσταλλο και προσκαλεί όλους να καθρεφτισθούν, αποκλείοντας την ουτοπία, και αγκαλιάζοντας το ρεαλισμό».

Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα συζητήθηκε, έφτασε σε ιθύνοντες, προκάλεσε αντιδράσεις, αφύπνισε, ύψωσε το λάβαρο μιας ιδέας για την προστασία του παροικιακού ελληνισμού της Αιγύπτου.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας έχει στόχο να φτάσει το βιβλίο του και μαζί με αυτό οι προβληματισμοί του, οι αγωνίες οι δικές του αλλά και τόσων Ελλήνων στα αυτιά των υπευθύνων: «[...] Αχός της παρούσας κατάστασης φθάνει κάπως αόριστα ως τ' αυτιά αυτής της τάξης. Χρειάζονταν να ορθωθεί κάποιος τολμηρός για να διατυμπανίσει τη νωθρότητα, για να αναταράξει το Νόστο, να προτείνει θεραπευτική πολιτική. [...] Αρματωμένος εγώ με λιτή ευπρέπεια αποφάσισα να συναπαντηθώ προσωπικά μ' ένα Διάδοχο θρόνου, μ' έναν Πατριάρχη, μ' ένα Πρέσβυ. [...] Μα το βιβλίο μου, μολονότι απλό σαν το αυγό του Κολόμβου, κάποτε θα θεωρηθεί ως σήμαντρο για μια αφύπνιση. Και θάναι τότε το κέρδος που αποκόμισα απ' αυτό»³.

Το βιβλίο, όμως, προκαλεί και αντιδράσεις: «[...] Ο θόρυβος γύρω στο βιβλίο σας εκόπασε. Η απροσδόκητη κακίστη τροπή που πήραν τα εθνικά μας ζητήματα μας αφήνει όλους <...>. Όσα γράφουν, εκφράζουν την πίκρα και αγανάκτησί τους και ξεσπούν σε βρισιές. Αδύνατον να συγκρατηθούν. Εκτός αυτών, τα κοινοτικά μας μπερδεύονται με την ανειλικρίνεια των Κοινοτικών και την εισόρμησιν των Κουκουέδων»⁴.

Οι Έλληνες της Αιγύπτου δεν ήθελαν και οι πολιτικοί και οι ιθύνοντες δεν τους άφηναν να πιστέψουν το επερχόμενο τέλος ενός κύκλου ζωής και φιλοξενίας στη χώρα του Νείλου. Οι συγκυρίες, οι καταστάσεις δημιουργούσαν πάντοτε την επίφαση της καλής πορείας των πραγμάτων, καλλιεργούσαν φρούδες ελπίδες για τις μελλοντικές εξελίξεις και για τη θέση των Ελλήνων σε αυτές. Κάποιοι, όπως ο

³ Βλ. απαντητική επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Γλαύκο Αλιθέρση, Ασσιούτ 6-2-1947. Το Σεπτέμβριο του 1946 η Α.Β.Υ. ο διάδοχος δέχεται τον Κώστα Τσαγκαράδα στην οικία του. Βλ. πρόσκληση του διαδόχου προς το Κώστα Τσαγκαράδα, 7-9-1946.

⁴ Βλ. επιστολή Παν. Ν. Νικουλάκου προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 8-12-1946.

Γλαύκος Αλιθέρης, συμφωνεί με τον Τσαγκαράδα, αλλά δεν διαβλέπει το ίδιο μέλλον για τον ελληνισμό: «[...] Εγώ θα τόθελαι πιο φανατικό, πιο σκληρό το κήρυγμα του βιβλίου, όχι για την επιστροφή μας αλλά για την κατάντια των κρατικών αντιπροσώπων, της εκκλησίας και του Τύπου. Αίσχος ! Και ας τόγραφα... Δε συζητώ διόλου την αωρία. Ίσως νάχεις άδικο, και νεώτερες ευκαιρίες ή μελλοντικά γεγονότα, κι αν τώρα βλέπεις ορθά, ν' ανατρέψουν τον πεσιμισμό σου. Μα η κατάσταση των τριών ταγών των εδώ παροίκων χρειάζεται μαστίγωμα»⁵. Κάποιοι άλλοι, όμως, όπως ο Κ.Ν. Κωνσταντινίδης διαφωνούν και ευαγγελίζονται την παραμονή: «[...] Θεωρώ βέβαια απαραίτητη την προσαρμογή στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στη χώρα του Νείλου. Μα θα μου επιτρέψης να διαφωνήσω με το σύνθημά σου για το γενικό γυρισμό ... Να πάμε εκεί; Εκεί η τραγική αγωνία των ανθρώπων εξουδετερώνει κάθε εδώ μελλοντική ανησυχία. Όχι, για όνομα του Θεού!»⁶.

Παρά τις αντιδράσεις, παρά τα συγχαρητήρια και τις θετικές κρίσεις, ο σπόρος της περίσκεψης άνοιξε το δρόμο της ευαισθητοποίησης, του προβληματισμού, της δράσης για μια ιδέα: «Στις 15 Μαρτίου κυκλοφορεί η νέα εβδομαδιαία εφημερίδα *Βήμα*. Πρόκειται να κάμουμε μια προσπάθεια επάνω στις γραμμές που χαράζετε στο βιβλίο σας. Καταλαβαίνω πόσο δύσκολος θα είναι ο αγώνας. Χρειάζονται και οικονομικά μέσα μεγάλα και νεύρα δημιουργικά. Ελπίζω σ' αυτήν μου την προσπάθεια να με βοηθήσετε με την συνεργασία σας. Το *Βήμα* δεν θα κάνη πολιτική. Την αποκλείουμε τελείως για να μπορέσουμε να δουλέψουμε καλύτερα τους άλλους σκοπούς: εξυπηρέτησι του Ελληνισμού της Αιγύπτου»⁷.

«Το Χρονικό τούτο, σκιαγραφεί σε αδρές γραμμές την πραγματική κατάσταση εκατό χιλιάδων Ξενητευμένων, Ελλήνων το γένος, εγκατασπαρμένων σε μεγαλουπόλεις, σε φελλαχοχώρια, σε συνοικισμούς, σε έζμπες, σε κέντρα και απόκεντρα της Νειλόρρυτης χώρας, κατά την πέμπτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Εκατό χιλιάδων εκπατρισμένων ανθρώπων από τη γενέθλιο γη και απειλούμενων να επαναλάβουν την τραγωδία της Βιβλικής Εξόδου των Εβραίων, δίχως όμως την παρηγοριά πως θα υπάρξει αυτή τη φορά κι ένας Μωϋσής να ηγηθεί και να καθοδηγήσει»⁸. Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη. Το δεύτερο μέρος απαρτίζεται από

⁵ Βλ. επιστολή Γλαύκου Αλιθέρη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 21-12-1946.

⁶ Βλ. επιστολή του Κ.Ν. Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια, 25-10-1946.

⁷ Βλ. επιστολή από Ντίνο Κουτσούμη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Κάιρο 15-2-1947.

⁸ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των Μεταφυτευμένων Βλαστών της Νειλόρρυτου Κοιλιάδας*, πρόλογος συγγραφέα.

τρία κεφάλαια, στα οποία αντίστοιχα πραγματεύεται τους τρεις θεσμούς που παίζουν καθοριστικό ρόλο για την ύπαρξη και την τύχη του Ελληνισμού της Αιγύπτου: το ελληνικό κράτος, την Αλεξανδρινή Εκκλησία και τον ελληνικό Τύπο. Χωρίς υποχωρήσεις σε πρόσωπα, θεσμούς, συμφέροντα, σκοπιμότητες, ελέγχει τους θεσμούς, επιδοκιμάζει τα θετικά, επικρίνει τις αρνητικές πλευρές, προτείνει πάντα λύσεις που θα βελτιώσουν την υπάρχουσα κατάσταση προστατεύοντας τον Ελληνισμό της Αιγύπτου.

Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου ξετυλίγονται ολοκληρωμένα και επαρκή επιχειρήματα, λογικοί συλλογισμοί, καίριες διαπιστώσεις, ορθή αξιολόγηση των συγκυριών και των δεδομένων, μέσα από ύφος απλό και εκλαϊκευμένο, αλλά συνάμα και γλαφυρό, όταν διακρίνεται μέσα από τις σελίδες ο λογοτέχνης και μέσα από τις καθημερινές αληθινές ιστορίες, ένα μυθοπλαστικό πλαίσιο. Η μελέτη δεν έχει το χαρακτήρα μιας αυστηρής έρευνας και μελέτης, αλλά εκλαϊκεύεται όχι τόσο από τα στοιχεία που δεν επιδέχονται αμφισβήτησης, αλλά περισσότερο από το ύφος. Το ύφος ενός λογοτέχνη που δεν ξεχνά ότι για να έχει απήχηση ένα ανάγνωσμα, οφείλει και μερικώς να τέρπει με τη γλώσσα, με το ύφος⁹. «Τα βαρειά σταχτόμαυρα σύννεφα που μαζεύονται από μέρα σε μέρα και απειλούν να μεταβληθούν σε τρομακτική θύελλα, που θα σαρώσει τον καλλιεργημένο αγρό των Ξενητευμένων, τον με τόση φροντίδα και υπομονή και με τόσους κόπους και μόχθους ετοιμασμένο [...]»¹⁰. Η τέρψη του λόγου καθιστά το χρονικό ευανάγνωστο, προσβάσιμο στους πολλούς, χωρίς να υποβαθμίζει την αξία του. Εξάλλου, ο Τσαγκαράδας, και με αυτόν τον τρόπο, όπως αποδεικνύει και από άλλα συγγράμματά του, στόχο έχει να κάνει προσιτή τη γνώση στους πολλούς κι όχι να την αποκλείσει σε κύκλους των ολίγων.

Η αλήθεια και η ειλικρίνεια των γραφομένων σε συνάρτηση με την καθαρή σκέψη και την αντικειμενική ματιά –που δύσκολα διατηρείται μακριά από τις μητροπόλεις (Αθήνα κι Αλεξάνδρεια) των εξελίξεων και των αποφάσεων- είναι ένα από τα θετικότερα χαρακτηριστικά του τεκμηριωμένου αυτού λόγου, που

⁹ Ο Άλκης Θρύλος γράφει σχετικά: «Αναγνωρίζω ότι ο κλήρος χιλιάδων ανθρώπων, όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο του κ. Τσαγκαράδα που διαθέτει αναμφισβήτητο λογοτεχνικό ταλέντο και δίνει έτσι στην περιγραφή του ζωηρή παραστατικότητα και δραματικότητα, εμφανίζεται τραγικός». Βλ. Άλκης Θρύλος, «Τα Προβλήματα της Ξενητείας, χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στην τελετουργική κοιλάδα. Μελέτη του Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Ελληνικόν Αίμα* Αθηνών, 8-11-1946, σ. 2^α.

¹⁰ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των Μεταφυτευμένων Βλαστών της Νειλορρύτου Κοιλάδας*, ό.π., σ. 86.

καταδεικνύει συνακόλουθα μια ευρυμάθεια και ευαισθησία για τα κοινωνικά πράγματα. Ο ποιητής Κ.Ν. Κωνσταντινίδης του γράφει: «Αγαπητέ μου μέσα σ' αυτό έχεις πολλές αλήθειες και σε συγχαίρω γιατί τις λες πότε έντονα, πότε με χιούμορ, πότε με ειρωνεία, μα πάντα απερίφραστα, χωρίς να φοράς τα γάντια της εθιμοτυπίας που συνηθίζουν πολλοί μπροστά στους μεγάλοσχημους, ας είναι και ... ξεθωριασμένα»¹¹. Ο δοκιμιακός λόγος διαθέτει τη σοβαρότητα και την ψυχραιμία της έλλογης σκέψης και κρατά αποστάσεις από τις ακρότητες και το φανατισμό, που θα περιόριζαν την ισχύ του προσεταιρίζοντας μόνο τους ομοφρονούντες: «Μ' αγαπητέ μου, ένα σκαλοπάτι αν κατέβαινα πλειο χαμηλά θα συναντούσα το Λίβελλο και μαζί του τη ράχη των Κρατούντων που περιφρονητικά θα την ύψωναν στο ζύγωμά μου»¹². Καταδικάζει το φανατισμό, ακόμη κι όταν προέρχεται από τον ίδιο: «Είχα ακόμη την τιμή και την τύχη να φιλοξενήσω κατά το 1934 τον αείδημο Μελέτιο, σαν επέστρεφε από το ταξίδι του στο Σουντάν. [...] Η τρίωρη διαδρομή αποτέλεσε μια μακρά συνομιλία που θα μου μείνει ως μια τιμητική, τερπνή και διδακτική αναπόληση. [...] Γίγαντας ακόμη σε μόρφωση, σε ψυχοσύνθεση, σε διαύγεια δικονομική. Έγινα θαυμαστής του, ενώ τον είχα καταψηφίσει κατά την εκλογή του από φανατική προκατάληψη»¹³. Διατηρεί το σεβασμό απέναντι στον κρινόμενο, αλλά όχι και την υποτέλειά του σε αυτόν: «Λεπτότατο ζήτημα αντικρύζει κανείς προκειμένου να μιλήσει για ένα μακρόβιο και σεβαστό θεσμό σε όλους τους Ξενητευμένους της φυλής όχι μόνο στην κοιλάδα του Νείλου μα και σ' ολόκληρες τις πέντε Ηπείρους. Ο σεβασμός όμως δεν αποκλείει την κρίση κάποτε μάλιστα και τον έλεγχο, αρκεί να τηρούνται οι όροι της ευπρέπειας και σεμνότητας»¹⁴.

Η βαθειά γνώση των θεσμών, της λειτουργίας τους, της κοινωνίας, των προβλημάτων της καταδεικνύουν έναν άνθρωπο που γνωρίζει τόσο από αξιώματα, από αρχή, από διοίκηση όσο και από καθημερινότητα, αγώνα για επιβίωση και αξιοπρέπεια. Πραγματικά στοιχεία, αναφορά νόμων και διατάξεων, πραγματικά γεγονότα, σημαντικές προσωπικότητες και η δράση τους εξιστορούνται, κρίνονται, αποτιμώνται.

¹¹ Βλ. επιστολή του Κ.Ν. Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, 25-10-1946.

¹² Βλ. απαντητική επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Γλαύκο Αλιθέρη, Ασσιούτ 6-2-1947.

¹³ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των Μεταφυτευμένων Βλαστών της Νειλορρύτου Κοιλιάδας*, ό.π., σ. 70-71.

¹⁴ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των Μεταφυτευμένων Βλαστών της Νειλορρύτου Κοιλιάδας*, ό.π., σ. 62.

Δεν λείπει, βέβαια, και ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας στο τρίτο μέρος του βιβλίου στο κεφάλαιο «Ισοβίτες του εσωτερικού και Ελληνόφωνοι Αιγύπτιοι». Ο Κώστας Τσαγκαράδας, κάτοικος της αιγυπτιακής ενδοχώρας, μετουσιώνει σε επιχειρηματολογία την προσωπική εμπειρία και τα προσωπικά βιώματα που τον καθιστούν όχι μόνο γνώστη του υπάρχοντος ιστορικού και κοινωνικού γίνεσθαι αλλά και αποδέκτη τους. Ο συγγραφέας δεν κρύβεται πίσω από τα ανώνυμα και γενικά παραδείγματα. Τολμά να εξιστορήσει αυτοβιογραφικά συγκυρίες και γεγονότα, όπου όμως η περιπτώσιολογία αποτελεί τον κανόνα. Ωστόσο, η δύναμη της αλήθειας και της παρατήρησης μέσα από την ίδια τη ζωή κι όχι μέσα από μια ζωή, αλλά και ιδωμένη μέσα από άλλες περιπτώσεις παρόικων που υφίστανται ως μειοψηφίες περιπτώσεων, καθιστά την επιχειρηματολογία ακμαία και αδιάσειστη. Ο Γλαύκος Αλιθέρης επισημαίνει σχετικά: «Ξανάρχεςαι, σαν με κάποιες αυτοβιογραφικές σελίδες, να μας υπενθυμίσης κυρίως τον πόνο του ξενιτεμένου και του ξεχασμένου από τη μητέρα του. Εγώ θα τόθελα πιο φανατικό, πιο σκληρό το κήρυγμα του βιβλίου, [...]»¹⁵. Και ο Βαγγέλης Σκουβαράς γράφει: «Όλο εκείνο το ιδρομοχτημένο κι αγκομαχημένο ανηφόρισμα της ζωής του απόδημου Έλληνα, ξεπροβάλλει έντονο μέσα στις σελίδες τους, κι αναγκάζει τον αναγνώστη του να σκέφτεται όλους απρόσωπα βέβαια, μα προπαντός τους γνωστούς του ταξιδιάρηδες, τώρα στις ζεστές από οικογενειακή θαλπωρή, μέρες αυτές των Χριστουγέννων»¹⁶.

Εκείνο που, τέλος, τον ενδιαφέρει είναι οι προτάσεις. Δεν αξιολογεί μόνο την υπάρχουσα κατάσταση, αλλά προτείνει δράσεις και ενέργειες για το μέλλον του Ελληνισμού. Οι προτάσεις του είναι συγκεκριμένες, θεσμικές, κυβερνητικές, πολιτειακές. «Εγώ παρουσιάζω την εξελικτική ενέργεια της κυριάρχου εδώ χώρας που κάθε μέρα παρουσιάζει και νέους νόμους περιοριστικούς στη δράση μας, δείχνω τις κρατικές όσο και λαϊκές τάσεις και προβλέπω μια αναπόφευκτη τραγική κρίση στις σχέσεις μας μ' αυτή. Προ του επερχομένου μοιραίου προτείνω περισυλλογή και σεμνή αποχώρηση με φυσιολογική αναλογία. Όποιος επιμένει στη σταθεροποίηση της εδώ θέσης μας, ας μας δείξη και τον τρόπο. Όχι με κενά λόγια, αλλά με προγραμματικές δηλώσεις»¹⁷. Στο βιβλίο του ο Τσαγκαράδας αναφέρει: «Ο Τύπος θα όφειλε να αντιμετωπίζει γενναία όχι μόνο τα δημιουργούμενα καθημερινώς ζητήματα στον Αιγυπτιώτη Ελληνισμό, αλλά και να ορθώνεται ως αυστηρός και δίκαιος κριτής

¹⁵ Βλ. επιστολή Γλαύκου Αλιθέρης προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάντρεια 21-12-1946.

¹⁶ Βλ. επιστολή Βαγγέλη Σκουβαρά προς Κώστα Τσαγκαράδα, Ζαγορά 23-12-1955.

¹⁷ Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Κ.Ν. Λιβανό, Ασσίουτ 10-12-1946.

των έργων και των ημερών τόσον των Ελλήνων κρατικών αντιπροσώπων, όσον και των κληρικών πάσης ιεραρχίας, εκπαιδευτικών παραγόντων και σωματειακών εκπροσώπων. Αντί τούτου παριστάμεθα γενικά σε μια πολιτική όχι μόνον ανοχής, αλλά και όχι σπάνια αυλοκολακείας και παρασιωπής χαρακτηριστικών σκανδάλων, ενεργειών και ύπουλων ή επιβλαβών πράξεων. [...] Ο Ελληνικός Τύπος καλείται σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σ' άλλες παρόμοιες που θα παρουσιασθούν στο προσεχές μέλλον, να μιλεί και να προφυλάττει, να συζητεί και να συμβουλεύει, αλλά να μη σιωπά, να μη παραβλέπει, να μην υποτιμά κάθε μέτρο όπου θίγει την ομογένεια»¹⁸.

Το βιβλίο *Τα Προβλήματα της Ξενητείας* κυκλοφόρησε μόνο στην Αίγυπτο και δεν έφθασε στα βιβλιοπωλεία της Αθήνας, λόγω των δύσκολων πολιτικών συγκυριών που επικρατούσαν τότε. Απεστάλη, όμως, στην Ελλάδα μέσω της Ελληνικής Πρεσβείας μόνο σε εφημερίδες και «μερικούς καλούς λογίους»¹⁹. Το βιβλίο αυτό στην Αίγυπτο χαρίστηκε από το συγγραφέα του σε γνωστούς, φίλους πνευματικούς ανθρώπους, όπως εξάλλου συνήθιζε σε κάθε έκδοση βιβλίου του ο Κώστας Τσαγκαράδας, καθώς και άλλοι συγγραφείς. Δεν γνωρίζουμε πόσα αντίτυπα του βιβλίου εκδόθηκαν. Ωστόσο, όντας εκδεδωμένο από την άνοιξη του 1946, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου οι πωλήσεις του έχουν αποσβέσει το μισό κόστος της έκδοσής του. Κατανοούμε ότι το πρώτο εξάμηνο κυκλοφορίας ενός βιβλίου είναι καθοριστικό, ειδικότερα όταν υπάρχει μεγάλη σχετικά παραγωγή βιβλίων, όπως συνέβαινε στην Αίγυπτο. «Στο παράπονό σας ότι δεν εισπράξατε ακόμα το κόστος του βιβλίου σας, παρά μονάχα τα “μισά γροσόπουλά” σας, δεν έχετε δίκη. Κι αυτό που επετύχατε, δεν είναι κάτι το σύνθητες. Άλλα δεν πιάνουν ούτε το δέκατον των εξόδων τους. Φυσικά σα σε παρορμείς να εκδόσης και το υπόλοιπον έργο σου, δεν αποβλέπω σε καμιά υλική αμοιβή, ειμή μονάχα στο ηθικό κέρδος που θα αποκομίσης. Έπειτα έχω και την ιδέα, πως κάθε έργο έχει κάποια αξία τον καιρό που γράφεται. Αργότερα, θέλεις γιατί δε θάναι συγχρονισμένο, θέλεις γιατί στο μεταξύ θα γραφούν άλλα πιο δυνατώτερα, θα φαίνεται σαν ξεθωριασμένο. Κι αυτό το λέγω από δικά μου παθήματα. Ποιήματά μου, που αν δημοσιεύονταν στον καιρό τους θάκαναν

¹⁸ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των Μεταφυτευμένων Βλαστών της Νειλορρότου Κοιλιάδας*, ό.π., σ. 87-88.

¹⁹ Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Θωμά Παπακωνσταντίνου (Βινικίου), δημοσιογράφο και εκδότη, Ασσιούτ 25-7-1947.

εντύπωση, τώρα ούτε τολμώ να τα παρουσιάσω»²⁰. Βέβαια, παρά τις γενικές διαπιστώσεις του Πέτρου Μάγνη για τη συνήθη τύχη των βιβλίων, το παρόν βιβλίο στάθηκε επίκαιρο και πολύ αργότερα, ενώ ακόμη και σήμερα αποτελεί έναν πολύτιμο οδηγό για τον ελληνισμό της διασποράς της Αιγύπτου και τα προβλήματα που υπήρχαν και που κατέστησαν αδύνατη την εκεί παραμονή του.

²⁰ Βλ. επιστολή Κώστα Κωνσταντινίδη (Πέτρου Μάγνη) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Girga 24-12-1946.

2. *Woman under Androcracy / The History of Women.*

Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα *Woman under Androcracy* ή *The History of Women* θεωρούμε ότι γράφεται ή ολοκληρώνεται στο διάστημα από το 1943 έως το 1945. Το 1942 ολοκληρώνεται το έργο του Τσαγκαράδα *Ένας Απόγονος Μαμελούκων*, το οποίο περιλαμβάνεται στις αναγγελίες έργων του Τσαγκαράδα σε σελίδα με τα εκδοθέντα και ανέκδοτα έργα του, που προτάσσεται στο έργο του *Woman under Androcracy*. Συνεπώς, μετά το έργο του *Ένας Απόγονος των Μαμελούκων*, ή και παράλληλα με αυτό, ο Τσαγκαράδας καταπιάνεται με την *Ιστορία των Γυναικών*, την οποία έχει σίγουρα ολοκληρώσει έως το 1945, οπότε τη στέλνει στο εκδοτικό τμήμα της Βρετανικής Πρεσβείας του Καΐρου, προκειμένου να εκδοθεί. Το εν λόγω έργο είναι χειρόγραφο, βρίσκεται στο προσωπικό αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα και παρέμεινε ανέκδοτο, παρά τις προσπάθειες του ίδιου του συγγραφέα να συμπεριληφθεί στις εκδόσεις της Βρετανικής Πρεσβείας του Καΐρου²¹.

Πρόκειται για ένα ογκώδες έργο εξακοσίων σελίδων, γραμμένο στην αγγλική γλώσσα, το οποίο κάνει μια ιστορική αναδρομή στη γυναίκα ξεκινώντας από τους προϊστορικούς χρόνους, για να φτάσει έως τις μέρες συγγραφής του έργου. Είναι χωρισμένο σε είκοσι κεφάλαια που καλύπτουν την ιστορία των γυναικών τόσο μέσα σε σημαντικά έθνη (Ελληνες, Αιγυπτίους, Ασσύριους, Βαβυλώνιους, Κινέζους, Ινδούς, Ρωμαίους, Βυζαντινούς, Μουσουλμάνους) όσο και κατά τη διάρκεια σημαντικών ιστορικών περιόδων (Μεσαίωνα, Αναγέννηση, Γαλλική Επανάσταση). Σε κάθε κεφάλαιο γίνονται εκτενείς αναφορές στο ιστορικό και ανθρωπολογικό πλαίσιο που αφορά τη θέση της γυναίκας, καθώς και αναφορές σε συγκεκριμένες γυναικείες προσωπικότητες που σημάδεψαν τις περιόδους αυτές με την παρουσία τους και τη δράση τους. Γίνεται αναφορά σε περισσότερες από 1.000 γυναίκες όλων των λαών και όλων των εποχών, καθιστώντας το έργο μνημειώδες.

Το έργο αυτό γράφεται από το συγγραφέα που ενδιαφέρεται πραγματικά για το γυναικείο φύλο, στο οποίο συχνά δίνει και πρωταγωνιστική θέση στο λογοτεχνικό έργο του. Ίσως βέβαια η ενασχόλησή του με το ιστορικό αυτό πόνημα να οφείλεται

²¹ «The Ministry of Information has returned to us your two books “The History o Women” and the “Maid of Assiout” saying that they regret they are not able to use these books for their publications». Βλ. Επιστολή του R.T. Landale, (Major, British Embassy, Publicity Section) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Cairo 15-10-1945.

και στη συναναστροφή του με τη «Φιλολογική Συντροφιά Ελληνίδων Κυριών Αιγύπτου» (Φ.Σ.Ε.Κ.Α.), της οποίας πρόεδρος είναι η καθηγήτρια Αγγελική Παναγιωτάτου, και της οποίας τα μέλη και οι φίλοι συναντώνται στο σπίτι της στην Αλεξάνδρεια. Ο Τσαγκαράδας έχει προσκληθεί από την ίδια να παρουσιάσει εκεί μέρος από το έργο του *Ιστορία των Γυναικών*, αλλά αρνείται λόγω ασθενείας των ματιών του. Ωστόσο, τη διαβεβαιώνει ότι ασχολείται με το έργο και επιφυλάσσεται να το παρουσιάσει μια άλλη φορά, κάτι που εν τέλει πραγματοποιείται από τον Απ. Κωνσταντινίδη, για λογαριασμό του Τσαγκαράδα και απουσία του²².

²² «Την Παρασκευήν 24 τρεχ. έγινεν η μηνιαία συγκέντρωσις της “Φ.Σ.Ε.Κ.Α.” εις την έπαυλιν “Πάρκων” της καθηγ. κας Α. Παναγιωτάτου όπως κάθε φορά. [...] Κατόπιν ο κ. Απ. Κων/νίδης, αφού εσκιαγράφησε σύντομα τον Αιγυπτιώτη λόγιον κ. Τσαγκαράδα, ανέγνωσε μεγάλην τούτου μελέτην τιτλοφορουμένην: *Η γυναίκα και οι αγώνες της κατά την Γαλλικήν επανάστασιν*». Βλ. Δ.Σ., «Φιλολογική Συντροφιά Κυριών», εφ. *Φως*, 30-11-1944. Βλ. επίσης σχετικά, Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή Εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων*, Αλεξάνδρεια 1951, σ. 35-36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ, το αρχαιότερο του κόσμου (3366-3256 π.Χ.) και η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου.

Το *Βιβλίο του Πτα Χοτέπ, το αρχαιότερο του κόσμου (3366-3256 π.Χ.) και η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου* υπήρξε ένα έργο που σηματοδοτεί τα βαθύτερα ενδιαφέροντα του Κώστα Τσαγκαράδα και τη συγγραφική και διανοητική του ωριμότητα. Το έργο αυτό είναι, επίσης, ενταγμένο στις γραμματειακές επαφές του νεότερου Ελληνισμού με τον αραβικό κόσμο της Αιγύπτου και κατατάσσεται στα έργα του νεοελληνικού ανατολισμού, αποτελώντας μία από τις σχετικά περιορισμένες έως εκείνη την εποχή περιπτώσεις προσέγγισης της αραβικής λογοτεχνίας μέσα από έναν περισσότερο επιστημονικό και τεκμηριωμένο λόγο. Το βιβλίο εκδόθηκε το 1951 στην Αλεξάνδρεια από τον ίδιο τον Τσαγκαράδα και τυπώθηκε στο τυπογραφείο «Progrès» των Γ. Μπόλλα και Σία. Κάποια κεφάλαια του βιβλίου δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες στα *Ημερήσια Νέα* της Αλεξάνδρειας, πριν από την έκδοσή του. Το βιβλίο περιλαμβάνει εισαγωγή του συγγραφέα, «Ιστορικά προλεγόμενα» και στο τέλος «Μικρό επίλογο», «Βιβλιογραφία», σχεδόν εξ ολοκλήρου γαλλόφωνη και αγγλόφωνη, και «Σημείωση» όπου γίνεται αναφορά στη γλώσσα και τους γλωσσικούς τύπους που επιλέχθηκαν να χρησιμοποιηθούν.

Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα απευθύνεται προς τον Έλληνα μέσο αναγνώστη και όχι προς τον ειδικευμένο διανοούμενο. Αποτελεί ένα εκλαϊκευμένο πόνημα, χρηστικό, που σκοπό έχει να συμπληρώσει τις γνώσεις των Ελλήνων όχι μόνο της Αιγύπτου, αλλά και της Ελλάδας αναφορικά με την ξένη σκέψη, τον αρχαίο αυτό πνευματικό θησαυρό όχι μόνο των Αιγυπτίων αλλά και της ανθρωπότητας ολόκληρης. «Προσφέροντας το μικρό αυτό έργο προς τον Έλληνα αναγνώστη, όχι φυσικά προς τον ειδικευμένο διανοούμενο, κολακευόμεθα να πιστεύουμε ότι συντελούμε στην πλήρωση ενός σοβαρού κενού στο ταμείο της γνώσης του. Ο σπουδαστής σήμερα που αποφοιτά από το Ελληνικό Γυμνάσιο δικαιούται να υπερηφανεύεται για το θησαυρό της κλασικής μόρφωσης που απόκτησεν από τον πνευματικό πλούτο των προγόνων του. Υστερεί όμως σημαντικά όταν πρόκειται να

ερωτηθή για την ξένη σκέψη κατά τα αρχικά βήματα της ιστορίας, σκέψη καλλιεργημένη πάνω στις συνθήκες της τότε ζωής και πάνω στις απαιτήσεις μιας συνταγμένης κοινωνίας. [...] Το κίνητρο που αρδεύει την προσπάθειά μας αυτή τείνει ολόκαρδα προς ένα αυτονόητο σκοπό. Να γνωρίσει προς το Ελληνικό κοινό την πρεσβυγενή του κατά είκοσι περίπου αιώνες Αιγυπτιακή σκέψη, σκέψη που προηγείται ως και από εκείνη των Ασσύριων και Βαβυλώνιων κατά χίλια και πλέον ηλιακά χρόνια»²³.

Ο Τσαγκαράδας κοπιάζει ιδιαίτερα γι' αυτό το πόνημά του, το οποίο είναι μια μελέτη γραμματολογική και η βιβλιογραφία την οποία χρησιμοποιεί είναι ξενόγλωσση. Η μελέτη στηρίζεται και σε έρευνα που διεξάγει και δεν αποτελεί απλά μια βιβλιογραφική εργασία. «Κι όμως γι' αυτό μου το δημιούργημα που εκοπίασα εντατικά δύομισα χρόνια σκύβοντας πάνω σε έρευνες αιώνων, μέσα σε βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου και που προσφέρει πολύτιμη ευκαιρία στα Ελληνικά Γράμματα και γεμίζει αξιοσπούδαστο κενό [...]»²⁴ και αλλού «Επίσης, το σπουδαιότερο ο κ. Ντίνος Γρύλλης βασίζει τις γνώσεις του στο σύγγραμμα του Α. Erman του 1920 για την Αρχαία Λογοτεχνία της Αιγύπτου, ενώ εγώ βασίζομαι στον πάπυρο Prisse για τον οποίο παρουσίασε σπουδαία εργασία ο M. Chalas στη Revue Archeologique του 1857 και την οποία εργασία εμελέτησα στη Βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου του Καΐρου όπου επισκέφθηκα επί μέρες ύστερα από ειδική άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Έξω από τη βάση αυτή έχω βοηθό και όλο το κομβολόγι της Βιβλιογραφίας που μελετούσα ημερόνυχτα επί δύομισα χρόνια. Όσο για τη μετάφραση του καθ' αυτού έργου του Πτα Χοτέπ είχα υπ' όψει μου τη μελέτη του Phil Virey και τους στίχους του Rawnsley»²⁵.

Το εν λόγω πόνημά του ο Τσαγκαράδας θεωρεί από τα σπουδαιότερα. Γι' αυτό το λόγο αποστέλλει και πέντε αντίτυπα στην Ακαδημία Αθηνών, προκειμένου το έργο του να ενταχθεί στην ελληνική βιβλιογραφία: «Σήμερα σας γνωρίζω πως έστειλα και πέντε αντίτυπα στην Ακαδημία Αθηνών, πράγμα που άλλωστε σας ανάφερα στην τελευταία μου συνάντηση πως θα έπραττα. Όντας βέβαιος για την πηγαία σας καλωσύνη, πιστεύω πως με την ανεκτίμητη μεσολάβησή σας θ' αξιωθώ να δοκιμάσω έναν άξιο κ' επίσημο καλό λόγο για το αγαπημένο μου αυτό σύγγραμμα

²³ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ, το αρχαιότερο του κόσμου (3366-3256 π.Χ.) και η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου*, Αλεξάνδρεια, 1951, σ. 7-8.

²⁴ Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Μάριο Βαϊάνο, Ασσιούτ 10-11-1957.

²⁵ Βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Παν. Νικουλάκο, Ασσιούτ 1951.

που του πρέπει τιμητική θέση στην Ελληνική Βιβλιογραφία, όπως αδίστακτα πιστεύω». Στο αρχείο του βρίσκεται επιστολή της Ακαδημίας Αθηνών που του ζητά να κάνει αίτηση αν το βιβλίο του επιθυμεί να συμπεριληφθεί στο διαγωνισμό της Ακαδημίας. Δεν γνωρίζουμε τη συνέχεια της υπόθεσης και αν στάλθηκε στην Ακαδημία Αθηνών, προκειμένου να κριθεί ανάμεσα σε άλλα για τα βραβεία της Ακαδημίας. Σίγουρα, όμως, ακόμη κι αν στάλθηκε για το διαγωνισμό, δεν βραβεύθηκε. Αντίτυπο του βιβλίου του αποστέλλει το 1951 και στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών.

Μέσω του Μάριου Βαϊάνου το βιβλίο αποστέλλεται σε βιβλιοπωλεία, κριτικούς και σε δύο βιβλιοθήκες των Αθηνών. Το βιβλίο δεν φαίνεται να έχει την αποδοχή που ήθελε ο συγγραφέας του²⁶. Το ίδιο συμβαίνει και στην Αλεξάνδρεια σε μικρό βέβαια διάστημα από την έκδοσή του²⁷. Ωστόσο, το βιβλίο αυτό φαίνεται σε βάθος χρόνου να απασχολεί την κριτική και να μη χάνει την επικαιρότητά του. Οι επιστολές πνευματικών ανθρώπων προς τον Κώστα Τσαγκαράδα είναι επαινετικές για το έργο του. «Το βιβλίο σου για τη φαραωνική ποίηση μούκανε πολύ βαθειά εντύπωση. Μας έλειπεν ένα βιβλίο τέτοιο και την ανάγκη του την αισθανόμασταν βαθειά»²⁸. «Το βιβλίο σας “Πτα Χοτέπ” είναι ένα αξιόλογο και σοβαρό βοήθημα για έναν που θέλει να μυηθή στον πολιτισμό της Αιγύπτου. [...] Σας συγχαίρω που με τόσο κέφι και τόση επιτυχία καταπιαστήκατε μ’ αυτό το θέμα»²⁹.

²⁶ «Σκόρπισα στα βιβλιοπωλεία, έδωσα στην κριτική, έστειλα και σε δυο βιβλιοθήκες. Άρχισα ήδη να στέλνω αναγγελίες –θ’ ακολουθήσουν γρήγορα και κριτικές με τον καιρό. [...] Δεν συμφωνώ να πουλιέται το βιβλίο 30 χιλ. γιατί εδώ υπάρχει φτώχεια και δε θα βρεθούν να το πάρουν πολλοί. Το έβαλα 20.000 και όμως 20 μέρες το έχω κυκλοφορήσει και ούτε 1 αντίτυπο δεν εκκυκλοφόρησε». Βλ. Επιστολή Μάριου Βαϊάνου προς Κώστα Τσαγκαράδα, 8-11-1957.

²⁷ «Από τον Αιγυπτιακό Τύπο δεν πιστεύω να έχης παράπονο. Ησχολήθηκε αρκετά, όχι βέβαια όσο του αξίζει, αλλά περισσότερο από τη συνήθειά του. Παρ’ όλα όμως αυτά το κοινόν παρέμεινε ασυγκίνητο. Ούτε ενδιαφέρθηκε καν να το ζητήσει από τα βιβλιοπωλεία να το διαβάσει. Ελπίζω τουλάχιστον να λάβης την ικανοποίησι, που πραγματικά σου αξίζει, από την Ακαδημία Αθηνών, τα βραβεία της οποίας θ’ αναγγελθούν κατ’ αυτάς. Το εύχομαι ολοψύχως». Βλ. Επιστολή Απόστολου Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 21-3-1952.

²⁸ Βλ. επιστολή Τάκη Τσάκωνα προς Κώστα Τσαγκαράδα, Κάιρο 6-4-1954.

²⁹ Βλ. επιστολή Νίκου Στρατάκη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αθήναι 10-8-1961.

Η κριτική, τουλάχιστον στην Αλεξάνδρεια, υποδέχεται θετικά το βιβλίο³⁰. «Η μελέτη του κ. Κώστα Τσαγκαράδα -“το βιβλίο του Πτα Χοτέπ”- είνε από κείνες που πρέπει να διαβάσει κάθε Αιγυπτιώτης που καμώνεται πως ενδιαφέρεται για τα πνευματικά. [...] Τα κείμενα των Πυραμίδων, αν και είνε αρχαιότερα του έργου αυτού, δεν μπορούνε να θεωρηθούνε λογοτεχνήματα, αλλά καθαρώς θρησκευτικά κείμενα. Αντίθετα, τα γραφτά του Αιγυπτίου ευγενούς έχουνε διάχυτη την σφραγίδα της Τέχνης, είνε κείμενα που μαρτυρούνε προσπάθεια σοβαρή από μέρους του συγγραφέα τους, για την έντεχνη παρουσίασή τους. [...] Θα μου επιτραπή ν’ αφίσω την “Εντολή” του Πτα-Χοτέπ για το τέλος και να καταπιαστώ με το κεφάλαιο για τη λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου, που κλείνει το ενδιαφέρον βιβλίο του κ. Τσαγκαράδα. [...] Μια ιδέα όλων αυτών παίρνει ο αναγνώστης διαβάζοντας το βιβλίο του κ. Τσαγκαράδα, ιδέα συνοπτική βέβαια κι όχι για κείνον που θέλει να ερευνήσει εξονυχιστικά το θέμα τούτο. Είνε για τους πολλούς το βιβλίο, μια έκδοση εκλαϊκευμένη θα λέγαμε. [...] Ο κ. Τσαγκαράδας προσφέρει με την εργασία που καταπιάστηκε, μια θετική συμβολή στα Αιγυπτιώτικα γράμματα, σ’ ένα τομέα σχεδόν παρθένο. Θα θέλαμε μόνο να μην είχαμε να σημειώσουμε ψεγάδια στη γλώσσα, μια τάση διαρκών υποχωρήσεων στην καθαρεύουσα, που μας φαίνεται σήμερα ακατανόητη»³¹. Και αλλού: «[...] Αν δεν απατώμαι είνε το πρώτο βιβλίο του είδους του που βγαίνει στη νεοελληνική. Ας ευχηθούμε νάναι μια καλή αρχή που νάχη συνέχεια. Γιατί, εκτός απ’ το εξαιρετικό ενδιαφέρον το επιστημονικό πούχει η μεγάλη αυτή περίοδος της ανθρώπινης ιστορίας, έχει και τόση γοητεία ... Κ’ έργα σαν το δικό σας είνε χρησιμώτατα, μάλιστα για κείνους που δεν διαθέτουνε ούτε τον απαιτούμενο χρόνο (κ’ είνε η εποχή μας τόσο μίζερη!), ούτε τ’ απαραίτητα πνευματικά εφόδια για την έρευνα κειμένων και πηγών»³². Άλλη κριτική επισημαίνει: «Η εργασία τούτη που δεν είνε καθαρά λογοτεχνική, αποτελεί μια σημαντική συμβολή για μιαν άμεση και καλύτερη γνώση ενός κόσμου που χωρίζεται απ’ τον δικό μας κατά χιλιάδες έτη. [...] Τα εισηγητικά σημειώματα του κ. Κ. Τσαγκαράδα καθώς και το κεφάλαιο που επιγράφεται “Η λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου”

³⁰ «Ευτυχώς ως τα σήμερα ολόκληρος ο Ελληνικός Τύπος της Αιγύπτου, που μου αφιέρωσε πάνω από 14 άρθρα και σημειώματα ως και χρονογραφήματα, με αποζημίωσε ψυχικά και σημαντικά. Βλ. Επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Μάριο Βαϊάνο, Ασσιούτ 10-11-1957.

³¹ Βλ. Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μελέτη του Κ. Τσαγκαράδα για το βιβλίο του Πτα Χοτέπ», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 14-9-1951.

³² Βλ. Επιστολή Γιώργου Παπουτσάκη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 25-6-1953.

κατατοπίζουν πλήρως τον αναγνώστη πάνω στην πιο αρχαία γνωστή πνευματική εκδήλωσι του ανθρώπου»³³.

³³ Βλ. Γ. Κ. Ζωγραφάκης, «Τσαγκαράδας Κ. *Το βιβλίο του Πα Χατέπ*», εφ. *Νέα Αλήθεια* Θεσσαλονίκης, 12-8-1957.

2. Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας. Από τους παλαιϊκούς χρόνους μέχρι των ημερών μας.

Η *Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας* του Κώστα Τσαγκαράδα γράφτηκε, σύμφωνα με σημείωση του ιδίου του συγγραφέα στο εξώφυλλο του χειρογράφου, από τις 4 Απρίλη 1941 έως τις 30 Οκτώβρη 1941³⁴. Το έργο αυτό, που αριθμεί 614 σελίδες, δεν εκδόθηκε ποτέ. Ο ίδιος κάνει προσπάθεια να το εκδώσει στέλνοντάς το στο Ministry of Information της Βρετανικής Πρεσβείας στο Κάιρο μαζί με τα έργα *The History of Women* και *Maid of Assiout*. Τα δύο τελευταία έργα επεστράφησαν χωρίς καμιά προοπτική να εκδοθούν από τη Βρετανική Πρεσβεία. Αντίθετα, η *Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας* φαίνεται να ενδιαφέρει τον τομέα εκδόσεων της Βρετανικής Πρεσβείας, χωρίς όμως εν τέλει να ευοδώνεται η έκδοση του έργου³⁵.

Το έργο είναι δομημένο σε ενότητες που αναφέρονται σε εποχές συγκεκριμένες ή χρονικές περιόδους σε γραμμική κατάταξη. Η κάθε ενότητα εμπεριέχει μια γενική ανασκόπηση και επιμέρους αναφορές στα τρία είδη του λόγου, την ποίηση, τον πεζό λόγο, το δράμα. Στο κάθε είδος εντάσσονται και οι βιογραφίες των εκπροσώπων του –τετρακόσιες περίπου στο σύνολο-, οι οποίες είναι ταξινομημένες σύμφωνα με τη χρονολογία γέννησης του καθενός. Η γραμματολογική αυτή μελέτη ξεκινά με αναφορές στην αγγλική γλώσσα και τις απαρχές της αγγλικής λογοτεχνίας και φθάνει έως το 1930.

Δεν υπάρχουν βιβλιογραφικές αναφορές στο χειρόγραφο αυτό του έργου, οι οποίες σίγουρα θα το συμπλήρωναν, εάν είχε εκδοθεί. Υποθέτουμε ότι ο

³⁴ Βέβαια δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο το 1943 δανείζεται το βιβλίο *English Literature* του Frederick Lang/Lanig. Ίσως για να συμπληρώσει στοιχεία στο έργο του ή για να επιβεβαιώσει την πληρότητά του: «Σύμφωνα με την υπόσχεσίν μου σας στέλνω το βιβλίο *English Literature* του Frederick Lang/Lanig που πήρα από τη βιβλιοθήκη του Ελλ. Συλλόγου και το οποίον μου επιστρέφετε αφού το διαβάσετε με όλην σας την ησυχία». Βλ. Επιστολή αγνώστου (δεν μπορούμε να αποκωδικοποιήσουμε το όνομα) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Μίνια 17-12-1943.

³⁵ «The Ministry of Information has returned to us your two books “The History of Women” and the “Maid of Assiout” saying that they regret they are not able to use these books for their publications. [...] As regards your “History of English Literature”, the Ministry would like you to contact the Editor of “Aera” direct. Would you kindly do so and mention that you are doing so at my request». Βλ. επιστολή του R.T. Landale (Major, British Embassy, Publicity Section) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Cairo, 15-10-1945.

Τσαγκαράδας χρησιμοποιεί για τη συγγραφή της εν λόγω ιστορίας της αγγλικής λογοτεχνίας άλλες αγγλικές γραμματολογίες, που ίσως καλύπτουν συντομότερες χρονικές περιόδους. Σίγουρα το έργο του δεν αποτελεί μετάφραση μιας ιστορίας λογοτεχνίας, γιατί τότε θα το είχε σημειώσει ο ίδιος στο έργο του. Είναι έργο πρωτότυπο, απόρροια βιβλιογραφικών αλλά ίσως και πρωτογενών ερευνών.

Η αγγλική λογοτεχνία είναι μία από τις κυρίαρχες έως τα μέσα του εικοστού αιώνα και η καθοριστική συμβολή της στη δημιουργία τάσεων και ρευμάτων δικαιολογεί εν μέρει την ενασχόληση του Τσαγκαράδα με αυτή. Ο Τσαγκαράδας πολύγλωσσος, αλλά και μακριά από το μητροπολιτικό κέντρο, δεν είναι δέσμιος της νεοελληνικής λογοτεχνίας και των τάσεών της, όπως διαμορφώνονται αυτήν την περίοδο. Διαβάζει έργα της αγγλικής λογοτεχνίας στο πρωτότυπο, όπως μαρτυρά η μεγάλη προσωπική του βιβλιοθήκη.

Ωστόσο, ο λόγος για τον οποίο γράφει μια ιστορία της αγγλικής λογοτεχνίας σχετίζεται προφανώς με την ύπαρξη του British Institute στο Ασσιούτ, στο οποίο είναι μέλος και με το οποίο διατηρεί σχέσεις, και θέλει ίσως να συνεισφέρει στη λειτουργία του. Ο Τσαγκαράδας, επιδιώκοντας όπως αναφέραμε να το εντάξει στις εκδόσεις του το Ministry of Information, θέλει να απευθυνθεί το έργο του ίσως στους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους του British Institute. Βέβαια, σε αυτήν την περίπτωση μας προβληματίζει το γεγονός γιατί δεν γράφτηκε στην αγγλική γλώσσα, εφόσον το ίδρυμα είναι αγγλόφωνο και ο Τσαγκαράδας έχει αυτή τη δυνατότητα να γράψει στην αγγλική γλώσσα. Μια άλλη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι απευθύνεται στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό και ότι ψάχνοντας χρηματοδότες ή εκδότες για τα έργα του, πιστεύει ότι η Βρετανική Πρεσβεία διαθέτοντας ανάλογη υπηρεσία που να ασχολείται με τις εκδόσεις, θα μπορούσε να το εντάξει σε αυτές, εφόσον το έργο προβάλλει τη συμβολή της Αγγλίας στον παγκόσμιο πολιτισμό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων.*

Ο Κώστας Τσαγκαράδας έχει ολοκληρώσει το έργο του *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή Εγκώμιον Πνευματικής Συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων* το αργότερο κατά το 1949, εφόσον ως ημερομηνία έκδοσης στη σελίδα τίτλου του βιβλίου φέρεται ο Ιανουάριος του 1950. Καθυστερήσεις προφανώς στο τυπογραφείο –για άγνωστους προς εμάς λόγους- οδήγησαν στην έκδοσή του το Μάιο του 1951, ημερομηνία η οποία αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου και κατά την οποία προφανώς ολοκληρώθηκε η έκδοση του εν λόγω έργου. Το βιβλίο δεν φέρει στοιχεία του εκδοτικού οίκου ή του τυπογραφείου στο οποίο τυπώθηκε και με σιγουριά μπορούμε να εικάσουμε –όπως γνωρίζουμε και για τα άλλα εκδοθέντα έργα του Κώστα Τσαγκαράδα- ότι η έκδοση βάρυνε οικονομικά τον ίδιο.

Ο υπότιτλος του έργου «Σκιαγραφία» προσδιορίζει ειδολογικά το έργο εντάσσοντάς το στο γραμματειακό είδος της βιογραφίας. Η συμπλήρωση του υπότιτλου «Εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων» προσδιορίζει το ύφος και το χαρακτήρα της βιογραφίας. Δηλώνεται εξ ορισμού όχι μόνο ο θετικός χαρακτήρας -συνήθης άλλωστε σε ανάλογες βιογραφίες-, αλλά και ο εγκωμιαστικός του χαρακτήρας. Οι «αγιογραφικές», εξάλλου, βιογραφίες δεν αποτελούν την εξαίρεση του κανόνα σε αυτό το γραμματειακό είδος. Στον υπότιτλο παρουσιάζεται και η σχέση του συγγραφέα με το βιογραφούμενο πρόσωπο. Πρόκειται για μια προσωπική σχέση με πνευματικά ερείσματα που ανάγεται στη νεανική ηλικία των δύο προσώπων, του βιογράφου και του βιογραφούμενου.

Ο σκοπός του έργου δίδεται μέσα από φράση του Ηρόδοτου «Εκπληρώσαι υπόσχεσιν», που αναγράφεται στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, ενώ αναπτύσσεται διεξοδικότερα και γλαφυρότερα στα «Προλεγόμενα» του συγγραφέα. Τα «Προλεγόμενα» έχουν στόχο να επεξηγήσουν την αιτία συγγραφής της βιογραφίας, ενώ η ιστορία που αναπτύσσεται στα «Προλεγόμενα» αποτελεί την αφορμή της

συγγραφέας της βιογραφίας, στην οποία πρωταγωνισθούν και ο βιογράφος και ο βιογραφούμενος.

Η βιογραφία αυτή –ή νεκρολογία, όπως τη χαρακτηρίζει περιπαικτικά ο συγγραφέας- γράφεται ενώ ο βιογραφούμενος είναι εν ζωή. Την ίδια τακτική ακολουθεί αργότερα ο Τσαγκαράδας και με τη βιογραφία του Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Τσαγκαράδας βιογραφεί άνδρες εν ζωή, κάτι που δεν αποτελεί τον κανόνα της βιογραφίας, εφόσον ως είδος με κάποιες ιστορικές αξιώσεις απαιτεί τη χρονική απόσταση από τα πράγματα και τα πρόσωπα στη συγκεκριμένη περίπτωση. Παρότι η βιογραφία ως γραμματειακό είδος δεν έχει σταθερά χαρακτηριστικά γενικότερα, μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιες σταθερές που συναντώνται και στο συγκεκριμένο έργο. Η βιογραφία αυτή, λοιπόν, γράφεται από άλλο προς το βιογραφούμενο πρόσωπο, επιδιώκει την ιστορική αλήθεια, καθώς και τη συνολική παρουσίαση του θέματος: «Σε μας που γράφουμε ιστορία δεν πάει ο ρόλος του κατήγορου ή μεμψίμοιρου»³⁶.

Η αφήγηση της βιογραφίας είναι γραμμική και εξυπηρετεί τη χρηστικότητα του εγχειρήματος, να πληροφορήσει, δηλαδή, τον αναγνώστη για το βιογραφούμενο πρόσωπο. «Μ' αν στη δεκαετία 1920-1930 η δράση του Απόστολου Κωνσταντινίδη παρουσιάζεται τόσο πολυσύνθετη και καρπερή σε σωματειακές, τουριστικές, εθνικές και θρησκευτικές ενέργειες, η δεκαετία που την ακολουθεί 1931-1940 δίκη να καθορισθεί ως η καθ' αυτό πνευματική του περίοδος»³⁷. Έτσι, η δομή του έργου ακολουθεί κατά κανόνα τη χρονολογική εξέλιξη της δράσης του βιογραφούμενου προσώπου, βοηθώντας τον αναγνώστη να παρακολουθήσει με σαφή τρόπο την πορεία του και να ανατρέξει εύκολα σε πληροφορίες που ενδιαφέρεται να αναζητήσει, αν είναι χρονολογικά προσδιορισμένες.

Ο Τσαγκαράδας και σε αυτή τη βιογραφία, όπως και σε αυτή του Μωχάμετ Ναγκίπ, ακολουθεί το πρότυπο των βιογραφιών του 19^{ου} αι. Οι «μεγάλοι άνδρες» είναι τα βιογραφούμενα πρόσωπα της εποχής και ο αριστοτέχνης των βιογραφιών στη βικτωριανή Αγγλία είναι ο Carlyle, που αποτελεί για τον Τσαγκαράδα अपαράμιλλο τεχνίτη και βιογράφο³⁸. Όπως και στη βιογραφία του Μωχάμετ Ναγκίπ, έτσι και σε αυτή του Απόστολου Κωνσταντινίδη, δεν λείπει η αποστροφή, αλλά και ο φόρος

³⁶ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης. Σκιαγραφία ή Εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων*, Αλεξάνδρεια-Αίγυπτος, Μάιος 1951, σ. 34.

³⁷ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης*, ό.π., σ. 26.

³⁸ Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 200.

τιμής προς το πρότυπό του: «Μη φαντασθήτε όμως πως μονάχα η Ένωση “το Ραχήτιο” προβάλλει δείχνοντας ξάστερα τη φωτοβολία αυτού του ήρωα, άξιου ενός Καρλάιλ»³⁹.

Μέσα στις βιογραφίες των προσώπων που βιογραφούνται κάνει εν γένει την παρουσία του, άλλοτε πιο έντονα κι άλλοτε αχνότερα, ο βιογράφος και η εποχή του. Πολύ περισσότερο δε σε αυτήν την περίπτωση που ο βιογραφούμενος είναι σύγχρονός του, αλλά και φίλος του⁴⁰. Αναμφισβήτητα σε αυτήν την περίπτωση πολλά στοιχεία προκύπτουν και για τον ίδιο το συγγραφέα, που έχει μοιραστεί πολλάκις κοινή δράση με τον βιογραφούμενο: «Ο Απόστολος υπό το ψευδώνυμο Πήλιος Ζάγρας με το Νίκο Νικολαΐδη, το Χρήστο Ζερβό και τον υποφαινόμενο, στάθηκαν οι υπεύθυνοι για την πραγματικά καλλιτεχνική εμφάνιση της βραχύβιας δυστυχώς εκείνης πνευματικής προσπάθειας, που σημείωσεν ιστορικό σταθμό στη λογοτεχνική κίνηση της Αλεξάνδρειας»⁴¹. Η φιλία που ένωνε τους δύο άνδρες, τον βιογράφο και το βιογραφούμενο, δείχνει και μια από κοινού συχνά πνευματική πορεία και κοινωνική δράση. Ο Κώστας Τσαγκαράδας υπήρξε –όπως άλλωστε περίτρανα καταδεικνύεται από την εν λόγω βιογραφία- υποστηρικτής του έργου και της δράσης του Απόστολου Κωνσταντινίδη. Έμπρακτη ήταν η συμμετοχή του συγγραφέα στους συλλόγους και τα σωματεία στα οποία ηγούνταν ο Απόστολος Κωνσταντινίδης⁴².

Ο συγγραφέας-αφηγητής δεν παραλείπει μέσα από τη βιογραφία να αναδείξει και το προσωπικό του ύφος αλλά και να παρουσιάσει και τις ιδέες του, γεγονός που χαρακτηρίζει και το λογοτεχνικό του έργο. Έτσι, λοιπόν, χρησιμοποιεί και σε αυτό το έργο σχόλια και παρεκβάσεις, αλλά και ρητορικές ερωτήσεις και αποστροφές προς τον αναγνώστη, προκειμένου να εκφράσει και τις δικές του ιδέες ή να κάνει τα δικά του σχόλια, αποστασιοποιημένα από τον κορμό του έργου που αφορούν το βιογραφούμενο πρόσωπο. «Αν τέλος οι νόμοι της εξέλιξης αποζητούν μια πνευματική

³⁹ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης*, ό.π., σ. 35.

⁴⁰ Ο Απόστολος Κωνσταντινίδης, όπως και ο αδελφός του Πέτρος Μάγνης (ψευδώνυμο του Κώστα Κωνσταντινίδη), ήταν συντοπίτες του Κώστα Τσαγκαράδα καταγόμενοι από τη Ζαγορά, αλλά και μακρινοί συγγενείς. Η φιλία και τα πνευματικά ενδιαφέροντα που συνδέουν το συγγραφέα με τους δύο άνδρες βαρύνουν περισσότερο από κάθε άλλο δεσμό που είχαν. Η φιλία του Κώστα Τσαγκαράδα με τον Πέτρο Μάγνη, έξω από το κοινωνικό κατεστημένο αποδεικνύεται περισσότερο προσωπική, πνευματική και ουσιαστική, όπως διαφαίνεται μέσα από την αλληλογραφία τους.

⁴¹ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης*, ό.π., σ. 14.

⁴² Βλ. Δεύτερο Μέρος, Κεφάλαιο Δεύτερο της παρούσας διατριβής για την πνευματική και κοινωνική δράση του Κώστα Τσαγκαράδα.

αποστασία, λογίζεται υπόλογος κάθε πολεμιστής που αγωνίζεται για τη διατήρηση της ιερής κιβωτού αυτής της φυλής; Αρνούμενος κανείς από ιστορικές και βιολογικές αφορμές να γίνει αποστάτης και πρωτοπόρος, για έστω κοινός συνοδοιπόρος μιας μοιραίας μετάπτωσης, υπέχει ευθύνη καταδικάσιμη; Αξίζει ακόμη να κατηγορηθεί ως δειλός, ως αντιδραστικός κάθε απρόθυμος ν' αγκαλιάσει κάθε επαναστατική εκδήλωση που γεννιέται σ' ένα τόπο; Επί τέλους πού η αλήθεια; Στο νόμο της εξέλιξης, για στη σταθερότητα που χαρίζει ασυζήτητα ένα δόγμα; Κι αν "τα πάντα ρει", μήπως το ακατάλυτο του φωτός και του σκοταδιού, πρέπει να μας απογοητεύει; Μήπως η εξέλιξη προικίζει τον άνθρωπο με τη θεία αρμονία της ηρεμίας, της γαλήνης και της σοφής ανωτερότητας; Μήπως η εξέλιξη μας στερεί την ανησυχία, μας ελευθερώνει από την αμφιβολία, μας δυναμώνει την αυτοπεποίθηση;⁴³ Μέσα από τις ιδέες και τους προβληματισμούς του συγγραφέα καταγράφεται εν μέρει και ο ιδεολογικός ιστός της σύγχρονης κοινωνίας. Η κοινωνία, όπως και κάθε κοινωνία, χρειάζεται ανθρώπους που θα συντονίσουν τη συλλογική κοινωνική και ανθρωπιστική δράση. Αυτό το αίτημα, παρότι διαχρονικό, είναι εν ενεργεία στην ελληνική παροιμία της Αιγύπτου που πρέπει να οργανωθεί, να προσφέρει στα μέλη της, να συνενώσει τις δυνάμεις της, να διαφυλάξει την ενότητα και την κοινή δράση, προκειμένου να εξασφαλίσει την πρόοδο και τη συνέχεια του παροικιακού ελλητισμού της Αιγύπτου.

Ο Κώστας Τσαγκαράδας προσδιορίζει τον αναγνώστη στον οποίο απευθύνεται. «Εδώ ο παλιός πάροικος της Αλεξάνδρειας θ' αναγκασθεί να σταματήσει». Το αναγνωστικό του κοινό θα είναι προφανώς οι Έλληνες πάροικοι της Αλεξάνδρειας που γνωρίζουν τον βιογραφούμενο, ένα μεγάλο αναγνωστικό κοινό, εφόσον ο βιογραφούμενος Απόστολος Κωνσταντινίδης είχε μια πολύ έντονη πνευματική και κοινωνική δράση στην Αλεξάνδρεια. Ωστόσο, εκτός από τη σύγχρονη υποδοχή του έργου του ο συγγραφέας προσβλέπει και σε ένα ευρύτερο κοινό, αυτό των ανθρώπων που θα ενδιαφερθούν για τον ελλητισμό της Αιγύπτου και θα τον μελετήσουν.

Η βιογραφία του Απόστολου Κωνσταντινίδη στάλθηκε σε γνωστούς και φίλους του συγγραφέα και του βιογραφούμενου και οι κριτικές που προκύπτουν από την αλληλογραφία είναι βέβαια θετικές, αλλά δεν μπορούμε να προβούμε σε μια αντικειμενική αποτίμηση της κριτικογραφίας, όταν αυτή γίνεται σε ιδιωτικό,

⁴³ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης*, ό.π., σ. 31-32.

διαπροσωπικό επίπεδο και όταν το αντικείμενο της κριτικής αφορά ένα γνωστό πρόσωπο εν ζωή. Στις παραμέτρους που πρέπει να συνυπολογίσουμε είναι και η ίδια η προσωπικότητα και το έργο του Απόστολου Κωνσταντινίδη, κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για αξιολόγηση ενός προσώπου ή για αγιοποίησή του, κατά πόσο τα γραφόμενα είναι κοντά στην πραγματικότητα ή κατά πόσο επηρεάζονται από την προσωπική σχέση και τη φιλία του βιογράφου με τον βιογραφούμενο. Και ο ίδιος ο Τσαγκαράδας φαίνεται αργότερα να προβληματίζεται από το εγχείρημά του, ιδιαίτερα όταν αυτό συναντά ανθρώπους που δεν εκτιμούσαν τον βιογραφούμενο Απ. Κωνσταντινίδη, που μάλλον υπήρξε αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, αλλά σίγουρα πληθωρική και δυναμική⁴⁴.

⁴⁴ Στη μεταξύ των δύο ανδρών αλληλογραφία δεν λείπει ο περιπαικτικός, αν και κατά βάθος και υπεροπτικός τόνος του βιογραφούμενου Απ. Κωνσταντινίδη προς τον Κώστα Τσαγκαράδα για το εν λόγω έργο: «Αφ' ότου όμως εσκέφθηκες, υστεροβούλως πάντοτε, ν' ασχοληθής με το έργο μου, δημοσιεύοντας τη σκιαγραφία μου, κέρδισες τη συμπάθεια γνωστών και αγνώστων, ακόμη και των ... συμπατριωτών μας, γνωρίσθηκες εις ευρύ κύκλον και ασφαλώς ... εκέρδισες την αθανασία. Δεν λέγω αντίθετον, σου αρμόζει η αναγνώρισις κάποιας αξίας εις την εξεύρεσι του καταλλήλου θέματος προς διαφημισμόν σου, αλλά τι θα γινόνσουν εάν δεν υπήρχα εγώ; Θα παρέμενες ες αεί στην αφάνεια ! Πώς; Είπες τίποτε; Α! ...» (επιστολή Απ. Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 21-3-1952) και αλλού: «Ε, δεν πειράζει, δοξάσου και συ κοντά σε μένα ... Αυτή είναι η μεγαλητέρα μου επιθυμία: εν τη ευτυχία μου να ευτυχούν κ' οι γύρω μου και προ παντός εσύ που τυγχάνεις το πιο αγαπημένο μου πρόσωπο ...» (βλ. επιστολή Απ. Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 19-2-1953). Η απάντηση του Κώστα Τσαγκαράδα δείχνει τόσο την οικειότητα του ενός προς τον άλλο, την αγάπη του προς το φίλο του, αλλά την αυστηρότητά του, όταν εκείνος διακατέχεται από υπέρμετρο εγωισμό και υπεροψία: «Δε θέλω και δεν συντρέχει ο καιρός να καθήσω ν' αραδιάσω τα πιστωτικά μου κονδύλια στα 48 χρόνια της αδελφικής μου προς σε αγάπης γιατί θα σε χρεώσω με δυσβάστακτα χρέη. [...] Εγώ όμως αποφάσισα να υλοποιήσω επίσημα την αδελφωσύνη μου χωρίς να κατέχω ευτυχώς την "χριστιανική σου αρετή", έγραψα την νεκρολογία και σε θεοποίησα. Αυτή η θεοποίηση μου στοίχησε και τη θανάσιμη έχθρα ενός ανθρώπου που συνοδεύθηκε από το χαρακτηρισμό πως διέπραξα το μεγαλύτερο αίσχος στη ζωή μου [...]» (βλ. επιστολή Κώστα Τσαγκαράδα προς Απ. Κωνσταντινίδη, Ασσιούτ 27-3-1953). Δεν λείπουν βέβαια οι ευχαριστίες του Απ. Κωνσταντινίδη προς το φίλο του Τσαγκαράδα: «Εκπληξιν, διότι με την ευγενική σου πρόθεσι ν' ασχοληθής με την μετριότητά μου αποδεικνύεις πως όσα κατά καιρούς εξεφράζεσο υπέρ του έργου μου ήσαν ειλικρινά. Δεν έχω παρά να σ' ευχαριστήσω θερμά και να σε διαβεβαιώσω πως η συγκίνησή μου είναι μεγάλη» (βλ. επιστολή Απ. Κωνσταντινίδη προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 5-7-1949). Να επισημάνουμε ότι οι ευχαριστίες αυτές είχαν διατυπωθεί πριν από την έκδοση του έργου.

2. *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*

Το έργο του Κώστα Τσαγκαράδα *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία* εκδόθηκε από τον ίδιο τον Κώστα Τσαγκαράδα και «τυπώθηκε στο Τυπογραφείο του Εμπορίου κατά το τέλος του 1953»⁴⁵. Περιέχει «Προλεγόμενα» του ίδιου του συγγραφέα καθώς και φωτογραφία του Μωχάμετ Ναγκίπ. Όπως σημειώνεται στη σελίδα τίτλου του βιβλίου, απάνθισμα της Σκιαγραφίας αυτής «μεταδόθηκεν ως ομιλία από το Ραδιοσταθμό της Αθήνας στις 7 Αυγούστου 1953 και αναδοσιεύθηκε στις εφημερίδες *Ταχυδρόμο* της Αλεξανδρείας στις 24 Αυγούστου 1953 και *Πελοπόννησο* των Πατρών στις 22 και 23 Σεπτέμβρη 1953». Αντίτυπο του βιβλίου αποστέλλει ο Κώστας Τσαγκαράδας και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος στις αρχές του 1954.

Το εν λόγω έργο αποτελεί μία βιογραφία ιστορικού προσώπου και συνεπώς ανήκει στα χρηστικά κείμενα. Αυτό το γραμματειακό είδος της βιογραφίας εμπερικλείει σαφώς και λογοτεχνικά στοιχεία, αλλά τα λογοτεχνικά αυτά στοιχεία που αφορούν κατά κύριο λόγο το «ύφος» δεν επαρκούν να το κατατάξουν στο λογοτεχνικό είδος ή στη σύγχρονη «λογοτεχνική βιογραφία», και συνεπώς στα γνήσια λογοτεχνικά είδη, όπως το «βιογραφικό μυθιστόρημα»⁴⁶.

Τα χαρακτηριστικά της εν λόγω βιογραφίας είναι αυτά της βιογραφίας με την κλασική έννοια του όρου. Είναι γενικότερα δύσκολο γι' αυτό το γραμματειακό είδος να καθοριστεί με ακρίβεια το περιεχόμενό του, τα διακριτικά χαρακτηριστικά του και οι σταθερές και μεταβλητές του, ώστε να διαμορφωθεί μια θεωρία αποδεκτή, βάσει της οποίας μπορεί να γίνεται η αποτίμηση και αξιολογική κρίση. Ωστόσο, μπορούμε να επισημάνουμε κάποια κοινά στοιχεία που οριοθετούν τη βιογραφία εν γένει, αλλά και χαρακτηρίζουν και τη συγκεκριμένη βιογραφία του Τσαγκαράδα: η βιογραφία γράφεται από διαφορετικό από το βιογραφούμενο πρόσωπο, χαρακτηρίζεται από την επιδίωξη της ολότητας και συστηματικότητας και από την πρόθεση της ιστορικής αυθεντικότητας.

⁴⁵ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, Αλεξάνδρεια 1953, τελευταία σελίδα.

⁴⁶ Οι αντίστοιχοι ξενόγλωσσοι όροι για τη «λογοτεχνική βιογραφία» είναι *literarische Biographie/biographie literarisè*. Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 197.

Έχοντας υπόψη ότι σε όλα τα είδη «χρηστικών κειμένων» αυτό που βαρύνει είναι η «χρηστικότητα», δηλαδή η λειτουργικότητα, μας ενδιαφέρει πολύ λίγο η μορφή του είδους. Έτσι, λοιπόν, στην εν λόγω βιογραφία του Αιγύπτιου ηγέτη, ως είναι αναμενόμενο η μορφή της αφήγησης είναι κατά κανόνα γραμμική, ακολουθώντας την εξέλιξη του βιογραφούμενου προσώπου. Δεν λείπουν, βέβαια, και παρενθετικές αναδρομές στη ζωή και τη δράση του Μωχάμετ Ναγκίπ, οι οποίες διακόπτοντας τη γραμμικότητα της αφήγησης εξυπηρετούν το χρηστικό σκοπό του έργου, που είναι η παροχή περισσότερων πληροφοριών για το βιογραφούμενο πρόσωπο.

Η βιογραφία, και μάλιστα όταν το βιογραφούμενο πρόσωπο είναι ιστορικό, στηρίζεται στα ιστορικά γεγονότα και τα ιστορικά τεκμήρια. Έτσι παρότι η ιστορία αναγνώρισε αργότερα το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Μωχάμετ Ναγκίπ στην ιστορία της Αιγύπτου⁴⁷, η έλλειψη χρονικής απόστασης από τα εξιστορούμενα, αλλά και από τον βιογραφούμενο, καθιστά το εγχείρημα του Κώστα Τσαγκαράδα εσπευσμένο και παρακινδυνευμένο από την άποψη της «αντικειμενικότητας» και της «αυθεντικότητας» των γραφομένων⁴⁸.

Ο Τσαγκαράδας γνωρίζει καλά τους μεγάλους βιογράφους όλων των εποχών, από τους οποίους επηρεάζεται στη σκιαγραφία του Μωχάμετ Ναγκίπ, και τους οποίους αναφέρει ως πρότυπα και οδηγούς για το έργο του. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η βιογραφία ακολουθεί και προσομοιάζει σε αυτές της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής περιόδου, όπου η επικρατούσα ιδέα είναι ότι η ιστορία «γράφεται» από τους «μεγάλους άνδρες», ενώ τα πρόσωπα αυτά προβάλλονται ως υποδείγματα «ηθικής» στους πολίτες-αναγνώστες τους. Αυτή τη συλλογιστική ακολουθεί ο Πλούταρχος, τον οποίο ο συγγραφέας έχει μελετήσει⁴⁹, και τον οποίο επικαλείται: «Τι θα έλεγε λοιπόν ο συγγραφέας των “Παράλληλων Βίων” εάν έβλεπε πως ο Στρατηγός Μωχάμετ Ναγκίπ, στην Αίγυπτο, επέβαλε ένα νέο καθεστώς στηριζόμενος

⁴⁷ Βλ. «Ναγκίπ, Μουχάμαντ», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 41^{ος}, εκδ. Grande Encyclopedie Larousse - Encyclopaedia Britannica - Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1985, σ. 301 και «Ναγκίπ Μουχάμαντ», *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια - Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 7, Εκδοτική Αθηνών, 1987, σ. 152.

⁴⁸ Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 198.

⁴⁹ Ανάλογο σκεπτικό συναντάται εκτός τους *Βίους παράλληλους* του Πλούταρχου και στην κλασική βιογραφική συλλογή *De viris illustribus* του Κορνήλιου Νέπωτος. Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 198-199.

κατ' αρχάς σε μια φούχτα συναδέλφων και στρατιωτών που δεν αποτελούσαν το δέκατο των στρατευομένων, των διατηρουμένων από το Αιγυπτιακό κράτος; [...].»

Επίσης, το έργο του προσομοιάζει στις βιογραφίες της βικτωριανής Αγγλίας του 19^{ου} αι., περίοδος κατά την οποία, με βασικό εκπρόσωπο τον Carlyle, η βιογραφία καθίσταται υμνογραφία των «μεγάλων ανδρών» και των «ηρώων» της ιστορίας⁵⁰. «“Ευρέ” λέγει στους “Ηρώες” του ο Καρλάιλ, “τον αξιότερο άνδρα σ’ έναν τόπο και ανύψωσέ τον στην ανώτατη κρατική βαθμίδα. Ύστερα πειθαρχικά ακολούθησέ τον. Έτσι θα έχεις την τελειότερη Κυβέρνηση σ’ αυτή τη χώρα. [...]”»⁵¹. Και παρακάτω σημειώνει: «Συμπληρώνοντας τώρα τις αδρές γραμμές της μικρής αυτής σκιαγραφίας για τον εξαιρετικόν αυτόν άνθρωπο, καταφεύγομε πάλι στον ασύγκριτο συγγραφέα των “Ηρώων”, τον Καρλάιλ που αναφέροντας για το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό ενός Μεγάλου Ανδρός ορίζει ως τοιούτο την ειλικρίνεια. [...]»⁵².

Στη βιογραφία, εκτός από τον βιογραφούμενο, παρών είναι και ο βιογράφος, αρκετά σε αυτήν την περίπτωση που ο βιογράφος είναι σύγχρονος του βιογραφούμενου και μετέχων και ο ίδιος στα ιστορικά δρώμενα. Το σημαντικότερο που πρέπει να αναφερθεί είναι η αντανάκλαση της ιδεολογίας της εποχής του στο βιογραφικό έργο. Η Αίγυπτος απαλλάσσεται σταθερά από την αποικιοκρατία και αρχίζει να αναδιοργανώνεται πάνω σε βάσεις ενός πολιτισμένου, δίκαιου και ευνομούμενου κράτους. Οι Έλληνες της Αιγύπτου, παρότι υφίστανται τις συνέπειες της ανεξαρτησίας του κράτους στο οποίο φιλοξενούνται, κάποιοι από αυτούς –μεταξύ των οποίων και ο Τσαγκαράδας- ελπίζουν στην αναγέννηση του αιγυπτιακού κράτους, στην αυτονομία του, την ανεξαρτησία του, την πρόοδο του λαού της, που θα είναι συνώνυμο και της δικής τους προόδου, αλλά και της συνέχισης της εκεί διαμονής τους: «Ημείς οι ξένοι πάροικοι που ζούμε με ίσα και όσα δικαιώματα απολαβαίνει ο Αιγύπτιος πολίτης στη φιλόξενη και ένδοξη αυτή χώρα, ευχόμεθα ολόψυχα κάθε ευδαιμονία και ολοκληρωτική πραγματοποίηση των προσδοκιών του αδελφού Αιγυπτιακού λαού»⁵³.

⁵⁰ Βλ. σχετικά Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 200.

⁵¹ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 13.

⁵² Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 38.

⁵³ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 43.

Ο Τσαγκαράδας με αυτό του το έργο κάνει πολιτική, μια χρονική στιγμή κατά την οποία ο ελληνισμός της Αιγύπτου έχει ανάγκη από ανάλογες πολιτικές ενέργειες. Ο Τσαγκαράδας θέλει από τη μια να εγκωμιάσει τον Μωχάμετ Ναγκίπ και την πολιτική του, αλλά από την άλλη θέλει και να ενδυναμώσει τους δεσμούς της ελληνικής κοινότητας με τις αιγυπτιακές αρχές και να αποκαλύψει τα γερά θεμέλια μιας συνύπαρξης και μιας σχέσης αιώνων. Ο ίδιος έχοντας επίγνωση του επισφαλούς εγχειρήματός του γράφει: «Ο τολμηρός που καταπιάνεται να γράψει για ένα Μεγάλο Άνδρα, μοιάζει ορειβάτη που αψηφάει τους φυσικούς και απρόβλεπτους κινδύνους για να αναρριχηθεί στην ακρότατη κορυφή ενός βουνού. [...] Γράφοντας λοιπόν το μικρό αυτό ποίημα για έναν εκλεκτό ανάμεσα στους λίγους Εκλεκτούς της Μοίρας, παρακαλώ τον αγαπημένο αναγνώστη να συμπαθήσει και να πιστεύσει στην αγνότητα της πρόθεσής μου»⁵⁴. Και αλλού συμπληρώνει: «Θεωρούμε βέβαια πρόωρο και στερούμεθα τη δέουσα πίστωση του χρόνου για να αναλύσουμε ολοκληρωτικά όλα τα ψυχόρμητα που καθοδηγούν την εξαιρετική προσωπικότητα του Μωχάμετ Ναγκίπ. Η εξέλιξη των γεγονότων όλο και παρουσιάζει νέες φωτογενείς εστίες ανωτερότητας σ' αυτόν [...]»⁵⁵. Ο θαυμασμός προς τον εκλεκτό άνδρα υπερβαίνει βέβαια την πολιτική πρόθεση του συγγραφέα, αλλά σίγουρα δεν την εκμηδενίζει. «Οι Μεγάλοι Άνδρες, εξαιρετικά φαινόμενα στο στερέωμα της φωτόλουστης ιστορίας, θνητοί και υποκείμενοι στους αιώνιους νόμους της φθοράς ως ύλη, αντέχουν μολαταύτα ακατάλυτα στην καταστροφική επίδραση του χρόνου ως πνεύμα, και θρονιάζονται στις δοξασμένες πλαγιές του Ολύμπου, δυναμικοί Θεοί, ανάμεσα στους δοξολογημένους θεούς των λαών της γης»⁵⁶. Οι αρχές, τα πιστεύω, η αγνή ιδεολογία είναι αυτά που εξαιρούνται και είναι αυτά που λειτουργούν ως παράδειγμα για όλους. «Οι Μεγάλοι Άνδρες δεν κυνηγούν ζητωκραυγές, αλλά επιβάλλουν θυσίες. Δεν καταγίνονται σε λεπτολογήματα, αλλά μεθούν από το νέκταρ που τους προσφέρει η ιερότητα ενός ακλόνητου πιστεύω και η ολοκλήρωση ενός ιδανικού σκοπού»⁵⁷. Τα ιδανικά και οι αξίες είναι αυτές που πρέπει να κατευθύνουν και τον ελληνισμό της Αιγύπτου.

⁵⁴ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 7 (Προλεγόμενα).

⁵⁵ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 40.

⁵⁶ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 7 (Προλεγόμενα).

⁵⁷ Βλ. Κώστας Τσαγκαράδας, *Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο Εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*, ό.π., σ. 7-8 (Προλεγόμενα).

Ακριβώς αυτή η πλευρά του βιβλίου που εμπεριέχει την πολιτική πρόθεση εξαιρείται και από την κριτική που ασκείται στο παρόν έργο του Τσαγκαράδα. Το πορτρέτο του Μωχάμετ Ναγκίπ, που μάλλον ως πολιτική προσωπικότητα είχε συμπάθειες στον ελληνικό πληθυσμό της Αιγύπτου, αποτελεί για τους κρίνοντας το έργο περισσότερο ένα όχημα για τη σύσφιξη των ελληνο-αιγυπτιακών σχέσεων και λιγότερο μια βιογραφία, στην οποία ενδιαφέρουν τα στοιχεία του ύφους ή του λόγου. Είναι ένα έργο χρηστικό, λειτουργικό και η χρηστικότητά του προσλαμβάνει, εξαιτίας της κρίσιμης για τον παροικιακό ελληνισμό της Αιγύπτου ιστορικής συγκυρίας, μεγαλύτερη σημασία. Επισημαίνεται για το έργο: «[...] Είναι αυτό το βιβλίο όχι μονάχα δείγμα μελέτης, και μιας παραπάνω επιτυχίας, αλλά και δικαιοσύνης. Αποδίδετε “Τα του Καίσαρος τω Καίσαρι” γλαφυρά, συνοπτικά και ψυχολογημένα»⁵⁸. Και αλλού: «[...] Και σε συγχαίρω γιατί τα βγάζεις με μαεστρία πέρα, αγκαλιάζοντας ένα θέμα κάπως επικίνδυνο. Μα η γνησιότητα των συναισθημάτων σου και η ωριμότητα της σκέψης σου, μαζί με μια ζηλευτή παρατηρητικότητα, αρμονικά ταιριασμένες, φτιάχνουν ένα δημιούργημα καλό και χρήσιμο. Κι εγώ ενσυνείδητα θεωρώ τον Μωχάμετ Ναγκίπ σαν έναν αγνό ιδεολόγο [...]»⁵⁹. Σχετικά πάλι με το αναφερόμενο ζήτημα: «[...] Εις το στέρεο οικοδόμημα της Ελληνο-Αιγυπτιακής φιλίας, τοποθετείς επιδέξια ακρογωνιαίον λίθον. Ο Ναγκίπ είναι ο Πλαστήρας της Αιγύπτου. Στρατιώτης τίμιος, άνθρωπος ευθύς, εθνικός ήρωας»⁶⁰.

Το βιβλίο στάλθηκε –εκτός από τους γνωστούς παραλήπτες (φίλους, πνευματικούς ανθρώπους, δημοσιογράφους⁶¹) σε πρόσωπα της ελληνικής και αιγυπτιακής δημόσιας και πολιτικής σκηνής⁶²: Από το γραφείο του προέδρου της Αιγυπτιακής Δημοκρατίας στάλθηκε το εξής σημείωμα: «J’ ai l’ honneur de vous

⁵⁸ Βλ. επιστολή Εύφης Αποστολίδου προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 6-3-1954.

⁵⁹ Βλ. επιστολή (δεν αποκωδικοποιείται το όνομα του υπογραφομένου) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Τσανακλή 12-2-1954.

⁶⁰ Βλ. επιστολή (δεν αποκωδικοποιείται το όνομα του υπογραφομένου) προς Κώστα Τσαγκαράδα, Αλεξάνδρεια 2-2-1954.

⁶¹ Μεταξύ των άλλων το βιβλίο απεστάλη στους Ευγένιο Μιχαηλίδη, Τίμο Μαλάνο, Γεώργιο Παπουτσάκη, Θεοδ. Μοσχονά, Λουκία Μάρβα, κυρία Ι.Ν. Παππά, Θ. Καβούρ, Εύφη Αποστολίδου, Ευγ. Παλαιολόγου-Πετρώνδα. Βλ. Αρχείο και Αλληλογραφία Κώστα Τσαγκαράδα.

⁶² Μεταξύ των παραληπτών του βιβλίου είναι ο στρατηγός Μωχάμετ Ναγκίπ, ο πρέσβυς της Ελλάδας στην Αίγυπτο Μ. Μελάς, ο υποπρόξενος στη Μίνια Κλ. Τσούρκας, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός (μετέπειτα Μητροπολίτης Κεντρώας Αφρικής. Βλ. Ι.Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια*, ό.π., σ. 157). Βλ. Αρχείο και Αλληλογραφία Κώστα Τσαγκαράδα.

transmettre les vifs remerciements de Monsieur le President de la Republique pour les deux exemplaires de l' ouvrage en langue grècque que vous avez bien voulu lui consacrer. En m' acquittant de cet agreable devoir, je vous prie d' agrèer, Monsieur, les assurances de ma consideration très distinguées»⁶³. Ο υποπρόξενος στη Μίνια Κλ. Τσούρκας γράφει στον Τσαγκαράδα: «Αυτήν την στιγμήν έλαβα το νέο σας βιβλίο *Μωχάμετ Ναγκίπ, ο εθνάρχης της Αιγύπτου* και είχα μια πολύ ευχάριστον έκπληξιν. Σας συγχαίρω θερμότατα, διά την ωραίαν πρωτοβουλία, την αδιάλειπτο πνευματικήν σας προσπάθειαν και την λαμπράν εμφάνισιν του έργου. Έρχεται εις πολύ κατάλληλον στιγμήν σαν μια διαβεβαίωσις των αισθημάτων αγάπης και θαυμασμού των Ελλήνων προς την νέαν Αίγυπτον και από αυτής της πλευράς έρχεται να προσφέρη μια μεγάλη υπηρεσία εις την Παροικίαν και τας Ελληνο-αιγυπτιακάς σχέσεις»⁶⁴.

Το αναγνωστικό κοινό του έργου δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια από την αρχή: «Γράφοντας λοιπόν το μικρό αυτό ποίημα για έναν εκλεκτό ανάμεσα στους λίγους Εκλεκτούς της Μοίρας, παρακαλώ τον αγαπημένο αναγνώστη να συμπαθήσει και να πιστεύσει στην αγνότητα της πρόθεσής μου». Στην τελευταία, όμως παράγραφο του έργου ο αποδέκτης προσδιορίζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια: «Ημείς οι ξένοι πάροικοι [...]». Μπορούμε, λοιπόν, να εικάσουμε ότι το έργο δεν απευθύνεται μόνο στο αναγνωστικό κοινό των Ελλήνων της Αιγύπτου κι ίσως της Ελλάδας, αλλά ίσως να φιλοδοξεί να απευθυνθεί και στις άλλες ξένες παροικίες της Αιγύπτου.

⁶³ Βλ. επιστολή από τον Major Ismail Farid, (Secrétaire Militaire du Président de la République, Cabinet du Président de la République) προς τον Κώστα Τσαγκαράδα, Le Caire, 4-2-1954.

⁶⁴ Βλ. επιστολή υποπρόξενου Κλ. Τσούρκα προς Κώστα Τσαγκαράδα, Μίνια 28-1-1954.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στόχος της εργασίας αυτής ήταν να αναδείξει το έργο και την πολυσχιδή προσωπικότητα του Κώστα Τσαγκαράδα, μιας μορφής των γραμμάτων του νεότερου ελληνισμού της Αιγύπτου, που με το συγγραφικό του έργο εισήγαγε μια πρωτοπόρα για την εποχή οπτική απέναντι στην ετερότητα, μετουσίωσε την πρόσληψη της πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην οποία έζησε σε ένα πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο και με το χρηστικό του έργο συνέβαλε στη γνώση και ευαισθητοποίηση των Ελλήνων της Αιγύπτου απέναντι στον πολιτισμό που τους φιλοξένησε κι απέναντι στην κρίσιμη ιστορική συγκυρία. Το αποτέλεσμα ήταν η κατάρτιση μιας μονογραφίας για το λόγιο Κώστα Τσαγκαράδα με έμφαση στο λογοτεχνικό του έργο.

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα συντέλεσε στην ταξινόμηση, καταγραφή, ευρετηρίαση, επεξεργασία και αξιοποίηση του ειδολογικά ποικιλόμορφου υλικού. Η κριτική αξιοποίηση αυτού του αρχειακού υλικού αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη μελέτη, ανάλυση, ερμηνεία και αισθητική αξιολόγηση του έργου του και την αποτίμηση της πολύπλευρης προσωπικότητάς του. Το σημαντικότερο τμήμα του αρχείου αποτελούν τα πρωτότυπα αδημοσίευτα και αυτοτελή λογοτεχνικά και χρηστικά έργα του συγγραφέα, τα οποία αποτέλεσαν ένα σημαντικό αντικείμενο μελέτης για την παρούσα διατριβή (Μέρος Τρίτο και Μέρος Τέταρτο). Η πρόθεση του συγγραφέα αναφορικά με αυτά τα έργα ήταν να εκδοθούν, όπως αποδεικνύεται από παρακειμενικές και μετακειμενικές ενδείξεις των ιδίων των έργων, αλλά και από τις προαγγελίες αυτών των έργων σε συντελεσθείσες εκδόσεις. Η αλληλογραφία του, επίσης, με πνευματικούς ανθρώπους της εποχής, -που αξιοποιήθηκε σε πολλά κεφάλαια της διατριβής- αλλά και ιδιαίτερα η αλληλογραφία με τον ποιητή και φίλο του Πέτρο Μάγνη, καταδεικνύει τους προβληματισμούς, τις προσωπικές αγωνίες, την ιδεοληψία του συγγραφέα και των συγκεκριμένων προσώπων, αλλά συνθέτει και την ιστορική και κοινωνική συγκυρία απηχώντας το γενικότερο κλίμα. Το αρχείο στο σύνολό του συνέβαλε να συντεθεί το έργο, η προσωπικότητα, η δράση του Κώστα Τσαγκαράδα. Το μεγαλύτερο μέρος του, που βρισκόταν παροπλισμένο σε υπόγειο, αποτελεί πλέον μια αρχειακή μονάδα προσβάσιμη και αξιοποιήσιμη από την έρευνα.

Η γραμματολογική μελέτη του έργου του Κώστα Τσαγκαράδα συνέβαλε στην ταξινόμηση και την ειδολογική κατάταξη ενός πολύτροπου έργου και στην ένταξή του στη γραμματεία του ελληνισμού της Αιγύπτου, η οποία με τη σειρά της εντάσσεται στη νεοελληνική γραμματεία (Μέρος Τρίτο). Ο Κώστας Τσαγκαράδας παρουσιάζεται στα γράμματα της Αιγύπτου με το λογοτεχνικό πρωτόλειό του τη νουβέλα *Ναμπία*. Ασχολείται με όλα τα λογοτεχνικά είδη συγγράφοντας διηγήματα, νουβέλα, μυθιστόρημα και ποιήματα. Ένα μέρος του λογοτεχνικού του έργου δημοσιεύεται συγκροτημένα σε αυτοτελείς εκδόσεις, ένα άλλο δημοσιεύεται αποσπασματικά στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο και κάποιο μέρος του παραμένει αδημοσίευτο –κάποιο από έλλειψη δυνατότητας έκδοσής του και κάποιο άλλο από πρόθεση. Ο Κώστας Τσαγκαράδας ανήκει στον κύκλο των λογοτεχνών και λογίων των αρχών του 20ού αι. που έζησαν ως πάροικοι στην Αίγυπτο και οι οποίοι θεράπευσαν παράλληλα με τον Κερδώο Ερμή και το Λόγιο, ερασιτεχνικά ως επί το πλείστον, ακολουθώντας τον κανόνα μιας εποχής ευαισθητοποιημένης απέναντι στην πνευματική δημιουργία. Ο κύκλος αυτός των τόσο διαφορετικών μεταξύ τους ησσόνων λογοτεχνών –αναφερόμαστε σε αυτούς ως σύνολο με μόνο ενοποιητικό κριτήριο τον τόπο διαμονής τους και τη χρονική περίοδο- δημιούργησε δίπλα στο μεγάλο ποιητή Κωνσταντίνο Καβάφη και κάτω από τη σκιά του.

Στο λογοτεχνικό έργο, γενικότερα, του Κώστα Τσαγκαράδα επικρατούν μια σειρά από στοιχεία που το χαρακτηρίζουν και το διαφοροποιούν έναντι άλλων: το έντονο ηθογραφικό και ιδεολογικό πλαίσιο, η σημαντική παρουσία γυναικείων προσώπων, τα εξαιρετικά ψυχογραφημένα μυθιστορηματικά πρόσωπα, ο ρεαλισμός της κοινωνικής πραγματικότητας, ο ρομαντικός χαρακτήρας της ψυχής του συγγραφέα αλλά και ο απόηχος της προγενέστερης λογοτεχνικής εποχής, οι ενδυναμωμένες αφηγηματικές τεχνικές των σχολίων, των ιδεολογικών παρεκβάσεων και της επικοινωνιακής λειτουργίας (Μέρος Τρίτο). Τα χαρακτηριστικά αυτά μεμονωμένα δεν αποτελούν καινοτόμα στοιχεία, αλλά διαπλεκόμενα συνθέτουν το ιδιαίτερο μυθιστορηματικό σύμπαν του Τσαγκαράδα.

Δεν λείπουν, όμως, από το έργο του Τσαγκαράδα και ιδιαίτερα και σπάνια στοιχεία που το διαφοροποιούν αισθητά. Οι μυθιστορηματικοί ήρωες είναι κατεξοχήν ιθαγενείς της Αιγύπτου και το μυθιστορηματικό πλαίσιο είναι η Αίγυπτος, σύγχρονη ή παλαιότερη. Το έργο του Τσαγκαράδα, σαφής έκφραση των ιδεών και αισθημάτων του, δημιουργήθηκε μέσα στην αιγυπτιακή κοινωνία που ο ίδιος βιώνει εγκλιματισμένος πλήρως σε αυτή με όσο το δυνατόν πιο αυθεντικό τρόπο, μακριά

από τη στενά οριοθετημένη ελληνική παροιμία της Αλεξάνδρειας, σε αντίθεση με το έργο πολλών οριενταλιστών, το οποίο αποτελεί δημιούργημα της φαντασίας και των εκ του μακρόθεν πληροφοριών και αναγνωσμάτων. Το πεζογραφικό αυτό έργο, με αυτά τα ιδιαίτερα σχεδόν στο σύνολό του χαρακτηριστικά, ανήκει στις γραμματειακές επαφές του νεότερου ελληνισμού με την Ανατολή και εντάσσεται, επίσης, γραμματολογικά στη λογοτεχνία του νεοελληνικού ανατολισμού και γενικότερα στο σύνολο των κειμένων του ανατολισμού, που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού πολιτισμού, της κουλτούρας και γραμματείας του (Μέρος Τρίτο).

Ο Τσαγκαράδας άφησε το δικό του αποτύπωμα στην υπόθεση του ανατολισμού συνθέτοντας μια πολιτισμική εικονοποιία για τον Αιγύπτιο, τον Άλλο, που δεν υπήρχε ανάλογη στη νεοελληνική γραμματεία, λειτουργώντας παράλληλα σχετικά ανατρεπτικά προς την εικονοποιία την αποδεκτή από τους Έλληνες της Αιγύπτου. Έχοντας επίγνωση της ταυτότητάς του αλλά και της ετερότητάς του, στρέφει τη ματιά του προς τον Άλλο, σε μια περίοδο που η εικόνα της ανατολής και του Άλλου για τους Ελλαδίτες ήταν «εξωτική» και ξενική, ενώ για τους Έλληνες της Αιγύπτου σχεδόν αδιάφορη. Διατηρώντας, λοιπόν, και μια προφανή οικειότητα και συμπάθεια προς τον Άλλο, επανεγγράφει τη στερεοτυπική εικόνα του Αιγυπτίου με έκκεντρους όρους, επιτυγχάνοντας μια διεύρυνση του ορίζοντα προσδοκίας των αναγνωστών του και ενισχύοντας την ιδιαίτερη αισθητική αξία του έργου του. Σε αυτό το πλαίσιο εισάγει μια ενδιαφέρουσα διαλεκτική με τον αραβικό πολιτισμό -που σε γενικές γραμμές έως τότε μια τέτοια στάση αν δεν θεωρούνταν απορριπτέα, ήταν τουλάχιστον ανενεργή- καθώς και μια πρωτοποριακή για την εποχή του πολυπολιτισμική σκέψη και οπτική.

Το ανήσυχο πνεύμα του συγγραφέα, η πληθωρική του προσωπικότητα εκφράστηκε και μέσα από το ειδολογικά ευρύ χρηστικό του έργο, το οποίο σηματοδοτεί κυρίως την ώριμη ηλικιακή του περίοδο, μετουσιώνει τη σκέψη του σε δοκιμακό λόγο και συνδέεται με μια πιο έντονη κοινωνική του και πολιτική του ευαισθητοποίηση απέναντι σε μείζονα ζητήματα, κυρίως του ελληνισμού της Αιγύπτου (*Τα Προβλήματα της Ξενητείας. Χρονικό των μεταφνευμένων βλαστών του Ελληνισμού στη Νειλόρρητη κοιλάδα, Μωχάμετ Ναγκίπ. Ο εθνάρχης της Αιγύπτου. Σκιαγραφία*), αλλά και με μια κλίση προς θεωρητικά ζητήματα της λογοτεχνίας [*Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ, το αρχαιότερο του κόσμου (3366-3256 π.Χ.) και η λογοτεχνία της Αρχαίας Αιγύπτου, Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας*].

Ο Τσαγκαράδας υπήρξε ένα βαθύτατα πολιτικό ον, όπως αποδεικνύεται από τη δράση του για τον ελληνισμό της Αιγύπτου και την παρουσία του μέσα σε θεσμικά όργανα της ελληνικής παροικίας, από τον αγώνα του για την επικράτηση και καθιέρωση του δημοτικισμού, κυρίως μέσα από τις τάξεις του περιοδικού *Σεράπιον*, από την πνευματική του δράση στο Ασσιούτ και στην Αλεξάνδρεια, από το ίδιο του το έργο, λογοτεχνικό και χρηστικό, που μετουσιώνει σε πράξη την ιδεολογία του, εκφράζοντας τη θέση του ως ενεργού, συγκροτημένου και ευαισθητοποιημένου ανθρώπου (Μέρος Δεύτερο). Ο Τσαγκαράδας, κάτω από αυτή τη συλλογιστική, προτάσσει την έκδοση των χρηστικών έργων της ώριμης περιόδου, έναντι των λογοτεχνικών ή άλλων θεωρητικών του έργων που παραμένουν ανέκδοτα, τα οποία λειτουργούν προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης πολιτικής συνείδησης, προβληματισμού και ενεργών πολιτικών θέσεων σε μια περίοδο κρίσιμη, όπου το επίσημο κράτος αδρανεύει και αδιαφορεί για την τύχη του ελληνισμού της Αιγύπτου (Μέρος Τέταρτο). Ο Τσαγκαράδας είναι από τους λογίους που το έργο του επιθυμεί να εκδοθεί και το προσπαθεί, όπως μπορεί. Ιδιαίτερα πιστεύει στη χρηστική και λειτουργική αξία του χρηστικού του έργου και στην ανάγκη να επικοινωνήσει μέσω αυτού με το αναγνωστικό κοινό. Οι περιστάσεις, όμως, δεν υπήρξαν ευνοϊκές και μεγάλο μέρος του έργου του δεν εκδόθηκε ποτέ.

Όλα τα είδη και τα στάδια του έργου του αντανακλούν τον πλουραλισμό και την ευρύτητα του πνεύματος του Τσαγκαράδα, την αποδοχή και βίωση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας του τόπου που τον φιλοξενεί, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούν ένα διάυλο επικοινωνίας του ελληνικού πολιτισμού με τον αιγυπτιακό αλλά και το δυτικοευρωπαϊκό, σε μια ιστορική συγκυρία κατά την οποία συνυπήρξαν στην Αίγυπτο πολλές εθνικότητες. Σε αυτό το γεγονός του ανοιχτού διαλόγου που επιδιώκει ο Τσαγκαράδας με άλλους πολιτισμούς οφείλεται και η μετάφραση του έργου του *Ναμπία* στην αραβική γλώσσα, που αποτελεί μάλλον το μόνο έργο Έλληνα στη νεότερη Αίγυπτο που έχει μεταφραστεί στην Αραβική, καθώς επίσης, και η συγγραφή του χρηστικού του έργου *Women under Androcracy / The History of Women* στην αγγλική γλώσσα.

Ευελπιστούμε ότι αυτή διατριβή ανέσυρε από την αφάνεια και τη λήθη το εκδοθέν έργο και διέσωσε από την καταστροφή το ανέκδοτο έργο του Κώστα Τσαγκαράδα, του οποίου το λογοτεχνικό του στίγμα υπήρξε ιδιαίτον και μοναδικό στο πλαίσιο της πνευματικής δημιουργίας του ελληνισμού της Αιγύπτου, και του οποίου η συμβολή ως λογίου γενικότερα χάραξε ένα διάυλο σύζευξης του ελληνικού με τον

αιγυπτιακό πολιτισμό, των οποίων τα σταυροδρόμια συναντήθηκαν πολλές φορές στο πέρασμα των αιώνων. Η ύπαρξη του διαύλου αυτού βέβαια κάτω από την αχλύ του χρόνου ίσως να μην είναι πια ορατή, αλλά η έρευνα οφείλει να την επισημάνει και να την ανασύρει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΙΔΙΚΗ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ, Αρίσταρχος, *Ελλάς – Αίγυπτος, ήτοι μελέτη περί των εν Αιγύπτω ελληνικών συμφερόντων*, Αθήναι 1934.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, Δάφνη, *Αντίο Αλεξάνδρεια*, εκδ. Κέδρος, ⁴2001.

ΑΛΙΘΕΡΣΗΣ, Γλαύκος, *Το πρόβλημα του Καβάφη*, Αλεξάντρεια, έκδοση Σπύρου Ν. Γρίβα, 1934.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Γιάννης, *Μνήμες από τη δράση του αριστερού κινήματος του Αιγυπτιώτη Ελληνισμού*, Αθήνα 1993.

Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΑΠΟΔΗΜΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ, Αθήνα, εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, 1985.

ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ (Greeks Abroad), Αθήνα, εκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, 1972.

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, Γεωργ. Λ., «Η ζωή και η δράσις του εν Αιγύπτω Ελληνισμού», εν τη δεκαετηρίδι του *Εθνικού Κήρυκος*, Vol. XI, No 4 – New York, USA, April 1925, σ. 239-243.

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σ., *Ο Αιγυπτιώτης Ελληνισμός και η συμβολή του εις τον αγώνα*, Αλεξάνδρεια 1945.

ΑΡΜΑΔΩΡΟΣ, Ν., *Ο Πάροικος*, Αθήνα 1992.

ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΕΙΑ 2001, Τσαγκαράδα-Βόλος-Κάιρο, εκδ. Ελληνική Κοινότητα Καΐρου-Νομαρχιακό Συμβούλιο Μαγνησίας, 2001.

ΒΑΪΑΝΟΣ, Μάριος, «Συνέντευξη με τον Πέτρο Μάγνη», περ. *Πανόραμα Αλεξάνδρειας*, έτος 12^ο, τχ. 138, Ιούνιος 1939.

ΒΑΛΑΣΚΑΚΗΣ, Πλ., *Η εξελληνιστική αποστολή του Έλληνα του εξωτερικού*, Κάιρο 1941.

ΒΡΙΣΙΜΙΤΖΑΚΗΣ, Γ., *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη, από τα ποιήματα του Κ.Π.Καβάφη*, Δεύτερη έκδοση, Έκδοση του συγγραφέως.

_____, *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, πρόλογος και φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδη, εκδ. Ίκαρος, ²1984.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Β. – ΚΑΛΙΑΡΕΚΟΣ, Σ. – ΚΙΤΡΙΛΑΚΗΣ, Π. – ΣΤΑΜΕΛΟΣ, Κ., *Το παροιμιακό πρόβλημα. Ποιοι ευθύνονται; Πώς θα λυθεί;*, Αλεξάνδρεια 1961.

ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ, Μαν., «Εισαγωγή στο έργο του Πέτρου Μάγνη», πρόλογος στον πρώτο τόμο των *Απάντων* του Π. Μάγνη, Αλεξάνδρεια 1957, σ. α-μ.

_____, «Το πρώτο ελληνικό βιβλίο που τυπώθηκε στην Αίγυπτο», περ. *Διαβάζω*, τχ. 27, Ιανουάριος 1980, σ. 30-31.

_____, *Αλεξάνδρεια*, Αλεξάνδρεια 1963.

_____, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του Ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα, εκδ. Μητρόπολις, 1967.

_____, *Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αίγυπτο*, Αλεξάνδρεια 1962.

_____, *Στην Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, εκδ. Ολκός, 1974.

ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΗΣ, Σακελ., «Ενόσω δεν είναι ακόμη αργά», *Παναγιύπτια*, έτος 11, αρ. φ. 17-18/419-420, 1937, σ. 13/429-15/431.

ΓΚΙΚΑΣ, Ιω. Α., *Πενήντα χρόνια Δάσκαλος*, Αλεξάνδρεια 1950.

ΔΑΛΛΑΣ, Γιάννης, *Καβάφης και ιστορία*, εκδ. Ερμής, 1974.

_____, *Ο ελληνισμός και η θεολογία στον Καβάφη*, Αθήνα, εκδ. Στιγμή, 1986.

ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτρης, *Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας (1904-1953)*, Αθήνα, εκδ. Διάττων, 1990.

ΔΕΛΤΑ, Πηνελόπη Σ., *Πρώτες ενθυμήσεις*, επιμ. Π.Α. Ζάννας, Σειρά: Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 50, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1989.

ΔΕΝΔΙΑΣ, Μιχ., *Αι ελληνικάί παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήναι 1919.

ΔΗΜΗΤΡΑΣ, Ηλίας, *Enquêtes sociologiques sur les Emigrants*, εκδ. Centre National de Recherches Sociales, Athènes 1971.

ΔΗΜΙΤΣΑΣ, Μαργ., *Ιστορία της Αλεξανδρείας*, εν Αθήναις 1885.

ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Χρ., *Οι Φιλέλληνες*, Αθήναι 1938.

ΖΕΡΜΠΙΝΗΣ, Δ., *Το καθήκον των ιθυόντων της παροικίας μας*, Αλεξάνδρεια, Τυπογραφείον «Η Πρόοδος», 1946.

Η ΑΙΓΥΠΤΟΣ, αρ. 14, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις, Φεβρουάριος 1901.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ: ΕΚΑΤΟΝ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ «ΕΝ ΛΟΓΩ ΕΛΛΗΝΙΚΩ ΚΑΙ ΕΜΜΕΤΡΩ ΚΑΙ ΠΕΖΩ», κατάλογος εκθέσεως, Αλεξάνδρεια, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 10 Απριλίου – 10 Μαΐου 1997.

ΘΕΜΕΛΗΣ, Γ., *Η ποίηση του Καβάφη. Διαστάσεις και όρια*, εκδ. Κωνσταντινίδης, 1970.

ΚΑΒΑΦΗΣ, Κ.Π., *Ανέκδοτα σημειώματα ποιητικής και ηθικής*, παρουσιασμένα από τον Γ.Π. Σαββίδη, εκδ. Ερμής, 1983.

ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Ν., *Ταξιδεύοντας, Ιταλία-Αίγυπτος-Σινά*, Αθήνα 1969.

ΚΑΚΟΜΑΝΩΛΗΣ, Γρ., *Αναμνήσεις 60 ετών*, Αλεξάνδρεια 1954.

ΚΑΛΙΑΡΕΚΟΣ, Σ. – ΚΙΤΡΙΑΛΑΚΗΣ, Π. – ΣΤΑΜΕΛΟΣ, Κ., *Διά να ενισχυθεί η Κοινότης και να μη διαρρεύση η παροικία. Πρόγραμμα αναπροσαρμογής*, Αλεξάνδρεια 1954.

ΚΑΛΟΔΟΥΚΑΣ, Σ.Δ., *Αιγυπτιώται εις την Ελλάδα 1940-1946*, Αθήναι 1946.

ΚΑΜΠΙΟΣ, Ροβέρτος, *Το ποιητικό έργο του Κ.Π. Καβάφη*, Κάιρο MCMXII (1912).

ΚΑΡΑΜΗΝΑΣ, Ιωάννης, *Ο Ιερός Ναός του Ευαγγελισμού της Ελληνικής εν Αλεξανδρεία Κοινότητος*, εν Αλεξανδρεία, Τυπ. Κασιμάτη και Ιωνά, 1937.

ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, Χ.Λ., *Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης (1918-1924)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1985.

ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αλ., *Ο Κ.Π. Καβάφης. Συζητήσεις με τη Ρίτα Σεγκοπούλου*, Αθήνα 1985.

ΚΑΡΜΑΤΖΟΣ, Π., *Αλεξανδρινά Θεατρικά και φιλολογικά (Συμβολή στην ιστορία του Ελληνικού Θεάτρου στην Αίγυπτο και άλλα μελετήματα)*, Αθήνα 1974.

ΚΑΣΙΓΟΝΗΣ, Α., *Ελληνικός οδηγός της Αιγύπτου*, Αλεξάνδρεια 1924.

ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, Σ., *Το εμπόριον, η ναυτιλία και αι μεταναστεύσεις των Ελλήνων*, Αθήναι 1908.

ΚΑΤΣΩΝΗΣ, Δημ. Κ., «Η αναπροσαρμογή του Ελληνισμού της Αιγύπτου προς τη σημερινή πραγματικότητα», περ. *Παναγύπτια* 23/377, 13.6.1936, σ. 6/554-7/555.

ΚΕΡΚΙΝΟΣ, Παντελής Ε., *Η ελληνική ιθαγένεια εν Αιγύπτω*, εν Αλεξανδρεία, εκδ. «Γράμματα», 1930.

ΚΗΠΙΑΔΗΣ, Γ. Ι., *Έλληνες εν Αιγύπτω ή Συγχρόνου Ελληνισμού εγκατάστασις και καθιδρύματα εθνικά (1766-1892)*, εν Αλεξανδρεία 1892.

ΚΛΑΔΑΚΗ-ΜΑΝΩΛΗ, Ελένη, «Οι Έλληνες της Αιγύπτου κατά την Αρχαιότητα», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 147-152.

ΚΟΛΩΝΑΣ, Βασίλης Σ., «Αρχιτεκτονική έκφραση του Ελληνισμού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου (1850-1950)», στον τόμο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20ός αι.)*, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, (Αθήνα 27-30 Νοεμβρίου 1997), Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2000, σ. 125-140.

ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, Ελένη, *Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αράβων*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001.

ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Μίνος Δ., *Η Αίγυπτος που έζησα. Σελίδες αυτοβιογραφίας*, Αθήνα 1991.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Απ. Γ., «Η εκατονταετηρίς του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού και το μέλλον του», (Διάλεξις γενομένη εν τη αιθούση του Ελληνικού Συλλόγου «Απόλλωνος» τη 7^η Φεβρουαρίου 1930), (ανατύπωση εκ του μηνιαίου περιοδικού «Πανόραμα»), Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, Έκδοσις του Βιβλιοπωλείου «Γράμματα», Μάιος 1930.

_____, *Διανοούμενες Ελληνίδες της Αιγύπτου (1861-1966)*, Αθήνα 1966.

_____, *Εθνικαί προσπάθειαι*, Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 1937.

_____, *Οι Πηλιορείτες λόγιοι στην Αίγυπτο*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών εν Αθήναις, Τμήμα Διαλέξεων, τ. Ζ, τχ. Β' (Αθήνα 1959).

_____, *Οι Πηλιορείται εν Αιγύπτω*, τ. Α', Αλεξάνδρεια, Αύγουστος 1936.

_____, «Συμβολή των Πηλιορειτών εις την αναγέννησιν και ανάπτυξιν της Νεωτέρας Αιγύπτου», (ανάτυπο από *Μέγα Πανηπειρωτικόν Περιοδικόν Σύγγραμμα η «Δωδώνη»*, τ. Α', Αλεξάνδρεια 1931-1932, σ. 209-238), Σεπτέμβριος 1931, Αλεξάνδρεια.

_____, «Πέτρος Μάγνης», περ. *Νέα Εστία*, τ. 54 (1953), σ. 1352-1353.

_____, *Η Ελληνική εν Αιγύπτω Δημοσιογραφία (1830-1930)*, έκδοσις Ελληνικής Στοάς «Αθήναι», Αρ. 242, Σεπτέμβριος 1930.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ. Ν., *Η ζωή της «Νέας Ζωής»*, Αλεξάνδρεια 1963.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΛΑΚΗΣ, Ισίδωρος, *Κατάλογος ελληνικών βιβλίων της Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου Καΐρου*, Αλεξάνδρεια 1959.

ΛΑΪΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περιληπτική έκθεσις της κινήσεως της βιβλιοθήκης κατά το 1917*, Αλεξάνδρεια, Τυπογραφείον Θ. Κασιμάτη και Κ. Ιωνά, 1918.

ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Λ., *Ο σύγχρονος Ελληνισμός και η Αίγυπτος*, Αθήνα 1924.

ΛΑΧΑΝΟΚΑΡΔΗΣ, Ηρ., *Παλαιά και Νέα Αλεξάνδρεια, Σύντομος ιστορική ανασκόπησις του Αλεξανδρινού Ελληνισμού κατά τα τελευταία 50 έτη*, Αλεξάνδρεια, Τύποις Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1927.

ΛΙΒΑΝΟΣ, Κ.Ν., *John Sakellarides and the Egyptian Cotton*, Alexandria 1939.

ΜΑΓΗΣ, Κ., «Η δαιδαλώδης θέσις μας εν Αιγύπτω», *Παναγιόπτια*, αρ. φ. 21/375, 30.5.1936, σ. 10/510-11/511.

ΜΑΓΝΗΣ, Πέτρος, «Ο ίδιος για το ποιητικό του έργο», περ. *Αργώ Αλεξανδρείας*, Δεκέμβριος 1927, περίοδος Δ', τχ. 2^{ον}, σ. 241-244.

_____, *Τα Άπαντα*, Επιμελητής εκδόσεως Απ. Γ. Κωνσταντινίδης. Αλεξάνδρεια 1957, Α' και Β' τόμος.

ΜΑΛΑΝΟΣ, Τίμος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού, Αυτοβιογραφικές, Φιλολογικές, Κοινωνικές*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 1971.

_____, *Ο Καβάφης*, εκδ. Δίφρος, 1957.

ΜΑΤΣΑΚΗΣ, Θ., *Το δίλημμα του αιγυπτιώτου ελληνισμού*, Κάιρο 1961.

ΜΑΥΡΗΣ, Γ.Ν., *Υπόμνημα περί των εν Αιγύπτω Ελληνικών Κοινοτήτων*, εν Ζαγαζικίω εκ του Τυπογραφείου της εφημερίδος «Αίγυπτος», 1911.

ΜΕΤΑΞΑΣ, Ν., *Κατάλογος βιβλίων Λαϊκής Βιβλιοθήκης*, Αλεξάνδρεια 1911.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ευγένιος, *Η Αίγυπτος κέντρον πνευματικής ελληνικής σκέψεως και ζωής*. Πανηγυρικός λόγος εκφωνηθείς τη 11^η Ιουνίου (1933) κατά την ημέραν του εορτασμού του Αργυρού Ιωβηλαίου των Πατριαρχικών περιοδικών «Εκκλησιαστικού Φάρου» και «Πανταίνου» (1908-1933) και των εγκαινίων της Εκθέσεως του Ελληνικού της Αιγύπτου βιβλίου (1862-1933) της οργανωθείσης υπό του Καθηγ. κ. Ευγ. Μιχαηλίδου (Ανατύπωσις εκ του Εκκλησιαστικού Φάρου), Αλεξάνδρεια, Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1933.

_____, «Η Αίγυπτος εν τη νεωτέρα Ελληνική Φιλολογία. Από τον κόσμον των διαλέξεων και των ανακοινώσεων (1909-1926)», εν *Φάρω* Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας, 1926, σ. 166-172.

_____, «Ο ξενόγλωσσος της Αιγύπτου Τύπος υπό Ελλήνων», εν *Εκκλησιαστικῷ Φάρω Αλεξανδρείας*, 1930, σ. 301-311.

_____, *Βιβλιογραφία των Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1853-1966)*, Αλεξάνδρεια 1966.

_____, *Βιβλιογραφικόν Δελτίον των Αιγυπτιωτών Ελλήνων συγγραφέων της δεκαετίας 1948-1958*, Αλεξάνδρεια 1959.

_____, *Βιβλιογραφία των Ελλήνων Αιγυπτιωτών (1853-1966)*, Αλεξάνδρεια 1955-1956.

_____, *Ελληνική της Αιγύπτου Βιβλιογραφία (1862-1940)*, (ανατύπωσις εκ του *Εκκλησιαστικού Φάρου*, εν Αλεξανδρεία 1941, σ. 213), εν Αλεξανδρεία, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1941.

_____, *Η Εκκλησία Αλεξανδρείας κατά τα γεγονότα του Αραβή - Πασά (1881-1882)*, (ανάτυπο από τον *Εκκλησιαστικό Φάρο*), Αλεξάνδρεια 1947.

_____, *Η πνευματική προσφορά του Αιγυπτιώτου Έλληνος εις την σύγχρονον Αίγυπτον (1853-1963)*, Πέντε Μαθήματα (Ομιλίας) δοθέντα εις την Χ.Α.Ν. (μεταξύ της 8 Ιανουαρίου και 3 Ιουνίου του έτους 1964, ανάτυπον «Πανταίνου»), Αλεξάνδρεια 1964.

_____, *Μητρώον του Δημοσιογραφικού Περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1862-1963)*, Αλεξάνδρεια 1964.

_____, «Ο Αιγυπτίωτης Ελληνισμός εν τη Νεωτέρα Ιστορία. Εκλιπόντων φυσιογνωμίας», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 26 (1927), σ. 105 κ.ε., 27 (1928), σ. 278 κ.ε., 28 (1929), σ. 102 κ.ε.

_____, *Ο Αιγυπτίωτης Ελληνισμός και το μέλλον του*, Αλεξάνδρεια, Εκδοτική εταιρεία «Γράμματα», 1927.

_____, *Πανόραμα, ήτοι Εικονογραφημένη Ιστορία του Δημοσιογραφικού Περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1862-1972)*, Αλεξάνδρεια 1972.

_____, *Κλεις «Εκκλησιαστικού Φάρου» ήτοι Ευρετήριο των τριάκοντα τόμων του (1908-1932)*, Αλεξάνδρεια, 1933.

ΜΟΔΙΝΟΣ, Πόλυς, *Εμείς οι Έλληνες*, Αλεξάνδρεια, Έκδοσις Σπύρου Ν. Γρίβα, 1944.

ΜΟΔΙΝΟΣ, Πόλυς – ΣΕΓΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αλέκος, *Διάλεξις περί του ποιητικού έργου του Κ.Π. Καβάφη*, καμωμένη στον επιστημονικό σύλλογο «Πτολεμαίος Α΄» στις 23 Φεβρουαρίου 1918, Αλεξάνδρεια 1918.

ΜΠΕΘΑΝΗΣ, Ι., *Εγκόλπιον, Ανασυγκρότησις του αιγυπτιακού Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια 1934.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Γ., *Ο Αιγυπτίωτης Ελληνισμός και η μελλοντική αυτού κατεύθυνσις*, Αλεξάνδρεια 1915.

ΝΟΜΙΚΟΣ, Χ.Α., *Αραβικά Ιστορήματα*, Αλεξάνδρεια, εκδ. «Γράμματα», ²1924.

_____, *Ανατολή και Ισλάμ. Ιστορικές Ομιλίες*, Αλεξάνδρεια, εκδ. «Γράμματα», 1925.

ΞΕΝΑΚΗΣ, Δ.Σ., *Εξέχουσαι φυσιογνωμίας εν Πηλίοω και Βόλω κατά την ΙΘ΄ εκατονταετηρίδα*, Βόλος 1933.

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ, έκδ. Ελλ. Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα 1992.

ΟΥΡΑΝΗΣ, Κώστας, «Η Αλεξαντρινή πνευματική κίνηση» στο βιβλίο *Δικοί μας και ξένοι II*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1955, σ. 147-148.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ι.Μ., *Σκαρβαβίος ο Ιερός. Η Αίγυπτος*, Αθήνα, εκδ. Αστήρ, 2^η 1987.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Οδ., *Σκέψεις για την «εκπολιτιστική» αποστολή των αποδήμων στις αποικίες*, Αθήνα 1964.

ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΣ, Δημ. Ν., «Οι πραγματικοί λόγοι ιδρύσεως του *Σεραπίου* και η προσφορά του εις τα Αλεξανδρινά Γράμματα, περ. *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Β', 1973, σ. 149-199.

_____, «Πέτρος Μάγνης (Κωνσταντίνος Γ. Κωνσταντινίδης 1880-1953), *Μορφαί της Μαγνησίας*, Βόλος 1973, σ. 273-305.

_____, *Η ανέκδοτος «Αυτοβιογραφία» του Πέτρου Μάγνη*, (ανάτυπον εκ της «Ηπειρωτικής Εστίας»), σ. 741-745.

PANTELODIMOS, D., *La prose de Petros Magnis, Contes et textes inedits, publication et traduction*, Lyon, 1970.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χρυσόστομος, *Ιστορία της Εκκλησίας Αλεξανδρείας (62-1934)*, Αλεξάνδρεια 1935.

ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, Μ., *Ο ανά την Αφρικήν Ελληνισμός*, Αλεξάνδρεια 1950-1951.

«ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΧΙΛΙΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ. 16-19 Νοεμβρίου 1952», *Παράρτημα του Δελτίου της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης*, Εκδόσεις του Ινστιτούτου των Ανατολικών Σπουδών της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξάνδρειας, αρ. 4, Αλεξάνδρεια 1952.

ΠΕΡΙΔΗΣ, Μιχάλης, *Ο βίος και το έργο του Κων. Καβάφη*, εκδ. Ίκαρος, 1964.

_____, Αλεξαντρινή Λογοτεχνία: Κ.Π. Καβάφης, Αλεξάντρεια, Τυπογραφικά Καταστήματα Κασσιμάτη & Ίωνα (ανατύπωση από το λογοτεχνικό περιοδικό Γράμματα, τχ. 28-30), Αλεξάντρεια 1915.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Ιω., *Αίγυπτος – Ελλάς, 1800-1933*, Αλεξάνδρεια 1933.

ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΓΝΗ ΤΑ ΑΠΑΝΤΑ, επιμελητής και εκδότης: Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, τ. 2^{ος}, Αλεξάνδρεια, Οκτώβριος 1957.

ΠΙΠΕΡΙΔΗΣ, Γιώργος Φιλ., *Μνήμες και ιστορίες από την Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη 1986.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Αθαν., *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι του 1927*, τ. Α', Αλεξάνδρεια-Αθήναι, Εκδοτική Εταιρεία «Γράμματα», 1928.

_____, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος. Συμβολή του Ελληνισμού εις την ανάπτυξιν της νεωτέρας Αιγύπτου*, τ. Β', Αλεξάνδρεια-Αθήναι, Εκδοτική Εταιρεία «Γράμματα», 1930.

_____, *Σκέψεις τινές επί της οργανώσεως και των μελλοντικών κατευθύνσεων του εν Αιγύπτου Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια, εκδ. «Γράμματα», 1931.

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Σ., *Νεοέλληνες στην Ασία και την Αφρική*, Αθήναι 1930.

ΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ρ.Γ., *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κοινότητος Αλεξανδρείας (1830-1927)*, Αλεξάνδρεια, Τυπογραφείον Κασσιμάτη και Ιωνά, 1928.

ΡΩΤΑ, Μαρία, «Η Αλεξανδρινή ώθηση στον περιοδικό Τύπο του Μεσοπολέμου», στον τόμο *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο, (26 και 27 Μαρτίου 1999), εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2001, σ. 251-262.

ΣΑΚΚΑ-ΘΗΒΑΙΟΥ, Μαργαρίτα, «Η αρχιτεκτονική δημιουργία των Ελλήνων στην Αίγυπτο. 19^{ος}-20ός αιώνας», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 257-258.

ΣΑΧΤΟΥΡΗΣ, Αντ., *Έκθεσις περί της Αιγύπτου εν γένει από ιστορικής, πολιτικής, οικονομικής, εμπορικής και ναυτιλιακής απόψεως από του έτους 1883 μέχρι του έτους 1913*, Αθήναι 1915.

ΣΕΒΑΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Δέσποινα, *Η Αλεξάνδρεια που φεύγει*, Αλεξάνδρεια, εκδ. Τυπογραφείο "Le Progrès" Γ. Μπόλλα και Σια, 1953.

_____, *Ο Ελληνισμός της Αιγύπτου*, 1977.

ΣΙΜΟΣ, Κ., *Παροικιακό Λεύκωμα. Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στο Κάιρο*, Κάιρο 1961.

ΣΚΛΗΡΟΣ, Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, έκδοση του συγγραφέως με την επιμέλεια των «Γραμμάτων», Αλεξάνδρεια 1919.

ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Βαγγέλης, «Πέτρος Μάγνης, ο νοσταλγός», στον τόμο *Από το λειμώνα της παράδοσης, Πηλιορείτικα Α'*, εκδ. οίκος Αστήρ, Αθήνα, σ. 78-82.

_____, «Πέτρος Μάγνης, ο τραγουδιστής της αγάπης. Κριτική μελέτη», στον τόμο *Τα Άπαντα Πέτρου Μάγνη*, τ. Β', Αλεξάνδρεια, Οκτώβριος 1957, σ. α'-ζα'.

ΣΚΟΥΛΙΟΣ, Μιχάλης Κ., «Ο Ελληνισμός στις παρίσθμιες πόλεις της Αιγύπτου», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 179-202.

ΣΚΩΤΙΔΗΣ, Νικόλαος, *Η εν Αιγύπτω κρίσις εν έτει 1881 και 1882*, εν Αθήναις 1883.

ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ε. Θ., «Αρχειακές και άλλες πηγές για την ιστορία των Ελλήνων στην Αλεξάνδρεια τα τελευταία 150 χρόνια», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 119-130.

_____, «Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και ο αντίκτυπος στους Έλληνες της Αιγύπτου», *Παρνασσός*, 22 (1980), σ. 54-66.

_____, «Οι Έλληνες στην Αίγυπτο και η πορεία της χώρας προς την ανεξαρτησία. Αγγλογαλλικές διενέξεις 1905-1930», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης της ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τ. Β' (ανάτυπο), 2000.

_____, «Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας. Συμβολή στην ιστορία του», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 209-228.

_____, *Οι Ελληνικές Κοινότητες στην Αίγυπτο, Σύνδεσμος Αιγυπτιωτών Ελλήνων*, Αθήνα 1984.

_____, *Παναγιώτης Σούλος. Ένας ευεργέτης ευπατριδής.*, Αλεξάνδρεια-Αθήνα 2000.

_____, «Οι πρώτες ανησυχίες των Ελλήνων της Αιγύπτου για το μέλλον τους», *Παρνασσός*, 22 (1980), σ. 413-423.

_____, «Ελληνικές κοινότητες στην Άνω Αίγυπτο από εκθέσεις Ελλήνων προξένων (1919, 1925)», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος* 30 (1987), σ. 201-215.

_____, «Οι ελληνικές παροικίες στην Αίγυπτο κατά τη νεότερη και σύγχρονη εποχή», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 153-178.

_____, «Θεσσαλοί απόδημοι στην Αίγυπτο (19^{ος}-20ός αι.)», (Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών, 1980), *Θεσσαλικά Χρονικά* 15 (1984), σ. 397-416.

_____, «Το γλωσσικό μας ζήτημα πάντοτε επίκαιρο. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης στην Αλεξάνδρεια το 1945», *Παροικιακός Αντίλαλος*, Δεκ. 1990, σ. 21-23.

_____, «Τότε που ο Ελληνισμός διέθετε αριθμητική, υλική και ηθική δύναμη. Αίγυπτος, εικοσαετία 1916-1936», *Παναγιώπια* 1, 1985, σ. 11-13.

_____, *150 χρόνια Ελληνικής Παιδείας στην Αίγυπτο. Λεύκωμα Έκθεσης στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1986.

_____, *Α' Παγκόσμιο Συνέδριο Αιγυπτιωτών Ελλήνων*, Λεύκωμα, Αθήνα 1984.

_____, *Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Αιγύπτου, Αλεξάνδρεια-Αθήνα*, εκδ. Ελλ. Ίδρυμα Πολιτισμού και ΕΛΙΑ, 1997.

_____, *Οι Έλληνες στην Αίγυπτο*, Λεύκωμα έκθεσης στο Πολεμικό Μουσείο, Αθήνα 1982.

_____, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, 1843-1993*, εκδ. Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1994.

_____, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Από την ακμή στην παρακμή και την συρρίκνωση*, (στο πλαίσιο εκδηλώσεων για τον Παγκόσμιο Ελληνισμό), Αθήνα, εκδ. Δήμος Αθηναίων, Πολιτιστικός Οργανισμός, 1999.

_____, *Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου (1856-2001)*, Αθήνα, εκδ. Κότινος, 2001.

_____, «Comment l'abolition des capitulations s'est préparée en Egypte et comment les Grecs y ont réagi pendant 1927», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24 (1981), σ. 573-584.

ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1988.

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΖΑΓΟΡΑΣ, *Λογοδοσία προς την Γενικήν Συνέλευσιν των μελών του Συλλόγου Εξωραϊσμού Ζαγοράς της 27 Νοεμβρίου 1927, επί της χρήσεως 1 Ιανουαρίου – 27 Νοεμβρίου 1927*, Αλεξάνδρεια, Τυπογραφείον Κασιμάτη και Ιωνά, 1927.

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΡΟΥΤΙΝΑ, φυλλάδα πρώτη, την τύπωσαν οι «Απουάνοι» με τα «Γράμματα», Αλεξάνδρεια 1917.

ΤΡΑΚΑΔΑ, Κυριακή, «Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου», περ. Έκφραση, τχ. 25, Απρίλιος 2000, σ. 44-45.

ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Η εγκατάσταση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Κάιρο 1948.

ΤΣΙΡΚΑΣ, Στρατής, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, ⁸1987.

_____, *Ο πολιτικός Καβάφης*, εκδ. Κέδρος, ³1980.

ΤΣΙΧΛΑΚΙΣ, Τηλέμαχος Μ., *Επετηρίς του εν Αιγύπτω Ελληνισμού*, 1912.

_____, *Πανόραμα του Ελληνισμού εν Αιγύπτω*, Κάιρο 1911.

TSOURKAS, Cl., *Les Hellènes dans l' intérieur de l' Egypte*, Θεσσαλονίκη 1957.

ΧΑΡΙΤΑΤΟΣ, Δ., *Alexandrie Il y a cent ans (1850-1870)*, Alexandrie 1961.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., *La colonie Grècque en Egypte 1833-1856*, Université Paris IV, 1980.

ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ, Ι. Μ., «Ο επίλογος των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αίγυπτο», *Ανάλεκτα Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας*, τχ. 14-15, 1965-1966, σ. 233-242.

_____, «Η προσφορά των Αιγυπτιωτών Ελλήνων στα γράμματα και τις τέχνες», στον τόμο *Οι Έλληνες της Αιγύπτου. Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, (Δ' κύκλος εκδηλώσεων 11 Ιανουαρίου-27 Φεβρουαρίου 2000), εκδ. Δήμος Αθηναίων-ΕΛΙΑ, 2000, σ. 229-256.

_____, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19^{ος}-20^{ός})*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1999.

_____, *Ανθολογία Νεοελλήνων Αιγυπτιωτών Ποιητών*, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 1999.

_____, *Ιστορία της Αλεξανδρινής Λογοτεχνίας, Κείμενα και μελέτες της ιστορίας του Ελληνισμού της Αποδημίας*, Αθήνα 1967.

_____, *Ολίγη αγαπημένη πολιτεία*, εκδ. Το Ροδακίό, 1999.

ΧΑΤΖΙΝΗΣ, Ι., *Η Αλεξάνδρεια του Καβάφη*, Αθήνα 1961.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΗΣ, Λουκάς, «Η αιγυπτιώτικη φιλολογική μας δράση στα τελευταία χρόνια», *Επετηρίς του Ελληνισμού Αιγύπτου, Παλαιστίνης, Σουδάν, Συρίας κ.λ.π. του Αχιλλόπουλου Ε.Δ.*, εκδ. Publicité Commercial - εκδοτική και διαφημιστική Εταιρεία, μέρος Α', Φιλολογικόν, έτος πρώτον, 1922, σ. 5-12.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

ALEXANDRIE 1860-1960: UNE MODÈLE EPHEMERE DE CONVIALITÉ : COMMUNAUTÈS ET IDENTITÉ COSMOPOLITE, ed. Autrement, Série Memoires no 20, Dec. 1992.

CROMER, Evelyn Baring Earl of, *Modern Egypt*, London, Macmillan & Co, 1908.

ΔΕ ΚΑΣΤΡΟ, Κρ., *Οι Έλληνες εν Αλεξάνδρεια (ιστορικά σημειώματα)*, Αλεξάνδρεια 1949.

FORSTER, E.M., *Alexandria. A History and a guide*, Introduction by Laurence Durrell, Michael Haag, London 1982.

FORSTER, E.M., *The Mind and Art of C.P. Kavafy*, Athens 1983.

KEELY, Edmund, *Η Καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου*, εκδ. Ίκαρος, ³1996.

KITROEFF, Alexander, «The Alexandria we have lost», *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. X, nos 1, 2, 1983, p. 11-21.

_____, *The Greeks in Egypt 1919-1939. Class and Ethnicity*, London, Ithaca Press, 1989.

ΜΑΦΧΟΥΖ, Ναγκίπ, *Η δική μου Αίγυπτος*, Συνομιλίες με τον Μοχάμεντ Σαλμάουι. Φωτογραφίες του Ζιλ Περέν, εκδ. Ψυχογιός, 1998.

PONTΩ, Ντανιέλ, *Αλεξάνδρεια. Η πρωτεύουσα της μνήμης*, μτφρ. Άννυ Σπυράκου, Σειρά: Κείμενα και στοχασμοί, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΝΙΚΗ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Τάσος, *Η λογοτεχνική γενιά του '30 μέσα στην περίοδο της πολιτιστικής ανάπτυξης της τελευταίας πρωθυπουργίας του Ελ. Βενιζέλου*, (Ομιλία στο Παν/μιο Θεσσαλίας, 14 Νοεμβρίου 1995), Βόλος 1995.

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Βαγγέλης, *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τ. Α', τ. Β', εκδ. Καστανιώτη, ²2003.

_____, *Οι ιστορίες του κόσμου. Τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, εκδ. Πατάκη, 2005.

ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν Διωγμώ. Η Εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1998.

_____, *Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ²2000.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β.Δ., «Η επικράτηση ιδεολογικών αρχών στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας από τα μέσα του 18ου αι. έως το 1836», στον τόμο: *Παιδική Λογοτεχνία, Θεωρία και Πράξη*, τ. Β', επιμέλεια: Άντα Κατσίκη-Γκίβαλλου, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1994, σ. 157-174.

_____, *Λαϊκή παράδοση: επιβίωση και αναβίωση. Προβλήματα και προβληματισμοί*, εκδ. Καστανιώτη, 2005.

_____, *Λαϊκοί θρύλοι και παραδόσεις για παιδιά. Ανθολογία*, Νεανική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1992.

_____, «Η έννοια της ελληνικότητας και η παιδική λογοτεχνία», περ. *Γνώση και Γνώμη*, τ. Β', 1983, σ. 11-13.

_____, *Μοναχικές αναγνώσεις. Το ιδιωτικό όραμα και η ποίηση. Ανθολογία*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιογονία, 1993.

_____, *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Γραμματολογία* (πανεπιστημιακές

σημειώσεις), Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 1996.

_____, *Λογοτεχνία και Ιδεολογία* (πανεπιστημιακές σημειώσεις), Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 2002.

_____, *Ιδεολογία και παιδική λογοτεχνία. Έρευνα και θεωρητικές προσεγγίσεις*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2001.

_____, «Ανιχνεύοντας λαϊκούς αφηγηματικούς τρόπους στην παιδική λογοτεχνία», περ. *Η λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τχ. 11/1995, σ. 16-17.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β.Δ. - ΚΑΨΑΛΗΣ, Γ., *Από το λαϊκό μας πολιτισμό*, Ιωάννινα, εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1992.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β.Δ. – ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, Βασιλική (επιμ.), *Η Θεσσαλία στη Λογοτεχνία και Γραμματεία*, (πρακτικά διημερίδας «Η Θεσσαλία στην ελληνική λογοτεχνία και γραμματεία», 15-16 Δεκεμβρίου 1995, Παιδαγωγικά Τμήματα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας), Βόλος, Εργαστήριο Λόγου και Πολιτισμού Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, 1998.

ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Αστέριος – ΔΗΜΑΔΗΣ, Κωνσταντίνος – ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Αναστασία-Δανάη (επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: 1453-1981*, (Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1998), τ. Α', Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1999.

«ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ.Π. ΚΑΒΑΦΗ», περ. *Χάρτης*, διπλό τεύχος 5/6, Αθήνα, Απρίλιος 1983.

ΒΑΓΕΝΑΣ, Νάσος (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Σειρά: Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας, (Πρακτικά συνεδρίου «Η ελληνική πεζογραφία 1830-1880», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 24-25 Οκτωβρίου 1995), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²1999.

ΒΑΛΕΤΑΣ, Γ., *Το νεοελληνικό διήγημα. Η θεωρία και η ιστορία του*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότης, 1983.

_____, *Η γενιά του '80. Ο νεοελληνικός νατουραλισμός και οι αρχές της ηθογραφίας. Γραμματολογικό δοκίμιο*, Αθήνα, εκδ. Γραμματολογικού Κέντρου, 1981.

ΒΑΜΒΑΚΟΣ, Σωκρ. Κ., «Θεσσαλικόν Ηρώον», εν τω Δελτίω της εν Αθήναις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρίας των Θεσσαλών *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. Β', 1931, σ. 190-192, τ. Δ', 1934, σ. 201-206.

ΒΑΡΙΚΑΣ, Β., *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία (σχέδιο για μελέτη)*, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1979.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ, Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ³2002.

_____, «Η ελληνική ποίηση και πεζογραφία στον αιώνα μας», στον τόμο *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Σειρά: Κριτική-Μελετήματα 9, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη, 1983, σ. 58-81.

_____, *Ψηφίδες. Για μια θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΔΗΜΟΥ ΒΟΛΟΥ, επιμέλεια: Ευγένιος Παπαδόπουλος, Βόλος, εκδ. Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης, 2002.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ, Δ.Π. Κωστελένος (επιμ.), τ. 4^{ος}, Αθήνα, εκδ. Παγουλάτου.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, Αναστάσιος, *Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπησης*, Αθήναι, εκδ. «Πορευθέντες», 1990.

ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΜΑΣ, Κάιρο, έκδοση της Δημοτικιστικής Ομάδας, αρ. 2, 1917.

ΓΚΕΦΟΥ – ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δήμητρα (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Κέντρο Κοινωνικής

Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής - Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2003.

ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Αθανάσιος Ε., *Οικουμενικότητα, ετερότητα και ταυτότητα. Η επαναδιαπραγμάτευση του νοήματος της παιδείας*, Ιωάννινα, 2001.

ΔΑΛΛΑΣ, Γ., *Κ. Θεοτόκης: ένας πρωτεργάτης της πεζογραφίας του κοινωνικού ρεαλισμού*, εκδ. Σοκόλης, Αθήνα.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, 1964.

_____, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Σειρά: Νεοελληνικά Μελετήματα 7, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1985.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. Α., *Ο Νεοελληνισμός στη Λογοτεχνία. 19^{ος}-20^{ός} αι. Με θεωρία λογοτεχνίας και αντιπροσωπευτικά κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1985.

_____, *Η πρωτοπορική κίνηση του '30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1990.

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. – ΡΩΜΑΣ, Χ.Γ., *Το δοκίμιο. Η ιστορία του – Η αυτονομία του – Η διδακτική του προσέγγιση*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, ²1986.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, 1840-1940, κατάλογος της έκθεσης της Εταιρείας Βιβλιοφίλων στην Εθνική Πινακοθήκη, 1981

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Δ.Α., *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, εν Αθήναις 1965.

ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ, Νίκος, *Ο Αληθινός Παλαμάς*, Κάϊρον, Έκδοσις Κήρυκος, 1944.

ΖΗΡΑΣ, Αλέξης, «Θεώρηση της νεοελληνικής κοινωνίας και λογοτεχνίας. Η πεζογραφία από το 1880 ως το 1940», περ. *Διαβάζω*, τχ. 16, Αθήνα 1979, σ. 38-51.

ΖΩΡΑΣ, Γεράσιμος Γ., «Ο ελληνικός Ρωμαντισμός», στο *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος Ελλάς, Β', εκδ. Grande Encyclopedie Larousse - Encyclopaedia Britannica - Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, σ. 536-538.

Η ΠΟΛΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ. ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ (19^{ος}-20^{ός} αι.), (Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 27-30 Νοεμβρίου 1997), Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2000.

ΚΑΒΑΦΗΣ, Κ.Π., *Ανέκδοτα Σημειώματα Ποιητικής και Ηθικής*, παρουσιασμένα από τον Γ.Π. Σαββίδη, εκδ. Ερμής, 1983.

ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Γ. Χ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984.

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Παναγ., *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1939-1944. Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα 1964.

ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, εκδ. Πόλις, 1997.

ΚΑΤΣΙΚΗ – ΓΚΙΒΑΛΟΥ, Άντα, «Η θέση της λογοτεχνίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ζητήματα και προοπτικές διδακτικής της», στον τόμο *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο. Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Τζίνα Καλογήρου – Κική Λαλαγιάννη (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Τυπωθήτω, 2005, σ.13-25.

_____, *Φιλολογικές διαδρομές. Από τον Παλαμά στον Νικηφόρο Βρεττάκο*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1990.

_____, *Φιλολογικές διαδρομές Β'*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ²1999.

_____, (επιμ.), *Η λογοτεχνία σήμερα: όψεις, αναθεωρήσεις, προοπτικές*, Πρακτικά συνεδρίου, [Αθήνα 29-30 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002: Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Κέντρο Έρευνας, Επιστήμης και Εκπαίδευσης (Κ.Ε.ΕΠ.ΕΚ.)], Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004.

ΚΑΨΑΛΗΣ, Γεώργιος Δ., *Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας: σχολικά εγχειρίδια - γλωσσική επιμόρφωση - προοπτική*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1996.

_____, *Νεανική αλληλογραφία Τέλλου Άγρα και Κώστα Αθ. Μιχαηλίδη*, 1998.

ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Ερατοσθένης Γ., *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, ²2003.

_____, *Αναλύσεις κειμένων νεοελληνικής πεζογραφίας*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ιωάννινα, 1998.

_____, *Αφηγηματολογία. Θεωρία και μεθοδολογία ανάλυσης της πεζογραφίας*, Αγρίνιο, εκδ. Ίβυκος, 1999.

_____, *Ποιητική*, πανεπιστημιακές σημειώσεις, Ιωάννινα, 1986.

ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Γιώργος, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18^ο αιώνα», περ. *Graeco-Arabica*, τχ. 5, 1993, σ. 287-293.

_____, «Νεοελληνικός ανατολισμός: συνέχεια και ασυνέχεια στις γραμματειακές προσεγγίσεις του αραβικού κόσμου», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, Τιμητικός τόμος στη μνήμη Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 157-165.

_____, «Οθωμανικά συμφραζόμενα της ελληνικής έντυπης πεζογραφίας. Από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο ως τον Ευάγγελο Μισαηλίδη», στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Σειρά: Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας, (Πρακτικά συνεδρίου «Η ελληνική πεζογραφία 1830-1880», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 24-25 Οκτωβρίου 1995), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²1999, σ. 79-91.

_____, «Θεματογραφία της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς», *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης*, (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τ. Α', Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1982, σ. 59-66.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ, Γιάννης, *Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα, εκδ. 20ός αιώνας.

_____, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1962.

_____, *Ιστορία Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α', Αθήνα 1957.

ΚΟΥΒΑΡΑΣ, Γιάννης, «Ταυτότητα και ετερότητα», περ. *Η Λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, σ. 823-831.

ΚΟΥΛΜΑΣΗΣ, Πέτρος, *Οι πολίτες του κόσμου. Ιστορία του κοσμοπολιτισμού*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1997.

ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, Κική, «Αναπαραστάσεις του Αφρικανού στην Παιδική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τχ. 9-10, Άνοιξη – Καλοκαίρι 2003, σ. 9-16.

_____, «Οριενταλισμός, αποικιοκρατία και ταξιδιωτικές διηγήσεις γυναικών. (Η περίπτωση των Isabelle Eberhardt και Aurora Bertrana)», περ. *Δια-Κείμενα*, τχ. 3, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 189-207.

_____, «Ζητήματα Θεωρίας», *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Αθήνα, εκδ. Ροές, 2006, σ. 31 κ.ε.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Π. Δ., *Πρόλογοι ελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κωνσταντινίδη, 1974.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ.Γ., «Από τη Γενιά του '80 στη Γενιά του '30», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμος Ελλάς, Β', σ. 538-541.

ΜΟΡΦΑΙ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ, έκδ. Νομαρχίας Μαγνησίας, Βόλος 1973.

ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ, Επαμ. Γ., *Ηθογραφικό διήγημα. Κοινωνικοϊστορική προσέγγιση. Καρκαβίτσας, Παπαδιαμάντης, Πολυλάς*, Αθήνα, εκδ. Χ. Μπούρα, 1985.

ΜΠΕΝΑΤΣΗΣ, Απόστολος, *Το σημειωτικό τετράγωνο*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1994.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Μαργαρίτα, «Η αλλοτρίωση από τον Άλλο και το τέλος της Ψυχανάλυσης», περ. *Διαβάζω*, αρ. 342, Σεπτέμβριος 1994, σ. 46-50.

ΞΕΝΑΚΗΣ, Δ.Σ., *Εξέχουσαι φυσιογνωμίες εν Πηλίο και Βόλω κατά την ΙΘ' εκατονταετηρίδα*, Βόλος 1933.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΑΓΟΡΑΣΤΟΥ, Ιωάννα, *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των Εθνικών Χαρακτηριστικών στη Λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη, εκδ. University Studio Press, 1992.

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Γρηγόριος, *Ο πολυπαθής*, Άλκης Αγγέλου (επιμ.), Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 52, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1989.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ., «Οι πρώτοι μεταπολεμικοί ποιητές και ο Καβάφης. Παροικιακός και ιδεολογικός φυλετισμός», περ. *Διαβάζω*, αρ. 78, Οκτώβριος 1983, σ. 122-129.

ΠΑΠΑΡΟΥΣΗ, Μαρίτα, *Σε αναζήτηση της σημασίας. Αφηγηματολογικές προσεγγίσεις σε πεζογραφικά κείμενα του 19^{ου} και του 20ού αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2004.

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Γρ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα, εκδ. Σμίλη, 1993.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ (1901-1940). ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ (1901-1925), Ερευνητική Ομάδα, Εποπτεία Χ. Α. Καράογλου, τ. 1^{ος}, Θεσσαλονίκη, εκδ. University Studio Press, 1996.

ΠΟΛΕΜΗ, Πόπη, *Η βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι – Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1990.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Αλέξης, *Εγχειρίδιο του νεοελληνιστή. Βιβλιογραφίες, λεξικά, εγχειρίδια, κατάλογοι, ευρετήρια, χρονολόγια κ.ά.*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ³1980.

ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, Ελένη, «Ηθογραφία», στο *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 26^{ος}, εκδ. Grande Encyclopedie Larousse - Encyclopaedia Britannica - Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1987, σ. 219-221.

ΠΟΛΙΤΟΥ-ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΥ, Ελένη – ΝΤΕΝΙΣΗ, Σοφία (επιμ.), *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία. Ι. Η Συγκριτική Φιλολογία στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα. ΙΙ. Ιστορικές, θεωρητικές, αισθητικές διαδικασίες*, τ. 1, (Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 8-11 Νοεμβρίου 1998), Αθήνα, εκδ. Δομός, 2000.

«ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 52^{ος}, εκδ. Grande Encyclopedie Larousse - Encyclopaedia Britannica - Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1992, σ. 204-208.

ΣΑΒΒΙΔΗ, Λένα (επιμ.), *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910*, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1983.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Χ., *Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1998.

ΣΑΚΚΗΣ, Δημήτρης Α., *Νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος 1833-1848. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, 2001.

ΣΑΧΙΝΗΣ, Απόστολος, *Παλαιότεροι πεζογράφοι, Α.Ρ. Ραγκαβής, Δ. Βικέλας, Γ. Βιζυηνός, Κ. Παλαμάς, Γ. Βλαχογιάννης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, γ' έκδοση.

_____, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου, 5^η έκδοση.

_____, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Σειρά: Μελέτη, 15, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κωνσταντινίδη, ³1981.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Νίκος, Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1994.

ΣΕΦΕΡΗΣ, Γιώργος, *Μέρες, Δ', 1 Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, ³1993.

ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, Ζ.Ι.- ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ράνια, *Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία. Μύθοι, γένη, θέματα*, (Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 8-11 Νοεμβρίου 1998), τ. 2, Αθήνα, εκδ. Δομός, 2000.

ΣΚΛΗΡΟΣ, Γ., *Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, Αλεξάνδρεια, έκδοση του συγγραφέως με την επιμέλεια των «Γραμμάτων», 1919.

ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ, Νόρα, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, εκδ. Ο Πολίτης, ²1991.

ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ, Μίμης, *Αλφαβητάριο για την ποίηση*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Γ. Δεδούση, 1995.

ΣΤΕΝΟΥ, Κατερίνα, *Εικόνες του Άλλου. Η ετερότητα: από τον μύθο στην προκατάληψη*, εκδ. Εξάντας-εκδόσεις UNESCO, 1998.

ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κώστας, *Περιδιαβάζοντας, Στο χώρο της παλιάς πεζογραφίας μας*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1986.

_____, *Η ανανεωμένη παράδοση*, Αθήνα, εκδ. Σοκόλη, 1980.

ΤΖΙΟΒΑΣ, Δημήτρης, *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική (1830-1930)*, εκδ. Μεταίχμιο, 2003.

_____, *Μετά την Αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1987.

_____, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, εκδ. Οδυσσέας, ²2002.

_____, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1989.

_____, «Από τη μυθιστορία στο μυθιστόρημα. Για μια θεωρία της ελληνικής αφήγησης», στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Σειρά: Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας, (Πρακτικά συνεδρίου «Η ελληνική πεζογραφία 1830-1880», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 24-25 Οκτωβρίου 1995), Ηράκλειο, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²1999, σ. 9-30.

- ΤΖΟΥΛΗΣ, Α., *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1993.
- ΤΖΟΥΜΑ, Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1991.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Σώτη, «Σημείωμα για τον εξωτισμό και την τέχνη και τη λογοτεχνία», περ. *Διαβάζω*, τχ. 314, 23 Ιουνίου 1993, σ. 48-51.
- ΤΣΙΛΙΜΕΝΗ, Τασούλα, «Η έννοια της διαφορετικότητας στις μικρές ιστορίες», περ. *Διαδρομές*, τχ. 9-10, Άνοιξη – Καλοκαίρι 2003, σ. 17-26.
- _____, *Οι μικρές ιστορίες κατά την εικοσαετία 1970-1990. Γραμματολογική, παιδαγωγική και γλωσσική εξέταση*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2003.
- ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, Λίζυ, *Γραμματολογία της πόλης. Λογοτεχνία της πόλης. Πόλεις της λογοτεχνίας*, Σειρά: Μελετήματα 3, Αθήνα, εκδ. Λωτός, 1988.
- _____, *Εσωτερική ταχύτητα. Δοκίμια για τη λογοτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2000.
- ΤΣΟΚΑΛΙΔΟΥ, Ρούλα – ΠΑΠΑΡΟΥΣΗ, Μαρίτα, «Ετερότητα και διγλωσσία στο σχολείο», στον τόμο *Αλέξανδρος Δελμούζος. Επιστημονική επετηρίδα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας* (Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης – Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης – Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής), τ. 2^ο, Βόλος 2006, σ. 223-236.
- ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, Γ., *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, εκδ. Κέδρος, γ' έκδοση.
- ΦΛΩΡΗΣ, Κώστας, *Ο Ψυχάρης και το έργο του*, έκδοση της Δημοτικιστικής Ομάδας, αριθ. 1, Κάιρο, Τυπογραφείο Ι. Πολίτη, 1916.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Άννα, *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980. Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001.
- ΧΑΡΙΤΟΣ, Χαράλαμπος Γ., *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989.

ΧΑΡΤΟΚΟΛΛΗΣ, Π., *Λογοτεχνία και ψυχανάλυση. Δέκα ομόκεντρα κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1999.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι.Κ., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΗΣ, Δημ., «Θεσσαλοί λόγιοι», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 7-8 (1959), σ. 287-305.

ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ, Γιώργος, «Λογοτεχνία και εξορία: Σημειώσεις για τον Καβάφη», περ. *Χάρτης*, διπλό τεύχος 5/6, Αθήνα, Απρίλιος 1983, σ. 562-573.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΗΣ, Λουκάς, *Σύντομη επισκόπηση της Φιλολογίας μας από τα 1800 έως σήμερα*, Κάιρο 1919.

_____, *Ο Φιλολογικός Περιοδικός Τύπος (1890-1919)*, Αθήνα, εκδ. Μπάυρον, σειρά: Ελλάδα: Χθες-Σήμερα, ²1983.

ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Ν., *Νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1983.

ΨΥΧΑΡΗΣ, Γιάννης, *Ρόδα και Μήλα, Απολογία*, τόμος Γ', Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1906.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

ABU-LUGHOD, Lila, *Veiled Sentiments. Honor and Poetry in a Bedouin Society*, London, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1999.

ADAM, J.M., *Ta κείμενα: τύποι και πρότυπα. Αφήγηση, περιγραφή, επιχειρηματολογία, εξήγηση και διάλογος*, μτφρ.: Γ. Παρίσης, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 1999.

AUGENOT, M., *Le Roman populaire. Recherches en paralittérature*, Presses de l'Université du Québec, 1975.

BAUD-BOVY, Samuel, *Poesie de la Grèce moderne*, Λωζάνη 1946.

BAKHTIN, M., *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος-μετάφραση: Γιάννης Κιουρτσάκης, εκδ. Πόλις, 1995.

BAKHTIN, M., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, εκδ. Πλέθρον, 1980.

BASSNETT, Susan, *Συγκριτική Γραμματολογία. Κριτική εισαγωγή*, μτφρ. Αναστ. Αναστασιάδου, Ελ. Γεωργοστάθη, Αγγ. Λούδη, Μάρθα Μαγείρου, Ελένη Πάσχου, Μαριάννα Σπανάκη, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2000

BARTHES, Roland – NADEAU, Maurice, *Για τη λογοτεχνία*, απόδοση από τα γαλλικά: Γιάννης Εμίρης, Αθήνα, εκδ. Ερατώ, 1982.

BEATON, Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζούργου-Μαριάννα Σπανάκη, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, Σειρά: Θεωρία-κριτική, 1996.

_____, *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον άγγελο*, μτφρ. Μίκα Προβατά, θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2003.

BITTI, Μάριο, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδ. Κέδρος, ³1991.

BLEICH, D. – BAUDRY, J. – BROOK, P., *Λογοτεχνία και ψυχανάλυση*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1990.

- BOWRA, Maurice, *The Creative Experiment*, Λονδίνο 1949.
- BRAUDEL, Fernand, *Η Μεσόγειος: ο χώρος και η ιστορία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1990.
- BREMOND, Cl. – CHATMAN, S. – GREIMAS, A.J. – LINTVELT, J. – MARTIN, W. – PRINCE, G. – STANZEL, F.K., *Θεωρία της αφήγησης. Σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας*, Βασίλης Καλλιπολίτης (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1991.
- CULLER, Jonathan, *Λογοτεχνική θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ²2003.
- DELACROIX, Maurice – HALLYN, Fernand, *Εισαγωγή στις Σπουδές της Λογοτεχνίας. Μέθοδοι του κειμένου, επιμέλεια-μετάφραση: I.N. Βασιλαράκης*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2000.
- DURANTE, Daniel Castillio, *Du stéréotype à la littérature*, collection: *Théorie et Littérature*, éd. XYZ, 1994.
- ECO, U., *Εξι περιπλανήσεις στο δάσος της αφήγησης*, μτφρ.: Α. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1996.
- ELIADE, Mircea, *Εικόνες και Σύμβολα. Δοκίμια στον μαγικο-θρησκευτικό συμβολισμό*, μτφρ. Άγγελος Νίκας, Αθήνα, εκδ. Αρσενίδη, 1994.
- ΕΜΚΕ – ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης, παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών, 1986.
- FOKKEMA, Douwe – IBSCH, Errud, *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα: Δομισμός, Μαρξισμός, Αισθητική της πρόσληψης, Σημειωτική*, μτφρ. Γιάννης Παρίσης, επιμέλεια: Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 1999.
- FREUD, S., *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μτφρ. Α. Πάγκαλος, Αθήναι, εκδ. Γκοβόστη.
- FRYE, Northop, *The Secular Scripture. A study of the structure of Romance*, Cambridge Mass. – London, Harvard University Press, 1982.

GRONINGEN, Van B.A., *Πραγματεία περί της ιστορίας και της κριτικής των ελληνικών κειμένων*, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 1980.

HALL, John, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Δ. Τσαούση, Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1990.

HAWTHORN, Jeremy, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, απόδοση στα ελληνικά: Μαρία Αθανασοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ⁴2002.

«HIKAYA», *The Encyclopaedia of Islam*, Lewis, B. – Menage, V.L. – Pellat, Ch. – Schacht J. (ed.), volume III, E.J. Brill –Luzac & Co, 1986, σ. 367-377.

JAMES, Henri, *Η τέχνη της μυθοπλασίας*, πρόλογος, μετάφραση, σημειώσεις: Κώστας Παπαδόπουλος, εκδ. Άγρα, Νοέμβριος 1984.

JOHNSON, Barbara, *A world of difference*, Baltimore and London, ed. The Johns Hopkins University Press, 1989.

JOURDA, Pierre, «Η Ελλάδα και το Ισλάμ των ρομαντικών», περ. *Διαβάζω*, τχ. 314, 23 Ιουνίου 1993, σ. 65-67.

JUNG, C.G., «Ο καλλιτέχνης ως συλλογικός άνθρωπος», μτφρ.: Σπ. Ηλιόπουλος, περ. *Το Δέντρο*, αρ. 27, Απρ.-Μάιος 1982, σ. 46-47.

ISER, W., *Act of reading*, U.S., The Johns Hopkins University Press, 1980.

KITROEFF, A., «The Transformation of Homeland Diaspora Relations: The Greek Case in the 19th-20th Centuries». *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora* (επιμ. J.M. Fossey), τ. 2, Amsterdam 1991, σ. 233-250.

KRISTEVA, Julia, *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*, μτφρ. Βασ. Πατσογιάννης, επιμέλεια: Στεφ. Ροζάνης, Αθήνα, εκδ. Scripta, 2004.

LIDDELL, Robert, *Καβάφης. Κριτική Βιογραφία*, μτφρ. Καίτη Λογοθέτη – Άντερσον, εκδ. Ίκαρος, 1980.

LUKÁCS, György, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ. Ξανθίππη Τσελέντη, επιμέλεια: Γιώργος Σαγκριώτης, Σειρά: Θεωρία-Ιδέες, Αθήνα, εκδ. Πολύτροπον, 2004.

MAN, Paul de, *Η επιστημολογία της μεταφοράς. Ανθρωπομορφισμός και τρόπος στη λυρική ποίηση*, μτφρ. Κώστας Παπαδόπουλος, εκδ. Άγρα.

MOURA, Jean – Marc, «L' Imagologie Littéraire: Essai de mise au point historique et critique», *Revue de Littérature Comparée*, 1992, 263, p. 271-288.

SAID, Edward D., *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, σειρά: Θεωρία – Κριτική 1, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996.

_____, *Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός. Μια συστηματική και γοητευτική ανίχνευση των ριζών του ιμπεριαλισμού στον πολιτισμό της Δύσης*, μτφρ. Βανέσα Λάππα, σειρά: Θεωρία – Κριτική 2, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1996

TODOROV, Tsvetan, *Ποιητική*, μτφρ.: Αγγέλα Καστρινάκη, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1989.

_____, *Κριτική της κριτικής. Ένα μυθιστόρημα μαθητείας*, μτφρ.: Γιάννης Κιουρτσάκης, προλεγόμενα: Π. Μουλλάς, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 1994.

TONNET, Henri, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*, μτφρ. Μαρίνα Καραμάνου, εκδ. Πατάκη.

VITTI, Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1987.

_____, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, ³1991.

WELLEK, Rene – JAY, Martin – EAGLETON, Terry – BUCK-MORSS, Susan – JEFFERSON, Ann – HIRSCHKOP, Ken – BERMAN, Russell A., *Μεταμαρξιστικά ρεύματα στην αισθητική και στη θεωρία της λογοτεχνίας: Λούκατς, Γκόλντμαν, Μπένγιαμιν, Μπρεχτ, Μπαχτίν, Πολιτισμική θεωρία, αποδόμηση, εισαγωγή-μετάφραση-επιμέλεια: Φώτης Τερζάκης*, εκδ. Futura, 2004.

**ΚΡΙΤΙΚΟΓΡΑΦΙΑ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ, ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ¹**

1. [χ.τ.], εφ. *Τα Νέα*, 27-1-1924.
2. «Εκδόσεις», εφ. *Τηλέγραφος*, 9-4-1924.
3. «Νεοελληνική Λογοτεχνία», εφ. *Εφημερίς*, 12-4-1924.
4. «Βιβλιογραφία. Κώστα Τσαγκαράδα», εφ. *Το Στέμμα*, 12-4-1924.
5. «Αιγυπτιακό Λεύκωμα», εφ. *Εφημερίς*, 15-5-1924.
6. «Ναμπία», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 16-5-1924.
7. «Νέα βιβλία», εφ. *Εφημερίς*, 16-5-1924.
8. [χ.τ.], εφ. *Επιθεώρησις*, 17-5-1924.
9. «Ναμπία», εφ. *Κάϊρον*, 19-5-1924.
10. «Ναμπία», *Κλειώ*, 19-5-1924.
11. [χ.τ.], εφ. *Εφημερίς*, 20-5-1924.
12. «Εκδόσεις», εφ. *Τηλέγραφος*, 21-5-1924.
13. «Κώστα Τσαγκαράδα: Ναμπία», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 22-5-1924.
14. «Νέα βιβλία. Η Ναμπία Κώστα Τσαγκαράδα», εφ. *Επιθεώρησις*, 24-5-1924.
15. [χ.τ.], εφ. *Εφημερίς*, 24-5-1924.
16. [χ.τ.], εφ. *Φως*, 24-5-1924.
17. «Βιβλία και περιοδικά», εφ. *Νέα Ηχώ*, 25-5-1924.
18. «Ναμπία», *Νέος Σύνδεσμος*, 25-5-1924.
19. «Νέαι Εκδόσεις, περ. *Ανατολή*», 25-5-1924.
20. [χ.τ.], εφ. *Τηλέγραφος*, 26-5-1924.

¹ Πρόκειται για δημοσιεύματα που αφορούν το λογοτέχνη, το λόγιο, τον πρόεδρο της Κοινότητας Ασσιούτ, τον άνθρωπο Κώστα Τσαγκαράδα και είναι γραμμένα και δημοσιευμένα όσο ζει και λίγο μετά το θάνατό του, έως το 1964. Δεν έγινε καταγραφή των μετέπειτα βιβλιογραφικών αναφορών, γιατί είναι πάρα πολλές και εφόσον η έρευνα γι' αυτόν το χώρο θα συνεχίζεται, αυτές θα αυξάνουν.

21. «Βιβλία και περιοδικά», περ. *Ο Φάρος*, 31-5-1924.
22. «Ναμπία», εφ. *Σφριγζ*, 1-6-1924.
23. Αρίστο, [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 1-6-1924.
24. Ε.Κ., «Η Ναμπία», εφ. *Τηλέγραφος*, 1-6-1924.
25. [χ.τ.], εφ. *Τηλέγραφος*, 3-6-1924.
26. «Γράμματα», *Μεφιστοφελής*, 5-6-1924.
27. Γ. Πελλερέν, «Νέαι Εκδόσεις. Κώστα Τσαγκαράδα: Ναμπία. Γράμματα – Αλεξάνδρεια – 1924», εφ. *Ηπειρος Ιωαννίνων*, 8-6-1924, σ. 2.
28. Γ. Αρβ., «Βιβλιογραφία. Εκδόσεις «Γραμμάτων» Αλεξανδρείας, 1924, Κώστα Τσαγκαράδα ΝΑΜΠΙΑ», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 21-7-1924.
29. «Η Ναμπία», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 29-7-1924.
30. Γ. Αρβανιτάκης, Γ., [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 29-7-1924.
31. [χ.τ.], εφ. *Libre*, 13 Octobre 1924 (Luis Roussel, Rue Sina 31, Athenes).
32. «Εκδόσεις. Ο Φάρος», εφ. *Το Στέμμα*, 29-12-1924.
33. «Αναμνήσεις ενός χρόνου. Αύγουστος», εφ. *Επιθεώρησις*, 3-1-1925.
34. Βινικίου, Θωμάς, «Θεσσαλοί λογοτέχναι. Κώστας Τσαγκαράδας. Κριτικά σημειώματα.», εφ. *Λαϊκὴν Βόλου*, 25-2-1925.
35. «Κοινωνικά», εφ. *Νεῖλος*, 5-4-1925.
36. «Χικαγιάτ», εφ. *Νέος Σύνδεσμος*, 4-5-1925.
37. «Χικαγιάτ», εφ. *Ταχυδρόμος*, 23-5-1925.
38. [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος*, 23-5-1925.
39. «Εκδόσεις. Χικαγιάτ», εφ. *Το Στέμμα*, 23-5-1925.
40. [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος*, 24-5-1925.
41. «Ναμπία», εφ. *Εφημερίς*, 24-5-1925.
42. Π., «Εκδόσεις. Χικαγιάτ», εφ. *Το Στέμμα*, 26-5-1925.
43. Κ.Δ. Μακρής, «Κριτικά σημειώματα. Χικαγιάτ υπό Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 27-5-1925.
44. «Νέαι Εκδόσεις», εφ. *Νέα Ηχώ*, 20-6-1925.
45. «Τα Χικαγιάτ του Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Κάϊρον*, 20-6-1925.

46. «Τα χικαγιάτ του Κώστα Τσαγκαράδα», εφ. *Κλειώ*, 20-6-1925.
47. Μήτσος Ευαγγέλου, «Κριτικά σημειώματα. Κώστα Τσαγκαράδα “Τα Χικαγιάτ”. Έκδοσις “Γραμμάτων”», εφ. *Ισις*, 20-6-1925.
48. «Νέαι εκδόσεις. Χικαγιάτ», εφ. *Νείλος*, 21-6-1925.
49. [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 8-7-1925.
50. «Περιοδικός Τύπος», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26-8-1925.
51. [χ.τ.], περ. *Πινακοθήκη*, Ιούλιος-Νοέμβριος 1925, Αθήναι.
52. Γ. Αρβανιτάκης, «Βιβλιογραφία. Χικαγιάτ», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 3-9-1925.
53. D. Asteriotis, «Lettres neo-grécques», εφ. *Mereuve de France*, 15-12-1925.
54. Άλκης Θρύλος, «Νέα βιβλία. Χικαγιάτ, διηγήματα Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Εσπέρα Αθηνών*, 18-12-1925, σ. 1.
55. «Εορτή των Θεοφανείων εν Ασσιούτ», περ. *Πάνταινος*, 9-1-1926.
56. [χ.τ.], εφ. *Libre*, Dec. 1925-Jan. 1926.
57. [χ.τ.], εφ. *Ισις*, 27-3-1926.
58. «Εκδόσεις. Πασχαλινό Λεύκωμα», εφ. *Το Στέμμα*, 24-4-1926.
59. «Μανθάνομεν αλλά δεν είμεθα βέβαιοι ότι:», εφ. *Ισις*, 5-6-1926.
60. «Φάρος-Ισις-Γράμματα», εφ. *Οθόνη*, 24-6-1926.
61. «Ζώης Σανσάρας», εφ. *Οθόνη*, 14-8-1926.
62. [χ.τ.], εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 9-9-1926.
63. Σωκρ. Σταματίου, «Έλληνες συγγραφείς στην Αίγυπτο. Κώστας Τσαγκαράδας», περ. *Ο Φάρος της Ανατολής*, 1926, σ. 68-75.
64. Θωμάς Βινικίου, «Οι εν τη ξένη Θεσσαλοί λογογράφοι. Πηλιορείτες διηγηματογράφοι», περ. *Πανθεσσαλικό Λεύκωμα*, έτος πρώτον, Βόλος, 1927.
65. «Λογοτεχνική κίνηση. Κώστα Τσαγκαράδα: Ναμπία – Ασσιουτιανό Ρομάντζο. Χικαγιάτ: Διηγήματα των Φελλάχων και των Νομάδων», περ. *Νέα Ζωή*, περίοδος IV, τόμος XIV, τεύχος 1, Γενάρης – Φλεβάρης 1927.
66. «Μανθάνομεν αλλά δεν είμεθα βέβαιοι ότι:», εφ. *Ισις*, 12 Μαρτίου 1927
67. Τάκης Σαρακινός, «Εντυπώσεις και κρίσεις. Πηλιορείτικη φιλολογία», εφ. *Θεσσαλία Βόλου*, 25-7-1927.

68. Τάκης Σαρακινός, «Εντυπώσεις και κρίσεις. Ναμπία», εφ. *Θεσσαλία* Βόλου, 25-7-1927.
69. [χ.τ.], εφ. *Οθόνη*, 20-8-1927.
70. «Η Κοινωνία των Εθνών και τα Γράμματα», εφ. *Σφιγξ*, 22-1-1928.
71. [χ.τ.], εφ. *Τσις*, 26-10-1927.
72. [χ.τ.], εφ. *Εφημερίς*, 23-1-1928.
73. «Μανθάνομεν αλλά δεν είμεθα βέβαιοι ότι:», εφ. *Τσις*, 28-1-1928.
74. «Αρραβίνες», εφ. *Σφιγξ*, 17-6-1928.
75. [χ.τ.], περ. *Πάνταινος*, τ. Κ', αρ. 29, 20-7-1928.
76. «Κοινωνική κίνησης», εφ. *Λαϊκή Φωνή*, 5-9-1928.
77. «Η υποδοχή του κ. Μιχαλακόπουλου εν Μίνια», εφ. *Κάϊρον*, 4-3-1930.
78. «Μητρόπολις Πτολεμαΐδος. Κατάθεσις θεμελίου λίθου ιερού Ναού εν Ασσιούτ», περ. *Πάνταινος*, 12-6-1930.
79. «Η τιμητική υποδοχή του Πατριάρχου εις Ασσιούτ», εφ. *Ταχυδρόμος – Ομόνοια* Αλεξανδρείας, 6-2-1934.
80. [χ.τ.] (εκ του Πανταίνου), εφ. *Κάϊρον*, 9-2-1934.
81. «Η επίσκεψις του κ. Δενδραμή εις την παροικίαν του Ασσιούτ, εφ. *Πάροικος Ασσιούτ*, 21-4-1934.
82. «Ασσιούτ», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 23-4-1934.
83. Α.Π. Βέρβερης, «Εντυπώσεις περιοδεύοντος συνεργάτου μας. Ασσιούτ. Η Κοινοτική δράσις της Ελληνικής Παροικίας Ασσιούτ. Με τον φακόν του επαγγέλματος», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 1-4-1937.
84. Α.Π. Βέρβερης, «Εντυπώσεις περιοδεύοντος συνεργάτου μας. Ασσιούτ. Ο ελληνισμός του εσωτερικού. Γνώμαι και σκέψεις. Με τον φακόν του επαγγέλματος», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 1-4-1937.
85. Ν.Χ.Α., «Εξ Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 29-4-1943.
86. Θεόδωρος Δ. Μοσχονάς, «Επιστολαί τη Διευθύνσει», εφ. *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 2-7-1943.
87. Ν.Χ.Α., «Εξ Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 9-6-1943.
88. Κ., «Εξ Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 13-12-1943.

89. «Αναμνήσεις Παλαιού Πολεμιστού», εφ. *Εφημερίς*, 11-9-1944.
90. «Αναμνήσεις Παλαιού Πολεμιστού», εφ. *Εφημερίς*, 21-9-1944.
91. Β.Γ.Κ., «Αποχαιρετιστήριο γεύμα εις Βρεττανόν Φιλέλληνα.», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 8-10-1944.
92. «Πινακίδες», εφ. *Εφημερίς*, 9-10- <1944>.
93. Δ.Σ., της ειδικ. Συνεργ., «Φιλολογική συντροφιά Κυριών», εφ. *Φως*, 30-11-1944.
94. Α., «Οι λόγιοί μας. Κωνστ. Θ. Τσαγκαράδας», εφ. *Εφημερίς*, 19-12-<1944>.
95. «Ένα ενδιαφέρον βιβλίο», εφ. *Ημέρα*, 14-8-1946.
96. Δ.Σ., υπό της ειδικ. Συνεργ., «Τα Προβλήματα της Ξενητείας», εφ. *Φως*, 28-8-1946.
97. Άλκης Θρύλος, «Τα Προβλήματα της Ξενητείας, χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του Ελληνισμού στην τελετουργική κοιλάδα. Μελέτη του Κ. Τσαγκαράδα», εφ. *Ελληνικόν Αίμα Αθηνών*, 8-11-1946, σ. 2^α.
98. Γ.Κ.Β., «Ανταποκρίσεις εξ Ασσιούτ», εφ. *Φως*, 1-2-1947.
99. Θωμάς Βινικίου, «Ο συγγραφέυς Κώστας Τσαγκαράδας. “Τα Προβλήματα της Ξενητείας” του Κώστα Τσαγκαράδα», εφ. *Θεσσαλικόν Μέλλον Αθηνών*, 28-8-1947, σ. 2.
100. Κ. Μαρινάκης, «Τσαγκαράδας Κ. “Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ”», περ. *Μακεδονικά Γράμματα*, 3/1951, 85.
101. Μαν. Γιαλουράκης, «Η Μελέτη του Κ. Τσαγκαράδα για το βιβλίο του Πτα Χοτέπ», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 14-9-1951.
102. Ντίνος Χριστιανόπουλος, «Τσαγκαράδας Κ., Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 17 Σεπτεμβρίου 1951.
103. Γ. Παπουτσάκης, «Η συμβολή μας στα Γράμματα. Εισαγωγή στη λογοτεχνία των Αιγυπτιακών Ελλήνων», (ομιλία Γ. Παπουτσάκη), εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 28-1-1953, σ. 2^α.
104. Π. Κόρφης, «Τσαγκαράδας Κ. - Απόστολος Κωνσταντινίδης», περ. *Μορφές*, 82/1953, 245.
105. Γ.Κ. Ζωγραφάκης – Π. Ζάγρας, «Τσαγκαράδας Κ. Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ», εφ. *Νέα Αλήθεια*, 12 Αυγούστου 1957.

106. Απ. Κωνσταντινίδης, «Πορτραίτα Απόδημων Λογοτεχνών: Κώστας Τσαγκαράδας, μεταφραστής του βιβλίου του Πτα Χοτέπ», εφ. *Ταχυδρόμος Αιγύπτου, Ο Φιλολογικός Ταχυδρόμος*, 17-12-1961.
107. «Κώστας Τσαγκαράδας», εφ. *Ταχυδρόμος Αλεξανδρείας*, 5-12-1962.
108. «Η εις Αθήνας κηδεία του Κώστα Τσαγκαράδα», εφ. *Έθνος Αθηνών*, 8-12-1962.
109. Απ. Σπανοβασίλης, «Κώστας Τσαγκαράδας. Ο αξέχαστος άνθρωπος», εφ. *Φως*, 23-12-1962.
110. Απ. Σπανοβασίλης, «Ο Κώστας Τσαγκαράδας μέσ' απ' τα γράμματά του», εφ. *Φως*, 4-2-1963.
111. Γιώργος Θωμάς, χ.τ., εφ. *Η Θεσσαλία Βόλου*, 5-12-1965.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΗΤΡΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Ζαγορά, 13 Αυγούστου 2003

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Σήμερα είναι 13 Αυγούστου του 2003. Θα πάρουμε συνέντευξη από την κόρη του λογοτέχνη Κώστα Τσαγκαράδα την κ. Δήμητρα Τσαγκαράδα. Ποια είναι η σχέση σας με τον λογοτέχνη;

Δήμητρα Τσαγκαράδα (Δ.Τ.): Είμαι η κόρη του.

Ε.Κ.: Πότε γεννήθηκε;

Δ.Τ.: Το 1889. Πρέπει να το έχεις μέσα στα χαρτιά.

Ε.Κ.: Ναι, το έχω. Πού γεννήθηκε; Εδώ στη Ζαγορά;

Δ.Τ.: Βέβαια εδώ, μέσα σε αυτό το σπίτι. Αυτό είναι και το κρεβάτι που γεννήθηκε. Σε αυτή τη γωνιά, εδώ μέσα.

Ε.Κ.: Ωραία, οπότε εδώ έμεναν και οι γονείς του.

Δ.Τ.: Ναι, εδώ.

Ε.Κ.: Το όνομα Τσαγκαράδας μήπως είναι από την Τσαγκαράδα, η καταγωγή κάποιου;

Δ.Τ.: Αυτό είναι άγνωστο. Δεν μπόρεσε ποτέ κανένας να το εξηγήσει. Ήταν κανένας από την Τσαγκαράδα; Δεν ξέρω.

Ε.Κ.: Οι γονείς του πότε πέθαναν; Νέοι;

Δ.Τ.: Ο πατέρας του πέθανε όταν ήταν 12 χρονών. Στη Μίνια όμως, όχι εδώ, στην Αίγυπτο.

Ε.Κ.: Είχαν πάει και οι γονείς του στην Αίγυπτο;

Δ.Τ.: Έπαιζε ο πατέρας μου, έκανε τον παπά. Είχε μανία με τα παπαδίστικα και έπαιζε. Κάποια αδιαθεσία αισθάνθηκε ο πατέρας του. Τον φωνάζουν, του λένε τρέξε να φέρεις γιατρό και εκείνος δεν συνειδητοποιούσε τι ήτανε και πέθανε από καρδιά. Ήταν παχύς, τον βλέπεις πώς ήταν γεμάτος; Και τον έχασε 12 χρονών, τον έχασε. Και ήρθε μετά εδώ ο πατέρας μου και ξανάφυγε μόνος του, έφερε τη μητέρα του και την αδελφή του και συντηρούσε γιαγιά, μάνα κι αδελφή.

Ε.Κ.: Οι οποίες έμεναν εδώ στη Ζαγορά;

Δ.Τ.: Έμεναν εδώ.

Ε.Κ.: Εκείνος δούλευε.

Δ.Τ.: Δούλευε στην Αίγυπτο ο πατέρας μου.

Ε.Κ.: Από μικρός.

Δ.Τ.: Από μικρός δούλευε και έστελνε λεφτά. Δούλευε το πρώτο διάστημα, έτσι νομίζω, καλά καλά δεν τα θυμάμαι, στον Κανισκέρη, ο οποίος ο Κανισκέρης η καταγωγή του ήταν από την Μακρυνάχη, ήταν συγγενής, ήταν ο μεγάλος ο Κανισκέρης που έκανε στην Αίγυπτο το ορφανοτροφείο, το Κανισκέρειο με το όνομα. Ήταν τα παλιά τα χρόνια που μαζεύαν τους συγγενείς, δεν τους αφήναν. Εκεί δούλευε.

Ε.Κ.: Τι δουλειά έκανε ο Κανισκέρης;

Δ.Τ.: Έμπορας ήταν.

Ε.Κ.: Έμπορας καπνών;

Δ.Τ.: Όχι. Βαμβάκι, κρεμμύδια, τέτοια είχαν. Κι ο πατέρας μου όμως είχε μανία με τα γράμματα. Μόνος του έμαθε ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, αραβικά. Τα έγραφε και τα διάβαζε.

Ε.Κ.: Δεν πήγε σχολείο; Μέχρι πότε πήγε σχολείο;

Δ.Τ.: Πήγε σχολείο.

Ε.Κ.: Πήγε πρώτα στη Ζαγορά;

Δ.Τ.: Πήγε πρώτα στη Ζαγορά σχολείο, από εκεί δεν ξέρω.

Ε.Κ.: Στη Μίνια;

Δ.Τ.: Στη Μίνια πρέπει να πήγε Δημοτικό εκεί πέρα.

Ε.Κ.: Αλλά από εκεί και πέρα δούλευε. Δεν πήγε ίσως Γυμνάσιο.

Δ.Τ.: Όχι, αυτοδίδαχθεις ήταν. Αυτή τη *Ναμπία* είναι που την είχε μεταφράσει στην αραβική γλώσσα.

Ε.Κ.: Ναι.

Δ.Τ.: Μόνος του. Δεν τις μιλούσε απλώς τις γλώσσες, τις έγραφε και τις διάβαζε. Μόνος του.

Ε.Κ.: Ο ίδιος τη μετέφρασε τη *Ναμπία*;

Δ.Τ.: Ο ίδιος και ένας φίλος του, τον αγαπούσε πάρα πολύ, ήταν διευθυντής στην Αγροτική Τράπεζα. Σουδανέζος ήταν, μαύρος, τον αγαπούσε πάρα πολύ τον πατέρα μου και, όπου ήθελε καμιά βοήθεια, τον βοηθούσε.

Ε.Κ.: Α, το μετέφρασε μόνος του;

Δ.Τ.: Ναι. Μα κοίταξε και στην Αίγυπτο όταν ήταν καμιά επίσημη υποδοχή ή περιμέναν κανέναν επίσημο και θέλαν λόγους, ο πατέρας μου σε οποιαδήποτε γλώσσα ήταν πρώτος και καλύτερος να γράψει τον λόγο. Μα στην αραβική, μα στην αγγλική γλώσσα, στα ελληνικά, όπου ήθελες. Γι' αυτό και τον φωνάζαν καλαμαρά.

Ε.Κ.: Α, καλαμαρά τον φώναζαν;

Δ.Τ.: Δεν το ξέρεις αυτό; Δεν ξέρεις το καλαμαράς;

Ε.Κ.: Το ξέρω, αλλά δεν ξέρω ότι τον φώναζαν έτσι.

Δ.Τ.: Επειδή ήταν με ένα μολύβι και χαρτί. Όπου και να τον έβλεπες θα καθόταν στο γραφείο του στην Αίγυπτο, δεν σου έχω δείξει φωτογραφίες.

Ε.Κ.: Όχι, αλλά θα τις δούμε.

Δ.Τ.: Δεν τις έχω τώρα εδώ.

Ε.Κ.: Στην Αθήνα.

Δ.Τ.: Στο γραφείο του καθόταν με τις ώρες και έγραφε, αλλά είχε μια μανία αυτό να το περάσει και σε εμάς. Τα βράδια καθόταν και μας έδινε βιβλία να του διαβάζουμε, γιατί κάπου υπέφερε με τα μάτια του. Είχε πάθει μια αραβική αρρώστια στα μάτια, κόντεψε να χάσει το φως του κάποτε. Σηκωτό τον κατέβασαν από το Ασσιούτ στο Κάιρο. Θα έχανε εντελώς το φως του. Και τα βράδια μας έβαζε να του διαβάσουμε και να μεταφράσουμε. Α, τι τραβούσαμε. Βέβαια. Χα, χα.

Ε.Κ.: Ο πατέρας ή η μητέρα του πατέρα σας ασχολούνταν με τα γράμματα;

Δ.Τ.: Όχι. Ο πατέρας του πέθανε πολύ νέος και η μητέρα του ήταν εδώ.

Ε.Κ.: Κάποιος άλλος από το οικογενειακό του περιβάλλον δεν είχε κάποια σχέση με τα γράμματα; Έτσι, να έγραφε;

Δ.Τ.: Κοντινός; Κοντινός συγγενής όχι. Εκείνος που ασχολείτο κι εκείνος με τη λογοτεχνία ήταν ο Απόστολος ο Κωνσταντινίδης. Μακρινός συγγενής. Είναι συγγενής, αλλά δεν είναι ούτε πρώτα εξαδέλφια, δεύτερα εξαδέλφια, τρίτα, κάτι τέτοιο.

Ε.Κ.: Α, υπήρχε συγγένεια.

Δ.Τ.: Βέβαια, είχαμε συγγένεια.

Ε.Κ.: Δηλαδή από μόνος του ξεκίνησε, δεν υπήρχε κάποιος να τον μυήσει, να του δείξει.

Δ.Τ.: Από μόνος του. Την πρώτη φορά που πήγε και είδε τη Σάρα Μπερνάρ στο θέατρο και τόσο ενθουσιάστηκε που θέλησε να το βγάλει αυτό και έπιασε και έγραψε, αλλά αλληλογραφούσε και με τις ξαδέλφες του αυτές. Ο Κανισκέρης είχε μια κόρη την Κατίνα, τη μεγάλη, και με αυτή αλληλογραφούσε και ποιήματα ανταλλάσανε. Γράφαν, ναι.

Ε.Κ.: Εκείνη πού βρισκόταν;

Δ.Τ.: Στην Αίγυπτο. Και αυτή πέθανε νωρίς.

Ε.Κ.: Εκείνη έμενε στην Αλεξάνδρεια;

Δ.Τ.: Εκείνη από τον καημό της πέθανε πολύ νωρίς, δεν άντεξε. Αλλά ο πατέρας μου αλληλογραφούσε με τους συγγενείς. Υπήρχε αλληλογραφία. Δεν υπήρχαν τα τηλέφωνα. Και αλληλογραφούσαν και στα γράμματά τους μιλούσαν για λογοτεχνία, ανάλογα με την εποχή, ας πούμε, ό,τι προβλήματα υπήρχαν τα συζητούσαν μέσα στα γράμματά τους, αν έβλεπες. Ήταν ένας άλλος συγγενής τους, η γυναίκα ήταν ξαδέλφη, Τσαγκαράδα κι αυτή, ο άντρας της ήταν καθηγητής φιλόλογος και με αυτόν αλληλογραφούσε πάρα πολύ. Ανταλλάσσαν γράμματα. Αλλά δεν ήταν συγγενής αυτός. Ήταν η γυναίκα.

Ε.Κ.: Είχε κι αυτός ίδια ενδιαφέροντα.

Δ.Τ.: Επειδή ήταν φιλόλογος.

Ε.Κ.: Έβρισκε ανθρώπους που να είχαν ίδια ενδιαφέροντα;

Δ.Τ.: Κοίταξε, με αυτούς που αλληλογραφούσε πρέπει να είχε κάποια κοινά ενδιαφέροντα. Με τον αδελφό του Απόστολου Κωνσταντινίδη, τον Κώστα Κωνσταντινίδη, τον Πέτρο Μάγνη που λένε, και με αυτόν πολύ. Ο Απόστολος ήταν στην Αλεξάνδρεια, ενώ ο Πέτρος Μάγνης ήταν στην Άνω Αίγυπτο, όπως ήμασταν κι εμείς. Με αυτόν είχαν περισσότερη αλληλογραφία.

Ε.Κ.: Τα γράμματά του; Έχετε γράμματα;

Δ.Τ.: Του πατέρα μου; Πώς δεν έχω.

Ε.Κ.: Μετά, όταν μεγάλωσε πλέον, τι επάγγελμα ασκούσε; Με τι ασχολιόταν;

Δ.Τ.: Έμπορας ήταν βαμβακέμπορας.

Ε.Κ.: Ο ίδιος;

Δ.Τ.: Ο ίδιος. Είχε μεγάλη αποθήκη, είχε φύλακα, ήταν δικιά του η αποθήκη, όχι με άλλους. Ο πατέρας μου δεν άντεχε να έχει άλλον πάνω από το κεφάλι του. Ήταν ανεξάρτητος τύπος. Δεν σήκωνε να μπει υπάλληλος, με τίποτε.

Ε.Κ.: Και έκανε μόνος εμπόριο. Στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Όχι σε ένα χωριό πιο μακριά από το Ασσιούτ, ήταν μισή ώρα από το Ασσιούτ. Πήγαινε με το τρένο.

Ε.Κ.: Πώς λεγόταν;

Δ.Τ.: Μανφαλούτ. Εκεί είχε την αποθήκη, το γραφείο του, άλλο στο σπίτι, άλλο εκεί.

Ε.Κ.: Αγόραζε βαμβάκια;

Δ.Τ.: Αγόραζε βαμβάκια και τα πουλούσε σε εκκοκκιστικές εταιρείες στην Αίγυπτο. Αυτά ήταν χωριά εκεί πέρα, το ένα από το άλλο δεν είχε μεγάλη

απόσταση, υπήρχαν οι μεγάλες επιχειρήσεις. Παίρναν το βαμβάκι κατευθείαν από τον αγρότη, μετά το δίναν στις εκκοκκιστικές μηχανές, το περνούσαν και το καθαρίζαν το βαμβάκι. Ερχόταν ο πελάτης και τους τα έδινε τα σακιά με τα βαμβάκια.

Ε.Κ.: Οπότε είχε και άμεση επαφή με τους πελάτες.

Δ.Τ.: Πολύ.

Ε.Κ.: Και τους οποίους, από ό,τι φαίνεται κι από το έργο του, αγαπούσε πάρα πολύ.

Δ.Τ.: Ο πατέρας μου δεν άλλαξε προσωπικό. Είχε τον πατέρα, τον γιο, και μεγάλωσε και τα παιδιά.

Ε.Κ.: Από τον ίδιο.

Δ.Τ.: Έναν. Δεν άλλαξε. Τον είχε σαν παιδί του. Τον αγαπούσε σαν παιδί του. Του είχε εμπιστοσύνη. Κι εκείνος το ίδιο. Όταν φύγαμε ήταν φοβερή η σκηνή. Τον αγκάλιασε και τον φιλούσε στο κεφάλι. Μας κατέβασε μέχρι το Κάιρο. Του έλεγε: πατέρα μου, πατέρα μου. Η γυναίκα του να δεις. Έπαιρνε, πήγαινε να του ζεστάνει το φαΐ, γιατί το πρωί έφευγε εφτά η ώρα με το τρένο και πήγαινε εκεί που ήταν η αποθήκη και έπαιρνε το φαΐ του μαζί και θα πήγαινε να τον περιποιηθεί η γυναίκα του φελλάχα. Αλλά εμείς ποτέ ούτε ο πατέρας μου ούτε εμείς τα παιδιά, το μάθαμε από τον πατέρα, δεν έκανε διακρίσεις, δεν τον έβλεπε ότι ήταν ο υπηρέτης, ο φελλάχος, ποτέ δεν είχαμε τέτοια. Σαν παιδιά μας, σαν δικούς μας ανθρώπους τους είχαμε. Εμένα με σήκωνε εδώ στο ώμο μικρή.

Ε.Κ.: Τους είχατε από τότε.

Δ.Τ.: Ναι, στα χέρια τους μεγαλώσαμε.

Ε.Κ.: Οπότε από νέος είχε κάνει τη δική του επιχείρηση και ήταν έμπορος. Και ήταν ευχαριστημένος από τη δουλειά του.

Δ.Τ.: Κοίταξε, αγάπησε πολύ το Ασσιούτ, έζησε εκεί, αλλά ήταν κι ωραία χρόνια, γιατί δεν είχε μοναξιά. Ερχόταν παρέες από την Αλεξάνδρεια και πάντα στο σπίτι του είχε όποιο μουσικό όργανο φανταστείς, έπρεπε να το είχε μέσα στο σπίτι του, ώστε αν έλεγε κάποιος εγώ παίζω φουσαρμόνικα, εγώ παίζω φλάουτο, βιολί, είχε όλα τα μουσικά όργανα και έτσι η παρέα όταν συγκεντρωνόταν γλεντούσαν.

Ε.Κ.: Έρχονταν από την Αλεξάνδρεια.

Δ.Τ.: Έρχονταν από την Αλεξάνδρεια παρέες, έχω και φωτογραφίες, παρέες μεγάλες.

Ε.Κ.: Παρέες από φίλους.

Δ.Τ.: Αλλά και στο Ασσιούτ εκεί μαζεύονταν και γλεντούσαν πάρα πολύ.

Ε.Κ.: Έξω σε κέντρα ή στο σπίτι;

Δ.Τ.: Όχι, κέντρα δεν υπήρχαν. Σε σπίτια, σε σπίτια. Αλλά ως εργένης είχε σπίτι ανοιχτό. Δεχόταν τους φίλους, τους συγγενείς, να διασκεδάσουν, να πάνε εκδρομές, δεν κλειστήκαν αυτοί οι άνθρωποι ποτέ.

Ε.Κ.: Παντρεύτηκε σε μεγαλύτερη ηλικία;

Δ.Τ.: Ναι. Δεν παντρεύτηκε νέος.

Ε.Κ.: Την έζησε τη ζωή του ως εργένης.

Δ.Τ.: Δεν παντρεύόταν με τίποτε. Ήταν ανένδοτος.

Ε.Κ.: Και πώς έγινε;

Δ.Τ.: Ήταν μια από εκεί πολύ καπάτσα. Αυτή τον κατάφερε. Αλλιώς ...

Ε.Κ.: Από την Αίγυπτο;

Δ.Τ.: Εκεί στο Ασσιούτ. Του έλεγε να τον παντρέψουν. Αυτοί είχαν καφενείο και πήγαινε εκεί. Στα καφενεία πηγαίναν. Είχαν τα καφενεία και πηγαίναν Έλληνες. Λοιπόν, όποτε πήγαινε, τον μάγκωνε αυτή. Κι αυτή κι ο άντρας της του πιπιλούσαν το μυαλό. Του λέγανε: Θα πάρεις την κόρη του Πύργου. Η μητέρα μου ήταν δεύτερη. Είχε άλλη αδελφή πιο μεγάλη. «Καμιά δεν παντρεύομαι. Δεν παντρεύομαι, δεν παντρεύομαι». Δώσαν, δώσαν, δώσαν, αυτή τον κατάφερε.

Ε.Κ.: Την ήξερε όμως.

Δ.Τ.: Πηγαίναν στην εκκλησία.

Ε.Κ.: Οπότε και η μητέρα σας εκεί έμενε στο Ασσιούτ.

Δ.Τ.: Η μητέρα μου ήταν γέννημα θρέμμα του Ασσιούτ. Όταν πηγαίναν στην εκκλησία, του λέγαν: «Η Βαγγελίτσα». Αυτός την είχε δει, του είχε αρέσει. Είχαν διαφορά στην ηλικία. Είχαν πολλά χρόνια διαφορά. Βέβαια πολλά χρόνια.

Ε.Κ.: Πόσα χρόνια διαφορά είχαν; Πάνω από δέκα;

Δ.Τ.: Ή δεκαπέντε ή δεκαοκτώ.

Ε.Κ.: Γι' αυτό το καλοσκέφθηκε.

Δ.Τ.: Αυτός είχε τον χαβά, ανένδοτος ήταν. Σου λέω κάποια στιγμή πώς τον καταφέραν και σκέψου πόσο τον εκτιμούσαν και τον σεβόντουσαν που ήταν εργένης, νέος, ο παππούς μου ήταν ηλικιωμένος, μεγάλος άνθρωπος, που πήγε ο πεθερός και τον ζήτησε.

Ε.Κ.: Πήγε ο πεθερός και τον ζήτησε σε γάμο;

Δ.Τ.: Πήγε ο πεθερός και τον ζήτησε. Τόσο πολύ. Ο πατέρας μου είχε κάτι που ο άλλος το σεβόταν. Με το που τον έβλεπες δεν έπαιρνες θάρρος, όχι ότι δεν ήταν ομιλητικός κι αυτά, αλλά τον σεβόσουν. Και πήγε ο πεθερός που ήταν πολύ σοβαρό πρόσωπο και τον ζήτησε. Κι όταν έφυγε, ξέχασε το κουτί τα τσιγάρα του. Αν σου πω ότι αυτό το κουτί τα τσιγάρα ακόμη το έχω. Το κράτησε ο πατέρας μου, το φύλαξε, ήταν η πρώτη επίσκεψη.

Ε.Κ.: Πώς λεγόταν στο πατρικό της η μητέρα σας;

Δ.Τ.: Πύργου.

Ε.Κ.: Πύργου. Από πού είχαν καταγωγή;

Δ.Τ.: Αθηναίοι.

Ε.Κ.: Α, δεν ήταν από εδώ από τη Ζαγορά;

Δ.Τ.: Όχι, και ο παππούς από τη μεριά της μητέρας του Αθηναίοι. Το πατρικό του παππού μου ξέρεις πού ήταν; Το ένα μέσα στη Μητροπόλεως και το άλλο μέσα στη Ζήνωνος. Και της Μητροπόλεως ξέρεις πώς το έχασε; Μπήκε τριτεγγυητής. Και το έχασε. Έχουμε οικογενειακό τάφο εμείς στο Α' Νεκροταφείο μεγάλο τριθέσιο, με μεγάλο σταυρό, τέτοιο, όλο μασίφ, από εκείνα τα χρόνια 1901, 1902.

Ε.Κ.: Εκεί είναι θαμμένος κι ο μπαμπάς σας;

Δ.Τ.: Όχι δεν τον βάλαμε εκεί. Έχω αγοράσει εγώ οικογενειακό στου Ζωγράφου, γιατί υπήρχαν κάποιες δυσκολίες για να τον βάλουμε τότε, γιατί ξέρεις τους δηλώνεις και δεν ήταν δηλωμένος. Και ζητούσανε ... Και θυμάμαι ένας πρωτοδίκης μου είχε σταθεί τότε που έχασα τον πατέρα μου στην κηδεία. Εμείς είμαστε ξένοι, δεν ξέραμε, και μου λέει αυτά τα λεφτά ή θα τα δώσεις στο Α' και θα είσαι στον τάφο του παππού, γιατί να μην αγοράσεις οικογενειακό; Στου Ζωγράφου είναι αγορασμένος, είναι οικογενειακός, Τσαγκαράδα.

Ε.Κ.: Θα πάμε μία μέρα να το δούμε.

Δ.Τ.: Εγώ είμαι η τελευταία που θα μπω.

Ε.Κ.: Ωστε η μητέρα ήταν Αθηναία.

Δ.Τ.: Η καταγωγή της.

Ε.Κ.: Η καταγωγή της. Εκείνη γεννήθηκε στη Μίνια.

Δ.Τ.: Όταν πήγαν και κάναν το προξενιό στον παππού μου και του είπαν για τον πατέρα μου και τη μητέρα μου, ο ίδιος ο παππούς ήταν άρχοντας, πλούσιος κτηματίας στην Άνω Αίγυπτο, ξέρεις τι γύρισε και είπε: «και ποιος τολμάει να του μιλήσει»; Απλώς αυτή η γυναίκα, αυτό το αντρόγυνο ήσαν θαρραλέοι, ήσαν από

τους ανθρώπους που ξανοίγονται εύκολα. Πήγαινε και κάθε μέρα εκεί στο καφενείο.

Ε.Κ.: Εσείς δεν τους προλάβατε τους παππούδες αυτούς;

Δ.Τ.: Όχι, τον παππού μου όχι. Κανέναν παππού δεν πρόλαβα. Τις γιαγιάδες μόνο πρόλαβα.

Ε.Κ.: Και αυτή της Ζαγοράς.

Δ.Τ.: Της Ζαγοράς πέθανε μεγάλη. 93 χρονών πέθανε. Πέθανε στο Ασσιούτ.

Ε.Κ.: Ήρθε μετά στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Το '56 πέθανε η γιαγιά μου, η μητέρα του πατέρα, το '62 πήγε ο πατέρας μου. Δεν έχουν μεγάλη διαφορά.

Ε.Κ.: Είχε γυρίσει η γιαγιά;

Δ.Τ.: Ναι, μετά τους είχε πάρει. Τους είχε κάτω. [...] Πέθανε η γιαγιά του, σε αυτήν είχε μεγάλη αδυναμία, είναι αυτή εδώ, αυτή ήταν η μεγάλη του αδυναμία. Είχε τη φωτογραφία της στο γραφείο του, τη φιλούσε, έκανε κάθε πρωί και κάθε βράδυ το σταυρό του και τη φιλούσε. Της είχε μεγάλη αδυναμία. Πάντρεψε την αδελφή του στην Αλεξάνδρεια, πέθανε η γιαγιά του και πήρε τη μητέρα του. [...]

Ε.Κ.: Η μητέρα σας ασχολιόταν με τα γράμματα;

Δ.Τ.: Η μητέρα μου δίπλα στον πατέρα μου.

Ε.Κ.: Τον ενθάρρυνε στην ενασχόλησή του αυτή; Δεν τον απέτρεπε;

Δ.Τ.: Όχι, διότι κι εκείνη ήξερε πέντε- έξι ξένες γλώσσες, γιατί εκεί πέρα στην Αίγυπτο είχαν βγάλει ξένα σχολεία, Καλόγριες, American Mission, και έτσι μιλούσαν ξένες γλώσσες και δεν βρισκόταν ο πατέρας μου σε δυσκολία ότι είχε μια σύντροφο που δεν μπορούσε να μιλήσει.

Ε.Κ.: Ήταν εγγράμματη και η ίδια.

Δ.Τ.: Ήξερε ξένες γλώσσες. Αφού και έξω είχαν πάει, αφού παντρεύτηκαν. Παντρεύτηκαν 28 Ιουλίου και τον επόμενο χρόνο τον πήρε και πήγαν έξω στην Ευρώπη ταξίδι, επειδή τέλη Ιουλίου – Αύγουστο άρχιζαν τα βαμβάκια και δεν είχαν καιρό για μήνα του μέλιτος και πήγαν τον επόμενο χρόνο. Μέσα στο Παρίσι περπατούσαν και, παρότι είχαν τόσο μεγάλη διαφορά, γυρίσαν και είπαν, ξέρεις γαλλικά;

Ε.Κ.: Ναι.

Δ.Τ.: Quel beau couple.

Ε.Κ.: Τι ωραίο ζευγάρι.

Δ.Τ.: Σκέψου που είχαν τόση διαφορά. Στο Παρίσι.

Ε.Κ.: Οπότε κι αυτή τον συμμεριζόταν.

Δ.Τ.: Ναι, υπήρχε μια συνεννόηση.

Ε.Κ.: Ήταν αγαπημένοι.

Δ.Τ.: Ήταν πολύ αγαπημένοι. Τέτοια αγάπη. Αυτά τα έζησα καλά μέχρι την ημέρα που ξεψύχησε ο πατέρας μου. Αυτό το πράγμα δεν θα το ξεχάσω. Δεν ξέρω αν έχει ξανασυμβεί και σε άλλο ζευγάρι, δεν ξέρω, δεν λέω μεγάλες κουβέντες, αλλά αυτό το έζησα εκείνη την ημέρα ήταν το κάτι άλλο.

Ε.Κ.: Τι συνέβη;

Δ.Τ.: Εκείνος, γιατί την τελευταία βραδιά, το ξέρει αυτό ο Θωμάς, του το είχα πει και μου είχε πει «γιατί δεν το είχες μαγνητοφωνήσει;». Ποιος είχε μυαλό; Έχανα το πατέρα μου, ούτε ήξερα αν Το βράδυ μιλούσε, παραμιλούσε, έφευγε και γύριζε, έφευγε και γύριζε, άρχισε από τις οκτώμισι, στις δωδεκάμισι φέραμε παπά, τον μεταλάβαμε και κατάλαβε. Ήταν σε κώμα, άνοιξε τα μάτια του, στεκόταν η νοσοκόμα στα πόδια του, εγώ ήμουν δίπλα του, ο ιερέας, η μητέρα μου και ανοίγει τα μάτια του, ενώ ήταν κλειστά τα μάτια του και δεν είχε καμία επαφή. Έλεγε δικά του, δεν καταλαβαίναμε. Ανοίγει τα μάτια του, κοιτάζει τον ιερέα, σταματάει, και κάτι του είπε η νοσοκόμα «Θέλετε νερό, κάτι». Κοιτάει τον ιερέα και του δίνει τη θεία μετάληψη, την κρατάει, ενώ έκανε εμετούς συνέχεια, είχε πάθει ουρία. Η ουρία είναι πολύ άτιμη αρρώστια. Λοιπόν, ενώ ό,τι έπαιρνε το έβγαζε, τη θεία κοινωνία την κράτησε. Και του λέει η νοσοκόμα: «Θέλετε λίγο νεράκι;». Γυρίζει και λέει: «Όχι, αφήστε με να καθαρίσω. Η κοινωνία είναι επικοινωνία με το Θεό». Και όταν έφευγε και επέστρεφε μας έλεγε: «Εκεί, εκεί, εκεί, τίποτε δεν είναι εδώ. Εκεί, εκεί, τι φως, τι μεγαλοπρέπεια. Πήγαμε και ήρθαμε.» Στον πληθυντικό. Του λέω εγώ: «Με ποιον πήγες και ήρθες, μπαμπά;» Εγώ πίεζα να καταλάβω. «Πήγαμε». «Μα με ποιον;». «Με τον Φώτιο». Με τον Πατριάρχη τον Φώτιο ήσαν φίλοι. Τον είχε φιλοξενήσει στο σπίτι μας. Είχε κοιμηθεί σε αυτό το κρεβάτι. Ο πατέρας μου είχε δυο τέτοια κρεβάτια στην κρεβατοκάμαρά του. Στο κρεβάτι του είχε κοιμηθεί και εκείνο το βράδυ με αυτόν πηγαινοερχόταν. Και μας είπε πάρα πολλά. Δεν τα θυμάμαι. Τα είχα πει όμως στον Γιώργο το Θωμά. Και μου είχε πει: «Καλά και συ δεν ήξερες να τα μαγνητοφωνήσεις;» Αυτή η επαφή με τον άλλο κόσμο ήταν φοβερό. Ήταν φοβερό. Ο πατέρας μου λάτρευε τη μάνα μου και η μάνα μου τον πατέρα μου. Τέτοιες αγάπες δεν ξέρω. Όχι, δεν ήταν ο έρωτας ο τρελός. Αγάπη πραγματική με την έννοια. «Βαγγελίτσα μου». «Ο Κώστας μου» λέγαν μέχρι την τελευταία ώρα.

Ε.Κ.: Και είναι αυτό σπάνιο πραγματικά.

Δ.Τ.: Γιατί και ο Θόδωρος, γιατί και εγώ ήμασταν έτσι πολύ δεμένοι; Ήμασταν πολύ δεμένη οικογένεια. Πάρα πολύ. Και κοίταξε, ό,τι μάθαμε, ό,τι αγαπήσαμε στους γονείς μας το χρωστάμε. Τα πάντα, τα πάντα. Μας έβαζε κάτω και μας μιλούσε ο πατέρας μου. Δεν ξέρω αν οι γονείς σήμερα κάθονται έτσι να μιλάνε. Μας δίδασκε από τα πρώτα γράμματα. Όταν πια καταλαβαίναμε, μας μιλούσε, μας μιλούσε για την Ελλάδα. Εμείς την Ελλάδα δεν την ξέραμε. Αγαπούσε πολύ την πατρίδα αυτός ο άνθρωπος, τη λάτρευε. Δεν ξέρω αν σήμερα οι Έλληνες αγαπούν όπως αγαπούσε.

Ε.Κ.: Πρώτα δεν ερχόσασταν κιόλας.

Δ.Τ.: Όχι, ήταν ο πόλεμος. Μετά τον πόλεμο ήρθαμε. Εμείς μετά τον πόλεμο ήρθαμε. Μετά τον πόλεμο καταλάβαμε.

Ε.Κ.: Οπότε ό,τι μαθαίνατε, το μαθαίνατε από τον ίδιο για την Ελλάδα.

Δ.Τ.: Μας έβαζε τα βιβλία, μας έβαζε να διαβάσουμε, μας έδειχνε φωτογραφίες, εδώ να δεις φωτογραφίες από Χορευτό και Ζαγορά, ολόκληρα αλμπόμ. Τι να σου πω τώρα, μήπως τα θυμάμαι; Πολλά πράγματα. [...]

Ε.Κ.: Πότε φύγατε από την Αίγυπτο;

Δ.Τ.: Το '60. Και εγώ πάλι τους ξεσήκωσα.

Ε.Κ.: Δεν θέλαν να φύγουν;

Δ.Τ.: Η μητέρα μου, ναι. Ο πατέρας μου δεν ήθελε να φύγει. Κοίταξε, έζησε, μεγάλωσε, τώρα ήταν ξεσηκωμός, πού θα ερχόταν, τι θα έκανε; Όλα αυτά. Αλλά είχαν αγριέψει πολύ τα πράγματα και έβρισκε μπροστά του...

Ε.Κ.: Πάντως φύγατε πριν από τη μεγάλη αναστάτωση;

Δ.Τ.: Όχι, μετά.

Ε.Κ.: Μείνατε μέχρι τελευταία στιγμή;

Δ.Τ.: Δεν φύγαμε αμέσως. Και ο πατέρας μου δεν τα πίστευε. Δεν μπορούσε να το πιστέψει. Και αρχίσαν να δυσκολεύουν τα πράγματα στη δουλειά του. Και σε κάποια φάση είχε πάει σε ένα χωριό για να δώσει τα βαμβάκια και του βγάλανε μαχαίρι. Του πήραν το εμπόρευμα. Ήταν όχι μόνο βαμβάκια, αλλά και κουκιά, όσπρια, τέτοια. Του το πήραν και δεν του δώσαν τα λεφτά. Αλλά εκείνο που τον τρώμαζε ήταν που του βγάλαν το μαχαίρι. Είδε ότι τα πράγματα σκουρύναν.

Ε.Κ.: Και τότε το πήρε απόφαση.

Δ.Τ.: Απόφαση για τα καλά δεν το πήρε. Τον κατάφερα να πει το ναι να κατεβούμε στο Κάιρο και όταν φτάσαμε στο Κάιρο, το ίδιο βράδυ μου λέει «επιστρέφω πίσω».

Ε.Κ.: Και επέστρεψε πίσω;

Δ.Τ.: Τον άφησα εγώ;

Ε.Κ.: Την περιουσία σας την αφήσατε;

Δ.Τ.: Ναι, η περιουσία έμεινε. Και οι θείοι μου που μείνανε κι αυτοί τα χάσαν όλα.

Ε.Κ.: Εσείς θέλατε να γυρίσετε;

Δ.Τ.: Ήθελα να έρθουμε εδώ στην Ελλάδα. Έβλεπα ότι δεν υπήρχε μέλλον. [...] Ο πατέρας μου πίστευε πάρα πολύ και τον Άγιο Σπυρίδωνα. Είχε κτίσει την εκκλησία στο Ασσιούτ του Άγιου Σπυρίδωνα με τον πεθερό του. Ο παππούς μου με τον πατέρα μου την είχαν κτίσει την εκκλησία του Άγιου Σπυρίδωνα. Και το νεκροταφείο ήταν του παππού μου. Και θέλαν οι κοινοτικοί να το πάρουν και να το κάνουν κοινοτικό το νεκροταφείο, για να το εκμεταλλευθούν. Ο παππούς μου δεν το έδωσε. Είπε όχι. Όποιος είναι να μπει, θα μπει δωρεάν. Δεν το έδινε για να μην εκβιάζουν τον κόσμο. Ναι, αφήσαμε εμείς μεγάλο νεκροταφείο. Νεκροταφείο αφήσαμε, εκκλησία, σχολεία, τι θες και δεν αφήσαμε. Ε, τι να κάνουμε. C' est la vie. <...>

Ε.Κ.: Διοργάνωνε εκδηλώσεις;

Δ.Τ.: Μεγάλες γιορτές. Στα σπίτια μας. Χορούς. Ξέρεις τι βαφτίσεις έχει κάνει εμένα ο πατέρας μου;

Ε.Κ.: Όταν σας βάφτισαν εκεί;

Δ.Τ.: Είχε καλέσει δεν ξέρω και εγώ πόσους ξένους. Πρώτα είχε ξένους πάρα πολλούς. Από το British Institute, American Mission και από άλλα μέρη. Είχε στρώσει το δρόμο από το σπίτι μας μέχρι την εκκλησία, έβγαινε έτσι ένας δρόμος, όλο με κόκκινο χαλί. Είχε στην εκκλησία τους ξένους με την πρόσκληση την θέση τους, να μην είναι έτσι, όπως είναι το ελληνικό. Είχε τάξη. Μετά το σπίτι το δικό μας και της γιαγιάς ήταν όμοια, στον ίδιο όροφο, ένα τεράστιο χωλ, τι να σου πω όσο ήταν αυτό, ήταν το χωλ μας μόνο. Στο δικό μας σπίτι είχε ορχήστρα από την Αλεξάνδρεια και στις γιαγιάς μου ήταν ο μπουφές. Τεράστιο τραπέζι. Όλο αυτό το πράγμα σκέψου, ερχόταν οι δεσποτάδες, οι πρόξενοι. Το τραπέζι ήταν τέτοιο, το θυμάμαι ακόμη μέσα στα μάτια μου. Στο ένα έδωσε το χορό και είχε τη μουσική και στο άλλο ήταν ο μπουφές. Τις μπουμπουνιέρες δεν τις έχεις

δει στη βιτρίνα μου; Μια παρτίδα ήταν γιαπωνέζικες. Πού πήγε, πού τις βρήκε στην Αλεξάνδρεια. Τα φρούτα, γιατί δεν είχαν, τα είχε φέρει από το Κάιρο και από την Αλεξάνδρεια, ειδικές παρτίδες. Σου λέω του άρεσαν του πατέρα μου πάρα πολύ.

Ε.Κ.: Εσείς ήσαστε μεγαλύτερη ή ο Θόδωρος;

Δ.Τ.: Ο Θόδωρος.

Ε.Κ.: Πόση διαφορά είχατε;

Δ.Τ.: Δύο χρόνια. Γι' αυτό και ο Θόδωρος είχε το όνομα Δημήτρης. Ο πατέρας μου έλεγε: «Ένα παιδί. Δεν θα κάνω άλλο». Ήθελε να έχει ελευθερία. Να μπορεί να ταξιδεύει, να πάει, να έρθει και έδωσε τα ονόματα των δυο πεθερών, των δυο παππούδων.

Ε.Κ.: Για να είναι καλυμμένος.

Δ.Τ.: Για να είναι καλυμμένος. Αλλά μετά βγήκα εγώ και πήρα του παππού μου πάλι το όνομα.

Ε.Κ.: Της μητέρας σας.

Δ.Τ.: Ο Θόδωρος πήρε του πατέρα μου κι εγώ της μητέρας μου.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΗΤΡΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Αθήνα, Ιούλιος 2006

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Δεν το σκεφτόταν ο πατέρας σας να επιστρέψει στην Ελλάδα;

Δήμητρα Τσαγκαράδα (Δ.Τ.): Όχι, δεν ήθελε. Τα τελευταία βαμβάκια που είχε πάει δεν του δώσαν τα λεφτά, δεν τον πληρώσανε και του βγάλανε μαχαίρι. Ούτε κι εκεί κλονίστηκε. Και πες, πες, εγώ σε κάποια φάση το πέτυχα. Ξέρεις όταν είσαι παιδί, το λες, επιμένεις, έχεις ενθουσιασμό και τον καταφέρνω να κατεβούμε στο Κάιρο, να πάρουμε μια ιδέα. Του λέω πάμε να πάρουμε μια ιδέα, ούτε θα φύγουμε φέτος. Του χρόνου, μετά από ένα δυο χρόνια. Να ξέρουμε τι πρέπει να κάνουμε, πώς θα ξεκινήσουμε, και τον κατάφερα και κατεβαίνουμε στο Κάιρο. [...] Πάμε το πρωί [...] σε αυτό το γραφείο μαζί με αυτή την ξαδέλφη του και αυτοί λένε «Ναι, αν θέλετε», μαζεύαν λεφτά για να φύγουν, «σε δεκαπέντε μέρες να τα φέρετε τα πράγματα». Ο πατέρας μου λέει «Είναι αδύνατον». «Σε δεκαπέντε μέρες», λέει ο πατέρας μου, «είναι αδύνατον» και κλείνει την πόρτα. [...] Ήταν 1^η Ιουλίου και έπρεπε να τα κατεβάσουμε στις 15 Ιουλίου. [...] Γυρίσαμε στο Ασσιούτ, πήγε στο Μανφαλούτ, αλλά είχε φαίνεται πια κουραστεί από την πίεσή μου και λέει «Κάντε ό,τι θέλετε». Ήθελε κάποιον να τον πιέσει, να τον σπρώξει, κατάλαβες; Τόσα χρόνια. Σε δεκαπέντε μέρες πώς θα διαλύσεις ένα σπίτι με τόσα πράγματα. Εγώ μόνη μου με τη μητέρα μου. Καμιά άλλη βοήθεια. Δεν είχε και γραφείο εκεί στο Ασσιούτ να το φωνάξουμε να μας τα ετοιμάσει. Έπρεπε να τα ετοιμάσουμε μόνες μας. Να μην πάρει είδηση κανένας.

Ε.Κ.: Χρειαζόταν άδεια για να φύγετε;

Δ.Τ.: Πώς έτσι; Δεν μπορούσες να φύγεις. Όλα αυτά που έχω σώσει, τα έχω αμπαλάρει με τα χέρια μου. Αυτά είναι από εκεί. [...] Όλα αυτά τα βιβλία. Δεν είχαμε περιθώρια. Οι μέρες στριμώχνανε. Οπότε τα μαζεύαμε όπως, όπως. Βρήκα ένα τετράδιο τώρα, το πέταξα. Ήθελε ο πατέρας μου να γραφούν όλα τα βιβλία. Πού να γραφούν τόσα βιβλία με λεπτομέρειες. Και όπως μπορούσαμε τα μαζεύαμε. Δεν βρίσκαμε και κουτιά. Και πράγματι στις δεκαπέντε μέρες. [...] Ήταν πια το τελικό, δεν επρόκειτο να ξαναξεσηκωθεί να φύγει. Και την ημέρα που έπρεπε να τα κατεβάσουμε, ήταν μια Κυριακή πρωί, είχε αδειάσει πια το σπίτι. Εγώ κατέβηκα. Ο πατέρας με τη μητέρα μείναν επάνω. Έσκασε σαν βόμβα. Ήρθε το αυτοκίνητο που

είχαμε κανονίσει να τα κατεβάσει. Τα φορτώσαμε και είπαν ότι το πρωί θα είναι στο Κάιρο. [...]

Ε.Κ.: Στην Αίγυπτο είχαν μείνει δικοί σας άνθρωποι;

Δ.Τ.: Στο Ασσιούτ είχε μείνει ο αδελφός της μητέρας μου ο μεγάλος. Ο δεύτερος είχε πεθάνει.

Ε.Κ.: Ο Σπύρος;

Δ.Τ.: Ο Σπύρος πέθανε το 1956.

Ε.Κ.: Μένατε μαζί με τον Σπύρο;

Δ.Τ.: Όχι. Στον ίδιο όροφο μέναμε κι ήτανε και ο Ντίνος, ο μεγάλος αδελφός της μητέρας μου. Κωνσταντίνος ο μεγάλος, Ντίνο τον λέγαμε. Σπύρος ο δεύτερος, Πηνελόπη η τρίτη και μετά ήταν άλλα τέσσερα παιδιά, οκτώ παιδιά ήταν.

Ε.Κ.: Ο Ντίνος έμενε κι αυτός εκεί;

Δ.Τ.: Ναι, στο ίδιο σπίτι. Ήταν πάρα πολύ μεγάλο σπίτι. Αυτό παλιά ήταν παλάτι ενός πασά, μετά έγινε δικαστήριο. Είχε ένα σαλόνι, ένα χωλ, τι να σου πω.

Ε.Κ.: Γι' αυτό έκανε και δεξιώσεις ο πατέρας σας.

Δ.Τ.: Ναι. Θυμάμαι όταν είμαστε παιδιά και στις Αποκριές. Όταν έρχονταν οι επίσημοι, είχε ένα τραπέζι, αυτό ανοίγει από εδώ και από εκεί άλλο ένα μέτρο που χωρούσε 24 άτομα. Και στο χωλ το γέμιζε όλο αυτό το πράγμα. Κι ο ίδιος καθόταν και το στόλιζε. Είχε μανία, τέτοια τρέλα, τι να σου πω. Του άρεσε πολύ να φιλοξενεί, να περιποιείται. Τα τραπέζια ήταν η χαρά του. Δεν υπήρχε επίσημος που να δεν θα περνούσε. [...]

Δ.Τ.: Ο πατέρας μου στην Κοινότητα άλλους έβαζε. Μπορεί εκείνος να κινούσε τα νήματα, αλλά άλλους έβαζε.

Ε.Κ.: Το έχω καταλάβει όταν ξαναμπλέχτηκε με τα κοινοτικά.

Δ.Τ.: Το 1946. Θα σου πω γιατί.

Ε.Κ.: Ναι, το '46. Ναι, αυτός κάνει τον αντιπρόεδρο, ενώ φαίνεται ότι είναι πίσω από όλα.

Δ.Τ.: Ξέρεις γιατί; Αυτός ο Ζαχαριάδης που βγήκε πρόεδρος, αυτός είχε μια μεγάλη εκκοκκιστική μηχανή στο Ντειρούτ και είχε πει ότι θα κάνει μια μεγάλη δωρεά για την εκκλησία. Κάνανε όλο χρυσό το θόλο της εκκλησίας. Και του πατέρα μου ήταν το όνειρό του να φτιαχθεί εσωτερικά η εκκλησία, να αγιογραφηθεί. Και για να πάρει αυτή τη δωρεά, τον είχε καλοπιάνει, τον έκανε πρόεδρο. Κατάλαβες;

Ε.Κ.: Α, γι' αυτό.

Δ.Τ.: Γι' αυτό. Έγινε πρόεδρος, έκανε τη δωρεά. Ήταν με χρυσό, πλάκες χρυσού. Υπήρχε μια εικόνα του Χριστού στον Άγιο Σπυρίδωνα πολύ μεγάλη και σπάνια. Αυτή την είχανε στο δεσποτικό θρόνο. Την είχε δωρίσει κάποιος πατριάρχης στον παππού μου, στον πατέρα της μάνας μου.

Ε.Κ.: Στο Δημήτριο Πύργο.

Δ.Τ.: Αυτή η εικόνα έτριζε το βράδυ. Δεν μπορούσαν να κοιμηθούνε. Έτριζε όλο το βράδυ. Δεν ξέρω από πού την είχαν φέρει. Και τότε το συζήτησαν και τους είπαν ότι η εικόνα δεν πρέπει να είναι σε σπίτι, πρέπει να πάει σε εκκλησία. Και την πήγαν στην εκκλησία την εικόνα. Και την είχαν βάλει, όπως ήταν ο δεσποτικός θρόνος, στο πίσω μέρος. Θυμάμαι ακόμη και τώρα, μια ωραιότατη εικόνα. Οι εικόνες του Αγίου Σπυρίδωνα, του Χριστού, της Παναγίας ήταν πάρα πολύ ωραίες και ασημένιες. Εκεί που ήταν τα καντήλια, που κρέμονται, δεν έχει κάτι άσπρα, σαν μπούλες, στις παλιές εκκλησίες; Αυτά είναι αβγά από στρουθοκάμηλο. Είχε πάει ο πατέρας μου και τα είχε βρει. [...]

Ε.Κ.: Εσείς πηγαίνατε πολλά καλοκαίρια στην Αλεξάνδρεια, αλλά εσείς μένατε εκεί από μία ηλικία και έπειτα. Αλλά πηγαίνατε και πριν.

Δ.Τ.: Ναι, τα καλοκαίρια. Όχι πάντα. Χρονιά παρά χρονιά.

Ε.Κ.: Στην Ελλάδα πηγαίνατε τότε; Αργήσατε να πάτε στην Ελλάδα;

Δ.Τ.: Δεν ήταν η κατάσταση ακόμη εύκολη. [...]

Ε.Κ.: Ο πατέρας σας άλλοτε πήγαινε και στην Ελλάδα;

Δ.Τ.: Κατέβαινε, ερχόταν στην Ελλάδα. Τελειώνα το σχολείο και ερχόμουν και τους εύρισκα.

Ε.Κ.: Εσείς ερχόσαστε κάποια καλοκαίρια οικογενειακώς στην Αλεξάνδρεια. Εκείνος κατέβαινε κι άλλες φορές στην Αλεξάνδρεια;

Δ.Τ.: Ναι, ναι, πήγαινε.

Ε.Κ.: Α, τύχαινε να πηγαίνει και μέσα στο χρόνο.

Δ.Τ.: Όχι, μέσα στο χρόνο δεν πήγαινε. Συνήθως γινόταν το καλοκαίρι.

Ε.Κ.: Συνήθως το καλοκαίρι. Ήταν μακριά η Αλεξάνδρεια.

Δ.Τ.: Δώδεκα ώρες με τρένο, αλλά με εξπρές τρένο. Περνούσε από τις κυριότερες πόλεις. Ασσιούτ-Κάιρο ήταν έξι ώρες. Κάιρο – Αλεξάνδρεια τέσσερις ώρες. Ήταν μακριά.

Ε.Κ.: Εκεί στην Αλεξάνδρεια ήθελε να πηγαίνει. Περνούσαν καλά, έβλεπε τους φίλους του, αγόραζε βιβλία. Τι άλλο έκανε;

Δ.Τ.: Ε, εκεί έβρισκε τον κύκλο του. [...]

Ε.Κ.: Με τον Πέτρο το Μάγνη φαίνεται ότι ήταν πιο δεμένος ο πατέρας σας.

Δ.Τ.: Ναι, ήταν πιο δεμένος. [...] Ίσως επειδή ήταν στην Άνω Αίγυπτο ο Κώστας ο Κωνσταντινίδης και είχαν δεθεί πιο πολύ.

Ε.Κ.: Τον ξέρατε τον Πέτρο Μάγνη;

Δ.Τ.: Ναι, τον είχα γνωρίσει πολύ μικρή.

Ε.Κ.: Ερχόταν;

Δ.Τ.: Όχι, αλλά ήταν πιο κοντά. Ήταν και οι δυο σε χωριά μόνοι τους, ενώ ο Απόστολος κάτω είχε άλλο κύκλο. [...]

Ε.Κ.: Όταν έγραψε ο πατέρας σας το βιβλίο για τον Απόστολο Κωνσταντινίδη, το μετάνιωσε μετά;

Δ.Τ.: Ο πατέρας μου; Όχι.

Ε.Κ.: Γιατί έγραψε για τον Απόστολο κι όχι για τον Κώστα Κωνσταντινίδη;

Δ.Τ.: Κάποιο πείραγμα πήραν και δώσανε, γιατί τον πήρε σαν επικήδειο. Αυτό το πείραγμα, «εγώ θα το γράψω», «όχι εγώ θα το γράψω πριν από σένα» και έγινε αυτό το πράγμα. [...]

Ε.Κ.: Για πείτε μου πού είχε ταξιδέψει ο πατέρας σας; Πού είχε πάει; Στην Ιταλία, στη Βενετία.

Δ.Τ.: Βιέννη, Παρίσι, Λονδίνο.

Ε.Κ.: Είχαν ταξιδέψει με τη μητέρα σας αρκετά. Το Ασσιούτ ή η Μίνια ήταν μεγαλύτερη;

Δ.Τ.: Το Ασσιούτ. Ήταν η τέταρτη πόλη της Αιγύπτου. Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Πορτ-Σάιτ, Ασσιούτ.

Ε.Κ.: Γιατί όμως το υποπροξενείο ήταν στη Μίνια; Αυτό ίσως δεν το ξέρετε. Ήταν παλιότερο.

Δ.Τ.: Ήταν από πιο παλιά.

Ε.Κ.: Για πείτε μου τι μουσικό όργανο έπαιζε ο πατέρας σας;

Δ.Τ.: Ό,τι όργανο έπιανε στα χέρια του, το έπαιζε.

Ε.Κ.: Γιατί γράφει ότι μαθαίνει βιολί στην Αλεξάνδρεια.

Δ.Τ.: Πιάνο είχε, έπαιζε. Βιολί είχε, έπαιζε. Κιθάρα είχε, έπαιζε. Μαντολίνο είχε, έπαιζε. Φλάουτο είχε, έπαιζε. Κάτι άλλα, πολύ παλιά όργανα. Από αυτόν είχε πάρει ο Θόδωρος, ο αδελφός μου. Ο Θόδωρος από δύομιση χρονών δεν έφτανε στο πιάνο, σηκωνόταν στα δάχτυλά του και έπαιζε. Είχε αυτή φοβερό.

Ε.Κ.: Και ήξερε και η μητέρα σας.

Δ.Τ.: Βέβαια. Η μητέρα μου είχε μάθει πιάνο στις Καλόγριες, στο American Mission, όλες οι αδελφές. Η μητέρα μου τραγουδούσε πάρα πολύ ωραία.

Ε.Κ.: Είχε ωραία φωνή;

Δ.Τ.: Πάρα πολύ ωραία. Έπρεπε να πάει να σπουδάσει σοπράνο. Ήταν στις Καλόγριες. Μέσα στην εκκλησία, την είχαν υψίφωνο. Κρατούσε όλη την εκκλησία. Και παντού όπου πήγαινε, πού είχε εκδηλώσεις, να τραγουδήσει η Βαγγελίτσα. Εγώ έχω ένα δισκάκι με τη φωνή της. Αλλά δεν ακούγεται καλά.

Ε.Κ.: Έχετε δισκάκι; Πώς;

Δ.Τ.: Μήτρα, μήτρα δίσκου. [...] Και ακούγεται και η φωνή του πατέρα μου. Τραγουδάει και κάτι της λέει ο πατέρας μου. [...]

Ε.Κ.: [...] Πάντως τότε που παραιτείται ο πατέρας σας από πρόεδρος της Κοινότητας έχει αρχίσει το πρόβλημα με τα μάτια του. Το είχε πολλά χρόνια. Από την αλληλογραφία που βλέπω.

Δ.Τ.: Το πρόβλημα υπήρχε πριν μας γεννήσει.

Ε.Κ.: Πάρα πολλά χρόνια.

Δ.Τ.: Ο πατέρας μου δεν ήθελε να κάνει παιδιά. Δεν ήθελε παιδιά με τίποτε.

Ε.Κ.: Άργησε και να παντρευτεί

Δ.Τ.: Ήθελε να ταξιδεύει, να πηγαίνει. Η μάνα μου ήταν αυτή που ήθελε παιδιά.

Ε.Κ.: Είπα μήπως τότε αρρώστησε από τα μάτια του.

Δ.Τ.: Όχι, αρρώστησε από πριν.

Ε.Κ.: Τότε γιατί παραιτήθηκε από πρόεδρος της Κοινότητας; Όχι ότι δεν βγήκε. Παραιτήθηκε.

Δ.Τ.: Δεν ξέρω γιατί.

Ε.Κ.: Το 1931.

Δ.Τ.: Το 1931; Μήπως είχε αρχίσει η κρίση; Το κράχ που έγινε. Γιατί πέρασε πολύ άσχημα.

Ε.Κ.: Α, γι' αυτό το λόγο.

Δ.Τ.: Τότε πολλοί την πληρώσαν άσχημα. Ήταν κρίσιμη εποχή. Το κραχ που έγινε τότε, και πάρα πολλοί Έλληνες. Όχι μόνο δικοί μας, αλλά και ξένοι. Γιατί ο πατέρας μου ήταν χρηματιστής, τα βαμβάκια ήταν στο χρηματιστήριο. [...] Καταστραφήκαν εντελώς οι άνθρωποι. Εγώ από παιδί τη λέξη εμπόριο δεν ήθελα να την ακούσω.

Ε.Κ.: Μπορεί, λοιπόν, να ήταν από αυτήν την περίοδο.

Δ.Τ.: Αυτό πρέπει να ήταν.

Ε.Κ.: Ναι, μπορεί. Πάντως από ένα διάστημα και μετά, βέβαια μετά το γάμο του, νομίζω, και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δεν γράφει.

Δ.Τ.: Ε, τότε με τέτοια κατάσταση είχαν μυαλά να γράψουν;

Ε.Κ.: Ίσως και εσείς τα παιδιά, εσείς και ο Θόδωρος.

Δ.Τ.: Όχι, εμείς είμαστε μετά. Δεν ήταν από εμάς. Όχι, από αυτό ήταν, από το εμπόριο.

Ε.Κ.: Πάντως και μετά με την Κοινότητα, που λέτε, σίγουρα ασχολιόταν.

Δ.Τ.: Τα είχε αφήσει ένα διάστημα και τότε το 1946 έγινε το εξής. Αυτός που ήταν πρόεδρος για χρόνια, δεν έκανε εκλογές. Είχαν μπει και καθόντουσαν εκεί πέρα. Ένας πρόεδρος, ένας ταμίας κι ένας έφορος, τίποτε άλλο. Αυτοί, λοιπόν, ούτε ταμείο κρατούσαν ούτε βιβλία, ούτε τίποτε. Όλες οι δωρεές που γινόντουσαν, χανόντουσαν. [...] Κι ο πατέρας μου τότε κατάλαβε ότι κάτι πάνε να κρύψουνε. Και ξεκίνησε έψαξε τα βιβλία και δεν βρήκε τίποτε. Τότε έκαναν τον κανονισμό, τότε τους υποχρέωσε να μπει πρόεδρος, αντιπρόεδρος, ταμίας. Κατάλαβες; Αλλιώς θα την είχαν διαλύσει την Κοινότητα. Ούτε το σχολείο δεν φρόντιζαν. Εμείς τα παιδιά είχαμε αδικηθεί πάρα πολύ. Δεν φέρναν δασκάλους κανονικούς. [...]

Ε.Κ.: Για πείτε μου από αυτούς που αλληλογραφούσε εσείς ξέρατε κάποιους; Τον Ζούλλα;

Δ.Τ.: Ζούλλας. Ήταν οφθαλμίατρος.

Ε.Κ.: Ήταν μήπως ξάδελφός σας;

Δ.Τ.: Όχι, συγγένεια δεν υπήρχε, αλλά ήταν πολύ συνδεδεμένοι. [...]

Ε.Κ.: Αυτόν τον Παπακωνσταντίνου τον Θωμά;

Δ.Τ.: Μία φορά τον συνάντησα. Σε ένα καφενείο στην Ομόνοια.

Ε.Κ.: Βρισκόντουσαν όμως;

Δ.Τ.: Ναι. Εκεί βρισκόντουσαν. Σε κάποιο καφενείο στην Ομόνοια συχνάζαν όλοι αυτοί. [...]

Ε.Κ.: Όταν ήταν ο πατέρας σας στη Ζαγορά έκανε παρέα με το Βαγγέλη Σκουβαρά;

Δ.Τ.: Όταν ήταν ο πατέρας μου στη Ζαγορά, κάθε βράδυ έκαναν παρέα. Ο Βαγγέλης ο Σκουβαράς, ο πατέρας μου κι όλοι εκείνοι που ήταν εκεί. Μια φορά τους είχε καλέσει πάνω στο σπίτι του η Ευδοξία, γιατί της είχε χαρίσει διάφορα κάδρα, αλλά μου φαίνεται και την ίδια την προσωπογραφία της. Μου φαίνεται τότε ήταν ο Σκουβαράς; [...]

Ε.Κ.: Αυτά πριν το 1960;

Δ.Τ.: Ναι.

Ε.Κ.: Από το 1950 μέχρι το 1960 που είχατε έρθει και ανεβαίνατε πιο συχνά.

Δ.Τ.: Ναι.

Ε.Κ.: Τα καλοκαίρια. [...]

Ε.Κ.: Μια Παναγιωτάτου τη γνωρίζατε;

Δ.Τ.: Ναι, αυτή ήταν στο «Ραχήτιο». Εγώ βέβαια δεν την ήξερα προσωπικά. Στο «Ραχήτιο», στο Αμπουκέρ. Ήταν του Πατριαρχείου. Τα καλοκαίρια ο Κωνσταντινίδης έκανε τέτοιες εκδηλώσεις και πηγαίναμε.

Ε.Κ.: Πού;

Δ.Τ.: Στο Αμπουκέρ. Ναι. Φεύγαμε το πρωί όλοι. Παίρναμε το τρένο. Αυτά τα έφτιαχνε ο αρχηγός, ο Κωνσταντινίδης. Γιατί είχε και μια εκκλησία, των Αγίων Αναργύρων και πήγαινε κι ο πατριάρχης. Θα σου δείξω φωτογραφίες.

Ε.Κ.: Το Αμπουκέρ είναι κοντά στην Αλεξάνδρεια; Είναι σαν θέρετρο;

Δ.Τ.: Ναι. [...]

Ε.Κ.: Τη Δέσποινα Σεβαστοπούλου;

Δ.Τ.: Ναι, ήταν στο «Ραχήτιο».

Ε.Κ.: Τον Αμπνελσαμίε ελ Μάσρι; Τον ξέρατε; Ήταν στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Ναι, μετέφρασε τη *Ναμπία*. Ήταν διευθυντής σε τράπεζα. Ήταν φίλοι μας.

Ε.Κ.: Και μετά που ήρθατε εδώ, συνεχίζουν την αλληλογραφία.

Δ.Τ.: Ναι, βέβαια, αυτός μας βοήθησε. Με τον πατέρα μου έκαναν την μετάφραση της *Ναμπία*. Τον αγαπούσε πολύ τον πατέρα μου αυτός.

Ε.Κ.: Ήταν μικρότερος;

Δ.Τ.: Ναι.

Ε.Κ.: Ήταν από το Σουδάν;

Δ.Τ.: Αυτός ήταν μαύρος, μελαμψός, αλλά είχε πάει διευθυντής της Αγροτικής Τράπεζας στο Σουδάν.

Ε.Κ.: Αιγύπτιος ήταν;

Δ.Τ.: Ναι, Αιγύπτιος.

Ε.Κ.: Αραβικά μιλούσαν μεταξύ τους;

Δ.Τ.: Βέβαια.

Ε.Κ.: Ποια ξένα σωματεία είχε εκεί στο Ασσιούτ, στα οποία ήταν ο πατέρας σας;

Δ.Τ.: Στο British Institute.

Ε.Κ.: Ήταν στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Ναι. Γίνονταν διαλέξεις, κινηματογραφικές προβολές, συναυλίες. Και το American Mission.

Ε.Κ.: Στο Ασσιούτ πάλι. Αυτά τα δύο ήταν;

Δ.Τ.: Ναι, αυτά τα δύο.

Ε.Κ.: Είχε και στη Μίνια ή μόνο στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Στη Μίνια δεν ξέρω.

Ε.Κ.: Το λέγατε και Club κάποιο από αυτά;

Δ.Τ.: Το Club ήταν άλλο.

Ε.Κ.: Ποιο ήταν το Club;

Δ.Τ.: Το Club ήταν μάλλον της Δημαρχίας, του Δήμου ήταν το Club. Ήταν ένα πολύ ωραίο πάρκο, που για να πας όμως έπρεπε να ήσουν μέλος. Δεν πήγαινες έτσι.

Ε.Κ.: Και ήταν μέλος ο πατέρας σας;

Δ.Τ.: Ναι.

Ε.Κ.: Ήταν της αιγυπτιακής κυβέρνησης, δηλαδή;

Δ.Τ.: Ναι, από τους αραπάδες, από τους Αιγυπτίους.

Ε.Κ.: Και εκεί τι γινόταν;

Δ.Τ.: Πήγαινες να καθίσεις. Ήταν πάνω στο Νείλο, ήταν έξω από το Ασσιούτ.

Ε.Κ.: Τρώγατε εκεί, πίνατε;

Δ.Τ.: Δεν θυμάμαι καθόλου το φαί. Τι παίρναμε; Καθόμασταν, αλλά δεν θυμάμαι τι παίρναμε. Έχω και φωτογραφίες από εκεί. Πολλοί πήγαιναν εκεί. Ήταν πολύ ωραία, πολύ ωραίος κήπος.

Ε.Κ.: Ο πατέρας σας με το British Institute ή με το American Mission είχε σχέσεις με τους ανθρώπους που δούλευαν εκεί;

Δ.Τ.: Ναι, βέβαια. Μα ήταν μέλος.

Ε.Κ.: Την *Ιστορία των Γυναικών* και την *Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας* την έγραψε για να την εκδώσουν εκεί; Δεν ξέρω αν το γνωρίζετε.

Δ.Τ.: Αυτό δεν το ξέρω.

Ε.Κ.: Μου κάνει εντύπωση γιατί την έγραψε την *Ιστορία των Γυναικών* στα αγγλικά.

Δ.Τ.: Ναι, μα είχε σχέσεις πάρα πολλές, με όλους αυτούς τους ανθρώπους. Μα πήγαινε συχνά. Είχε μέρες που θα πήγαινε.

Ε.Κ.: Είχε συγκεκριμένες μέρες που πήγαινε;

Δ.Τ.: Ναι, βέβαια. Και μας τα παιδιά αν είχε κάποια καλή προβολή, μας έπαιρνε μαζί του. Αν είχε ρεσιτάλ πιάνου. Το American Mission ήταν περισσότερο από την πλευρά της μάνας μου, γιατί εκείνη είχε τελειώσει American Mission. Ο πατέρας μου ήταν εδώ στο British Institute, αλλά είχαν αυτή τη σύνδεση. Σου είπα στα βαφτίσια μου από εκεί είχε αυτούς τους ξένους που είχε καλέσει.

Ε.Κ.: Είχε φίλους εκεί.

Δ.Τ.: Ναι, και ξένους. Εκεί στο American Mission και στο British Institute δεν είχε άλλους Έλληνες. Ο πατέρας μου ήταν μόνο.

Ε.Κ.: Κατά κάποιον τρόπο ήταν και μια έξοδος. Βγαίναν κιόλας.

Δ.Τ.: Βέβαια, βέβαια. Είχαν και εφημερίδα. Πώς τη λέγαν;

Ε.Κ.: *Egyptian Gazette*.

Δ.Τ.: Ναι, σε αυτή ήταν μέλος και του έστελναν τα φύλλα.

Ε.Κ.: Με άλλους Έλληνες διατηρούσε παρέες στο Ασσιούτ;

Δ.Τ.: Στο καφενείο όταν πήγαινε. Αλλά ο πατέρας μου εκεί που ξεχώριζε είναι ότι οι άλλοι έπαιζαν χαρτί και ο πατέρας μου δεν έπαιζε χαρτί. Ενώ είχε όλα τα παιχνίδια στο σπίτι, και χαρτιά και τάβλι και σκάκι, κι αν κάποιος πήγαινε επίσκεψη και του έλεγε «Ξέρεις παίζω αυτό» ήταν έτοιμος, τα είχε. Αλλά ο ίδιος δεν είχε μανία με το χαρτί. Ειδικά εκεί στο Ασσιούτ πολλοί έπαιζαν πολύ χαρτί.

Ε.Κ.: Ήταν ανδρικά τα καφενεία, όπως παλιά;

Δ.Τ.: Πήγαιναν και γυναίκες, γιατί αυτοί που είχαν το ελληνικό το καφενείο, οι γυναίκες τους πηγαίναν. Κι έτσι αν είχε κάποια εκδήλωση, κάτι, πηγαίναν. [...] Ο πατέρας μου πήγαινε στο καφενείο. Ήταν το μόνο ελληνικό.

Ε.Κ.: Ήταν το μόνο ελληνικό. [...]

Ε.Κ.: Ο πατέρας σας ήταν πολύ συναισθηματικός.

Δ.Τ.: Δεν το έδειχνε, δεν εκδηλωνόταν. Ήταν πολύ εγκρατής. Όταν έφυγε από τη Ζαγορά και άφηνε την οικογένειά του στη Ζαγορά, ορφανός τώρα, και πήγαινε στην Αλεξάνδρεια για να δουλέψει. Ξέρεις τι πήρε μόνο μαζί του; Ούτε λεφτά ούτε τίποτε. Ποιος ξέρει; Δεν θα είχαν. Μία βελέντζα του έδωσε η γιαγιά του. «Αυτή τη βελέντζα» μας έλεγε πάντα «όταν πεθάνω θα τη βάλετε στην κάσα μου». Δεν τη βάλαμε στην αναμπουμπούλα. Δεν τη βάλαμε, Ελένη, είμαστε σε ένα χάος. [...] Είναι τρομερό. Πώς έζησαν αυτοί οι άνθρωποι! Φοβερά χρόνια, φοβερά. Πολύ δύσκολα χρόνια. [...] Ο πατέρας μου ήταν τόσο περήφανος και δεν καταδεχόταν να παραπονεθεί ποτέ. Τίποτε. Ό,τι και να υπέφερε. Ό,τι και να υπέφερε, ποτέ του δε μιλούσε. [...] Ο ραδιοφωνικός σταθμός της Θεσσαλονίκης ένα βράδυ είχε πει ένα βράδυ ότι ρώτησαν οι δημοσιογράφοι τον Γιακούμπ το

καρδιοχειρουργό αν είχε διαβάσει κανέναν Έλληνα και είχε πει ότι είχε μόνο διαβάσει τη *Ναμπία* του Κώστα Τσαγκαράδα στην αραβική. [...] Ο πατέρας μου ήταν υποπρόξενος. Στο Ασσιούτ τον φώναζαν *el consul*. Έτσι τον ξέραν. [...] Είχε φωτογραφική μηχανή, *kondak* μεγάλη. Τις εμφάνιζε μόνος του τις φωτογραφίες. Είχε και τηλεσκόπιο. [...] Κοίταξε τι μανία είχε με τα πάντα. Ηχογραφήσε κιόλας εκείνη την εποχή.

Βλέποντας και φωτογραφίες

Δ.Τ.: [...] Εδώ είναι στο Ασσιούτ είναι εργένης και αυτή είναι η παρέα του. Πηγαίνουν οι φίλοι του. Είχε όμως στρωμένο σπίτι, είχε ξενώνα να τους φιλοξενεί, όχι μόνο τους άντρες, αλλά και ξαδέλφες του και θείες του φιλοξενούσε. Κοίτα το γραφείο του από τότε πριν παντρευτεί.

Ε.Κ.: Σε άλλο σπίτι έμενε ως εργένης;

Δ.Τ.: Ναι, σε άλλο. [...]

Ε.Κ.: Είχατε αυτοκίνητο τότε;

Δ.Τ.: Ναι.

Ε.Κ.: Αλλά δεν πηγαίνατε με αυτό στην Αλεξάνδρεια;

Δ.Τ.: Όχι. Πού να κατέβαινε τόσα χιλιόμετρα; Δεν οδηγούσε. Δεν είχε μανία. [...] Αυτή η φωτογραφία είναι από τους λογοτέχνες. Και πώς δεν έχει γράψει; Να, ο Μάριος Βαϊάνος και η Αλίκη η Νικολαΐδου. Τους άλλους δεν τους ξέρω.

Ε.Κ.: 1961-1962.

Δ.Τ.: Θυμάμαι μια βραδιά στο σπίτι της Νικολαΐδου στο Καστρί. Μας είχε καλέσει. Ο Απόστολος Κωνσταντινίδης, ο πατέρας μου και με πήρε μαζί του. Ήταν όλοι αυτοί οι λογοτέχνες. Είχε ένα σπίτι κολλητά με του Παπανδρέου. Συνορεύανε. [...] Ο Κωνσταντινίδης κρεμόταν από τα χείλη της όταν απήγγειλε. [...] Και μετά κάθισε πάνω στη σκάλα και εμείς κάτω όλοι από τη σκάλα, καθόμασταν κι άρχισε να μας απαγγέλλει ποιήματα. Είχε μεταφράσει ένα κινέζικο ποίημα, μακροσκελέστατο, το οποίο το απήγγειλε όλο απέξω. Χαρτί δεν έπιασε στα χέρια της. Ήταν φοβερή, στην απαγγελία, πώς θυμόταν, μνήμη φοβερή και με τι χάρη. [...].

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΘΩΜΑ

(α' μέρος)

Βόλος, 20 Ιανουαρίου 2003

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Σήμερα 20 Ιανουαρίου του 2003 θα πάρουμε συνέντευξη από τον κ. Γιώργο Θωμά, εκπαιδευτικό, ερευνητή και μελετητή της τοπικής ιστορίας και λαογραφίας. Από πότε γνωριζόσαστε με τον Κώστα Τσαγκαράδα;

Γιώργος Θωμάς (Γ.Θ.): Η πρώτη γνωριμία με τον Κώστα Τσαγκαράδα ανάγεται στο 1960 ή στο 1961. Είχαν ανέβει τότε από την Αίγυπτο στη Ζαγορά, προκειμένου να εγκατασταθούν μόνιμα στη Ζαγορά και στην Αθήνα. Ανεβοκατέβαινε, θυμάμαι, αλλά η πιο στενή φιλία με τον Κώστα Τσαγκαράδα αναπτύχθηκε όταν ιδρύσαμε στη Ζαγορά με τον άλλο λογοτέχνη της Ζαγοράς, τον Απόστολο Κωνσταντινίδη, το «Σύλλογο Γραμμάτων και Τεχνών της Ζαγοράς».

Ε.Κ.: Πότε τον ιδρύσατε;

Γ.Θ.: Το 1961 ιδρύσαμε αυτό το σύλλογο. Όλη η Ζαγορά στο πόδι. Βέβαια, πάμπολλοι έγιναν μέλη. Ο Τσαγκαράδας δεν δέχτηκε να μπει στη διοίκηση του συλλόγου επειδή ανεβοκατέβαινε στην Αθήνα, αλλά ήθελε να προσφέρει. Παρακολουθούσε αρκετά συμβούλια του συλλόγου τα οποία γίνονταν στη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς. Εκεί είχαμε τα προσωρινά γραφεία. Πρόεδρος ο Απόστολος Κωνσταντινίδης, αντιπρόεδρος ο πρόεδρος της Κοινότητας Γιώργος Σαμσαρέλος, γραμματέας εγώ, και μέλη ευυπόληπτα πρόσωπα της Ζαγοράς, άντρες και γυναίκες.

Ε.Κ.: Πώς προέκυψε η ίδρυση αυτού του Συλλόγου; Ποιανού ιδέα ήταν;

Γ.Θ.: Ήταν του Κωνσταντινίδη. Το ανακοίνωσε σε μένα και εγώ δέχτηκα βέβαια και μετά το ανακοίνωσαν στη δημοσιογράφο την Καλλιόπη Πάντου, η οποία πλαισίωσε, επίσης, το διοικητικό συμβούλιο, παρόλα τα γεράματά της. Και θυμάμαι τον Κωνσταντινίδη με τον Τσαγκαράδα να αναπτύσσουν θέσεις στα συμβούλια και να προτείνουν διάφορα θέματα πνευματικού περιεχομένου. Τον Τσαγκαράδα τον ενδιέφερε περισσότερο να ανεβεί το επίπεδο των Ζαγοριανών, ώστε να γίνει η Ζαγορά -χρησιμοποιούσε ένα λόγο του ζαγοριανού πατριάρχη Καλλίνικου του 18^{ου} αι.- αυτό που έλεγε ο Πατριάρχης Καλλίνικος «να γίνει η Ζαγορά έδαφος λόγων και μουσών οικητήριον». [...] Ήθελε, λοιπόν, ο Τσαγκαράδας να ξαναγίνει η Ζαγορά «έδαφος λόγων και μουσών οικητήριον». Είχε μια απέραντη καλλιέργεια. Θυμάμαι μια βραδιά, όταν ο λόγος ήρθε και στα

ξωκκλήσια και τα μοναστήρια της Ζαγοράς τα εγκαταλειμμένα -και τότε και σήμερα βέβαια. Πήρε το λόγο ο Τσαγκαράδας και αρχίζει να λέει «μιλάμε απόψε για τα ξωκκλήσια και τα μοναστήρια της Ζαγοράς, τις αιώνιες αυτές περγαμηνές του τόπου». Ακριβώς έτσι το διατύπωσε. Φαινόταν, δηλαδή η καλλιέργεια. Όπως, επίσης, και ο Κωνσταντινίδης είχε αυτή την έξαρση, να πετύχουν θαύματα, όπως πετύχαμε κάποια πράγματα. Κάναμε κάποια καλά πράγματα πάνω, γιατί μας βοηθούσε και η κοινότητα τότε, όπου προήδρευε ο Γιώργος ο Σαμσαρέλος, ένας άρχοντας της Ζαγοράς, η Καλλιόπη η Πάντου, επίσης η Ευδοξία Πάντου, ένας στρατιωτικός γιατρός, ο Αργύρης Δεληδημήτρης, ο συμβολαιογράφος της Ζαγοράς ο Σακελλίνης και κάποια άλλα πρόσωπα. Δεν τα θυμάμαι τώρα.

Ε.Κ.: Οπότε ο Κωνσταντινίδης υπήρξε ο συνδετικός κρίκος, κατά κάποιον τρόπο.

Γ.Θ.: Ο Κωνσταντινίδης, ζωντανό πρόσωπο, παρότι ήταν τότε 74 χρόνων, πρέπει να ήταν τότε. Αυτοί οι δυο, Κωνσταντινίδης και Τσαγκαράδας ήταν φίλοι βέβαια, αλλά υπήρξε και μια υπόκωφη διαμάχη μεταξύ τους εξαιτίας των φρονημάτων και της γλώσσας. Καθαρευουσιάνος ήταν ο Κωνσταντινίδης, απόλυτα δημοτικιστής ο Κώστας Τσαγκαράδας. Στην καθημερινή κουβέντα ο Κωνσταντινίδης μιλούσε στην καθαρεύουσα. Αλλά ευγενέστατος πάντα, με τον πληθυντικό, πάντοτε με το κύριε. Αλλά και ο Τσαγκαράδας ήταν ευγενής, πολύ ευγενής. Μου μιλούσε πάντα στον πληθυντικό αριθμό και σε όλους τους φίλους του με μια διακριτική ευγένεια. Ήταν διαφορετικός τύπος, ενώ ο Κωνσταντινίδης ριχνόταν απότομα, αυτός κρατούσε κάποια άλλη συμπεριφορά. Όχι από εγωισμό, αλλά από απέραντη ευγένεια και καλλιέργεια. Ένωθες, δηλαδή, ότι αυτός ήταν ανώτερος από τον Κωνσταντινίδη στη συμπεριφορά του προς τους φίλους του και τους γνωστούς του.

Ε.Κ.: Εσείς εκείνο το διάστημα ήσασταν δάσκαλος στη Ζαγορά;

Γ.Θ.: Ήμουν δάσκαλος στη Ζαγορά.

Ε.Κ.: Και για πόσα χρόνια ήσαστε;

Γ.Θ.: Οκτώ.

Ε.Κ.: Οκτώ. Από πότε μέχρι πότε;

Γ.Θ.: Από το 1958 έως το 1966.

Ε.Κ.: Ο Τσαγκαράδας ανέβαινε τότε συχνά στη Ζαγορά;

Γ.Θ.: Ανέβαινε επάνω. Είχε φύγει από την Αίγυπτο.

Ε.Κ.: Ήταν στην Αθήνα.

Γ.Θ.: Αλλά έπρεπε να πηγαίνει και στην Αθήνα. Δεν ξέρω τι υποχρεώσεις είχε. Τον μισό χρόνο τον περνούσε στη Ζαγορά, τον μισό χρόνο τον περνούσε στην Αθήνα. Κομματιαστά. Ανέβαινε στις γιορτές επάνω. Αλλά ήταν ένας σοβαρός άνθρωπος. [...] Πάμε τώρα σε κάποιες ευτραπελίες. Όταν μιλούσαν οι δυο τους, ο Κωνσταντινίδης με τον Τσαγκαράδα -εμείς παρακολουθούσαμε-, έλεγε ο Κωνσταντινίδης: «Κώστα, να ετοιμαστείς να σου γράψω τη νεκρολογία, γιατί θα πεθάνεις πρώτος». Απαντούσε ο Τσαγκαράδας: «Δεν θα σ' αφήσω, Απόστολε, να μου γράψεις, εγώ θα σου γράψω τη νεκρολογία».

Ε.Κ.: Όπως και έγινε.

Γ.Θ.: Ανταπαντούσε ο Κωνσταντινίδης: «Μα ό,τι υπόσχομαι εγώ, το πραγματοποιώ». Τελικά, ό,τι υποσχέθηκε, το πραγματοποίησε. Ο Τσαγκαράδας πέθανε πρώτος και τον νεκρολόγησε ο Κωνσταντινίδης με σημείωμά του στη *Θεσσαλία*, το οποίο δημοσιεύθηκε στην πρώτη σελίδα. Το 1964;

Ε.Κ.: Το 1962.

Γ.Θ.: Είχα δημοσιεύσει και εγώ κάτι, αλλά συνεννοηθήκαμε με τον Κωνσταντινίδη το μεγάλο δημοσίευμα να το γράψει ο Κωνσταντινίδης και εγώ λίγα από ό,τι ήξερα. [...] Δεν πρέπει να έχω ούτε το κείμενο του Κωνσταντινίδη. [...] Η Δήμητρα, τώρα που μιλάμε, τώρα που θυμήθηκα, σου είπε το τέλος του Τσαγκαράδα; [...] Όταν πέθανε ο Τσαγκαράδας με τις λέξεις: «Φως, βλέπω φως, μπαίνω στο φως». [...] Και έσβησε ο Τσαγκαράδας με αυτές τις λέξεις. Μπορείς να τη ρωτήσεις τη Δήμητρα, αν θέλεις. Είναι σημαντική αυτή η πληροφορία, γιατί διασταυρώνεται με άλλες, δεν θυμάμαι.

Ε.Κ.: Οπότε εσείς, δηλαδή, ένα χρόνο, δυο χρόνια ουσιαστικά ήταν η γνωριμία σας με τον Τσαγκαράδα;

Γ.Θ.: Δυο χρόνια, δυο χρόνια.

Ε.Κ.: Δυο χρόνια, όμως, κατά τα οποία τον βλέπατε αρκετά συχνά;

Γ.Θ.: Ναι, ναι. Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι της Ζαγοράς συχνάζαμε στο κεντρικό καφενείο του Πλακίδα. Εκεί, λοιπόν, σμίγαμε και πίναμε κανένα τσίπουρο με τον Τσαγκαράδα, αλλά δεν ήταν άνθρωπος του ποτού. Κρατούσε ένα ύφος, κάπως απόμακρο, πώς να το πω; Ενώ ο Κωνσταντινίδης ήταν αυθόρμητος, χυνόταν, δινόταν ολόκληρος ο Κωνσταντινίδης. Ο Τσαγκαράδας, όχι. Αλλά είχε ακραία ευγένεια και καλλιέργεια απέραντη.

Ε.Κ.: Οπότε ήσασταν μια παρέα. Κάθε βράδυ βρισκόσασταν.

Γ.Θ.: Ναι, είμαστε μια παρέα. Κάθε βράδυ είχαμε συγκεντρώσεις στο καφενείο.

Ε.Κ.: Και τα άλλα άτομα της συντροφιάς;

Γ.Θ.: Ήταν πάντα μόνιμα, του συλλόγου, του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου, γυναίκες, άντρες. Η Ζαγορά πρωτοστάτησε στην έξοδο της γυναίκας στο καφενείο, ενώ τα άλλα τα χωριά δεν έβλεπαν γυναίκα στο καφενείο, όχι. Η Ζαγορά ήταν πολύ προοδευτική. [...] Ο Κωνσταντινίδης τα έλεγε μεξεδοφιλογικές βραδιές. Μας έστελνε πάντα χειρόγραφο, χειρόγραφη πρόσκληση: «Παρακαλούμε να προσέλθετε ή να συμμετάσχετε –πάντα καθαρευουσιάνικα- εις την μεξεδοφιλογικὴν βραδιάν».

Ε.Κ.: Και στις οποίες τι ακριβώς κάνατε;

Γ.Θ.: Ο Κωνσταντινίδης είχε έτοιμα ποιήματα σατιρικά για τον καθένα μας, για καθένα πρόσωπο. Καθόταν από μέρες και έγραφε και μας τα απάγγελνε, αφού πίναμε τσίπουρο, κρασί. Μετά ο ίδιος σε ευθυμία σηκωνόταν επάνω και μας διάβαζε για τον καθένα. Δεν θυμάμαι στον Κώστα τον Τσαγκαράδα τι έλεγε. Δεν τα πήρα δυστυχώς αυτά τα σημειώματα, δεν τα πήρα. Αλλά θυμάμαι το δικό μου: «Σαν τι να πω για τον Θωμά τον Γιώργο τον πολυσχιδή, που το Προμύρι σαν κι αυτόν άλλον δεν έχει δει. Άριστος εκπαιδευτικός, ρήτωρ και λογοτέχνης, ιστορικός του Προμυριού, του λόγου αριστοτέχνης».

Ε.Κ.: Ωραία.

Γ.Θ.: Ερχόταν η γυναίκα μου μετά: «Ήταν του Γιώργου τυχερό γυναίκα να την πάρει –και έλεγε και άλλα ανάμεσα και τελείωνε: Πώς ήθελα να ‘μουν μικρός, να είμαι μαθητής της –δασκάλα η γυναίκα μου- να ‘μαι της Καίτης του Θωμά για πάντα θαυμαστής της». Χαριτωμένα βράδουα.

Ε.Κ.: Δηλαδή, το κέντρο της συντροφιάς ήταν ο Κωνσταντινίδης. Εκείνος έκανε τις μαζώξεις.

Γ.Θ.: Ναι, ο Κωνσταντινίδης, όχι ο Τσαγκαράδας. Ποτέ δεν ανέλαβε πρωτοβουλία να μας συνάξει σε ένα χώρο ο Τσαγκαράδας. [...]

Ε.Κ.: Κάνατε και άλλες φιλολογικές, λογοτεχνικές συζητήσεις;

Γ.Θ.: Όχι ιδιαίτερα..

Ε.Κ.: Κάνατε γενικότερες συζητήσεις;

Γ.Θ.: Είχε ένα ελαφρό χιούμορ ο Κωνσταντινίδης στα χείλη του, αλλά μια υποψία χιούμορ είχε και ο Τσαγκαράδας. Αργούσε εκείνος όμως να καταθέσει το χιούμορ του, αντίθετα με τον Κωνσταντινίδη που τον κατέτρεχε αμέσως. Χαριτωμένοι άνθρωποι κι οι δυο. Τύποι ανεπανάληπτοι.

Ε.Κ.: Ουσιαστικά λογοτεχνική συντροφιά ήταν αυτή.

Γ.Θ.: Πάντα ήταν μεζεδοφιλολογικές βραδιές, έτσι τις ονόμαζε ο Κωνσταντινίδης.

Ε.Κ.: Για τα έργα τους μιλούσαν καθόλου; Σας τα παρουσίαζαν;

Γ.Θ.: Όχι, όχι.

Ε.Κ.: Σας τα έδιναν; Τα κριτικάραν;

Γ.Θ.: Μόνο γι' αυτό μιλούσαν. –«Τι μου έγραψες; Με εξευτέλισες, Κώστα». Δεν απαντούσε ο Τσαγκαράδας. «Σειρά σου, Απόστολε, να μου γράψεις κι εσύ ένα βιβλίο». – «Σου είπα εγώ θα σου γράψω τη νεκρολογία».

Ε.Κ.: Όπως και έγινε.

Γ.Θ.: Και δίναν και παίρναν οι αστειότητες.

Ε.Κ.: Η σχέση τους ήταν καλή; Τυπικά τουλάχιστον, μεταξύ του Κωνσταντινίδη και του Τσαγκαράδα;

Γ.Θ.: Βέβαια, και μάλιστα ο Κωνσταντινίδης πρότεινε στον Τσαγκαράδα να συμμετάσχει κι αυτός στο διοικητικό συμβούλιο, αλλά δεν ήταν μόνιμος κάτοικος Ζαγοράς ο Τσαγκαράδας και γι' αυτό δεν δέχτηκε ποτέ. Αλλά όμως μετείχε στα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου. Μετείχε, υπέγραψε κι εκείνος το αρχικό κείμενο.

Ε.Κ.: Είχατε και απαγγελίες στις συναντήσεις σας;

Γ.Θ.: Κάτι απαγγέλνε και ο Τσαγκαράδας. Ο Κωνσταντινίδης βέβαια συνέχεια, αλλά κάτι και ο Τσαγκαράδας.

Ε.Κ.: Οι άλλοι από τη συντροφιά τι γνώμη είχαν για τον Τσαγκαράδα; Τον θεωρούσαν όπως εσείς;

Γ.Θ.: Συμπαθούσαν περισσότερο τον Τσαγκαράδα, επειδή ήταν δημοκράτης και η Ζαγορά ήταν δημοκρατική. Ο Κωνσταντινίδης, αντίθετα, ήταν και βασιλικός άντρας και είχε ιδέες αρτηριοσκληρωμένες. Ο Κωνσταντινίδης σύχναζε πάντα στο κεντρικό καφενείο των δημοσίων υπαλλήλων στην κεντρική πλατεία της Ζαγοράς. Αντίθετα, ο Τσαγκαράδας πήγαινε σε όλα τα λαϊκά καφενεία.

Ε.Κ.: Είχε, δηλαδή, και άλλες παρέες;

Γ.Θ.: Ναι, ναι πήγαινε σε όλα.

Ε.Κ.: Ήξερε και άλλους ανθρώπους, απλούς ανθρώπους, πέρα από τη συντροφιά;

Γ.Θ.: Ήθελε να κουβεντιάζει με το λαϊκό στοιχείο της Ζαγοράς, όπως και ο Γιάννης ο Κορδάτος αργότερα. Ο Γιάννης ο Κορδάτος μια φορά μόνο ανέβηκε πριν πεθάνει ένα δυο χρόνια και μια φορά μόνο ήρθε στο καφενείο το δικό μας, επειδή τις άλλες βραδιές πήγαινε στα άλλα καφενεία, στα λαϊκά καφενεία.

Ε.Κ.: Ήταν λίγο ελιτίστικη η συντροφιά σας ;

Γ.Θ.: Ήταν το αρχοντολόι της Ζαγοράς και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Γίνονταν συνάξεις κάθε βράδυ, μα κάθε βράδυ. Όλες οι μεγάλες κυρίες της Ζαγοράς με μπαστουνάκια. [...]

Ε.Κ.: Δεν είχατε προσωπικές σχέσεις με τον Τσαγκαράδα;

Γ.Θ.: Όπως με τον Κωνσταντινίδη, όχι.

Ε.Κ.: Σας είχε εκμυστηρευτεί ποτέ κάτι;

Γ.Θ.: Όχι. Ούτε ήρθε ποτέ στο σπίτι μου, ούτε με κάλεσε να πάω στο σπίτι του επάνω ψηλά. Πήγα βέβαια, όταν είχε φύγει. Αντίθετα ο Κωνσταντινίδης, αν αργούσα να πάω στο αρχοντόσπιτό του, ερχόταν αυτός. Ανέβαινε την πέτρινη σκάλα στο δικό μου το σπίτι που έμενα και χτυπούσε την πόρτα με το μπαστούνι του. Ανοίγαμε, δεν έλεγε καλησπέρα, αλλά έλεγε πάντα ο Κωνσταντινίδης: «Άμα δεν πάει ο Μωάμεθ στο βουνό, πάει το βουνό στον Μωάμεθ. Καλησπέρα σας». Ερχόταν μέσα, πιάναμε κουβέντα, ατέλειωτη κουβέντα.

Ε.Κ.: Συζητούσαν ποτέ για τον Κώστα Κωνσταντινίδη;

Γ.Θ.: Συζητούσαν πολύ για τα φιλολογικά βραδινά της Αιγύπτου ο Κωνσταντινίδης με τον Τσαγκαράδα και μεις ακούγαμε γύρω. Κουβέντιαζαν: «Θυμάσαι, Κώστα, εκείνη τη βραδιά το φιλολογικό βραδινό που κάναμε στο τάδε κέντρο, στο τάδε σπίτι»; Και συμπλήρωνε ο Τσαγκαράδας. Τότε μιλούσαν μεταξύ τους για το πώς περνούσαν κάτω.

Ε.Κ.: Γενικώς νοσταλγούσαν εκείνη την περίοδο;

Γ.Θ.: Είχαν νοσταλγία για την Αίγυπτο. Νοσταλγούσαν περισσότερο αυτές τις συνάξεις των φιλολογικών κύκλων. Πολύ τις νοσταλγούσαν. Αλλά ήταν πιο ορμητικός ο Κωνσταντινίδης. Ο Τσαγκαράδας πάντα συγκρατημένος, από τη φτιασιά του, όχι από εγωισμό. Κάθε άλλο, δεν είχε εγωισμό ο άνθρωπος. [...]

Ε.Κ.: Για τις συναναστροφές τους στην Αλεξάνδρεια μιλούσαν μεταξύ τους, αλλά ανέφεραν πρόσωπα τα οποία εσείς ίσως θυμάστε;

Γ.Θ.: Θυμάμαι ότι κατηγορούσε άγρια ο Κωνσταντινίδης τον Καβάφη. Άγρια τον κατηγορούσε, συνέχεια μιλούσε εναντίον του, και θυμάμαι ότι ο Τσαγκαράδας έπαιρνε το μέρος του Καβάφη, αλλά επικρατούσε ο Κωνσταντινίδης με τις απόψεις του ότι είναι ένας άμουσος, απαράδεκτος ποιητής, πεζός ποιητής, αντίθετα με τον Πέτρο Μάγνη που είναι ένας εξάισιος μουσικότατος ποιητής κλπ, κλπ. [...]

Ε.Κ.: Τον υποστήριζε ο Τσαγκαράδας;

Γ.Θ.: Τον υποστήριζε, αλλά του ριχνόταν ο Κωνσταντινίδης, τον κατηγορούσε συνέχεια. Τον είχαν απομονώσει στην Αίγυπτο, τον είχαν απομονώσει. Δεν τον δέχονταν στα φιλολογικά βραδινά. Τον έκαναν πέρα, δεν τον δέχονταν.

Ε.Κ.: Γνωρίζονταν, δηλαδή, προσωπικώς.

Γ.Θ.: Ναι, με τον Καβάφη και οι δύο.

Ε.Κ.: Και οι δύο.

Γ.Θ.: Αλλά μόνο καλημέρα, καλησπέρα. Άλλο τίποτα. Ποτέ, μου έλεγε ο Κωνσταντινίδης, δεν δεχτήκαμε αυτόν τον –πώς τον έλεγε;- για το πάθος του. Δεν μιλούσα εγώ. Τι να πω; Αλλά σε κάποιες κουβέντες αντέδρασε ο Τσαγκαράδας. Ήταν προοδευτικό μυαλό ο Τσαγκαράδας. Ο Κωνσταντινίδης μιλούσε έτσι και για έναν παραπάνω λόγο, γιατί ήθελε να υπερτονίσει το έργο του αδελφού του Πέτρου Μάγνη. Να τον ταπεινώσει για να ανεβεί ο Πέτρος Μάγνης.

Ε.Κ.: Ο οποίος επηρεάζεται στα τελευταία του ποιήματα από τον Καβάφη.

Γ.Θ.: Μπράβο.

Ε.Κ.: Έτσι δεν είναι;

Γ.Θ.: Έτσι.

Ε.Κ.: Έκανε αναφορές σχετικές ο Κωνσταντινίδης;

Γ.Θ.: Έχεις υπόψη το βιβλιαράκι Ροβέρτος Κάμπος; Του Μάγνη είναι. Δεν τόλμησε να βάλει ούτε το πραγματικό του όνομα. Έβαλε αυτό το ψευδώνυμο Ροβέρτος Κάμπος, που ψέλνει τον αναβαλλόμενο στον Καβάφη. Από την άλλη μεριά, όμως, επηρεάστηκε και έγραψε και αυτός καθαφικά ποιήματα.

Ε.Κ.: Για το *Σεράπιο* μιλούσαν καθόλου; Για το περιοδικό.

Γ.Θ.: Α, για το *Σεράπιο*. Όταν το πρωτοβγάλαν, το 1910, τότε ήταν;

Ε.Κ.: Ναι, τότε.

Γ.Θ.: «Το *Σεράπιο* το στείλαμε και στον Ψυχάρη και μας το επέστρεψε ως απαράδεκτον, με σβησμένο το ν». Τότε δεν ήταν ο Τσαγκαράδας, γιατί αν τα άκουγε, θα υιοθετούσε την περίπτωση του Ψυχάρη. Δεν ήθελε «ν» ο Τσαγκαράδας.

Ε.Κ.: Ο Τσαγκαράδας, όμως, ήταν στην ίδρυση του *Σεραπίου*. Συμμετείχε.

Γ.Θ.: Συμμετείχε. Ναι, ναι.

Ε.Κ.: Με τον Πέτρο Μάγνη.

Γ.Θ.: Γράφει και κείμενα.

Ε.Κ.: Και κείμενα, αλλά πρωτοστάτησε με τον Πέτρο Μάγνη στην ίδρυσή του.

Γ.Θ.: Ναι, πρωτοστάτησε. [...] Έλεγε πολλά για το *Σεράπιο* ο Κωνσταντινίδης. Δεν τα θυμάμαι. Έλεγε πολλά, πολλά γι' αυτό το περιοδικό. Τι έλεγε; Λεπτομέρειες ένα σωρό. Διαμάχες είχαν μέσα.

Ε.Κ.: Είχαν διαμάχες;

Γ.Θ.: Ήταν δημοτικιστές και καθαρευουσιάνοι.

Ε.Κ.: Ήταν δημοτικιστές και νομίζω ότι κάποτε ο Κωνσταντινίδης διαχώρισε τη θέση του και μάλλον βρισκόταν σε διαμάχη με τους Σεραπιστές.

Γ.Θ.: Ναι, μάλλον, μάλλον. Και μετά έκαναν τη *Νέα Ζωή*. [...] Έκαναν τη *Νέα Ζωή*, ένα πιο προοδευτικό περιοδικό. [...] Δημοσίευε και ο Κωνσταντινίδης στη *Νέα Ζωή*. Και ο Τσαγκαράδας πρέπει να συμμετείχε στη *Νέα Ζωή*. Δεν θυμάμαι ακριβώς. Πέρασαν σαράντα χρόνια από τότε. Πώς πέρασαν! [...] Σε εξορμήσεις σε γύρω χώρους της Ζαγοράς, στα αξιοθέατα, δεν μετείχε ο Τσαγκαράδας. Κατεβαίναμε με τον Κωνσταντινίδη στο Χορευτό αρκετές φορές. Τρώγαμε ψαρόσουπες, πίναμε και ανεβαίναμε το βράδυ στη Ζαγορά. Ο Τσαγκαράδας ίσως και να μην ήταν επάνω, ίσως να απουσίαζε όταν κατεβαίναμε με τον Κωνσταντινίδη και κυρίες της Ζαγοράς. Ίσως να μην ήταν. [...] Δεν είχα πάει μέσα <στο σπίτι του Κώστα Τσαγκαράδα στη Ζαγορά>, αλλά κάτι μου έλεγε μια γειτόνισσα δασκάλα, η διευθύντριά μου στο σχολείο, η Ελένη η Γεωργαλά που πέθανε πριν από τρία χρόνια, κάτι μου έλεγε ότι έγραφε επάνω ο Τσαγκαράδας και είχε γραφείο στο σπίτι.

Ε.Κ.: Εσάς δεν σας έλεγε ότι έγραφε τίποτε;

Γ.Θ.: Ότι έγραφε, μου έλεγε η Ελένη η Γεωργαλά, η διευθύντριά μου, ότι έγραφε ο Τσαγκαράδας. Είχε μανία με το γράψιμο, μου έλεγε. Καλά είχε μανία. Παθιασμένος λόγος, δημοτικός βέβαια. [...]

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΘΩΜΑ

(β' μέρος)

Βόλος, 27 Ιανουαρίου 2003

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Σήμερα 27 Ιανουαρίου του 2003 θα μιλήσουμε πάλι με τον κύριο Γιώργο Θωμά. Είναι το δεύτερο μέρος της συνέντευξης. [...]

Ε.Κ.: Αυτό το κομμάτι της βιβλιοθήκης του Κωνσταντινίδη, που βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς, δεν είναι δωρεά του Πέτρου Μάγνη και του Απόστολου Κωνσταντινίδη;

Γ.Θ.: Τα βιβλία.

Ε.Κ.: Ναι, τα βιβλία.

Γ.Θ.: Μόνο βιβλία πρόσφερε, τίποτε άλλο. Τίποτε.

Ε.Κ.: Ναι, εννοώ τα δώρισε πριν το θάνατό του αυτά;

Γ.Θ.: Ναι, όταν ήμουν βιβλιοθηκάριος στα 1963, τότε αγγάρεψε διάφορους λαϊκούς της Ζαγοράς και τα μεταφέραν στα χέρια. Ναι, ναι τότε τα μεταφέραν. Στοίβα, χίλια βιβλία; Χίλια διακόσια;

Ε.Κ.: Αλλά είχε πολύ περισσότερα.

Γ.Θ.: Βέβαια, βέβαια.

Ε.Κ.: Δεν ήταν όλη του η βιβλιοθήκη;

Γ.Θ.: Τα πολύτιμα δεν τα έδωσε. Παλιές εκδόσεις, δεν τα έδωσε. Έδωσε αυτά περισσότερο τα δικά του και έδωσε και τα βιβλία των φίλων του που του τα προσέφεραν. Αλλά αυτά που βρήκε από τον πατέρα του δεν τα έδωσε. Τα είχε στο σπίτι. Αν πήγαινες, Ελένη, στο γραφείο, ένα μεγάλο δωμάτιο έβλεπες σε όλους τους τοίχους, μα σε όλους τους τοίχους γύρω γύρω, έβλεπες βιβλία, βιβλιοθήκη και βιβλία, και στο πάτωμα αμέτρητα χυμένα βιβλία και για να πάω κοντά να τον χαιρετίσω όταν έμπαινα, έπρεπε να δρασκελίσω βιβλία. [...]

Ε.Κ.: Δάνειζαν ο ένας στον άλλον βιβλία; Ο Τσαγκαράδας δανειζόταν βιβλία από τον Κωνσταντινίδη;

Γ.Θ.: Όχι. Δεν υπήρχε αυτή η τακτική που έχουμε σήμερα.

Ε.Κ.: Γιατί πιστεύω ότι τότε ήταν και πιο δυσεύρετα τα βιβλία.

Γ.Θ.: Ναι, δυσεύρετα, ήταν πολύτιμα αντικείμενα και δεν τά 'δινε ο ένας στον άλλον. Όχι, όχι. Όχι, αν μου έδινε βιβλία ...

Ε.Κ.: Ούτε εσείς ζητούσατε κάτι.

Γ.Θ.: Ποτέ, ποτέ, ποτέ. Γιατί αν ήταν ένας άλλος άνθρωπος, ναι. Αλλά δεν τολμούσα να ζητήσω, γιατί περίμενα την απάντηση ότι «αυτά θα τα δημοσιεύσω εν καιρώ». Ναι, δεν τολμούσα. Αν ήταν άλλος, θα τα άφηνα; [...] Σατίριζε όλους, τους σατίριζε, αλλά τους εγκωμίαζε όταν κάναμε τα φιλολογικά βραδινά και σηκωνόταν πάνω και διάβαζε τα τετράστιχα, εξάστιχα. Τους πάντες λιβάνιζε.

Ε.Κ.: Και τον Τσαγκαράδα τον λιβάνιζε;

Γ.Θ.: Και τον Τσαγκαράδα τον λιβάνιζε. Δεν τα κράτησα. Και την Καλλιόπη την Πάντου. Σε μια συνεστίαση πρέπει να ήταν έξω στην κεντρική πλατεία της Ζαγοράς πρέπει να ήταν Ιούνιος μήνας προτού φύγω, σηκώθηκε πάλι μέσα στην κεντρική πλατεία, κόσμος κυκλοφορούσε και αναφερόταν ποιητικά στον καθένα μας. [...]

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΚΥΡΙΤΣΗ

Αθήνα, 21 Φεβρουαρίου 2003

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Σήμερα 21 Φεβρουαρίου του 2003 θα πάρουμε συνέντευξη από τον Αιγυπτιώτη ζωγράφο Απόστολο Κυρίτση. Λοιπόν, για πείτε μου πότε γνωριστήκατε με τον Αιγυπτιώτη ποιητή Ευστράτιο τον Νέο;

Απόστολος Κυρίτσης (Α.Κ.): Με τον Ευστράτιο Νέο γνωρίστηκα όταν ήμουν μαθητής στη Σαλβάγειο Εμπορική Σχολή, δηλαδή μετά που πέθανε ο πατέρας μου. Ήμουν πολύ μικρός.

Ε.Κ.: Πότε περίπου;

Α.Κ.: Περίπου το 1938, 1939. Το 1937 νομίζω πέθανε ο πατέρας μου. [...] Το ξενοδοχείο μας λεγόταν Hotel Central. Το αγόρασε ο πατέρας μου το 1928 και το 1928 εγκατασταθήκαμε στην Αλεξάνδρεια.

Ε.Κ.: Πριν πού είσαστε;

Α.Κ.: Σε ένα χωριό έξω από το Κάιρο, το οποίο λεγόταν Φίσα ελ Μασάρα ή Φίσα ελ Σόουρα και είχε πολλούς Κόπτες εκεί, δηλαδή Χριστιανούς Αιγυπτίους.

Ε.Κ.: Και γιατί εγκαταλείψατε το χωριό και πήγατε στην Αλεξάνδρεια;

Α.Κ.: Για το καλύτερο. Ο πατέρας μου άφησε το χωριό να πάει σε μια πόλη. Αγόρασε αυτό το ξενοδοχείο, το οποίο ήταν ένα μικρό οικογενειακό ξενοδοχείο και στο οποίο δεν έρχονταν μόνο έμποροι και υπάλληλοι, αλλά και διανοούμενοι, διάφοροι συγγραφείς, όπως ο Κωστής ο Τσαγκαράδας, παραδείγματος χάριν. Ερχόταν τα καλοκαίρια με την οικογένειά του και έμεναν στο ξενοδοχείο μας πολλές μέρες και με αυτούς συναντιόταν ο Ευστράτιος Νέος.

Ε.Κ.: Οπότε τον ξέρετε καλά τον Τσαγκαράδα;

Α.Κ.: Ο Απόστολος ο Κωνσταντινίδης ήταν συγγενής του Τσαγκαράδα και έτσι, εγώ ήμουν τότε παιδί, μαθητής, αλλά τους έχω γνωρίσει όλους αυτούς. Ο Απόστολος Κωνσταντινίδης είχε κι έναν αδελφό ποιητή, τον Μάγνη, τον Πέτρο Μάγνη.

Ε.Κ.: Τον Πέτρο Μάγνη τον γνωρίσατε;

Α.Κ.: Δεν τον θυμάμαι. Τον Πέτρο Μάγνη δεν τον θυμάμαι. Αλλά στο ξενοδοχείο μας, εν τω μεταξύ περάσαν τα χρόνια, ήρθε ο πόλεμος, σύχναζαν και ζωγράφοι ακόμα, όπως ο Κώστας ο Μακρής από το Κάιρο. Η οικογένεια Μακρή ήταν πελάτες μας και η Ιωάννα η Μακρή, η αδελφή του Κώστα, ήταν αρραβωνιασμένη με κάποιον δικηγόρο που λεγόταν Σαρολίδης. Ήταν ένας από τους μεγαλύτερους δικηγόρους της Αιγύπτου. Είχε κερδίσει πολύ μεγάλες δίκες. Ήταν κοντός στο ανάστημα, ενώ είχε έναν αδελφό που ήταν ψηλός στο ανάστημα, και ήταν άνθρωποι των γραμμάτων. Ο

αδελφός του διατηρούσε και κινηματογράφο και θέατρο. Και ήταν πολύ γνωστός ο Κίμων Σαρολίδης στους καλλιτεχνικούς και στους πνευματικούς κύκλους.

Ε.Κ.: Οπότε στο ξενοδοχείο σας συναντιόνταν όλοι οι φίλοι.

Α.Κ.: Ήταν μια κυψέλη το ξενοδοχείο μας. Έμενε κατά καιρούς ο Ανατόλης ο Λαζαρίδης. Εκεί ερχόταν ο Σπανοβασίλης, ερχόταν ο Γλαύκος Αλιθέρης. Ερχόταν πολλοί. Ο Δήμος Φλεγίας, πολλοί. Αυτή τη στιγμή δεν θυμούμαι καλά.

Ε.Κ.: Οι οποίοι έμεναν στο ξενοδοχείο σας;

Α.Κ.: Όχι, έρχονταν για να συναντήσουν τον Ευστράτιο Νέο και συζητούσαν επί ώρες με τον Νέο.

Ε.Κ.: Ο Νέος έμενε στο ξενοδοχείο σας;

Α.Κ.: Όχι, όχι. Ο Νέος, όταν τον διώξαν και δεν είχε πού να πάει, δεν είχε στέγη. Η οικογένεια Σουρλή, έτσι λεγόταν, είχε ένα διώροφο κτήριο δικό τους, μονοκατοικία, στην οποία νοίκιαζε δωμάτιο ο Νέος, όταν είχε χάσει πλέον την οικογένειά του. Και επειδή τον αγαπούσαν και ήταν καλοί άνθρωποι, του παραχωρήσαν, όταν δεν είχε να πληρώσει, του παραχωρήσαν το πλυσταριό, το δωμάτιο πλυσταριό στην ταράτσα και έμενε εκεί. Εγκαταστάθηκε εκεί μέχρι το θάνατό του. [...]

Ε.Κ.: Στο ξενοδοχείο σας είχατε μια σάλα;

Α.Κ.: Ναι, ένα μικρό σαλονάκι, ένα χωλ μεγάλο, μεγαλύτερο από το σαλόνι, και εκεί κάθονταν και συζητούσαν οι διάφοροι που έρχονταν. Ο Κολέτσος, ο Γιαλουράκης και διάφοροι άλλοι.

Ε.Κ.: Εκεί συναντούσαν και τον Ευστράτιο τον Νέο.

Α.Κ.: Εκεί συναντούσαν τον Ευστράτιο Νέο και συζητούσαν τις ιδέες τους.

Ε.Κ.: Εκεί τους απήγγειλε ποιήματά του ο Ευστράτιος;

Α.Κ.: Μερικές φορές, μερικές φορές ναι.

Ε.Κ.: Από μνήμης;

Α.Κ.: Ναι. Μάλιστα είχε έναν ιδιαίτερο τρόπο απαγγελίας για τα ποιήματα τα δικά του. Έλεγε ότι τα ποιήματα τα δικά του έχουν έναν εσωτερικό ρυθμό και χρειαζόταν ένας ιδιαίτερος τρόπος απαγγελίας. [...]

Ε.Κ.: Ο Καβάφης ερχόταν εκεί στο ξενοδοχείο σας;

Α.Κ.: Όχι, όχι. Δεν τον θυμάμαι. Όχι, δεν ερχόταν. Αλλά κάτω από το ξενοδοχείο ήταν ένα βιβλιοχαρτοπωλείο που λεγόταν «ο Φοίβος» και ήταν ιδιοκτησία κάποιου, Ραμός λεγόταν, Μιχάλης Ραμός νομίζω, και κάποιος Παπάς. Ο κύριος Παπάς ήταν και διανοούμενος. Μεγάλοι άνθρωποι βέβαια. Ο γιος του Ραμού έγινε γυμνασιάρχης

έπειτα και είναι από τους τελευταίους που αφήσαν την Αίγυπτο. Θα βρίσκεται εδώ με την οικογένειά του. [...]

Ε.Κ.: Στη συντροφιά αυτή που λέτε ότι μαζευόταν, ήταν ο Κώστας ο Τσαγκαράδας, ο Κωνσταντινίδης;

Α.Κ.: Συζητούσαν και πολιτικά και πνευματικά θέματα.

Ε.Κ.: Συζητούσαν και πολιτικά; Τι είδους, δηλαδή;

Α.Κ.: Κάποτε ο Νέος πριν τον πόλεμο ακόμα, τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, έλεγε ότι η Ευρώπη θα ενωθεί με την Ελλάδα, γιατί είναι παιδί της Ελλάδας. Βέβαια αυτός σκεπτόταν διαφορετικά. Δεν σκεπτόταν μια οικονομική ένωση και τα λοιπά, ήθελε πάντα να δημιουργήσει ένα πανεπιστήμιο που να βγάζει τέλειους ανθρώπους, τέλειους στην ψυχή και στη σκέψη, καλούς ανθρώπους, δηλαδή. Και επίσης, θυμάμαι, όταν ήμουν μαθητής στις τελευταίες τάξεις της Σαλβαγείου Εμπορικής Σχολής, ήρθε να μου κάνει μάθημα Γαλλικών. Ήταν παραμονή της μάχης του Ελ Αλλαμείν. Ο κόσμος έφευγε πανικόβλητος. Εφάγαμε μαζί, κάναμε μάθημα και μετά βγήκαμε στην παραλία για να περπατήσουμε. Και του λέω «Δάσκαλε, τι θα γίνουμε αύριο που θα μπου οι Γερμανοί στην Αλεξάνδρεια;». Γυρνάει και μου λέει: «Απόστολε, οι Γερμανοί δεν θα μπου στην Αλεξάνδρεια». «Τι λες, δάσκαλε» του λέω. «Ο κόσμος τους περιμένει. Φεύγουν όλοι από την Αλεξάνδρεια». Μου λέει «Όχι, οι Γερμανοί δεν θα μπου στην Αλεξάνδρεια». Μου το επανέλαβε και μου έκανε εντύπωση γιατί οι Γερμανοί δεν μπήκαν στην Αλεξάνδρεια. Ηττηθήκαν από τους συμμάχους. Μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Είχε διορατικότητα και επίσης, θυμάμαι, έλεγε ότι πριν το '64 ότι «στην Ελλάδα θα 'ρθούν οι στρατιωτικοί να διώξουν τους πολιτικούς», πράγμα που έγινε. Δεν έλεγε χούντα και τέτοια πράγματα. Έλεγε: «Θα 'ρθούν οι στρατιωτικοί να διώξουν τους πολιτικούς». Είχε διορατικότητα. Έβλεπε τα γεγονότα και σκεπτόταν διάφορα πράγματα. Όπως έλεγε: «Ο κίνδυνος για την Ευρώπη, για το ευρωπαϊκό πνεύμα έρχεται από την Ανατολή». Και σήμερα βλέπουμε ότι πράγματι από την Ανατολή είναι ο κίνδυνος. Αυτά δεν έζησε να τα δει βεβαίως, γιατί αυτός πέθανε το 1965.

Ε.Κ.: Πέθανε στην Αλεξάνδρεια;

Α.Κ.: Πέθανε στην Αλεξάνδρεια, ναι. [...]

Ε.Κ.: Είχε την αναγνώριση που του άξιζε τότε;

Α.Κ.: Όχι, δεν τον ξέρει κανείς. Δηλαδή, πολλοί λίγοι άνθρωποι τον γνώριζαν.

Ε.Κ.: Αυτοί που τον γνώριζαν, αυτή η λογοτεχνική συντροφιά, τον εκτιμούσαν;

A.K.: Α, ναι αυτοί τον εκτιμούσαν πολύ. Πολύ. Ο Γιαλουράκης έχει δημοσιεύσει πολλές φορές ποιήματά του και κάποτε κάποιος πλούσιος φίλος ο Κώστας ο Γιαννάκης, ο οποίος ήταν φιλότεχνος, ήταν άνθρωπος των γραμμάτων και τα λοιπά, αγαπούσε τη λογοτεχνία και σαφέστατα ήταν με εκλεκτούς ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης, είπαν να βοηθήσουν και να του εκδώσουν ένα βιβλίο με ποιήματα. Και ο Απόστολος ο Κωνσταντινίδης, ο Μανώλης ο Γιαλουράκης και ο Κώστας ο Γιαννάκης συμφωνήσαν και του είπε ο Γιαλουράκης: «Ξέρεις θα σου κάνουμε ένα βιβλίο και θα το ονομάσουμε Επιλογή Ποιημάτων Ευστράτιου Νέου. Θα δημοσιεύσουμε κάποια ποιήματα». «Όχι» είπε. «Γιατί;». «Γιατί τα ποιήματά μου είναι τρεις ενότητες. Είναι το γίνεσθαι, το ειδέναι και το συνειδέναι το άγιο». Αυτό εμένα μου έμεινε στην ψυχή μου και στο μυαλό μου. Μετά από χρόνια αξιώθηκα κι εγώ να εκφράσω ζωγραφικά τις τρεις ενότητες. Φυσικά ναυάγησε, γιατί ο Γιαλουράκης δεν το δέχτηκε να το κάνει. [...]

E.K.: Επειδή γνωρίζατε και τους άλλους, ποια είναι η γνώμη σας για τον Κώστα τον Τσαγκαράδα;

A.K.: Ο Κώστας ο Τσαγκαράδας έχει γράψει διάφορα βιβλία. Ήταν ένας καλός οικογενειάρχης. Ερχόταν συχνά στο ξενοδοχείο μας τα καλοκαίρια συνήθως με την οικογένειά του. Είχε ένα γιο και μια κόρη. Ήταν από τη Ζαγορά. Και εκεί σύχναζε και ο Απόστολος Κωνσταντινίδης. Ήταν συγγενής του βέβαια και ερχόταν να τον δει. Έτσι γνωριστήκαμε. Ο Απόστολος Κωνσταντινίδης και ο Τσαγκαράδας αγαπούσαν τον Νέο πολύ, τον αγαπούσαν. Ήταν καλοί άνθρωποι. Ήταν πολύ καλός άνθρωπος. Έχω διαβάσει ένα δυο μυθιστορήματα του Τσαγκαράδα. Δεν τα θυμάμαι τώρα, δεν τα θυμάμαι. Είναι πολύς καιρός, πολλά χρόνια που τα διάβασα στην Αίγυπτο. [...] Ερχόταν συχνά στο ξενοδοχείο ο Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, ο Σπανοβασίλης, ο οποίος ήταν ένας νέος. Πηλιορείτης νομίζω ότι ήταν ο Σπανοβασίλης. Ναι, είναι ο Απόστολος Σπανοβασίλης. Έχω να τον δω χρόνια. Όταν πρωτοήρθαμε είχαμε συναντηθεί εδώ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗ

Νοέμβριος 2006

Ελένη Κονταξή (Ε.Κ.): Παίρνουμε συνέντευξη από την κ. Σοφία Γιαλουράκη, σύζυγο του αείμνηστου Μανώλη Γιαλουράκη, της σημαντικής αυτής πνευματικής φυσιογνωμίας του Αιγυπτιώτη ελληνισμού. Πότε γεννήθηκε ο σύζυγός σας;

Σοφία Γιαλουράκη (Σ.Γ.): Το 1921.

Ε.Κ.: Πού;

Σ.Γ.: Πού άλλου; Στην Αλεξάνδρεια. Ήταν εγγονός του λαϊκού ποιητή της Κρήτης Διαλυνομιχάλη. Εκεί δεν με γνωρίζουν ως Γιαλουράκη. Αν πω, Διαλυνομιχάλη, χαμός. Ήταν όπως ο Σουρής. Στην Κρήτη ήταν ο παππούς του Μανώλη.

Ε.Κ.: Πότε πέθανε και πού;

Σ.Γ.: Το 1987 στην Αθήνα.

Ε.Κ.: Εσείς πότε παντρευτήκατε;

Σ.Γ.: Το 1959.

Ε.Κ.: Στην Αλεξάνδρεια;

Σ.Γ.: Ναι, βέβαια. Εγώ γεννήθηκα εκεί και δούλεψα κι εκεί ως δασκάλα. Και οι γονείς μου Αλεξανδρινοί βέροι. [...] Δημοσιογράφος ο Μανώλης. Στην εφημερίδα της Αλεξάνδρειας, τον *Ταχυδρόμο*. [...] Η Αλεξάνδρεια ήταν μικρή πόλη, πανέμορφη. Σταματούσες στο δρόμο. Είχαν χωριστεί: ποιος είναι τώρα ο καλύτερος ποιητής; Ο Καβάφης ή ο Παλαμάς; Είχαν χωριστεί σε δύο στρατόπεδα. Εγώ να γελάω. Ρωτήσανε, λοιπόν, μια μέρα τον Καβάφη: «Τι γνώμη έχετε για τον Παλαμά»; Αυτά τα ξέρω από την Ζελίτα την Πάργα, που πήγαινα στο σπίτι της μια φορά την εβδομάδα. Ήταν η μεγάλη μου αγάπη. Και είπε ο Καβάφης, κατέβασε τα γυαλιά του: «Για δεύτερος, καλός είναι». Ήξερε την αξία του. [...] Στη Ζελίτα, λοιπόν, πήγαινα μια φορά την εβδομάδα και από τότε που πέθανε ο άντρας της δεν ξαναβγήκε από το σπίτι της. Είχε μια πέργκολα, μια βεράντα την είχε κλείσει, είχε μέσα σπάνια φυτά και μ' αγαπούσε πολύ και εγώ την αγαπούσα. Εκεί από τις διηγήσεις της έμαθα όλα τα από κάτω. Ο Καβάφης, βέβαια, πάντα στο σπίτι της ήταν, η Σεγκοπούλου και ο Σεγκόπουλος, αυτό το περίεργο τρίο. Πως έβαζε τον άντρα της Ζελίτας να γράφει επαινετικά άρθρα για τον Καβάφη. Εκείνος έλεγε τι θα γραφεί. Ήξερε την αξία του. [...]

Ε.Κ.: Το συντηρούσε αυτό και το ήξεραν όλοι, ότι έφτιαχνε την εικόνα του.

Σ.Γ.: Και φέιγ βολάν μοίραζε.

Ε.Κ.: Εσείς, βέβαια, δεν τον γνωρίσατε.

Σ.Γ.: Όχι.

Ε.Κ.: Αλλά ο απόηχος του υπήρχε στην Αλεξάνδρεια.

Σ.Γ.: Δεν είχαμε άλλη συζήτηση. Εμφανίζεται ο Τσίρκας, ο οποίος φτιάχνει μια θεωρία ότι ο Καβάφης είναι αριστερών φρονημάτων και τα ποιήματά του δεν είναι αυτό που εμείς γνωρίζουμε. Ο Μαλάνος με τον Μανώλη πίστευαν ότι δεν είναι ντροπή να είναι ομοφυλόφυλος κανείς. Γινόταν μια διαμάχη ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Ο Τσίρκας πάει στην εφημερίδα που δούλευε ο άντρας μου, τον αρπάζει από το λαιμό και, καθώς φορούσε γραβάτα, τον έσφιγγε και του έλεγε «Δεν θα μου χαλάσεις εμένα τη θεωρία μου». Θα είχε πνιγεί ο Μανώλης. Ο άλλος δεν ήξερε τι έκανε από το θυμό του. Και σώζεται ο Μανώλης. Η έχθρα, έχθρα. Όχι αστεία. Μια μέρα έρχεται η γυναίκα του Τσίρκα στη Σχολή –είχαν ένα παιδάκι καθυστερημένο ο Τσίρκας με τη γυναίκα του την Αντιγόνη. Εγώ είχα διακριθεί ως δασκάλα. Ήρθε η γυναίκα και μου λέει: «Βοήθησέ με. Θέλω να έρθεις και να κάνεις μάθημα. Ήταν μικρό αυτό, πέντε ή έξι». Εγώ είπα αμέσως «Ναι. Δεν θα σου πάρω χρήματα». Το μαθαίνει ο Μαλάνος και μου κόβει την καλημέρα. Για χρόνια, όμως. Ευτυχώς ο Μανώλης στάθηκε στο πλάι μου. Οπότε γνωρίζω τον Τσίρκα και μέσα από το σπίτι κάθε μέρα. Πολύ σκληρός άνθρωπος. Υποστήριζε βέβαια τη θεωρία του περί Καβάφη. [...] Ο Τσίρκας άλλος φιλόδοξος και με ταλέντο, δεν το παραβλέπω. [...] Στους δρόμους της Αλεξάνδρειας οι κουβέντες ήταν πάντα για τέτοια θέματα. Είχαμε και δευτεροκλασάτους συγγραφείς. [...] Κανέναν άλλον δεν ήθελε ο Μαλάνος. Κάθε Δευτέρα τον έβλεπε ο Μανώλης στο καφενείο του Αθηναίου. Εγώ πήγαινα ένα τέταρτο με το ρολόι για να τον δω και να με δει πριν διαλυθούνε. Μια φορά είχε έρθει από την Αθήνα η Μυρτιώτισσα και ζητούσε τον Μαλάνο. Μέσω αλληλογραφίας της είπε «Πολύ ευχαρίστως, αλλά μόνο ένα τέταρτο». Δεν το πίστεψε η γυναίκα. Στου Αθηναίου πάλι. Και καταφτάνει η Μυρτιώτισσα. Κάθεται αυτός, βγάζει το ρολόι και το βάζει μπροστά. «Πέρασε το τέταρτο» λέει. Τόσο δύσκολος άνθρωπος. Βέβαια παρέλαβε στην αρχή και το Σεφέρη και τον βαρούσε αλύπητα. Όταν ήρθε ο Σεφέρης με τη γυναίκα του στην Αλεξάνδρεια τον πήραμε με ένα ταξί να γυρίσουμε την πόλη. Ο Σεφέρης αμίλητος. [...] Και λέει βαρύν: «Παρακαλώ, πείτε στον οδηγό να μην περάσουμε από εκεί που μένει ο Μαλάνος». Κι αλλάξαμε δρόμο. Τέτοια πάθη. Πνευματικά πάθη. Γι' αυτό εδώ στενοχωριέμαι που δεν υπάρχουν. Τσακώνονται για τα ευρώ, για τα διαμερίσματα. Εκεί ήταν πάθη τέτοια.

Ε.Κ.: Έχει αμφισβητηθεί από κάποιους ότι η Αλεξάνδρεια ήταν πνευματική πόλη.

Σ.Γ.: Βεβαίως ήταν. Πρώτα πρώτα είχαμε τους Εβραίους που είχαν τη μουσική κίνηση στα χέρια τους. Όποιον μεγάλο μουσικό είδα, ήταν καλεσμένος από Εβραίους. [...] Υπήρχε ένα ανακάτεμα φυλών. Αυτό ήταν το ωραίο. [...] Όλοι μαζί.

Ε.Κ.: Αυτό στην πράξη λειτουργούσε;

Σ.Γ.: Απόλυτα.

Ε.Κ.: Κύκλοι ελληνικοί είχαν επαφές με τις άλλες κοινότητες;

Σ.Γ.: Βεβαίως. Όχι με τους Αιγυπτίους. Με τους Άγγλους, τους Γάλλους, τους Ιταλούς. Ανακατεμένοι.

Ε.Κ.: Πνευματική ζωή όμως είχαν;

Σ.Γ.: Ε, βέβαια. Και στα βιβλία του Τσίρκα βλέπεις πόσα ονόματα ήταν ξένα. Οι Ιταλοί ήταν παρέα. Κάναν παρέα όλοι. Ήταν ξένοι.

Ε.Κ.: Πείτε μου γι' αυτόν τον κύκλο των πρωτοκλασάτων.

Σ.Γ.: Αυτός που μας πάντρεψε, ο Παντελίδης, είχε ένα εργοστάσιο σαπουνιών. Ήταν πλούσιος. Μαζεύονταν στο σπίτι του διάφοροι. Όλοι γράφοντες. Ή ποιήματα ή πεζά. Και η ζωγραφική μεγάλη κίνηση. [...] Οπότε κάθε βράδυ είχαμε να πάμε σε μια έκθεση, σε ένα ρεσιτάλ, να κουβεντιάσουμε με καμιά παρεούλα, με τον Κωνσταντινίδη που έγραφε κι αυτός, δεύτερης σειράς. Η πρώτη σειρά ήταν: Μαλάνος, Τσίρκας. Και έμειναν πρώτη σειρά. [...] Ο Καβάφης πάλι καλά που αναγνωρίστηκε τόσο γρήγορα.

Ε.Κ.: Οι Αλεξανδρινοί ήταν αυτοί που τον ανέδειξαν.

Σ.Γ.: Και ο Ξενοπούλος εδώ τον υποστήριξε. Η αληθινή τέχνη δεν χάνεται. [...] Και γενικά δεν θυμάμαι ποτέ τόσα χρόνια στην Αλεξάνδρεια να σταθούμε να δούμε ένα γνωστό στο δρόμο και να μην του πούμε: «Τι διάβασες; Πήγες σε αυτή την έκθεση;». Δεν το θυμάμαι εγώ. Ή να πούμε «Αγόρασες κανένα φόρεμα;» με τις φίλες μου, ποτέ. Τώρα μαζεύονται φίλες και λένε αυτά. Εμείς ποτέ αυτά. Σινεμά, θεατρικές παραστάσεις. Όλοι οι θίασοι έρχονταν. Όλους τους είδα μικρή στην Αλεξάνδρεια. [...] Τα σχολεία μας στην Αλεξάνδρεια έλαμπαν. Μάρμαρα. Κλασική μουσική. Από εκεί εγώ την έμαθα. Δεν πήγα σε ωδεία. Είχαμε στο διάλειμμα. [...] Το ότι ήμουν Αλεξανδρινή, μου άνοιξε τις πόρτες. Πριν δουν ότι είμαι πολύ καλή. [...] Υπήρχε η αύρα, η προπαιδεία. Είχαμε μπολιαστεί από μικρά. [...] Παρόλο που δεν ήταν όλοι πρώτης τάξεως συγγραφείς, ασχολιόντουσαν όλοι.

Ε.Κ.: Ποιοι ήταν οι φίλοι του Μανώλη του Γιαλουράκη; Με ποιους συγγένευε πνευματικά;

Σ.Γ.: Με τον Μαλάνο. Μόνο με τον Μαλάνο. Ο Μανώλης ήταν πολύ μοναχικός και πήρε εμένα την πολύ κοινωνική. [...] Ενώ ήταν τόσο μοναχικός άνθρωπος από φιλοσοφία, διηγόταν υπέροχα. [...] Ο μπαμπάς Χαριτάτος ήταν στην παρέα και ο μπαμπάς Παπαδημητρίου, που μετά διεύθυνε το Ωνάσειο, δικηγόρος. Τον συναντούσε και πίναν καφέ την Πέμπτη. [...] «Να μορφωθείτε»: αυτός ήταν ο λόγος όλων στην Αλεξάνδρεια. [...] Με τη γλώσσα παλεύαμε. Μαθαίναμε καλά ελληνικά. [...] Τέτοια περιφρόνηση για την ελληνική γλώσσα που υπάρχει εδώ, εμείς δεν την είχαμε που μιλούσαμε τόσες γλώσσες από την πρώτη Δημοτικού. [...] Αυτό που φέρνουμε πάντα από την Αλεξάνδρεια είναι αυτό που λέμε πνεύμα. [...]

Ε.Κ.: Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι Αλεξανδρινοί δεν μιλούσαν αραβικά;

Σ.Γ.: Δεν μιλούσαν καλά. Αυτά που λέγαμε με τις κοπέλες στο σπίτι ήταν απλά. Κι έτσι μείναμε σε αυτές τις γνώσεις. Στο σχολείο μαθαίναμε. Η γνώση της αραβικής στο σχολείο ήταν μέχρι το επίπεδο που λέμε στα αγγλικά Lower. Αλλά επειδή είχαμε τέσσερις γλώσσες από μικρά τα κακόμοιρα, αγγλικά, γαλλικά, ελληνικά, αραβικά, τι να κάναμε;

Ε.Κ.: Είχε προσαρμοστεί το αραβικό στοιχείο σε σας;

Σ.Γ.: Στο παζάρι, στην αγορά πήγαινες, σου μιλούσαν ελληνικά. Στους φούρνους, στα μπακάλικα, παντού ελληνικά μιλούσαν οι αραπάδες.

Ε.Κ.: Οι άλλες ξένες κοινότητες μιλούσαν αραβικά;

Σ.Γ.: Ούτε κι εκείνοι

Ε.Κ.: Οι Αιγύπτιοι ήταν εκείνοι που προσαρμόζονταν σε εσάς.

Σ.Γ.: Ήταν το χρήμα από πίσω. Ήθελαν να σου πουλήσουν κάτι. Ζούσαν από τους ξένους. [...]

Ε.Κ.: Όταν έγραφε στο *Φιλολογικό Ταχυδρόμο* της Αλεξάνδρειας ο Γιαλουράκης ήταν πιο επιεικής όταν έγραφε για τους Αλεξανδρινούς;

Σ.Γ.: Τον τρέμανε. Του έλεγα: «Γιατί, Μανώλη μου σε φοβούνται;». «Γιατί λέω την αλήθεια». Ήταν πολύ αυστηρός. Όταν όμως έλεγε «ναι, είναι καλό». [...] Δεν μπορούσε να ξεγελαστεί.

Ε.Κ.: Ήταν μέλος σε πνευματικά σωματεία της Αλεξάνδρειας;

Σ.Γ.: Δεν του άρεσαν αυτά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΑΡΧΕΙΟ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ

Φάκελος	Ταξιν. Κατηγ.	Περιγραφή
Α'	01	Αλληλογραφία με οικογενειακά και συγγενικά πρόσωπα
Β'	02	Αλληλογραφία με φίλους και πνευματικούς ανθρώπους
Γ'	03	Αλληλογραφία με τους παράγοντες της Εκκλησίας
Δ'	04	Ημερολόγιο
Ε'	05	Γραμματολογικές μελέτες
ΣΤ'	06	Βιογραφίες
Ζ'	07	Ιστορικές μελέτες
Η'	08	Μεταφράσεις
Θ'	09	Ποιήματα
Ι'	10	Διηγήματα
ΙΑ'	11	Νουβέλες
ΙΒ'	12	Μυθιστορήματα
ΙΓ'	13	Άρθρα – δημοσιεύματα
ΙΔ'	14	Κριτικές
ΙΕ'	15	Κριτικές για το έργο του. Αποκόμματα εφημερίδων και περιοδικών.
ΙΣΤ'	16	Εφημερίδες και αποκόμματα εφημερίδων.
ΙΖ'	17	Λευκώματα
ΙΗ'	18	Κοινότητα Ασσιούτ: επιστολογραφία
ΙΘ'	19	Κοινότητα Ασσιούτ: κανονισμοί λειτουργίας, λογοδοσίες
Κ'	20	Κοινότητα Ασσιούτ: λόγοι, διαλέξεις

ΚΑ'	21	Σύλλογοι-σωματεία: επιστολογραφία
ΚΒ'	22	Σύλλογοι-σωματεία: διπλώματα, έπαινοι
ΚΓ'	23	Δημόσια έγγραφα
ΚΔ'	24	Βιβλία τήρησης οικονομικών στοιχείων της επιχείρησης
ΚΕ'	25	Διάφορα
ΚΣΤ'	26	Σύμμικτα

ΑΡΧΕΙΟ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΗΠΤΩΝ ¹

Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα
Άνθιμος μητροπολίτης Νουβίας, Μίνια
Αλιθέρσης Γλαύκος, Αλεξάνδρεια
Αλμπάνης Γιώργος, Αθήνα
Αννίνου-Καβαλλιεράτου Δέσπω Ερ., Αλεξάνδρεια
Αποστολίδης Νικόλας Α., Μαλλάουι
Αποστολίδου Εύφη, Αλεξάνδρεια
Βαϊάνος Μάριος, Αθήνα
Βαλαχής Ι.Π., Αλεξάνδρεια
Βατίδης Ν., Μίνια
Βέλτσος Γεώργιος Νικ., Αθήνα
Βλάχου Βικτώρια, Αλεξάνδρεια
Βουραζέλης Δημήτρης, Ζαγαζίκ
Βουρλιώτης Κ., Αλεξάνδρεια
Βουτόπουλος Γ.Α., Αλεξάνδρεια
Γιαλουράκης Μανώλης, Αλεξάνδρεια
Γρίβας Σ.Ν., Αλεξάνδρεια
Δάνδολος Π., Κάιρο
Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του εν Ζαγορά Ι. Ναού Αγ. Γεωργίου, Ζαγορά Πηλίου
Ελληνική εν Ιμπραημία Κοινότης, Ιμπραημία Αλεξάνδρειας
Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια
Ελληνικό Βασιλικό Υποπροξενείο, Μίνια
Ελληνικός Σύνδεσμος Υπαλλήλων Δημοσίων Κέντρων, Αλεξάνδρεια
Ελληνορθόδοξος Ένωσις «Το Ραχήτιον», Αλεξάνδρεια
Ευαγγέλου Δημήτρης, Αθήνα
Ζαρακούδης Ι.Δ., Μπιλμπές
Ζούλλας Ντένης, Αλεξάνδρεια

¹ Πρόκειται για κατάλογο που περιλαμβάνει αποστολείς και παραλήπτες από το φιλικό και πνευματικό περιβάλλον του συγγραφέα κι όχι το συγγενικό και το επαγγελματικό.

Θεοδωράκης Αν., Αλεξάνδρεια
Κανελλής Απ., Βένη Σουέφ
Καμίτσης Β.Γ., Ασσιούτ
Καρακώστας Κ.Δ., Κάιρο
Κληρίδης Κ., Αλεξάνδρεια
Κουτσούμης Ντίνος, Αλεξάνδρεια, Κάιρο
Κυριακός πρεσβύτερος, Αλεξάνδρεια
Κυρίτσης Α., Αλεξάνδρεια
Κωνσταντινίδης Απ., Αλεξάνδρεια
Κωνσταντινίδης Κ.Ν., Αλεξάνδρεια
Κωνσταντινίδης Κώστας (Πέτρος Μάγνης), Γκίρκα
Κωστάλας Ι.Κ., Αλεξάνδρεια
Λιβανός Κ.Ν., Αλεξάνδρεια
Μειμάρογλου Α., Μίνια
Μητσάνης Ν., Αλεξάνδρεια
Μιχαηλίδης Ευγένιος, Αλεξάνδρεια
Μοσχονάς Θ.Δ., Αλεξάνδρεια
Μοσχόπουλος Θωμάς, Κάιρο
Νικολάου Γ., Αλεξάνδρεια
Νικολάου Κλεομένης, Ιμπραημία Αλεξανδρείας
Νικουλάκος Παν. Ν., Αλεξάνδρεια
«Ολυμπιακός» Ελληνικός Αθλητικός Σύλλογος, Αλεξάνδρεια
Ορφανίδης Κ.Γ., Κάιρο
Ορφανίδης Νικήτας, Αλεξάνδρεια
Παναγιωτάτου Αγγελική, Αλεξάνδρεια
Πάντου Ευδοξία, Ζαγορά Πηλίου
Παπαδήμας Δημήτρης, Κάιρο
Παπακωνσταντίνου Θωμάς (Βινικίου Θωμάς), Βόλος/ Αθήνα
Παρθένιος Σταύρος, Αθήνα
«Παρθενών» Μασονική Στοά, Αλεξάνδρεια
Ραφτόπουλος Λεφτέρης, Βόλος
Σεβαστοπούλου Δέσποινα, Αλεξάνδρεια
Σεμίραμις, Ζεϊτούν
Σκουβαράς Βαγγέλης, Ζαγορά Πηλίου

Σπανοβασίλης Απ., Αθήνα
Σύνδεσμος Ελλήνων Λογοτεχνών, Αθήνα
Σχολεία Ελληνικής εν Αλεξανδρεία Κοινότητας, Αλεξάνδρεια
Τζαννακάκης Ανδρέας, Αλεξάνδρεια
Τολμίδης Γ., Αλεξάνδρεια
Φιλολογική Συντροφιά Ελληνίδων Κυριών Αλεξανδρείας, Αλεξάνδρεια
Φοίβος Ανατολέας, Αλεξάνδρεια
Ψυλλή Σοφία, Ιμπραημία Αλεξάνδρεια
Ψυλλής Α., Αλεξάνδρεια

Aristo, Αλεξάνδρεια
Bibaoui Hindi Σοφία, Κάιρο
British Institute (The), Ασσιούτ
Egyptian Gazette (The), Κάιρο
Catley H.E.B., New Delhi India
Gresham Life Assurance Society Limited, Κάιρο
Hindustan Times (The), New Delhi India
Hunter R.C., Κάιρο
Kingdom R., Ασσιούτ
Lendale R.T., Κάιρο
Masri el Abdelsamieh, Ασσιούτ
Revue d' Egypte Économique et Financière, Κάιρο
Russell C.P., Ασσιούτ
Schindler R., Κάιρο

**ΕΞΩΦΥΛΛΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΕΚΔΟΘΕΝΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ**

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Ναυτία

"ΓΡΑΜΜΑΤΑ"
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
1924

Κώστα Τσαγκαράδα

ΝΑΜΠΙΑ

ΑΣΣΙΟΥΤΙΑΝΟ ΡΟΜΑΝΤΖΟ

"ΓΡΑΜΜΑΤΑ"
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΤΑΧ. ΚΙΒ. 1146 - ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
1924

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Λυτρωμὸς σελ. 9

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἀποκατάστασις σελ. 49

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ἐαγόρεμμα σελ. 85

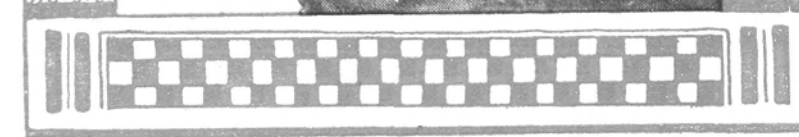
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Γιάγια ἐλ Οὐάταν... σελ. 123

کوستی سا جارا دایس

عزلاء انسیوط

تعریب عبد الیمیع المصری

كوستى ساچار اداس

عذراء أسيوط

تعريب
عبد السميع المصرى

مطبعة اسلام وكتبتها الصالحين غالى عميد وشركاه
بعمارة العرافة، كينون ٥١٤ أسيوط

**THE MAID
OF
ASSIUT**

**BY
COSTAS
TSAGARADAS**

*Original in Greek
Published by
"GRAMMATA", ALEXANDRIA
1924*

CONTENTS

Preface	page	v
Redemption	"	1
Restoration	"	38
Confession	"	73
Yahia El Watan	"	114

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Χίβυρική

"ΓΡΑΜΜΑΤΑ" ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ 1925

ΧΙΚΑΓΙΑΤ

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΦΕΛΛΑΧΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΟΜΑΔΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΗ 1925

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δυὸ Λόγια	Σελ.	7
Σάϊτ Φάργαλ ὁ Θαυματουργὸς	»	9
Σκλάβοι Δούλων	»	17
Τὰ Φιλιά τῆς Γκιαλίλας	»	41
Πρωτόγονος Θρίαμβος	»	49
Ἕνα Εἰρηνικὸ Αὐλάκι	»	65
Ἄφορεσμένο Μάντεμα	»	73
Ἀδελφικὲς Ὑποχρεώσεις	»	89
Μητέρες	»	99
Πρώτη Νύχτα Θανάτου	»	109
Τὸ Εὐπνημα τῆς Σάρκας	»	129
Γλωσσάριον	»	147

Κώστα Τσαγγοράδας

ΣΑΪΤΙΑΝΑ

ΔΕΙΛΙΝΑ

Διηγήματα Τῶν Πελαγῶν

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

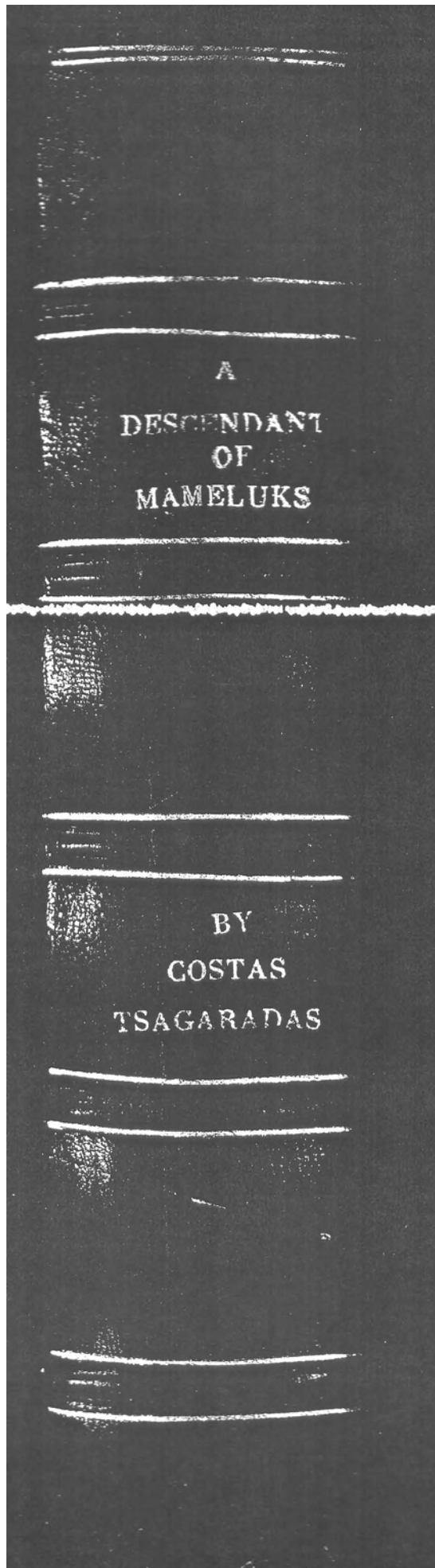
Όροι Ίκανοποιημένης	σελ. 1
Όφρος Της Άνομιαν	" 15
Ήδον'ορα Αγοριών	" 46
Παιρμιά Καί Φιγιά Συναδ'οματα	" 60
Άνγανλοι Ναιροί	" 81
Αποφάσαι Πού Πιυρ'αιρου	" 103

Κώστα Τσαλαράδα

ΞΕΝΗΤΕΜΜΕΝΟΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἡ ἄρσὴ καθ' ἑαυτήν	σεφ.	1
Ἡ ἀνάγνωσις	"	28
Νὰ πῶς πῶς ἔγνωσε	"	40
Ἡ ἀμοιβὴ τοῦ Πλατῶ	"	75
Ἐπὶ Βουβῶ	"	88

Περιεχόμενα

I	Ἡ Πλατὴνὰ Μίρια	σελ.	1
II	Τὸ Ἱερωτικὸν τῶν Παρᾶ	"	27
III	Ἐμπόδιον Διωροσύμων	"	141
IV	Αἰσθησιακὴ Περιπέτεια	"	227
V	Ἀγαθωδρινὰ Παρασύνητα	"	323
VI	Ἐχθρὸς τῆς Κοινωνίας	"	419
VII	Δανὸν ὁ Πλοῦτος	"	483

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

**ΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΑ ΠΡΟΤΗΣ
ΞΕΝΗΤΕΙΑΣ**

**ΧΡΟΝΙΚΟ
ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΥΤΕΥΜΕΝΩΝ ΒΛΑΣΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΙΛΟΡΡΥΤΗ ΚΟΙΛΑΔΑ**

**ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΣΠ. ΓΡΙΒΑ
1946**

Κώστα Τσαγκαράδα

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ
ΞΕΝΗΤΕΙΑΣ

ΧΡΟΝΙΚΟ

ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΥΤΕΥΜΕΝΩΝ ΒΛΑΣΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΕΙΛΟΡΡΥΤΗ ΚΟΙΛΑΔΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΣΠ. ΓΡΙΒΑ
1946

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΔΥΟ ΛΟΓΙΑ	
Σειρήνες ἤχων στή θετή Χώρα τῶν Ξενητευμένων	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Ἑλληνισμέ τῆς Αἰγύπτου — Ποῦ Ὑπάγεις;	9
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
I. Τό Ἑλληνικό Κράτος καί οἱ Ἐκπατρισμένοι	45
II. Ἡ Ἀλεξανδρινή Ἐκκλησία καί τὸ Ποίμιό της	62
III. Ὁ Ἑλληνικός Τύπος τῆς Αἰγύπτου, Μονόπλευρος..	75
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
I. Ἴσοβίτες τοῦ Ἐσωτερικοῦ καί Ἑλληνόφωνοι Αἰγύπτιοι	89
II. Ἀλεξανδρινοὶ Δουλοπάροικοι	107

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

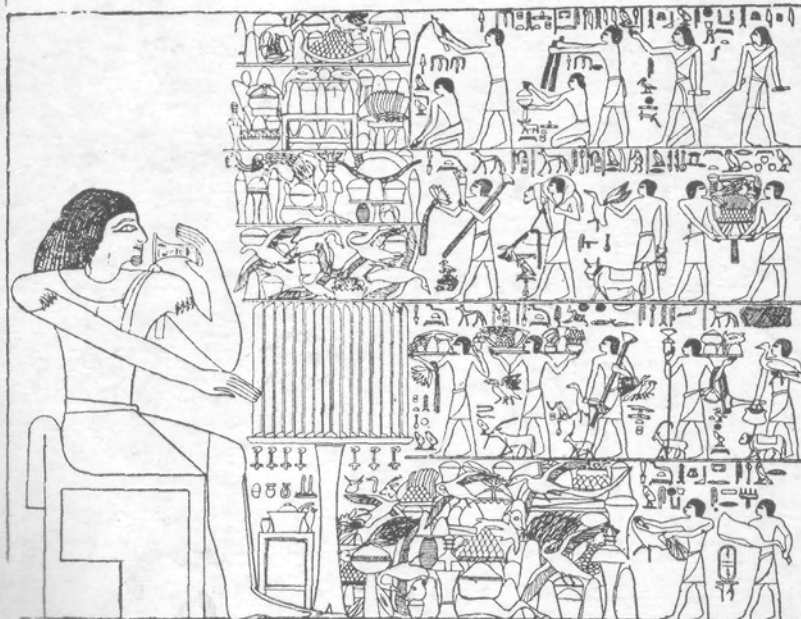
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΤΑ ΧΟΤΕΠ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

3366 - 3256 π.Χ.

και

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ — 1951

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΤΑ ΧΟΤΕΠ

Τὸ ἀρχαιότερο τοῦ κόσμου
3366 - 3256 π.Χ.

ΚΑΙ

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	Σελ.	7-8
I 'Ιστορικά Προλεγόμενα	»	9- 27
II Τὰ Κείμενα τῶν Πυραμίδων	»	28- 43
III Οἱ Σοφοὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τὸ Βιβλίον τοῦ Πτᾶ-Χοτέπ, τ' ἀρχαιότερο τοῦ κόσμου »		44- 62
IV 'Η «'Εντολή» τοῦ Πτᾶ-Χοτέπ.	»	63
'Ετσι μίλησεν ὁ Πτᾶ-Χοτέπ.	»	64
Σ' αὐτὰ ἀπάντησεν ὁ Θεὸς.	»	»
Σὰν πατέρας σεβαστὸς	»	65
Σοφία καὶ Ταπεινοφροσύνη	»	»
Τὰ Νεῦρα	»	65- 66
Ψύχραιμος	»	66
Δίκαιος Κριτὴς	»	67
Τρομοκράτης	»	»
Σὲ Γεῦμα.	»	68
Σὲ Θέλημα Σταλμένος	»	68- 69
Συναλλαγή	»	69
Κράτα τὴ Θέση Σου	»	70
Δραστήριος	»	»
'Ανατρέφοντας	»	71
Φυλαχτὴς	»	»
Συγκρατημένος	»	72
Εἰλικρίνεια	»	73
'Αληθινὴ Μάθησις	»	»
Δικαστὴς	»	74
Τὸ Κορίτσι τοῦ Φίλου	»	74- 75
Δύσθυμος	»	75
Εὐερέθιστος	»	76
Συζυγικὸ Φέρσιμο	»	76- 77
Καλωσύνη	»	77
Φλύαρος	»	78
Σοφὸς 'Ομιλητὴς	»	»

Σοφός Συζητητής	Σελ.	79
Δουλευτάρης.	»	80
Φόρων Μάζευμα	»	80
Κυρίου Προσταγές.	»	81
Δυσάρεστο Μήνυμα	»	»
Μοίρας Εύνοια	»	81- 82
Ύφιστάμενος.	»	82
Άδικίας Πείσμα.	»	83
Φίλου Ύποχρεώσεις	»	»
Γελούμενο Βλέμμα	»	84
Πιστός.	»	»
Τίμιος Ήπιστάτης	»	85
Άβρός Σύζυγος.	»	»
Ό Πτᾶ-Χοτέπ Μονολογεί	»	86
Έντολών Κράτημα.	»	87
Σπιτική Άνατροφή	»	88
Άπειρία Ζωής	»	»
Μάθησης Άπολογία	»	88- 89
Ύπακοή στο Δάσκαλο	»	90
Ύπακοή στον Πατέρα	»	»
V Δύο Έξαιρετικοί Πάπυροι	»	91-104
VI Ή Λογοτεχνία τής Άρχαίας Αιγύπτου	»	105-164
VII Σκίτσο τής Καθημερινής Ζωής στην Άρχαία Αίγυπτο	»	165-170
VIII Μικρός Έπίλογος.	»	171-172
Βιβλιογραφία	»	173-174
Σημείωση	»	175

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ

ᾠΗ

ΕΓΚΩΜΙΟΝ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΗΣ

ΣΑΡΑΝΤΑ ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΩΝ

ΜΕ 7 ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ - ΑΙΓΥΠΤΟΣ

ΜΑΪΟΣ 1951

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

«Ἐκπληρῶσαι ὑπόσχεσιν»
(Ἡρῶδ. 5.35)

ΚΟΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ ΜΟΧΑΜΕΤ ΝΑΓΚΙΤΤ

ΚΟΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΜΟΧΑΜΕΤ ΝΑΓΚΙΤΤ
Ο ΕΘΝΑΡΧΗΣ
ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
1953

ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΜΩΧΑΜΕΤ ΝΑΓΚΙΠ

ὁ

ΕΘΝΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ

Ἄπάνθισμα αὐτῆς μεταδόθηκεν ὡς ὁμιλία ἀπὸ τὸ Ραδιοσταθμὸ τῆς Ἀθήνας στὶς 7 Αὐγούστου 1953 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε στὸν " Ταχυδρόμο " τῆς Ἀλεξάνδρειας στὶς 24 Αὐγούστου 1953, καὶ στὴν " Πελοπόννησο " τῶν Πατρῶν στὶς 22 καὶ 23 Σεπτέμβρη 1953.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
1953

ΚΣΙΡΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ

ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΔΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Από τούς Παλαιούς Χρόνους
Μέχρι τών Ημερών Μας

Η συγγραφή άρχισε σ' Αθήναις
από
τ' ην 4η Απριλίου 1941
και τέλειωσε
τ' ην 30η Ουαύβου 1942

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

		σελ.	
	Προλογόμια	1	
I	A. Η Ἀρχαία καὶ ἡ Γνωστὰ ἴα	2	
II	B. Δημοσιεύματα τῆς Ἀρχαίας Νομοθεσίας	18	
	1. King Alfred	22	
	2. Chaucer	26	
III	Γ. Ἀναγέννησις	35	
IV	Δ. Ἡ Ἐλισαβετινὴ Ἐποχὴ		
	I. Γενικὴ Ἀνασκόπησις	43	
V	II. Ἡ Πλοῖσις	47	
	1. Sir Thomas Wyatt	50	
	2. Earl of Surrey (Henry Howard)	51	
	3. Gabriel Harvey	53	
	4. Edmund Spenser	54	
	5. Sir Philip Sidney	59	
	6. Thomas Watson	62	
	7. Samuel Daniel	63	
VI	III Ὁ Περὶ τοῦ Νόμου	64	
	1. John Fisher	69	
	2. John Bouchier Bernes	70	
	3. Hugh Latimer	70	
	4. Roger Ascham	72	
	5. Sir Thomas Hoby	75	
	6. Sir Thomas North	75	
	7. Lilly Lyly (Lylie John)	76	
	8. Richard Hooker	79	
	9. John Leland	80	
	10. Raphael Holinshed	81	
	11. John Hales	81	
	12. Thomas Nashe	82	

VII

IV. To Deāpa

- 1. Robert Greene 83
- 2. Thomas Kyd 89
- 3. George Peele 91
- ✓ 4. Christopher Marlowe 92
- ✓ 5. William Shakspeare 93

VIII

E. 'O XVII Oiwras

I. Γενική Ανασκόπηση

II. Η Ποίηση

- 1. Michael Drayton 117
- 2. Thomas Campion 123
- 3. Barnabe Barnes 126
- 4. John Donne 127
- 5. William Drummond 128
- 6. George Wither 128
- 7. William Browne 133
- 8. George Herbert 134
- 9. Thomas Carew 135
- 10. William Habington 135
- 11. Edmund Waller 137
- 12. John Milton 137
- 13. Richard Crashaw 138
- 14. John Cleveland 139
- 15. Abraham Cowley 149
- 16. Henry Vanham 149
- 17. John Dryden 151

III 'O Περίοδος Νόγος

- 1. William Camden 156
- 2. Philemon Holland 160
- 3. Francis Bacon 160
- 4. Robert Burton 161
- 5. Thomas Hobbes 168

6. James Howell	69. 172
7. Sir Thomas Browne	" 172
8. Thomas Fuller	" 173
9. John Bunyan	" 173
10. Richard Baxter	" 180
11. George Fox	" 182
12. John Aubrey	" 183
13. John Ray	" 183
14. William Temple	" 184
15. Isaak Barrow	" 184
16. John Howe	" 185
17. John Tillotson	" 185
18. John Locke	" 185
19. George Saville Halifax	" 189
20. Thomas Traherne	" 190

IV To Deāna

1. Robert Wilson	" 195
2. Thomas Lodge	" 195
3. George Chapman	" 196
4. Thomas Middleton	" 197
5. Thomas Heywood	" 198
6. Thomas Dekker	" 199
✓ 7. Ben Jonson	" 200
8. John Marston	" 207
9. John Day	" 207
10. Cyril Tourneur	" 208
✓ 11. Beaumont & Fletcher	" 209
12. Philip Massinger	" 211
13. John Ford	" 212
14. Nathan Field	" 212

15. James Shirley	seq. 213
✓ 16. John Webster	" 214
17. Sir William Davenant	" 216
18. William Courtwright	" 217
19. Thomas Killigrew	" 224
20. William Wycherley	" 217
21. Thomas Shadwell	" 219
22. Thomas Otway	" 220
23. Nathaniel Lee	" 221
24. Sir George Etherege	" 222
25. Sir Charles Sedley	" 223

4T. ° XVIII Aivras

I	Γενικὴ Ἀναστροφή	" 225
II	Ἡ Πόλις	" 234
	1. Anne Finch Winchelsea	" 237
✓	2. Jonathan Swift	" 237
	3. Joseph Addison	" 240
	4. John Philips	" 242
	5. Thomas Parnell	" 246
✓	6. Alexander Pope	" 242
	7. James Thomson	" 245
	8. John Dyer	" 246
	9. William Shenstone	" 246
	10. Thomas Gray	" 246
	11. William Collins	" 248
	12. Christopher Smart	" 250
	13. Oliver Goldsmith	" 250
	14. Thomas Warton	" 256
	15. Thomas Percy	" 256
	16. William Cowper	" 257

	17. Thomas Chaterton	258
✓	18. Robert Burns	260
III	Ο Τελοῦς Νόμος	265
	1. Robert South	269
	2. Thomas Spratt	269
	3. Thomas Rymer	269
	4. Sir Isaak Newton	270
	5. Gilbert Burnet	272
✓	6. Daniel Defoe	273
	7. D ^r John Arbuthnot	276
	8. Sir Richard Steele	276
	9. Samuel Clarke	277
	10. Joseph Butler	277
	11. Philip Earl of Chesterfield	278
	12. Henry St ^r John Bolingbroke	279
✓	13. George Berkeley	280
	14. Lady Mary Wortley Montagu	281
✓	15. Samuel Richardson	283
	16. John Hervey - Baron Hervey of Ickworth	284
✓	17. Henry Fielding	312
✓	18. Samuel Johnson	285
	19. David Hume	295
✓	20. Laurence Sterne	298
	21. Horatio Walpole	299
	22. Richard Hurd and William Warburton	300
	23. Tobias George Smollet	300
	24. Richard Price	301
	25. Edmund Burke	302
	26. Joseph Priestley	307
	27. George Steevens	307

28. John Home Tooke	308
29. James Macpherson	" 308
30. Thomas Paine	" 309
31. James Boswell	" 310
32. William Paley	" 313
33. Sir William Jones	" 313
34. George Ellis	" 314
35. Mary Wollstonecraft Godwin	" 314

XIV ~~IV~~ To Deāpa

1. William Longene	" 320
2. Charles Boyle Orery	" 322
3. John Hughes	" 323
4. Elizabeth Fenton	" 323
5. John Gay	" 323
6. Edward Young	" 324
7. Lewis Theobald	" 324
8. George Lillo	" 325
9. Edward Moore	" 325
10. David Garrick	" 325
11. Samuel Foote	" 327
12. John Home	" 328
13. William Mason	" 328
14. Arthur Murphy	" 329
15. George Colman (the Elder)	" 329
16. Hugh Kelly	" 330
17. Miss Hannah Cowley	" 330
18. Thomas Holcroft	" 330
19. Richard Brinsley Butler Sheridan	" 331

XV ~~V~~ - Of Newspapers London 1800-1930 M.X.

1. Terence Aragon	" 334

XVII ~~II~~ A Toinon

	54.	354
1. Erasmus Darwin	"	360
2. Henry James Pye	"	369
3. George Crabbe	"	360
4. Samuel Rogers	"	361
5. Robert Blomfield	"	362
6. James Hogg	"	365
7. Samuel Taylor Coleridge	"	365
8. Mrs Tighe	"	410
9. Robert Southey	"	368
10. William Lisle Bowles	"	369
11. James Montgomery	"	438
12. Thomas Campbell	"	370
13. Thomas Moore	"	371
14. Ebenezer Elliot	"	440
15. James, Henry, Leigh Hunt	"	373
16. Bryan Waller Procter	"	439
17. George Gordon Byron	"	374
18. Richard Harris Barham	"	389
19. Percy Bysshe Shelley	"	389
20. John Keble	"	401
21. John Keats	"	401
22. William Barnes	"	406
23. Letitia Elizabeth Landon	"	439
24. Robert Montgomery	"	438
25. Alfred Tennyson	"	406
26. Martin Farquhar Tupper	"	412
27. Robert Browning	"	412
28. Robert Nicoll	"	437
29. Arthur Hugh Clough	"	416
30. Matthew Arnold	"	416
31. Dante Gabriel Rossetti	"	418

32. Thomas Edward Brown	419
33. Charles Stuart Calverley	" 420
34. Sir Edwin Arnold	" 420
35. Sir Lewis Morris	" 422
36. William Morris	" 421
37. James Thomson	" 438
38. Alfred Austin	" 422
39. Algernon Charles Swinburne	" 423
40. Henry Austin Dobson	" 425
41. Wilfred Scawen Blunt	" 425
42. Robert Bridges	" 426
43. Alice Meynell	" 426
44. John Davidson	" 427
45. Alfred Edward Housman	" 427
46. Sir William Watson	" 428
47. Francis Thompson	" 428
48. William Alfred Campbell	" 429
49. Sir Henry John Newbolt	" 430
50. Frederick Hebert Trench	" 430
51. George William Russell	" 430
52. Laurence Housman	" 431
53. Stephen Phillips	" 431
54. Laurence Binyon	" 435
55. Thomas Stege Moore	" 431
56. William Henry Davies	" 432
57. Robert Frost	" 432
58. John Masefield	" 432
59. Lascelles Abercrombie	" 434
60. John Drinkwater	" 434
61. James Stephens	" 434
62. James Elroy Flecker	" 435
63. Rupert Brooke	" 436

VIII III

64. Herbert Wolfe	507. 436
65. Robert Ranke Graves	" 437
Ο Τεσός Νόγος	" 441
1. Edward Gibbon	" 453
2. William Mitford	" 455
3. Jeremy Bentham	" 455
4. Francis d'Arblay (Fanny Burney)	" 456
5. William Roscoe	" 458
6. William Gifford	" 458
7. William Cobbet	" 458
8. Ann Radcliffe	" 461
9. Sir James Mackintosh	" 461
10. Thomas Robert Malthus	" 461
11. Isaac Disraeli	" 462
12. Maria Edgeworth	" 463
13. Sidney Smith	" 463
14. Sir Walter Scott	" 464
15. James Mille	" 467
16. James Smith, Horace Smith	" 467
17. Jane Austen	" 468
18. Walter Savage Landor	" 470
19. Charles Lamb	" 471
20. Henry Hallam	" 473
21. William Hazlitt	" 473
22. Susan Edmonstone Ferrier	" 474
23. Thomas de Quincey	" 475
24. John Wilson (Christopher North)	" 476
25. Thomas Love Peacock	" 476
26. Sir William, Francis, Patrick Napier	" 476
27. Mary Russel Mitford	" 477
28. Sir Francis Palgrave	" 478
29. George Grote	" 478
30. John Gibson Lockhart	" 479
31. Thomas Carlyle	" 480

32. Thomas Babington Macaulay	657.	485.
33. George Henry Borrow	"	488
34. James Martineau	"	488
35. John, Frederick Denison Maurice	"	489
36. Charles, James Lever	"	490
37. John Stuart Mill	"	491
38. Charles Robert Darwin	"	494
39. Alexandre William Kinglake	"	497
40. William Makepeace Thackeray	"	495
41. Charles John Huffam Dickens	"	497
42. Charles Reade	"	501
43. Mrs (Helen) Henry Wood	"	502
44. Anthony Trollope	"	502
45. Emily, Charlotte, Anne Brontë	"	503
46. James Anthony Froude	"	506
47. George Eliot	"	505
48. John Ruskin	"	507
49. Charles Kingsley	"	512
50. Herbert Spencer	"	512
51. Henry Thomas Buckle	"	514
52. George Granville Bradley	"	514
53. Sir Henry, James, Summer Maine	"	515
54. Thomas Hughes	"	516
55. Henry Morley	"	516
56. Charlotte Mary Yonge	"	515
57. Edward Augustus Freeman	"	515
58. Alfred Russel Wallace	"	517
59. William Wilkie Collins	"	516
60. William Stubbs	"	518
61. Francis Turner Palgrave	"	518
62. Richard Doddridge Blackmore	"	519
* 63. George Mackdonald	"	511
64. Thomas Henry Huxley	"	519
65. Richard Bolt Hutton	"	521
66. Walter Bagehot	"	521

- 5
67. George Alfred Lawrence	522
68. Margaret Oliphant Oliphant	" 522
69. George Meredith	" 522
70. Laurence Oliphant	" 524
71. Mark Rutherford (W.H. White)	" 526
72. Samuel Rawson Gardiner	" 526
73. Henry Kingsley	" 526
74. Edward George Lytton Bulwer Lytton	" 527
75. Edward Dicey	" 528
76. Charles Lutwidge Dodgson (Lewis Carol)	" 528
77. Sir Leslie Stephen	" 529
78. Charles Haddon Spurgeon	" 529
79. John Emerich Edward Dalbey Acton	" 530
80. Joseph Henry Shorthouse	" 531
81. Sir John Robert Seeley	" 531
82. Samuel Butler	" 532
83. Richard Garnett	" 537
84. Thomas Hill Green	" 533
85. John Richard Green	" 534
86. Mary Elizabeth Braddon	" 534
87. Sir George Otto Trevelyan	" 534
88. John Morley (Viscount)	" 535
89. William Edward Hartpole Lecky	" 536
90. James Bryce (Viscount)	" 536
91. Walter Horatio Pater	" 538
92. Thomas Hardy	" 538
93. William Black	" 541
94. Sir Donald Mackenzie Wallace	" 542
95. Mandell Creighton	" 542
96. Edward Dowden	" 543
97. Frederick William Henry Myers	" 543
98. Andrew Lang	" 544

- 6
99. George Edward Bateman Saintsbury 627. 544
 100. Sir Sidney Colvin " 545
 101. Francis Herbert Bradley " 545
 102. Percy Gardner " 545
 103. Sir Edmund Gosse " 546
 104. William Ernest Henley " 546
 105. Frederick William Maitland " 547
 106. Robert Luis Balfour Stevenson " 547
 107. Mary Augusta Ward (Mrs Humphry Ward) " 548
 108. George Moore " 549
 109. Sir Thomas Henry, Hall Caine " 549
 110. Arthur Bingham Walkley " 550
 111. Vernon Lee (Violet Paget) " 550
 112. William Sharp " 551
 113. Oscar Fingall O'Flaherty Wills, Wilde " 552
 114. Henry Fairfield Osborn " 554
 115. Joseph Conrad " 555
 116. George Robert Gissing " 557
 117. Sir Sidney Lee " 558
 118. Sir Arthur Conan Doyle " 579
 119. Samuel Rutherford Crockett " 558
 120. Sir James Matthew Barrie " 558
 121. Sir Walter Raleigh " 559
 122. Maurice Henry Hewlett " 560
 123. Sir Owen Seaman " 560
 124. Arthur Christopher Benson " 560
 125. Sir Francis (Edward) Younghusband " 561
 126. Anthony Hope " 562
 127. Sir Arthur Thomas Quiller-Couch " 562
 128. Robert Smith Hichens " 562
 129. Edward Verrall Lucas " 563
 130. William Butler Yeats " 563
 131. Rudyard Kipling " 577
 132. Herbert George Wells " 565
 133. John Galsworthy " 567

134. Enoch Arnold Bennett	568
135. Thomas Sturge Moore	" 569
136. Joseph Hilaire Pierre Belloc	" 569
137. Max Beerbohm	" 569
138. Walter John de la Mare	" 570
139. Gilbert Keith Chesterton	" 579
140. Maurice Baring	" 570
141. (Jack) John Griffiths London	" 571
142. Upton Sinclair	" 571
143. Edward Morgan Forster	" 572
144. Lytton Strachey	" 572
145. James Joyce	" 573
146. Edward Montague Compton Mackenzie	" 573
147. David Herbert Lawrence	" 573
148. Thomas Edward Lawrence	" 574
149. Katherine Mansfield	" 576
150. Virginia Woolf	" 576
151. Ian Hay	" 579

IV To Doğa

1. John Brougham	" 594
2. Tom Taylor	" 594
3. William Gorman Wills	" 614
4. Thomas William Robertson	" 595
5. Henry James Byron	" 595
6. Sir William Schenk Gilbert	" 596
7. Sir Henry Irving	" 597
8. Sir Squire Bancroft	" 598
9. Sydney Grundy	" 599
10. Henry Arthur Jones	" 599
11. Isabella Augusta (Lady) Gregory	" 599
12. R. C. Barton	" 600
13. Sir Herbert Beerbohm Tree	" 601
14. Sir Arthur Wing Pinero	" 601

15. George Bernard Shaw 602
16. Israel Zangwill " 614
17. John Millington Synge " 610
18. Edward Gordon Craig " 611
19. William Somerset Maugham " 611
20. Herbert Henry Davies " 612
21. Harley Granville, Granville Barker " 612
22. William Stanley Houghton " 613
23. Lennox Robinson " 614

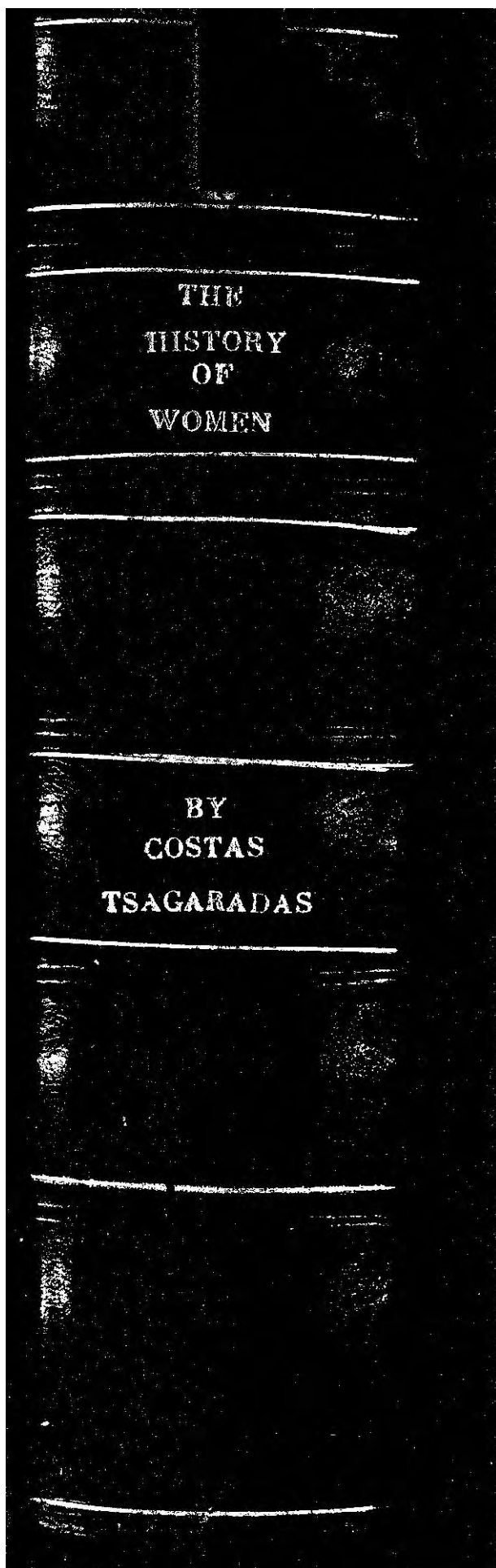
Woman
under
Androcracy

or

The History
of
Women

by

Costas Tsagaradas

THE
HISTORY
OF
WOMEN

BY
COSTAS
TSAGARADAS

BY SAME AUTHOR
(IN GREEC)

PUBLISHED

THE MAID OF ASSIUT
HIKAYAT

A Novel 1924
Short Stories of Nomads and Fellahs, 1925

UNPUBLISHED

TALES OF UPPER EGYPT
THE REPATRIATED

Short Stories of Egyptian Peasants
Short stories of Greek Emigrants
(Most of the tales in these two
volumes appeared separately
in various Magazines and Reviews)

THE HISTORY OF ENGLISH LITERATURE

From its early Period until our
days (With about 400 lives of
the most eminent English Poets
Prose Writers, Play Writers,
Philosophers, Men of Letters etc)

A DESCENDANT OF MAMELUKS A Novel

N.B. THE MAID OF ASSIUT was translated into English

CONTENTS

Chapter I

GYNOCRACY AND ANDROCRACY

The age of gynocracy - Plato and women -
Hegel, Morgan, and Bebel on evolution - The three
periods, the Wild, the Barbarian and the Progressive -
Family's development and woman's primitive stages
- polygamy and polyandry - Polygamy confined -
Mother's prominence - marriage becomes more
reserved - Gidding's contrary theory on gynocracy
- husband's authority increased - Patriarchal
right adopted.

p. 33

Chapter II

GREEKS

Aeschylus in Eumenides - Neptune and Atheneae
- Telemachus and Penelope - Leonida's wife -
Demosthenes, Plato, and Aristotle on women and children

3

1.

production - Marriage, family life, adultery -
Aspasia contributing prizes - Pericles and his
abuser - Helena and Clytemnestra - Medea -
The Lemnean deeds - Sirens - Circe - Phryne -
Practical tricks of beautifying ^{the} body - The three Laïs
- Sappho -

p. 45

Chapter III

EGYPTIANS

Metronymic rights in ancient Egypt. - They generally
loved one wife only. - Sister and niece wives in later days. -
How women were beautified. - various pomades. - In their
thirties, they were old women. - Marriage. - Moral codes.
The Priestesses. - Ptah's Hotep and his precepts. - On conjugal
felicity. - On wife management. - On keeping alive the
wife's heart. - Nitocris. - Satek-Nefert-Ra. - Netaquest.
Hatchepsut. - Cleopatra daughter of Ptolemy XIII. -
Cleopatra a common name of queens. - Rhodopis the courtesan.
Archindice. - Hypatia. -

p. 69

Chapter IV

ASSYRIANS, BABYLONIANS

Assyrians, Babylonians, Lydians, Phoenicians
and others ^{on women} - Sammurabi - The daughters of
Lydians - The maidens of Babylonians -
Marriage in Assyria - Ashameful custom -
Wives in common with Messagete - The manly

women of Sauramatree .- Sammuramat or Seniramie
- Tomyris the queen of Massagete .- The vengeance
of the Lydian King's wife .- Cambyses and his
sister-wife .-

p. 89

Chapter V

CHINESE AND INDIANS

In the lands of Brahmas .- Frugality of Chinese
people .- Women's punishments .- Kial-Kwei
.- Chow-Siin, the King of Yin .- Classes in India
and the 8 kinds of marriage .- Suttee or the
concremation of widow .- Punishments on females
in India .- Mahābhārata and Rāmāyana .-
Draupandi .- Nala and Damayanti .- The
worship of Saeti .- Kali .- The eight materas
and the eight mayikas .-

p. 104

Chapter VI

HEBREWS

How God was revealed to Abraham .- The
creation of woman .- Slyness and curiosity of the
female .- The Fall .- The social status of the
Hebrew woman .- Plato and the morning prayer of
a Jew .- Naamah, the second woman after Eve
mentioned .- The children of the protoplasts .-
The followers of Seth .- The followers of Cain and

guards on arts and sciences - Lamech the father
 of polygamy - Noah and his sons - Abraham
 denies truth - The despair of Sarah - Abraham
 and Sarah quarrel - A second offence to truth
 by Abraham - Sarah the sister of Abraham -
 The vicissitude of Lot - His daughters' audacity
 - Isaac denies truth - Esau follower of poly-
 gamy - Jacob deceived - He gets a harem of four
 women - Reuben's incest - Dinah's misfortune
 - Judah and his daughter in law, Tamar -
 Conclusion on woman's position during Patriarchs' time
 - The capital penalty - Various offences to law -
 Adultery - A woman of a dead and her behaviour with
 his brothers - Deborah the prophetess and her feats -
 The daughter of Jephthah and her sacrifice - Levite and
 the tragic end of his concubine - Two women Timnah
 and Dalilah - Ruth's delightful story - Michal, David's
 wife - Abigail - Bath-sheba - Tamar David's daughter
 - Solomon and his wives and concubines - The two mothers -
 Queen of Sheba - Elisha and his miracles with women -
 Nathaliah - The mother with the 7 sons - Esther . p. 113

Chapter VII

ROMANS

Etruscians and the personal status in Roman
 legends - The Rape of Sabines - Numa the
 legislator - Father's authority - Wife in Roman
 family - Coriolanus going and his mother -
 Scipion and Androuva's wife - Men bewildered
 escape from matrimonial responsibilities -
 Titus Livius on women - Poplius Serrus on thoughtful

women . - Mayor Cornilius crushing the wall . -
Plautus on militarists and merchants . - Terbo-
nius and his wife on a bas relief . - Concubinage
acknowledged as inevitable . - Tendency to celibacy
of Roman citizens . - Valeria Messalina's lascivious
conduct . - Claudius and his niece . - Julia
the grand daughter of Augustina Lulligula the niece
of Domitian, the mother of Sixtus Papirius . - Terentius
on women . - Vesta and the Vestal Virgins . - Papius
and Arria . - the sage Cornelia . - Tullius and
his sweethearts . - Cato on wives . -

p. 160

Chapter VIII

BYZANTINES

The influence of Greek and Latin spirit . - The rise
of Christianity . - Woman's standard raised . -
The three first centuries of Christianity . - Constantine's
edict of Milan . - The Belleic Empire of Byzantium .
- Byzantine society . - Butcher's wife, a daughter
of a bear breeder, an offspring of a grocer and a
chambermaid become empresses . - Byzantine
society a model for the West . - Punishments . -
Philanthropic organisations . - Monasteries . -
Other institutions . - The slave trade suppressed . -
Helia Eudoxia . - Her strife with St. John Chrysostom

- 5 -

- Pulcheria . - Athenais . - Theodora wife of Justinian
 - the unfortunate handmaid . - Martina . -
 Theodora the Khazar . - Irene, wife of Leo IV . -
 Theophilus and the poetess Kasia . - Danielis of
 Patras the millionaire ^{woman} . - Theophano . - Zoe and
 Theodora, the sisters . - Euphrosyne . - Eudoxia
 wife of Constantine XI

p. 179

Chapter IX

WOMEN WHO GAINED THE CROWN OF MARTYRDOM

Persecutions of the earlier period . - Pretensions
 for the inhumanities . - Women the pioneers of Chris-
 tianity . - Martyrs and Saints . - St Apollinaria
 St Simplicius . - St Tatiane . - St Theodoule . -
 St Euphrasia . - St Agnes . - St Helen . - St Valentine
 - St Mary of Marinos . - St Prescyle . - St Photini . -
 St Eudoxia . - St Domnine . - St Juliana . - S^c
 Anastasia . - St Drosos . - St Mary the Egyptian . -
 St Ferphouthe . - St Theodora of Salonica . - St Anthousa
 St Anastasia and St Vassilissa . - St Agapi, St Irene
 and St Chionia . - St Athanassia . - St Elizabeth . -
 S^c Maura . - St Pelagia . - St Irene of Mageduz . -
 St Glycere . - St Junia . - The Seven Virgins . - St Helene
 St Elikonio . - St Theodosia . - The Five Virgins . -
 St Potamiane . - The Five Canonicals . - St Antonine

St Akyline . - St Agrippine . - St Veronika . - St Lucia
 St Kiriaki . - St Euphemia . - St Juliette . - St Marina
 St Valentine . - St Makrina . - St Mary Magdalene . -
 St Christina . - St Euphrasia . - St Paraskevi . -
 St Vassa . - St Natalia . - The forty Virgins . -
 St Minsodora, St Mitrodora, St Nymphodora . - S^t
 Pulcheria . - St Melitine . - St Sophia . - St Thekla
 St Euphrosyne . - St Justina . - St Charitine . - S^t
 Pelagia of Antiochia . - St Eulampia . - St Agatho-
 nique . - St Anastasia the Roman . - St Zenobia . -
 St Theopoule with her sons Cosmas and Damianus
 - St Epistimi . - St Matrone . - St Appia . - S^t
 Catherine . - St Barbara . - St Juliana . - S^t
 Anastasia the Pharmakolitra . - St Eugenia . -
 St Onisia . - St Melania . -

p. 216

Chapter X

MUSLIMS

Heraclius and the first official contact between
 Christianity and Islam . - After the death of the
 great founder of Islam . - Islam and woman's
 activities . - Concerning marriage . - The facility
 of divorce . - In case of remarriage . - Domestic
 customs . - Punishments . - Social habits
 Woman, victim to prejudice and calamities . -

Hakem Bil Aur Allah the notorious Khaliph . - His
 cruelties . - His mania to persecute female
 folk . - His ways on immorality . - He and the
 bathers . - The avenge of the females . - His counter
 attack . - His sister Sitt el Mulk . - His inglorious
 end . - Muslim women's activities . - Khadija . -
 Sawda . - Ayesha . - Victim to a scandal . -
 Hafza . - Hend . - Zeinab . - Barra . - Rihana
 . - Safiya . - Maimuna . - Mariya . - Other
 wives of the Prophet . - Amina, the Prophet's
 mother . - Leila . - Maisum . - Khaliph Merwan's
 wife . - Habba and Sallama . - Abbasa, sister
 of Harun el Rashid . - Zobeida . - Buran . -
 Savagery of Youssif . - Kheizran . - Abu Muslim
 . - Mother and Daughter . - The story of Kaib and
 his irresistible conduct . -

p. 246

Chapter XI

THE MIDDLE AGES

Clotilda converting her husband Cloves . - Bertha
 follows example with King of Kent . - Oethenberg on the
 same job with King of Northumbria . - The spread of
 Christianity and woman . - Woman's position strengthened
 . - Charlemagne . - Pope Leo III . - John XII . - Woman's
 domestic affairs . - The clergy . - Superstition, prejudice and

casuistic science . - Bertha and the godfather of her child, King Robert II of France . - Eleonora wife of two kings by turn . - Christianity advancing against Roman materialism . - St Paul and woman . - St Jerome's opinion . - St Augustine's declaration . - Christianity badly rewarding woman . - Bebel blaming Christianity

p. 301

Chapter XII

FAMOUS WOMEN OF THE MIDDLE AGES

St Joan d'Arc and her story . - St Cecilia . - St Clara . - St Genevieve . - St Elizabeth . - St Hilda . - St Agatha . - St Theresa de Lepida . - St Margaret . - A second St Margaret . - St Olga . - Isabella of Hainaut . - Blanche de Castile . - Agnes of Meran . - Margaret of Provenca . - Genevieve of Brabant . - Margaret queen of Scotland . - Eleanor of Castile . - Marguerite of Bourgogne . - Margaret Maultasch . - Margaret Valdemar . - Ethelflaed . - Matilda Margravine . - Matilda daughter of Henry I . - Rosamond Clifford . - Joanna queen of Naples . - Catherine Swynford . - Isabella of Bavaria . - Joanna II of Naples . - Jacoba or Jacqueline of Bavaria . - Catherine of Valois . - Agnes Bernauer . - Agnes Sorel . - Margaret of Anjou . - Rosamund daughter of Lunimond . - Theodelinda daughter of Garibald . - Marie de France . - Christine of Pisan . - Juliana Berners .

p. 319

9

Chapter XIII

THREE CENTURIES COMMENCING WITH THE RENAISSANCE

The meaning of Renaissance . - Byzantine emigrants to Italy . - Italian scholars to Byzantium . - Pomponius Lactus . - Machiavelli . - The Renaissance in England and Germany and the Humanists . - The Reformation . - Luther . - His views on women generally and on marriage in particular . - He abolishes celibacy of the Protestant clergy . - The case of Philip II . - The case of Henry VIII of England . - The antagonism between the old Catholic Church and the Reformation . -

p. 339

Chapter XIV

EMINENT WOMEN OF THE RENAISSANCE AND LATER

Hegel's conclusion on the evolution of humanity . - Women sufferers and martyrs, favourites and artists . - S^t. Jane of Chantal . - Maria abbess of Agreda . - Luisa of Arvajal . - Anne Hutchinson . - Antoinette Bourignon . - Jeanne Hachette . - Diane de Poitiers . - Jane Shore . - Gabrielle d'Estree . - Penelope Lady Rich . - Mary Fitton . - Françoise d'Albigné, Maintenon . - Françoise Marquise de Montespan . - Barbara, duchess of Cleveland . - Louise de la Baume duchesse de la Valliers . - Francis Theresa Richmond . - Marie, duchess of Fontage . - Maria, countess of Königsmark

- 10 -

Marie, duchess of Chateaufort . - Antoinette Poisson, marquise
 of Pompadour . - Marion Delorme . - Marguerite de
 la Sabliere . - Marie Desmares Champmeslé . - Elizabeth
 Barry . - Susanna Centlivre . - Adrienne Lecouvreur
 . - Lavinia Fenton . - Marie, Anne de Camargo . -
 Susanna, Maria Cibber . - Marie Justine Favart . -
 Madeleine, Sophie Arnould . - Lucrezia Agujari . -
 Margaret Woffington . - Vittoria Colonna . - Marguerite
 d'Angoulême . - Marguerite of Valois, Olympia Fulvia
 Morata . - Marguerite de Valois II . - Madeleine of Scudery
 . - Ninon de Lenclous . - La Marquise de Sevigné . - Ka-
 tharine Philips . - La Comtesse de la Fayette . - Antoinette
 de la Garde Deshoulières . - Marianna Alcoforado . -
 Jeanne Marie, Bouvier de la Mothe Guyon . - Marie Alnoy . -
 Lady Grisel, Baillie . - Mary Astell . - La Baronesse
 de Staël . - Lady Mary Wortley . - Eliza Haywood . -
 Lanna Bassi . - La Marquise de Rambouillet . - Elizabeth
 queen of England . - Catherine II of Russia . - Isabella
 La Catolica . - Margaret Countess of Richmond . -
 Caterina Cornaro . - Anna de Beaujers . - Caterina
 Sforza . - Anne of Brittany . - Louise of Savoy . -
 Joanne, the Mad . - Lucrezia Borgia . - Margaret
 of Austria . - Catherine of Aragon . - Margaret of
 Scotland . - Mary of France . - Anne Boleyn . - Mary
 of Lorraine . - Mary I Tudor . - Catherine Parr . -
 Margaret Countess of Lennox . - Catherine of Medici
 . - Renée of France . - Elizabeth Talbot countess of
 Shrewsbury . - Margaret of Austria . - Anne of Cleves
 . - Diane of France . - Mary Stuart . - Catherine Howard
 . - Arabella Stuart . - Beatrice Cenci . - Marietta
 . - Alice Lisle . - Anne Genevieve . - Christina of
 Sweden . - Sophie daughter of Frederic IV . - Elizabeth
 daughter of Charles I . - Catherine of Braganza . -

Marie Wroons - Elizabeth daughter of James I - Marie
Therese - Henriette duchess of Orleans - Sophia Alek-
seyevna - Mary of Modena - Anne daughter of
James II - Mary II daughter of James II - Catherine
I of Prussia - Elizabeth Farnese - Anne of Russia
- Marie Leszczyńska -

p. 359

Chapter XV

ACENTURY COMMENCING WITH THE FRENCH REVOLUTIO

The grove malady of Europe - Voltaire's Philosophic
Dictionary - The cook's cap and the tiara of a cardinal
- Rousseau's Social Contract - The forerunners
of French Revolution - Their private life - Voltaire
and his favourites - His Platonic attitude as alleged
by some biographers - His title as a Bohemian
Jean Jacques Rousseau - His various female acquaintances
- Therese La Vasseur, mother of his five children
- Rousseau married but always undisciplined - Denis
Diderot - His hazardous vicissitudes - The marriage
of his daughter and Empress Catherine - The declaration
of the Rights of Man - Women's petition for equality -
The meaning of "homme" = man according to Assembly's
opinion - Charlotte Corday - Her activities -
Her grave decision - Her travel to Paris - Her meeting
with Marat - He is stabbed by her - She is guillotined
- Therese Tallien - Her boldest deed on 27 July 1793
- Her bursting cry the deciding factor - Robespierre
condemned to death - The Worship of Reason -

11

12

The Terror - The noyades or republican marriages -
 Pierre Chaumette and his anti-christian attitude -
 His famous manifesto to women - Some of his laws -
 The unrest of subjugated European states - Greek
 heroines and their manly, brave deeds - Bonoulina
 and her memorable order of the day - Romantic philosophers
 attacking vehemently suffrage - Schopenhauer and
 his essay on women - Nietzsche and his work "Beyond
 Good and Evil" - His aphorisms on woman - Lord
 Byron in his Sardanapalis -

p. 409

Chapter XVI

FAMOUS WOMEN DURING AND AFTER THE FRENCH REVOLUTION

The Golden age for women - Victoria, Queen of Great
 Britain and Empress of India - Marie Antoinette -
 Elizabeth, duchess of Kingston - Mary Anne Clark -
 Flora Macdonald - Marie, princess of Lambelle -
 Betty Ross - Josephine Tascher de la Pagerie -
 Elizabeth of France - Marie, duchess of Gontaut -
 Olivia Serres - Hortense de Beau-Harnois -
 Laure, duchess of Abrantes - Marie Louise, daughter
 of Francis I - Angela, marquise of Burdett - Eugenie
 de Montijo - Isabella II - Elizabeth, wife of Emperor
 Francis Joseph - Elizabeth, Countess of Houdetot -
 Angelica Kauffmann - Marie du Barry - Stephanie
 Countess of Genlis - Maron Philipon Roland - Barbara
 baroness von Krüdner - Jeanne Recamier - Ethel-
 dred Bennett - Elizabeth Fry - Sophie baronne of

15

13

Fenclères . - Ida Laura Pfeiffer . - Mary Mason Lyon . -
 Dorothea Lynd Dixe . - Lydia Maria Child . - Elizabeth
 Palmer Peabody . - Mary Carpenter . - Elizabeth Cady
 Stanton . - Mary Anning . - Florence Nightingale . -
 Anne Gemina Clough . - Mary Ashton Livermore . -
 Mary Baker Eddy . - Amelia Jenks Bloomer . -
 Elizabeth Blackwell . - Julia Brace . - Francis
 Mary Buss . - Eleanor A. Ormarod . - Josephine Eliz.
 Butler . - Laura Dewey Budgiman . - Octavia and
 Miranda Hill . - Sophie Lee-Blake . - Mary Putnam
 Jacobi . - Francis Elizabeth Willard . - Helen
 Blackburn . - Mary Henrietta Kingsley . - Kitty
 Clive . - Marie Jeanne Riccoboni . - Jeanne Sylvaine
 Arnould-Plessy . - La Clairon . - Carolina Lucretia
 Herschel . - Marie Vigée-Lebrun . - Sarah Siddons . -
 Dorothea Gordon . - Carolina Baroness of Navine . -
 Magdalaine Desgarcins . - Mlle Mars Anna Boutet . -
 Mlle George . - Pauline Dejazet . - Marie Malibran . -
 Louise Despreance . - Fanny Lesler . - Giulia Grisi
 . - Madame Celeste . - Charlotte Saunders Cushman
 . - Helene Saville Faucit . - Clara Novello, countess
 Giglincci . - Rachel . - Mathilde Grammann, Marches,
 . - Adelaide Ristori . - Harriette Goodhue Hosmer . -
 Helena Madjeska . - Nellie Farren . - Emma Abbot
 . - Dame Emma Albani . - Katherina Klafsky . -
 Janet A. Church . -

p. 449

Chapter XVII

WOMEN OF LETTERS AFTER THE FRENCH REVOLUTION

The Romantic School - Jane Austen's style and George

It

III

Sand's romantic spirit -- Mary Granville Delany --
 Alicia Cockburn -- Elizabeth Carter -- Louise, Florence
 d'Ypinau -- Anna Letitia Barbauld -- Susanna Blamire
 -- Isabelle de Charriere -- Joanna Baillie -- Maria
 Edgeworth -- Elizabeth Bekker -- Madame de Staël
 -- Mary Brunton -- Anna Seward -- Charlotte
 Smith -- Hannah Adams -- Elizabeth Hamilton
 -- Mary Wollstonecraft -- Adelaide Filliol --
 Amelie Opie -- Dorothy Wordsworth -- Elizabeth Inchbald --
 Princess Catherine Romanovna-Voroshov-Dashkov -- Tho-
 masine Gyllembourg -- Mary Sherwood -- Jane
 Austen -- Anna Taylor Gilbert -- Mary Russel Mitford
 -- Lydia Huntley Sigourney -- Felicia Dorothea Hemans,
 30 -- Sarah Moore 29 -- Elizabeth Bettina Von Arnim --
 Anna Brownell Jameson -- Mary Wollstonecraft
 Shelley 30 -- Annette Drost-Hilshoff 31 -- Eugenie Rodrigues
 Gradiis Foa 35 -- Catherine Gore 36 -- Comtesse de Segur 37
 Frederica Bremer 38 -- Letitia Landon 39 -- Sara
 Coleridge 40 -- George Sand 41 -- Ida, Countess Von Hahn
 Hahn 42 -- Sarah Flower Adams ^{Elizabeth Barrett Browning} 43 -- ~~Maria Smith~~ Flygare
 Carlin 44 -- Caroline, Sarah Norton 45 -- Elizabeth Leghorn
 Gaskell 46 -- Lucretia Mott 31 -- Anna Brownell Jameson 32
 Marguerite Marchioness Ossoli -- Harriet Stow 43 --
 Lady Georgiana Fullerton 4 -- Anna Bosboom-Toussant
 51 -- Mrs Henry Wood 7 -- Charlotte, Emily, Anna Brontë
 -- Julia Ward Howe 53 -- Dinah Craik 1 -- Elizabeth
 Charles -- Christina Rossetti 1 -- Emily Dickinson --
 Isabella Bishop -- Helen Jackson 1 -- Dorothea Beale 1 --
 Francis Elizabeth Willard 6 -- Susan Brownell Anthony 6 --
 Alice Cary -- Phoebe Cary 1 -- Lucy Larcom 15 -- Rose
 Terry Cooke 6 -- Mary W. Terhune (Marion Harland) 7 -- Louisa
 M. Alcott 1 -- Augusta & Swans 4 -- Celia Thaxter 7 -- Louisa
 Chandler Montton 71 -- Mary A. Dodge 72 -- Elizabeth Stuart

Phelps Ward 73. - Constance Fenimore Woolson . - Margaret
 of Preston 75 - Sarah Orne Jewett . - Frances Hodgson
 Burnett 77. - Juliana Horatia Ewing . - Eliza Orzesko
 79. - Emma Lazarus . - Isabella Valancy Crawford . -
 Mary Noailles Murfree (Charles Egbert Craddock) . - Edith
 M. Thomas . - Margaret Deland . - Edna Lyall
 (Adda Ellen Bayly) 81. - Mathilde Blind . - Barbara Leigh
 Smith Bodichon . - Constance Caroline Woodhull Mader
 88. - Mary Bateson . - Pearl Mary Teresa Craigie . -

p. 489

Chapter XVIII

WOMEN IN UNCIVILIZED COMMUNITIES

Woman's position in lands uncivilized . - Captain
 Cook's informations . - The Queen of Otaheite and
 her subjects . - A cannibal tribe of New Zealand . -
 The idlers of Sandwich Island . - The female boxers
 of Hapai . - A king of Leeforga subordinate to a
 female . - The Sadism among superiors . - Marriage
 at Eosa . - Women brutally treated at Polobal . -
 Society in Polynesia . - Exogamic marriage in Battack
 Groups . - Islam's rites in Java . - Morality lax in
 Malay . - The "Amok" and "Katak" . - Women in Carnari
 Papias . - Children free to mate and premarital sexual
 freedom . - Infibulations on maids . - Mixed houses for
 bachelors and maids . - Unrestricted and bounded
 sex-liberty . - Pregnancy and various practices . -
 Lands of premarital chastity . - Wife lending . - The
 exchange of wives . - Incestuous unions . - Monogamy

18 / 16

polygamy - Polygyny - The Mormon Heresy -
Polyandry - Habits in South West India - The happiest
and merriest women - The Eskimo women a communist
or even anarchist - Eskimo exchange wives - Poly-
gamy in Mackenzie district -

P.519

Chapter XIX

IN THE TWILIGHT OF VICTORY

What is Suffrage - The wife in Great Britain till
1882 - Mary Wollstonecraft's "A Vindication
of the Rights of the Women" - Marquis de Condorcet
's "Esquisse d'un tableau historique de Progrès de l'Esprit
- The Charter of Rights and Liberties of 1838 -
Harney for social equality - John Stuart Mill
His amendment to the Reform Bill - His work "The Subjugation
of Women" - Women rate payers included in the municipal
franchise in 1869 - Jacob Bright's amendment -
W. E. Gladstone opponent of feminism - Tough trials
for suffrage between 1874 and 1907 - Bebel accuses
Christianity for woman's inferior position - Also ^{accuses} school
teaching - in American authors on child's instruction
- Miss Leasing's instruction and its effects - The
appearance of Mrs Pankhurst - The birth of Women's
Social and Political Union - Pankhurst's activities
- Her argument is propaganda - H. H. Asquith opponent
of woman's rights - The hunger strike - The Conci-
liation committee of 1910 - The Cat and Mouse Act -
The march on London - The First world war - The

19 17

National Union survives - Mr Lloyd George encourages women - Limited form of women's suffrage adopted in 1917 - Countess Markievicz the first M.P. - The Conservative Government presents People Bill, granting political equality to woman - The act passes the three stages and becomes a law with the royal assent on 2nd July 1928 - Mrs Hedwig Damm first apostle of suffrage in Germany - Suffrage in United States - Elizabeth Cady Stanton and Lucretia Mott - The National Woman Suffrage Association - Lucy Stone - Dr Anna Howard Shaw and Mrs Carrie Chapman Catt - Arkansas and Texas leading franchise amendments - The first world war in U.S. and the woman - Suffrage laws passed in different countries - Woman in the intellectual arena, in science, in inventions, in educational reforms, in industrial legislation, - The difference between the male and female brain - Many opinions and much discussion

p. 541

Chapter XX

EMINENT CONTEMPORARY WOMEN

Malthus on mankind's increase - Pioneer of intellect - Carmen Silva - Emmeline Pankhurst - Sarah Bernhardt - Isadora Duncan - Eleonora Duse - Adeline Patti - Mary Pickford - Wilhelmina, Marta of Orange-Nassau - Empress Charlotte - Christina Maria, queen of Spain - Clara Barton - Margaret Sanga - Helena Petrovna Blavatsky - Emma Couss - Alice Cunningham Fletcher

Dame Marie decomb, Scharlieb . - Lady Isabella, Henry
 Somerset . - Hertha Ayrton . - Anna Botoford Comstock
 . - Annie Jump Cannon . - Nina Wendeline Bang .
 Eveline Haverfield . - Lillian Wald . - Rosa Luxemburg
 . - Margaret, Grace Bondfield . - Emmy Freundlich .
 Nancy Witcher, Viscountess Astor . - Mary Reid MacArthur
 . - Marie Curie, Skłodowska . - Dame Genevieve
 Ward . - Clara, Louise Kellogg . - Ellen Alicia Terry
 . - Teresa Schwartze . - Mary Cassat . - Dame Ethel
 Mary Smyth . - Annie, Elizabeth, Frederika Horniman
 . - Beatrice, Stella Campbell (Mrs Patrick Campbell)
 . - Viola Allen . - Lady Elizabeth, Kemp-Welch . -
 Marie Lloyd . - Julia Marlowe (Sarah, Frances Frost)
 Maude Adams . - Dame Clara Butt . - Margaret
 Anglin . - Wanda Landowska . - Ethel Barrymore
 . - Anna Pavlova . - Malvina Hoffman . -
 George Eliot (Mary Ann Evans) . - Sarah Emily
 Davies . - Marie Ebner-Eschenback ^{von} Feirfrau . -
 Mary, Elizabeth, Braddon . - Frances, Eliza, Hodgson
 Burnett . - Janet, Anne Ross . - Emily Lawless . -
 Dame Millicent Garrett Fawcett . - Emily, Elizabeth
 Constance . - Anne, Charlotte, Edgren-Leffler, duchess
 of Cajunello . - Alice Meynell (Alice Thompson) . -
 Jane, Ellen, Harrison . - Sophia Bryant . - Mary
 Augusta Ward (Mrs Hemphry Ward) . - Emilia
 Pardo, Bazan . - Lady Isabella, Augusta Gregory . -
 Kate Douglas Wiggin . - Matilda Sarao . - Agnes
 Duclaux . - Mary Adelaide Nutting . - Helene
 Lapidoth-Swart . - Clara Viebig . - Jane Addams
 . - Mary, Eleanor, Wilkins-Freeman . - Elizabeth
 Sanderson Haldane . - Mary, Emma Wolley . -
 Lily Braun . - Cornelia Sorabji . - Annie Warburton
 Goodrich . - Mary Hunter Austin . - Gertrude Margaret

Lowthian, Bell .- Lenaida Hoppins .- Dora Sigerson
- Baroness Enrica Handel-Mazzetti .- Josephina
Preston, Peabody .- Agnes, Maude Royden .- Rachel
Brothers .- Eugenie Strong .- Virginia Woolf .-

p.563

**ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΚΔΟΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ**

ΝΑΜΠΙΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΛΥΤΡΩΜΟΣ

Σε κακόφημη συνοικία του Ασσιούτ, στο σπίτι της εταίρας Ναφίσας και των οικοτρόφων της, έρχεται η μικρή Ναμπία, που πριν δούλευε στο σπίτι ενός συνταγματάρχη που αυτοκτόνησε. Διοργανώνεται γλέντι για χάρη της. Όλη η παρέα πηγαίνει σε λόφο γεμάτο φαραωνικές αρχαιότητες, όπου μπορεί να διασκεδάσει μακριά από αδιάκριτα βλέμματα και μέσα στη δροσιά. Εσωτερική πάλη της Ναμπία για την απόφασή της να ακολουθήσει τη ζωή της εταίρας. Την ώρα της μάζωξης και του γλεντιού καθεμιά από τις εταίρες μιλά για την τέχνη και τα όπλα που χρησιμοποιεί για να υποδουλώσει τον άντρα.

Η Ναμπία αναλογίζεται πώς παρασύρθηκε. Σκέφτεται την τελευταία μέρα στο σπίτι του συνταγματάρχη που η χήρα του χωρίς να τη συμπονέσει, κάλεσε να την πάνε πίσω στο χωριό της, όπου η ζωή της θα ήταν κόλαση, αφού εκεί κατοικούσε ο κακούργος εξαιτίας του οποίου είχε ξενιτευθεί. Η Ναμπία πείθει τον στρατιώτη που τη συνοδεύει να μην την πάει στο χωριό της και εκείνος την οδηγεί στο σπίτι της εταίρας.

Η Ναμπία κρυφά ξεφεύγει από το γλέντι των εταίρων και φτάνει στο νεκροταφείο, όπου ανταμώνει τη Φάτμα, φτωχή και δυστυχισμένη που της προσφέρει στέγη και προτείνει να τη συστήσει στον αφέντη της.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Περιγραφή του Ασσιούτ και πληροφορίες για κοινωνική και οικονομική ζωή. Στο Ασσιούτ, σε μια βίλλα ζει ο Κάμελ επιτυχημένος δικηγόρος, εργένης, σπουδαγμένος στην Οξφόρδη. Η ζωή του είναι λιτή. Η Φάτμα δουλεύει δέκα χρόνια στο σπίτι του και του ζητάει χάρη να πάρει στην υπηρεσία του και τη Ναμπία. Ο Κάμελ δέχεται, ενθουσιάζεται από το παρουσιαστικό της και από τη νοικοκυροσύνη της

Μαθαίνει τις περιπέτειές της και παρά το συντηρητικό του χαρακτήρα, δημιουργεί σχέση με τη Ναμπία. Η Ναμπία διηγείται τη ζωή της.

ΞΑΓΟΡΕΜΜΑ

Η Ναμπία, ορφανή από πατέρα, χάνει και την αγαπημένη της μητέρα. Καταλήγει στο σπίτι του θείου της, του αδελφού του πατέρα της, ο οποίος έχει μια παράλυτη γυναίκα. Ο θείος, αφού τη θέτει κάτω από την επήρεια ναρκωτικών, την αποπλανεί. Η Ναμπία φεύγει αμέσως από το χωριό με τραίνο. Συλλαμβάνεται γιατί δεν έχει εισιτήριο και οδηγείται στην Χωροφυλακή, όπου γνωρίζει τον συνταγματάρχη, ο οποίος την παίρνει στο σπίτι του ως υπηρέτρια. Η γυναίκα του συνταγματάρχη είναι καλή μαζί της αλλά δυστυχισμένη, εφόσον ο συνταγματάρχης την απατάει. Η Ναμπία συμπαθεί τον συνταγματάρχη και συνάπτει σχέση μαζί του, γεγονός που αντιλαμβάνεται η γυναίκα του. Ο συνταγματάρχης, έρμαιο του πάθους του όχι μόνο για τις γυναίκες αλλά και για το ποτό, καταστρέφεται σιγά σιγά, ώσπου αυτοκτονεί.

ΓΙΑΧΙΑ ΕΛ ΟΥΑΤΑΝ

Περιγράφονται τα γεγονότα του 1919 στην Αίγυπτο, ο ξεσηκωμός του λαού για την ανεξαρτησία της Αιγύπτου, η αναρχία που επικράτησε στον ξεσηκωμό και η αδυναμία οργάνωσης ενιαίου κινήματος, οι συγκρούσεις με τους Άγγλους, η επιβολή των Άγγλων. Ο Κάμελ συμμετέχει ενεργά στον αγώνα για την πατρίδα, ενώ καταδικάζει τις άναρχες ενέργειες των ξεσηκωμένων. Η Ναμπία προσπαθεί να καταλάβει τον αγώνα και τις άδικες πράξεις. Τελικά, ο Κάμελ καταδίδεται στους Άγγλους και η Ναμπία μεταφέρεται στο σπίτι κάποιου άλλου δικηγόρου που έπαιξε το ρόλο του προδότη.

**ΧΙΚΑΓΙΑΤ,
Διηγήματα των φελλάχων και των νομάδων**

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

ΣΚΛΑΒΟΙ ΔΟΥΛΩΝ

Ἡρώας ο Μεμέτ, ένας χριστιανός στην υπηρεσία αρβανίτη Αγά, που τον λογαριάζει όμοια με υποζύγιο. Τη μεγαλύτερη ταπείνωση από τον Αγά τη δέχεται κάθε Παρασκευή, όταν τον ζαλικώνεται για να τον πάει στο τζαμί. Ο Μεμέτ είναι ερωτευμένος με μια κοπέλα με φερεντζέ που είδε κάποια μέρα τυχαία στο δρόμο. Κάποια Παρασκευή, όταν τη συναντά, γλιστράει και ρίχνει άθελά του κάτω τον αγά. Φοβούμενος τις συνέπειες καταφεύγει στο σπίτι του Μπέη της περιοχής. Εκεί τον αναζητά και ο Αγάς διεκδικώντας τον, για να τον τιμωρήσει. Ο Μπέης ζητά από τον Αγά να συγχωρήσει τον δούλο, αλλά εκείνος είναι ανένδοτος. Η έλλειψη συμμόρφωσης του Αγά προς τις συστάσεις του Μπέη οδήγησε τον Μπέη σε δημόσιο μαστίγωμα του Αγά, που εν τέλει του κόστισε και τη ζωή του.

ΣΑΪΤ ΦΑΡΓΑΛ, Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ

Ο Σάϊτ Φάργαλ θεωρείται από τους μουσουλμάνους όσιος, γιατί ενόσω ήταν ιερωμένος, θεωρούνταν ότι γιάτρευε τους φτωχούς, για τους οποίους δεν υπήρχε άλλη φροντίδα και μέριμνα. Είτε, βέβαια, τους γιάτρευε είτε όχι, θεωρούνταν θέλημα θεού. Η Αϊντα αδυνατώντας να τεκνοποιήσει και φοβούμενη ότι θα την εγκαταλείψει ο σύζυγός της καταφεύγει στο μαυσωλείο του οσίου Σαΐτ Φαργάλ του θαυματουργού, από όπου φεύγει εγκυμονούσα με τη «βοήθεια» του ιερωμένου που φύλαγε εκείνο το βράδυ τον τάφο του Φαργάλ.

ΤΑ ΦΙΛΙΑ ΤΗΣ ΓΚΙΑΛΙΑΣ

Η Γκιαλίλα μεγαλώνοντας, νιώθει πόθο για τους άνδρες που αντικρίζει να κάνουν μπάνιο, κάθε φορά που πηγαίνει για νερό με τις κόρες του χαρεμιού. Αδημονεί για την ώρα του γάμου της, οπότε πιστεύει ότι τίποτε δεν θα σκιάσει την ευτυχία που προκαλείται από τις σαρκικές απολαύσεις. Κι έτσι κι έγινε όταν παντρεύτηκε τον Άλη. Κάποια μέρα όμως ένας όμορφος νέος της στέλνει ένα ερωτικό φιλί, το οποίο τη βυθίζει σε ερωτικό πόνο και μελαγχολία, τερματίζοντας έτσι τη χαρά και την ευτυχία που βίωνε.

ΠΡΩΤΟΓΟΝΟΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ

Ο Μανσούρ, αγρότης, πηγαίνει στο δικαστήριο όπου δικάζεται ο φονιάς του πατέρα του. Ο Μανσούρ, μη εμπιστευόμενος τη δικαιοσύνη, σχεδιάζει να εκδικηθεί μόνος του το θάνατο του πατέρα του. Αθώνει, λοιπόν τον κατηγορούμενο και φονιά του πατέρα του, για να μπορέσει να πάρει μόνος του την εκδίκηση με τον ίδιο βάνουσο τρόπο, όπως και τελικά συμβαίνει.

ΕΝΑ ΕΙΡΗΝΙΚΟ ΑΥΛΑΚΙ

Ένα αυλάκι που πότιζε τα χωράφια στάθηκε αφορμή να μισηθούν θανάσιμα δύο γειτονικά χωριά. Η αρχή του κακού έγινε όταν κάποιος αγρότης έκλεψε το νερό από το γείτονά του, για να ποτίσει το δικό του χωράφι. Ο αδικημένος ζήτησε το λόγο γι' αυτή την κατάχρηση από τον υπάιτιο, αλλά φονεύθηκε από τα παιδιά του καταχραστή. Έτσι ξεκίνησε μια μοιραία διαμάχη που οδήγησε σε αλληλοσκοτωμούς και μίσος ανάμεσα σε δυο γειτονικά χωριά που μοιράζονταν το νερό για τα χωράφια τους.

ΑΦΟΡΕΣΜΕΝΟ ΜΑΝΤΕΜΑ

Ο Άμπντου, 30 χρόνων, ζώντας με τη μητέρα του δεν μπορεί να γευτεί τις χαρές της ζωής και να παντρευτεί, γιατί μια τσιγγάνα του έχει αποκαλύψει ότι μαύρη θα είναι η μέρα που θα γίνει γαμπρός. Έτσι ζει μόνος και στενοχωρημένος, ώσπου έρχεται ένας περιπλανώμενος που διαβάζει το κοράνι. Όταν ο Άμπντου του εκμυστηρεύεται τον πόνο του, ο ερμηνευτής του κορανίου του συστήνει ως βάλαμο για τη μοναξιά του το χασίσι. Από τότε ο Άμπντου ζει σε παραισθήσεις, ώσπου κόβει τις φλέβες του, βάζοντας τέλος στη ζωή του.

ΑΔΕΛΦΙΚΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ

Η Αμίνα, κόρη του προεστού του χωριού, συναντά κρυφά έναν άντρα, παραβιάζοντας τα αυστηρά ήθη και τις παραδόσεις του τόπου της. Οι τρεις αδελφοί, όταν πληροφορούνται τα καθέκαστα, αποφασίζουν να ξεπλύνουν τη ντροπή αυτή της οικογένειας, που θα τους στιγματίζει για πάντα στα μάτια των συγχωριανών τους. Έτσι, λοιπόν, την πνίγουν σε μια δεξαμενή, διαδίδοντας ότι ήταν ατύχημα και μένοντας πιστοί στο άγραφο δίκαιο της κοινωνίας τους.

ΜΗΤΕΡΕΣ

Η Χάνεμ, μια μάνα, αγωνιά για το γιο της τον Μπακρ, που πρόκειται να στρατολογηθεί. Δεν κατανοεί για ποιον λόγο θα της στερήσουν για τόσα χρόνια το παιδί της, το οποίο δεν είναι βέβαιη ότι θα ξαναδεί. Μια φίλη της αρνήθηκε να γιατρέψει το πονεμένο μάτι του παιδιού της, για να αποφύγει ακριβώς τη στρατολόγησή του. Όλες οι γυναίκες του χωριού είναι συγκεντρωμένες στο στρατολογικό γραφείο. Όταν ανακοινώνονται τα ονόματα των στρατολογηθέντων, οι μισές, των οποίων οι γιοι στρατολογήθηκαν, ανάμεσά τους κι η Χάνεμ, ξεσπούν σε θρήνο και οι άλλες μισές, των οποίων οι γιοι κρίθηκαν ακατάλληλοι, ξεσπούν σε ιαχές χαράς.

ΠΡΩΤΗ ΝΥΧΤΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Στο σπίτι του νεκρού Χάμετ Μπέη, πρώτου άρχοντα σε εξήντα χωριά, συγκεντρώθηκαν πολλοί. Ο νεκρός υπήρξε άνθρωπος σκληρός και άδικος και οι περισσότεροι δεν λυπήθηκαν για το θάνατό του. Οι θρήνοι που ακούγονται στο σπίτι προέρχονται από καλά πληρωμένες μοιρολογίστρες. Ο γιος του νεκρού προσπαθεί να δείχνει λυπημένος, αλλά χαίρεται που θα γίνει ο κληρονόμος του πατέρα του.

Τον θρήνο διακόπτει η τρελή Σέχα, που υπήρξε για λίγο γυναίκα του Μπέη. Ο Μπέης από την πρώτη βδομάδα του γάμου τους την άφησε, επειδή ερωτεύθηκε μια χριστιανή. Από τότε η Σέχα έχασε τα λογικά της. Ο ερχομός της στο σπίτι του νεκρού ξαφνιάζει τους παρισταμένους. Γδύνεται και χορεύει το χορό της κοιλιάς σκανδαλίζοντάς τους όλους. Την επόμενη μέρα το σώμα του Μπέη βρίσκεται έξω από τον τάφο, έργο και αυτό της τρελής Σέχας, που εκδικείται.

ΤΟ ΞΥΠΝΗΜΑ ΤΗΣ ΣΑΡΚΑΣ

Η Φάτμα, φημισμένη για την ομορφιά της και ακριβοθώρητη, είναι περιζήτητη νύφη και δέχεται ένα σωρό προξενιά. Ο πατέρας της, θεωρώντας την μικρή, δεν συγκατανεύει ακόμη να παντρευτεί. Από τον οντά της παρακολουθεί στο δρόμο την πομπή μιας κηδείας και ακούει την υπέροχη μελωδία που ψάλλεται, από την οποία και μαγεύεται. Ερωτεύεται το νέο ψάλλη, ο οποίος όμως είναι τυφλός. Ονειρεύεται ότι λείι τον πόνο της στην νταντά της και εκείνη την οδηγεί στο νέο που κάθεται έξω από το τζαμί και ζητιανεύει ψέλνοντας. Η Φάτμα τον φιλά στο όνειρό της.

ΣΑΪΤΙΑΝΑ ΔΕΙΛΙΝΑ
Διηγήματα των Φελλάχων

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

ΟΛΟΙ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΙ

Η ομορφιά της αγνής γυναίκας του προεστού Χαγγ Οσμάν, της Χαμίντα, είχε φτάσει στα αυτιά του Μουσταφά Μπέη που ήρθε από την πόλη για ξεκούραση στο σεράι που κληρονόμησε από τον πατέρα του. Ο επιστάτης του Μπέη, ο Μαχμούτ, φλύαρος και κακόβουλος φελλάχος, κεντρίζει τον Μπέη λέγοντάς του για την ομορφιά της Χαμίντα. Ο φελλάχος προσπαθώντας να κερδίσει την εύνοια και οφέλη από τον καινούριο αφέντη, αλλά εκδικούμενος για μια παλιά προσβολή εκ μέρους του Χαγγ Οσμάν, υποδαυλίζει το πάθος του λέγοντας ότι του αξίζει ένα τέτοιο δώρο.

Η Ναφίσα, θεία του Μαχμούτ και μαμμή του χωριού, καταστρώνει το σχέδιο αποπλάνησης της Χαμίντα για να βοηθήσει τον ανηψιό της. Ο Μαχμούτ ζητάει από τον Μπέη να απομακρύνει τη σύζυγό του από το σπίτι, προκειμένου να πραγματοποιήσει το σχέδιό του. Η πονηρή Ναφίσα έχοντας από καιρό προετοιμάσει τη Χαμίντα ποτίζοντάς τη με το «φαρμάκι της άνομης λαχτάρας», ζητά από τον Χαγγ Οσμάν να επιτρέψει στη γυναίκα του Χαμίντα να παρασταθεί στη γυναίκα του Μπέη, που γεννά από στιγμή σε στιγμή, αφού καμιά συγγενής της δεν βρίσκεται κοντά. Ο Χαγγ Οσμάν αναλογιζόμενος τα οφέλη, κοινωνικά και οικονομικά, δέχεται.

Το σχέδιο εκτελείται και όλοι είναι ικανοποιημένοι. Άλλοι εξαιτίας της γνώσης των πραγμάτων και άλλοι εξαιτίας της άγνοιάς τους. Περισσότερο ικανοποιημένος από όλους ο Μαχμούτ, αντιπροσωπευτικός τύπος της παραζάλης της εποχής.

Ο ΦΟΡΟΣ ΤΗΣ ΑΝΟΜΙΑΣ

Ο Χουσέν, ο γιος του Μπέη, γυρνώντας από τις σπουδές του στο χωριό του στην Άνω Αίγυπτο, και έχοντας χάσει τη μητέρα του όσο σπούδαζε, βρίσκει τον πατέρα του ξαναπαντρεμένο με μια όμορφη και νέα Τσερκέζα, την Χάνεμ. Οι δυο τους ερωτεύονται, αλλά η προσπάθεια του γιου να την προσεγγίσει μένει ανέφικτη, επειδή εκείνη θέλει να είναι τίμια και να παραμείνει πιστή προς τον Μπέη. Ο Χουσέν θεωρεί ότι ο πόθος του αντιστρατεύεται μόνο τους ανθρώπινους νόμους κι όχι τους φυσικούς.

Όταν κάποια στιγμή απουσιάζει ο πατέρας του στο Κάιρο, βρίσκει την ευκαιρία να καταστρώσει ένα σχέδιο για να συνευρεθεί με την Χάνεμ. Φτάνει γυμνός στο δωμάτιό της παριστάνοντας τον υπνοβάτη, αλλά παρά το σχέδιό του η Χάνεμ δεν ενδίδει και του καταφέρνει ένα φονικό χτύπημα, πληρώνοντας έτσι ο Χουσέν φόρο στις κοινωνικές συνθήκες που εναντιώνονται στα συναισθήματά του.

ΗΛΘΝΙΣΜΑΤΑ ΑΓΟΡΙΩΝ

Πέντε μικρά αγόρια βγαίνουν από το χωριό, το πρόσφατα πλημμυρισμένο από τα νερά του Νείλου, και φτάνουν σε ένα μέρος με λάσπη πηχτή, όπου και ξεκινούν τα παιχνίδια τους. Στην αρχή παλεύουν μεταξύ τους, έως ότου αναδειχθεί ο νικητής. Έπειτα παίζουν με μπάλες λάσπης. Τέλος, το μεγαλύτερο από τα αγόρια φτιάχνει ένα λοφίσκο μαλακής λάσπης, όπου πέφτουν όλα πάνω και ηδονίζονται.

Ένας περαστικός γελάει με το θέαμα, αναπολώντας τα παιδικά του χρόνια και τις ορμές του. Ένας άλλος, όμως, εξοργίζεται από την ανηθικότητά τους και τους μαλώνει, χαλκεύοντας έτσι τις πρώτες αλυσίδες της λογικής και των ανθρωπίνων νόμων στις αισθήσεις.

ΠΑΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Ο Σεχ Απουζέτ, δήμαρχος του μικρού φτωχικού χωριού κοντά στα λιβυκά σύνορα, αγράμματος, περιμένει τον γραμματικό του να του διαβάσει ένα γράμμα που ήρθε πρωί πρωί και πιθανότατα ανήκει στο γιο του, που σπουδάζει στο Κάιρο. Τα συναισθήματα για τον γιο του ανάμικτα: χαίρεται όταν θυμάται τους πρώτους μήνες του γάμου του με την όμορφη Αζίζα, αλλά και επαναστατεί για τις σπατάλες του γιου του.

Ο ίδιος ορφανός νωρίς από πατέρα είχε δουλέψει σκληρά, γεγονός που του απέφερε και το πρώτο οφφίκιο του τόπου ως επιβράβευση, αλλά όχι και την αλλαγή νοοτροπίας και τον εκσυγχρονισμό του. Είχε παραμείνει φελλάχος σαν τον πατέρα του. Υποτιμούσε τους μορφωμένους και την ενδεχόμενη κακομοιριά ή φτώχεια τους την απέδιδε στην παιδεία τους. Επειδή κάποιοι από το χωριό πολιτικοί και προσωπικοί του αντίπαλοι είχαν στείλει τα παιδιά τους να σπουδάσουν, είχε ακολουθήσει το ίδιο.

Ο γιος του ζητούσε με την επιστολή του χίλια γρόσια για τις σπουδές του και τη διατροφή του. Η επίσκεψη του παρέδρου Σεχ Μουράντ, που ήταν δεξί χέρι του, παραμέρισε την οργή του. Η αδυναμία του παρέδρου να πληρώσει για το χωράφι που νοίκιαζε εξαιτίας της θεομηνίας που είχε πέσει στη σοδειά, τον έκανε να καταφύγει στο δήμαρχο για δανεισμό. Ο δήμαρχος έχοντας δανείσει και στο παρελθόν στον πάρεδρο χρήματα, περίμενε αυτή την περίπτωση. Επειδή, λοιπόν, έτρεφε γι' αυτόν «πατρικά» συναισθήματα, του δάνεισε δέκα χιλιάδες γρόσια, ενώ ιδιοποιήθηκε, δήθεν ζημιωμένος, το χωράφι του, πολύ μεγαλύτερης αξίας.

ΑΚΛΑΥΤΟΙ ΝΕΚΡΟΙ

Ο Άμερ, ο Ριζγγάλα, αδέρφια, και ο Τάλεπ, ξάδελφός τους πηγαίνουν πριν από την αυγή με ρόπαλα να πάρουν εκδίκηση για το θάνατο της αδελφής τους και της ξαδελφής τους, αντίστοιχα. Στήνοντας καρτέρι κουβεντιάζουν τις συνέπειες της πράξης τους και της ενδεχόμενης τιμωρίας τους. Δεν μπορούν όμως να ανεχθούν άλλο το γεγονός ότι έχουν καταστήσει περίγελο του χωριού τους.

Σκοτώνουν, λοιπόν, με ενέδρα τον υπαίτιο, αλλά ο Άμερ χάνει τα λογικά του. Το χωριό μαθαίνει τα φριχτά νέα του φόνου από τον Άμερ. Στην πλατεία στήνεται κρεμάλα για τους φονιάδες. Ο πατέρας τους στο καφενείο μαθαίνει για την τύχη των γιων του, έχοντας χάσει ήδη και τη γυναίκα του και την κόρη του.

ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΠΙΚΡΑΙΝΟΥΝ

Η Ζενάμπ εγκαταλείπει το συζυγικό της σπίτι. Στο σιδηροδρομικό σταθμό αναπολεί τις ευτυχισμένες μέρες που είχε ζήσει στο πατρικό της σπίτι. Τότε που ερωτεύτηκε έναν μετρητή γεννημάτων, τον Αμπντάλλα, και τον ακολούθησε ως γυναίκα του στο χωριό του.

Παρά τις καλύτερες συνθήκες ζωής που συνάντησε η Ζενάμπ στο συζυγικό της σπίτι, δεν υπήρξε ευτυχισμένη. Η διχόνοια και η γκρίνια βασίλευαν στο σπίτι τους, εφόσον ο Αμπντάλλα δεν αρκούταν στη μια σύντροφο και γυναίκα του.

ΞΕΝΗΤΕΜΜΕΝΟΙ

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

Η ΧΡΥΣΗ ΚΑΛΕΝΑ

Συζήτηση μεταξύ του αφηγητή και ενός φίλου του για το νόημα της δικαιοσύνης και την ύπαρξή της στη γη που διαδραματίζεται σε έναν δημόσιο κήπο δίπλα στο Νείλο. Περιγραφή της δύσης, των φελλάχων που επιστρέφουν σπίτια τους, στοιχεία από τις συνήθειές τους. Ο φίλος αφηγείται μια αληθινή ιστορία για να αποδείξει την ορθότητα της άποψής του για τη μοιρολατρεία και την αυταπάτη που βασιλεύουν στην Ανατολή.

Μια ευτυχισμένη οικογένεια Ελλήνων που ζει στα παράλια της Μ. Ασίας λαμβάνει ένα γράμμα από τον αδελφό του πατέρα που βρίσκεται στην Αίγυπτο και προσκαλεί το γιο της οικογένειας να τον γηροκομήσει. Η οικογένεια αποφασίζει να τον στείλει. Εκείνος ενθουσιασμένος από το ταξίδι, απογοητεύεται όταν φτάνει στο φτωχικό φελλάχικο χωριό, αλλά δεν θέλει να στενοχωρήσει το θείο του που έχει μια μικρή ταβέρνα εκεί. Ούτε στους γονείς του αποκαλύπτει τη δυσαρέσκειά του. Στην ταβέρνα συχνάζουν άνθρωποι χωρίς ηθικές αρχές και το παιδί σύντομα, στα δεκαέξι, του νιώθοντας σαρκική ορμή αρχίζει να σμίγει τη νύχτα με ιέρειες της πληρωμένης ηδονής και με παραστρατημένες κακότροπες νοικοκυρές. Ο νέος συλλαμβάνεται για κατάχρηση των εισπράξεων και ο θείος του, θεωρώντας ασυγχώρητο το παράπτωμα, τον διώχνει. Εκείνος φεύγοντας σταματά κάθε επικοινωνία και με τους γονείς του.

Μεταμορφώνεται σε ιθαγενή και επιδίδεται σε σκοτεινές επιχειρήσεις. Μετά από τρία χρόνια στο σπίτι μιας εταίρας, όπου παρευρίσκεται, κατηγορείται για το φόνο της εταίρας. Η συντροφιά που παρευρισκόταν τον κατηγορεί, προκειμένου να προστατεύσει τον ομόθρησκο ένοχο έναντι του αλλόφυλου φίλου. Καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη.

Ο φίλος ζητά από τον αφηγητή να του αποδείξει την ανθρώπινη δικαιοσύνη. Ακολουθεί οπτασία πένθιμης πομπής νέων χιλιάδων που, με απέλπιδα χέρια στον ουρανό τραγουδώντας τραγούδια της ταβέρνας, πέφτουν από τη γέφυρα του Νείλου άφοβα στο κενό, άδοξα, σαν άσκοπος αντρίκιος χορός ενός νέου Ζαλόγγου. Στο βάθος του ορίζοντα πολιτείες παρόμοιες με Σόδομα και Γόμορρα.

Οι δυο φίλοι, που βρίσκονται στο ίδιο με τον κατάδικο χωριό, τον επισκέπτονται στο κάτεργο δωροδοκώντας τον φρουρό. Ο νέος, ο Πέτρος, ο κατάδικος με το νούμερο 203, πικραμένος για την αδιαφορία τόσων χρόνων από μέρους των ομοφύλων του και ομοθρήσκων του, τους είπε να τον ξεχάσουν να μην τον λογαριάζουν πια έτσι που είναι κυλισμένος στο βούρκο και φεύγει με βουρκωμένα μάτια δίχως να τους χαιρετίσει.

ΑΓΙΑΤΡΕΥΤΟΣ

Ο πάροικος Μπάρμπα-Μανώλης, παλιότερα ράφτης στο επάγγελμα, αφού πέρασε χρυσές χρονιές και προίκισε τις αδελφές του, παραστράτησε και αντί να γυρίσει στην πατρίδα να ζήσει αξιοπρεπώς, έκανε θελήματα και μικροδουλειές και το έριξε στο ποτό. Όταν έπινε γινόταν άνθρωπος απολίτιστος.

Ο αφηγητής πιστεύει ότι κάτω από τη βάρβαρη όψη του έχει μείνει ο πολιτισμός του κι η αξιοπρέπειά του. Συναντήθηκαν ένα πρωινό στο καφενείο του χωριού και εκεί τον ρώτησε ο αφηγητής τον τόπο καταγωγής του. Ο μπάρμπα-Μανώλης αρνήθηκε να απαντήσει, γιατί δεν ήθελε να τον αμαυρώσει με την κακή φήμη που ο ίδιος κουβαλούσε. Βρυκόλακες τον κυνηγούν την ώρα που δεν πίνει. Πίνει για να ξεχνά το χαμένο παιχνίδι της ζωής του.

ΝΑ ΠΗ ΠΩΣ ΕΖΗΣΕ

Ο Πολύβιος τη Δευτέρα του Πάσχα (γιορτή του Σαμ Ελ Νεσίμ), ενώ στο καζίνο οι Έλληνες πάροικοι γλεντούν, μόνος επιβιβάζεται στο τραίνο που πηγαίνει στις δυτικές οάσεις χωρίς συγκεκριμένο προορισμό.

Στο τραίνο, που είναι γεμάτο με βεδουίνους, συνομιλεί με έναν γέρο. Ο γέρος τον ρωτά γιατί επισκέπτεται τα μέρη τους και αν γνωρίζει μια γνωστή ιστορία για τον γενναίο και έξυπνο Άμπντου, ο οποίος πρώτος εμπορευόταν χουρμάδες στην Αλεξάνδρεια και έφερε ειδή ανάγκης στον τόπο τους. Κάποτε ο Άμπντου έφερε ένα φίλο του την ώρα της προσευχής στο τζαμί. Επρόκειτο για τον Γιάννη, άνθρωπο του ανταποκριτή στην Αλεξάνδρεια, που ήρθε να τους δείξει την καλύτερη συσκευασία των χουρμάδων. Ήταν η πρώτη φορά που λευκός και αλλόθρησκος είχε πατήσει στο χωριό τους και ήταν πολύ συμπαθής σε γυναίκες και άντρες.

Ο Γιάννης κάνοντας δεσμό με την όμορφη δεκατετράχρονη κόρη του Άμπντου έγινε Μουσουλμάνος, ονομάστηκε Άχμετ και αποποιήθηκε για πάντα τη θρησκεία του, την πατρίδα του και το όνομά του, παρά τις ενέργειες των συγγενών του στην Αλεξάνδρεια. Έτσι, ο Γιάννης ζούσε ανάμεσά τους.

Έφτασαν στην Αμρία και ο γέρος πήρε τον Πολύβιο και πήγαν στο σπίτι του Γιάννη/Άχμετ, το μόνο διώροφο και περιποιημένο στην περιοχή. Εκεί τον συνάντησαν και ο Γιάννης/Άχμετ τους αφηγήθηκε πώς από μικρό του μάθαιναν να έχει φιλοδοξίες και πώς αυτός εκεί είναι ευχαριστημένος γιατί ζει με αξιοπρέπεια, τον σέβονται και όλες οι θεωρίες της παιδικής του ηλικίας για την επιτυχία δεν τον εκφράζουν. Αγάπησε, έκανε οικογένεια και δεν παλεύει όπως οι ομόφυλοί του για την χρυσή καδένα. Γλίτωσε από τη Σειρήνα της ξενιτιάς, από την επιστροφή στον τόπο του και από το καζάνι της μωροδοξίας και ματαιοπονίας.

Η ΑΜΟΙΒΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑ

Σε ένα καΐκι ο αφηγητής, ο караβοκύρης, ο παπάς, τέσσερις φελλάχοι και το πτώμα ενός Έλληνα πάροικου αρμενίζουν για την άλλη όχθη του ποταμού. Το χωριό, όπου ζούσε ο νεκρός, ήταν ένα μικρό φελλάχικο χωριό με πολύ λίγους παροίκους. Έχουν συγκεντρωθεί πολλοί φελλάχοι για την κηδεία, οι οποίοι γνώριζαν το νεκρό.

Ο νεκρός συνήθιζε να καυχιέται ότι δεν πήγαινε στην εκκλησία, πίστευε στην ύπαρξη του υπέρτατου Κυβερνήτη, καταφρονούσε το θεσμό του γάμου και τον Τύπο. Έκανε λιτή ζωή, βοηθούσε τους φτωχότερους, δεν είχε καμιά φιλοδοξία, ήταν αδέκαστος κριτής και τελεσίδικος διαιτητής σε πολλά ζητήματα χωρίς φυλετικό και θρησκευτικό φανατισμό και χωρίς τη σοφία των βιβλίων. Είχε στην περιοχή την εκτίμηση της κοινής γνώμης. Ο σπιτονοικοκύρης του για να τον τιμήσει προμηθεύτηκε λουλούδια για να στολίσει το σώμα του σαν έμαθε το έθιμο των φράγκικων τόπων.

Οι βαστάζοι κάνουν την αβαρεία της ταφής, γιατί τους είχε διδάξει πολλά ο νεκρός. Ο παπάς, όμως, σκέφτεται την αμοιβή που δεν πρόκειται να κερδίσει από τη ταφή.

ΣΤΑ ΒΟΥΒΑ

Η εξιστόρηση από τον αφηγητή μιας ερωτικής περιπέτειας που ο ίδιος βίωσε στο ταξίδι του με τραίνο από τη Βενετία προς τη Βιέννη. Αφηγείται το συναπάντημά του με μια δεκαεξάχρονη κοπελίτσα, με την οποία αναπτύχθηκε ένα ειδύλλιο, έως και σύντομες περιπτώξεις πάνω σε ένα τραίνο χωρίς να έχει προηγηθεί γνωριμία και συνομιλία. Η ερωτική αυτή περιπέτεια τάραξε για πολύ καιρό τη φαντασία του αφηγητή.

ΕΝΑΣ ΑΠΟΓΟΝΟΣ ΤΩΝ ΜΑΜΕΛΟΥΚΩΝ

I. Η ΠΑΛΙΑ ΜΙΝΙΑ

Το κλειστό αρχοντικό του πλούσιου Λαμά δεσπόζει στη Μίνια. Ο Λαμάς όντας πολύ πλούσιος είχε παντρευτεί την κόρη μιας Αβυσσηνέζας τροφού του παλατιού. Έλειπε διαρκώς με τη γυναίκα του στην Ευρώπη, ενώ ο γιος τους είχε πάει από μικρός σε σχολείο στην Αγγλία. Η μητέρα δεν ήθελε να αποχωριστεί το γιο της και γι' αυτό μαράζωσε και πέθανε.

Όταν ο γιος ενηλικιώθηκε και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Αγγλία, και αφού είχε πεθάνει και ο πατέρας του, επέστρεψε στην Αίγυπτο, στη Μίνια, όπου και ανέλαβε τη διαχείριση της μεγάλης περιουσίας που είχε κληρονομήσει. Ήταν άξιος και ικανός διαχειριστής, καλύτερος από τον πατέρα του. Είχε, ωστόσο, τις ίδιες συνήθειες αναφορικά με τη φιλανθρωπία προς τα κοινοτικά ιδρύματα: απέφευγε τη φιλανθρωπία. Συναναστρεφόταν μόνο με ξένους και πλούσιους Αιγυπτίους, τους οποίους και προσκαλούσε όταν ερχόταν στο αρχοντικό του.

Ο γυναικείος πληθυσμός αναστατωνόταν από το μυστηριώδη ένοικο της έπαυλης, αλλά εκείνος φαινόταν ότι αγνοούσε τις γυναίκες. Στα γενέθλια των 25 χρόνων του αναπολεί τις λίγες τυπικές και χωρίς τρυφερότητα συναντήσεις με τον πατέρα του, αλλά και την αγάπη που ένιωθε για τη μητέρα που πολύ λίγο γνώρισε. Ο νεαρός Λαμάς αυτή τη μέρα των γενεθλίων του ανοίγει ένα μικρό δέμα που του έχει κληροδοτήσει ο πατέρας του με τη ρητή εντολή να το ανοίξει μόνο τότε.

II. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΛΑΜΑ

Ανοίγοντας το δέμα του αποκαλύπτεται μέσα από επιστολή του πατέρα του ένα μυστικό: δεν ήταν ούτε Έλληνας ούτε Μουσουλμάνος, αλλά Μαμελούκος. Μεσολαβεί στην αφήγηση του πατέρα Λαμά ένα ιστορικό επεισόδιο. Ο Μοχάμετ Άλνι έπειτα από διάφορες διαπλοκές γίνεται πασάς και, μη μπορώντας να ελέγξει τους Μαμελούκους επάρχους που καταδυναστεύουν τη χώρα, αποφασίζει να τους καλέσει στην τελετή ενθρονισμού του γιου του. Εκεί, έχοντας καταστρώσει ένα πολύ καλό σχέδιο, τους εγκλωβίζει όλους και τους σκοτώνει. Ξεφεύγει μόνο ο Αμίν Μπέης, που άργησε να φτάσει, και μαθαίνοντας το συμβάν κατευθύνεται προς τη Συρία. Ο Σουλεϊμάν Μπέης, επίσης, άξιο και όμορφο παλληκάρι, από τους φημισμένους

Μαμελούκους, έτρεξε κάτω από τα χαρέμια να ζητήσει άσυλο και οίκτο, αλλά ο πασάς δεν του το έδωσε και οι Αρβανίτες τον σκότωσαν. Ο Σουλεϊμάν Μπέης ήταν ο παππούς του νεαρού Λαμά. Ο στρατός άρχισε τις λεηλασίες κυρίως σε σπίτια Μαμελούκων που είχαν χάσει τους αφέντες τους. Είχε δοθεί εντολή να σφαγιαστούν όλοι οι άντρες στα σπίτια των Μαμελούκων, ακόμη και οι ηλικιωμένοι. Η γυναίκα του Σουλεϊμάν Μπέη Αϊντα με το νήπιο αγόρι της στην αγκαλιά κατέφυγε μέσα στον μεγάλο κίνδυνο της σφαγής σε ένα ζευγάρι ηλικιωμένων εμπόρων Ελλήνων χριστιανών, τους Λαμά, με τους οποίους διατηρούσε φιλίες ο άντρας της, και τους παρακάλεσε να κρατήσουν το μωρό της. Εκείνοι ως άκληροι το κράτησαν και το μεγάλωσαν. Η Αϊντα δεν εμφανίστηκε ξανά.

Αφού ο Μοχάμετ Άλυ εξόντωσε το πολιτικό σώμα των Μαμελούκων που ζούσε στη χλιδή, η αναστάτωση πέρασε. Σκοτώνοντας περισσότερους από 1.000 Μαμελούκους, προκειμένου να επιβάλει την τάξη και να παρέχει ασφάλεια στους πολίτες, πάταξε αυτούς που λεηλατούσαν και πάντρεψε τις γυναίκες των Μαμελούκων με στρατιωτικούς του. Η Αϊντα παντρεύτηκε, χωρίς όμως να αποκαλύψει το μυστικό του παιδιού στο δεύτερο άντρα της. Εν τω μεταξύ ο γιος της, ο Λαμάς, μεγάλωνε ως Χριστιανός, ώσπου η Αϊντα, αφού είχε χηρέψει και προς το τέλος της ζωής της, τον βρήκε, του αποκάλυψε την αλήθεια και του κληροδότησε τη μεγάλη περιουσία της. Ο πρεσβύτερος Λαμάς έζησε την πάλη ανάμεσα στη φυσική του καταγωγή και τους θετούς του γονείς, ανάμεσα στη μουσουλμανική και τη χριστιανική θρησκεία.

Οι θετοί του γονείς τον πάντρεψαν με χριστιανή. Η γυναίκα αυτή τον έσωσε από τις αγωνίες του. Τη γνώρισε στο τραίνο με τη μητέρα της που ήταν Αβυσσηνή, κόρη φυλάρχου, και η οποία, αφού αιχμαλωτίστηκε, έγινε σκλάβα στο παλάτι του Μοχάμετ Άλυ και υπήρξε η τροφός πολλών πασάδων. Τα δώρα τα εισέπραττε σε γη. Την κόρη της την ανέθρεψε ως χριστιανή και, όταν της δόθηκε ελευθερία, λάτρεψε ελεύθερα το Χριστό. Παντρεύτηκε, λοιπόν, τον πρεσβύτερο Λαμά και έζησαν οι δυο τους μακριά από κοινωνικές συναθροίσεις. Γι' αυτό το λόγο τον κακολογούσαν που δεν συμμετείχε στις φιλανθρωπίες όντας πλούσιος. Η ζωή τους κυλούσε όμορφα έως ότου η γυναίκα του τού εξέφρασε την επιθυμία της να αποκτήσουν ένα παιδάκι. Είχαν περάσει επτά χρόνια γάμου και άρχισε να ψάχνει την αιτία της ακαρπίας τους. Αφού λοιπόν επισκέφθηκε ένα κορυφαίο βενετσιάνο γιατρό και έμαθε ότι αυτός ήταν η αιτία της ακαρπίας του ζεύγους, βασανίστηκε πολύ. Πέρασε ο καιρός και ο Λαμάς παρακινημένος και από ένα μυθιστόρημα μεθόδευσε τη σχέση της γυναίκας του με

έναν γνωστό του, έναν νεαρό μπέη, προκειμένου να επιτύχει τον ιερό του σκοπό, που ήταν η τεκνοποιία. Έφυγε λοιπόν μακριά από το σπίτι του για μεγάλο χρονικό διάστημα με την πρόφαση ότι θα επιθεωρούσε τα κτήματά του δίνοντας το ελεύθερο στο νεαρό μπέη που είχε γοητευθεί από τη γυναίκα του να την ψυχαγωγεί και να της κάνει συντροφιά. Επιπλέον, έστειλε και στους δύο χρυσόδετο το μυθιστόρημα που τον είχε παρακινήσει να ενεργήσει έτσι, ώστε να αποκτήσει απογόνους, προκειμένου να παρακινήσει και τους ίδιους να ολοκληρώσουν τη σχέση τους, επιτυγχάνοντας έτσι τον στόχο του.

Όταν πλέον επέστρεψε στο Κάιρο, η γυναίκα του τον προϋπάντησε στο σταθμό, αλλά κάτι είχε μπει ανάμεσά τους. Ο Λαμάς βασανιζόταν γιατί δεν ήξερε ποιον να ενοχοποιήσει, εφόσον αυτός ήταν που υποκίνησε όλη αυτή την υπόθεση, αλλάζοντας τη μοίρα. Οι επαφές με τον νεαρό μπέη κόπηκαν από μέρους της γυναίκας του αλλά και από μέρους του. Εν τέλει γεννήθηκε ο καρπός της παράνομης σχέσης και ο Λαμάς ήταν διχασμένος για τα αισθήματά του. Από τη μια έγινε το θέλημά του και η περιουσία του θα αποκτούσε απόγονο, από την άλλη όμως ένιωθε μια βαθιά πικρία που τη βίωσε ως το τέλος της ζωής του. Όταν λοιπόν έγινε ο γιος έξι χρόνων, αποφάσισε να τον στείλει στην Αγγλία, παρά την αντίθεση της γυναίκας του, προκειμένου να του εξασφαλίσει την καλύτερη δυνατή μόρφωση αλλά και ο ίδιος να περάσει ειρηνικά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, μην αντικρίζοντας τον καρπό της μεγαλύτερης θυσίας του. Ήταν η σειρά της μητέρας του νεαρού Λαμά να υποστεί τη θυσία της στέρησης.

Στην επιστολή του ο Λαμάς, παρότι συμβουλεύει το γιο του να μην αναζητήσει το φυσικό γονιό του, του δίνει σχετικές οδηγίες. Τέλος, του υπενθυμίζει πως είναι παιδί του νόμιμο και πως ο ίδιος είναι Έλληνας υπήκοος, Χριστιανός Ορθόδοξος και του κληροδοτεί όλα αυτά τα δικαιώματα ενώπιον του Κράτους, του Νόμου και της Εκκλησίας. Τον συμβουλεύει, όμως, να τιμά και να σέβεται τους Μαμελούκους, εφόσον μέσα του κυλά το αίμα τους.

III. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ

Ο νεαρός Λαμάς, αναλογιζόμενος την καταγωγή του από τους Μαμελούκους και κάνοντας μια αναδρομή στην ιστορία τους, νιώθει περήφανος.

Το επόμενο βράδυ των αποκαλύψεων, ο νεαρός Λαμάς δεξιώνεται στο σπίτι του αρκετούς καλεσμένους, κυρίως αλλοεθνείς και πλουσίους. Διεξάγονται μεταξύ τους εκτενείς συζητήσεις για διάφορα κοινωνικά θέματα και διατυπώνονται οι διαφορετικές τους απόψεις.

Ο Λαμάς προτείνει να πάνε μια βόλτα με το ποταμόπλοίο του στο Νείλο, όπου τους περιμένει και ορχήστρα. Οι προσκεκλημένοι, παρότι συνηθισμένοι στην εξαιρετική φιλοξενία του Λαμά, ενθουσιάζονται από τις εκπλήξεις του.

IV. ΑΙΣΘΗΣΙΑΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ

Ο νεαρός Λαμάς τα είχε όλα. Δεν είχε, όμως στόχους και προσδοκίες. Αναζητούσε ένα σκοπό, μια Ιθάκη! Ερωτηματικά ορθώνονται μπροστά του, προπάντων για την κοινωνία. Αυτός όντας νόθος δεν δικαιούνταν όσα το κληρονομικό δίκαιο του απέδωσε και σύμφωνα με αυτό δεν θα ήταν κάτοχος παρά ολίγων από αυτά.

Όλες αυτές οι σκοτούρες δεν τον άφηναν να χαρεί την ηλικία του και τις χαρές του κορμιού. Τις είχε βέβαια γευτεί στην Αγγλία. Εξάλλου, δεν πίστευε στην ισότητα και το φεμινιστικό κίνημα. Πίστευε ότι η γυναίκα δεν μπορούσε να έχει τόλμη, σοβαρότητα, πρωτοβουλία, αλλά πρόστρεχε πάντα στον έλεγχο των ανδρών. Επίσης, απέδιδε και το μητρικό φίλτρο το απέδιδε που έπαυε να λειτουργεί με την ανάπτυξη του παιδιού, άποψη που διαφοροποιούνταν για την πατρική αγάπη, την οποία θεωρούσε αναλλοίωτη ως το τέλος, ως επανάληψη του εαυτού του ανδρός. Θεωρούσε ότι ο νόμος δεν έπρεπε να καταστρατηγεί την επιθυμία της πολυγαμικότητας των ανθρώπων καθιερώνοντας τη συντηρητική υποκριτική νοοτροπία. Έπρεπε η κοινωνία να απαλλαγεί από αρχέγονες αντιλήψεις.

Ο πλούτος άρχιζε να του περιορίζει την ευτυχία του και δεν τον άφηνε να χαρεί τη ζωή του. Η απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή εξασφάλιζε περισσότερη ησυχία και ηρεμία, όπως και η διαμονή σε διάφορα μέρη κι όχι σε ένα. Κανόνισε κυνήγι με δύο φίλους του σε ένα αγρόκτημα που διέθετε κοντά σε λίμνες. Ο ίδιος θα

πήγαινε δυο μέρες νωρίτερα για να διευθετήσει και κάποια ζητήματα. Αφού τακτοποίησε κάποιες δουλειές την επόμενη μέρα, πήρε ένα άλογο, ειδοποίησε τους υπηρέτες ότι μπορεί να αργήσει και πήγε προς τις λίμνες, όπου ήξερε ότι διέμενε ο άνθρωπος που ήξερε για τον πραγματικό του πατέρα. Ο νεαρός Λαμάς ρώτησε για τον Μαχμούτ Μανσούρ, τον άνθρωπο που αναζητούσε, και έμαθε ότι ήταν πατέρας του συνομιλητή του αλλά είχε πεθάνει. Είπε ότι ήταν φίλος του πατέρα του (έπλασε μια άλλη ιστορία) και αυτό συγκίνησε τον άνθρωπο που του έδωσε φαγητό που μαγείρευε η γυναίκα του –αργότερα έμαθε ότι ήταν κωφάλαλη. Είχε βραδιάσει και ο βεδουίνος του πρότεινε να τον φιλοξενήσει, ώστε να του δώσει την επομένη το πρωί και την ευκαιρία να κυνηγήσει πάπιες. Το τοπίο ήταν μαγευτικό, η γυναίκα ξύπνησε τις ορμές του και τελικά έμεινε το βράδυ. Κατά τη διάρκεια της νύχτας και εφόσον κοιμόντουσαν και οι τρεις στον ίδιο χώρο, ο νεαρός Λαμάς κυριευμένος από πόθο για το θηλυκό, παρενοχλούσε τη γυναίκα. Επρόκειτο για έναν άλλο του εαυτό που δεν μπορούσε να ελέγξει. Ο οικοδεσπότης αντιλαμβανόμενος το γεγονός και εξοργισμένος που χάρισε τη φιλοξενία του, τον έδιωξε. Ο νεαρός Λαμάς αναρωτιόταν αν έφταιγε το γεγονός ότι μεγάλωσε μακριά από τη μητέρα του, και ότι δεν δεχόταν επικρίσεις από κανέναν για τη συμπεριφορά του, αλλά όλοι τον δικαιολογούσαν εξαιτίας του πλούτου του.

V. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΑ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΑ

Σε μια σάλα μιας ξεμοναχιασμένης βίλας στην Αλεξάνδρεια βρίσκονται έξι ντυμένοι με μεταξωτά ντομινό και ένας νεοφερμένος, φορώντας όλοι μάσκες. Πρόκειται για τη συνάντηση των μελών ενός συνδέσμου όπου οι υποχρεώσεις των μελών μπροστά στα δικαιώματά τους είναι ελάχιστες. Ο Σύνδεσμος «Καλή Μοίρα» ιδρύθηκε από το νεαρό Λαμά που θέλησε με τα αλογάριαστα μέσα που διαθέτει, να πειραματιστεί κατά πόσο μπορεί η σημερινή υλιστική κοινωνία να έχει μια θετικότερη και προπάντων ειλικρινέστερη πορεία. Διάλεξε πέντε μέλη για διάστημα ενός χρόνου. Το κάθε μέλος με τα πλούσια μέσα που θα εξασφαλιστούν επί ένα χρόνο θα έχει την ευκαιρία να εργασθεί υπέρ του εαυτού του για να επιτύχει μια θέση στον κοινωνικό

στίβο. Αυτά συμβαίνουν το 1909, δυο χρόνια μετά το μεγάλο οικονομικό κραχ που είχε συνταράξει την Αίγυπτο.

Στην Αλεξάνδρεια επανέρχεται η κοσμική και κοινωνική ζωή στους φυσιολογικούς της ρυθμούς. Μέσα από ένα χρονικό, ο αφηγητής μιλά για την ελληνική κοινότητα, για όσους έχασαν χρήματα, για τα κέντρα διασκέδασης της Αλεξάνδρειας, για τη θεατρική της ζωή, για την ίδρυση των κοινοτικών ιδρυμάτων, για το χορό της Φιλοπτώχου στο θρυλικό θέατρο του Ζιζίνια, που αποτελούσε το γεγονός της χρονιάς.

Ο νεαρός Λαμάς και ένας πιο ηλικιωμένος κύριος, ο οποίος αμφισβητεί τη αποτελεσματικότητα ενός πραξικοπήματος στην Αλεξάνδρεια, αναρωτιέται για το γενικότερο όφελος αυτής της πρωτοβουλίας. Τα αποτελέσματα, υποστηρίζει ο Λαμάς, μπορεί να τα χρησιμοποιήσει για να πείσει την κοινωνία πόσο ωφελείται αν βοηθά όχι τους αδύναμους, αλλά τους νέους, ειδικά αφού στρατευθούν. Πρόκειται για ένα τόλμημα ενάντια στις διακρίσεις και ειδικά και στις υλικές. Ο Λαμάς χαρακτηρίζεται ως αγνός μυστικοπαθής, πιστός διεθνιστής, σύγχρονος αρνησίθρησκος, φανατικός προλετάριος, Οδυσσεάς που έχει ξεχάσει την Ιθάκη.

Περιγράφονται τα μέλη της «Καλής Μοίρας». Όνειρο του Λαμά είναι να πάψει η πάλη των τάξεων και να υπάρχει μόνο η πάλη του πνεύματος. Ο Λαμάς αντιπαθώντας την υποκρισία, την ψευτιά και το σνομπισμό της κοινωνίας, πιστεύει ότι κάποτε θα επικρατήσουν τα ιδανικά του. Ενδιαφέρεται για την ολότητα και όχι για κάποιους και έτσι εξηγείται και η άρνησή του για την φιλανθρωπία. Προτιμά να φερθεί παιχνιδιάρικα απέναντι στην κοινωνία.

Τα μέλη προσπαθούν να αποκαλύψουν και την ταυτότητα των άλλων μελών της συντροφιάς. Στη συνάντηση του Συνδέσμου που έγινε πήραν οδηγίες να παραστούν όλοι στον ετήσιο φιλανθρωπικό χορό που οργανωνόταν στο Καζίνο Σαν Στέφανο και εκεί, έχοντας εφοδιαστεί με κάποιες μηχανούλες που εκτοξεύουν μελάνι, όταν θα έκλειναν τα φώτα, να εκτοξεύσουν το μελάνι στα επίσημα ρούχα των προσκεκλημένων, προκαλώντας ένα πλήγμα στην πολυτέλεια και κάνοντας μια διαμαρτυρία για τον σνομπισμό, την υποκρισία και την ψευτιά που δέσποζε στις τάξεις των πλουσίων.

VI. ΕΧΘΡΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Περιγραφή του Καζίνο Σαν Στέφανο τη βραδιά του χορού. Εκεί βρίσκονται τα μέλη της συντροφιάς αλλά και ο νεαρός Λαμάς με πολλούς προσκεκλημένους. Κοσμοσυρροή. Έφτασε η στιγμή που έκλεισαν τα φώτα. Οι σύντροφοι της «Καλής Μοίρας» εκτέλεσαν το καθήκον τους, προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση στους παρευρισκομένους που συνωστίζονταν να βγουν από το κτήριο. Μεγάλη αναστάτωση προκλήθηκε στην κοινωνία της Αλεξάνδρειας και την επόμενη μέρα η γαλλική εφημερίδα *Βόσπορος* δημοσίευσε το συμβάν, καθώς και την επιστολή που στάλθηκε σε αυτήν από τον ανώνυμο συντάκτη της, επιστολή που είχε κυκλοφορήσει και τοιχοκολληθεί και στην πόλη. Πάρα πολλές συζητήσεις για το θέμα με επικριτές και υποστηρικτές. Μεγάλο υπήρξε το κόστος της επιχείρησης, καθώς είχαν πληρωθεί δικαστές να μην κινήσουν την υπόθεση, δημοσιογράφοι να μην δώσουν συνέχεια. Πάλι μετά από λίγες μέρες πραγματοποιήθηκε χορός στο καζίνο με λιγότερους παρισταμένους. Τίποτε δεν είχε αλλάξει. Ούτε η εμφάνιση απλοποιήθηκε, αλλά αντίθετα ήταν όλα πιο λαμπερά, καθότι τα επίσημα ενδύματα ήταν καινούρια. Η προσέλευση ήταν μικρότερη, αφού δεν είχαν όλοι άμεσα την οικονομική δυνατότητα να αντικαταστήσουν τα κοστούμια τους. Ανάμεσα στους παρισταμένους και ο Λαμάς, το ίδιο επίσημα ντυμένος.

Ο Λαμάς στο γραφείο του διαβάζει την αλληλογραφία που κατακλύζεται από παρακλητικές επιστολές. Ανάμεσα στην αλληλογραφία του πολυτελής πρόσκληση για χορό με κοστούμια Luis XIV! Επινόησε ένα σχέδιο ως απάντηση στην αφάνταστη πρόκληση που απαιτούσε βασιλικές δαπάνες για όποιον συμμετείχε. Εκείνη την ημέρα ο Λαμάς πήγε στο χορό φορώντας το λαμπρό του κοστούμι σε μια εκδήλωση αφάνταστης πολυτέλειας, η οποία διαλύθηκε αιφνίδια όταν μια περίεργη οσμή απλώθηκε σε όλα τα σαλόνια του σπιτιού. Οι οικοδεσπότες ήταν απαρηγόρητοι. Ανακρίσεις και συζητήσεις επακολούθησαν. Ο Λαμάς όμως δεν ικανοποιήθηκε ιδιαίτερα από τις πράξεις του και άρχισε να αναρωτιέται για τη δράση του. Αηδιασμένος από όλα αποφάσισε να αλλάξει ζωή.

VII. ΔΕΙΝΟΝ Ο ΠΛΟΥΤΟΣ

Το πολυτελέστατο πλοίο του Λαμά «Μαμελούκος» απομακρύνθηκε από τις αλεξανδρινές ακτές. Η «Καλή Μοίρα» δεν του προκαλούσε πια –ένα χρόνο μετά– κανένα ενδιαφέρον. Κατανοούσε ότι οι κοινωνικές ανατροπές δεν μπορούν να συντελεστούν με αυτόν τον τρόπο. Στο πλοίο είχε προσκαλεσμένους, που θα τους μετέφερε ως τη Νίκαια και από εκεί θα έπαιρναν το τρένο για το Λονδίνο.

Ύμνος για την Αλεξάνδρεια, συζητήσεις γύρω από κοινωνικά και φιλοσοφικά θέματα. Ο Λαμάς γνωρίζει στο λιμάνι της Νίκαιας έναν πλούσιο Έλληνα, ο οποίος επισκέφθηκε απρόσκλητος το πλοίο του. Συζήτησαν για τα ιδεώδη τους και τους στόχους στη ζωή. Ο Έλληνας δεν συμπαθούσε τους ανθρώπους που τον προσέγγιζαν για τα πλούτη του και είχε αφήσει κληροδοτήματα για έκθετα παιδιά –καρπούς ερώτων και πάθους– προκειμένου να έχουν ένα στήριγμα στη ζωή. Προσκάλεσε τον Λαμά την επομένη το βράδυ για δείπνο με τον καπετάνιο του. Του εξιστόρησε τη ζωή του και τον προσκάλεσε στην όπερα που θα τραγουδούσε η ανηψιά του την επόμενη ημέρα στη Νίκαια. Θαύμασαν και οι δυο τους τη φωνή της κοπέλας, αλλά ο Λαμάς γοητεύθηκε και από την ομορφιά της. Στο δείπνο που ακολούθησε στο Καζίνο προσπάθησε να την γοητεύσει και να την προσεγγίσει, αλλά εκείνη αδιαφόρησε απέναντι στα πλούτη του και στην πρόσκλησή του. Τότε αντιλήφθηκε ότι τα πλούτη του δεν μπορούσαν να του εκπληρώσουν όλες τις επιθυμίες του και γι' αυτό έβαλε σκοπό της ζωής του να την κατακτήσει ακολουθώντας την !

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΞΕΝΗΤΕΙΑΣ. ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΥΤΕΥΜΕΝΩΝ ΒΛΑΣΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΕΙΛΟΡΡΥΤΗ ΚΟΙΛΑΔΑ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Μετά τους ελληνοτουρκικούς πολέμους και το επαναστατικό εθνικιστικό κίνημα η παρουσία των ξένων στην Αίγυπτο θεωρείται ανεπιθύμητη. Ξεκινά η ξενοφοβία και η μεταλλαγή της νοοτροπίας στις διαθέσεις των Αιγυπτίων. Αρχίζουν έκτροπα την πέμπτη δεκαετία του 20ού αιώνα εις βάρος των Ελλήνων. Πολλοί νόμοι γίνονται δεσμευτικοί για τον ελληνισμό της Αιγύπτου. Αυταπάτες και ρόλο στρουθοκαμήλου τηρούν η Αλεξανδρινή εκκλησία, ο ελληνικός Τύπος, το ελληνικό κράτος.

Δύο υπήρξαν οι μεγάλες αυταπάτες για τον ελληνισμό: η Μεγάλη Ιδέα και η Χρυσή Καδένα, που πληρώθηκε ακριβά με τις θυσίες των ξενιτεμένων. Με φτωχά οικονομικά και πνευματικά εφόδια ο ελληνισμός δεν μπορεί να ανταπεξέλθει. Οι ευεργεσίες μερικών εκλεκτών δεν αντισταθμίζονται. Από τους 100.000 παροίκους, μόνο το 5% είναι οικονομικά ισχυρό. Οι υπόλοιποι φυτοζωούν. Οι συνθήκες εργασίες για τους υπαλλήλους είναι πολύ σκληρές σε σχέση με αυτές που επικρατούν στην Ελλάδα. Η μεσαία τάξη, προσπαθώντας να ανταποκριθεί στην κοινωνική ζωή, αποτελεί τον Τάνταλο της σύγχρονης κοινωνίας που προσπαθεί να ανταποκριθεί στην πολυτέλεια, απομακρυνόμενη από τον σκοπό της, τον επαναπατρισμό με την αποταμίευση. Οι πολύ λίγοι πλούσιοι έχουν κανονίσει την παλιννόστηση μεταφέροντας τις οικονομίες τους και τον κύκλο των εργασιών τους στην Ελλάδα. Το 95% όμως περιμένει μοιρολατρικά. Η Ελλάδα, την οποία νοσταλγούν, παραμένει τόπος ξένος για εργασία.

Η αιγυπτιακή κρατική μηχανή τείνει προς τον έλεγχο των ελληνικών ιδρυμάτων. Ο ελληνισμός της Αιγύπτου πρέπει να κάνει προσεκτικές προετοιμασίες. Να ζητήσει να αντιπροσωπευθεί στο ελληνικό Κοινοβούλιο, όπως συνέβαινε και με τις παροικίες των Ελλήνων στην Ευρώπη. Πρέπει να προστατευθεί ο ελληνισμός από το ελληνικό κράτος, την ελληνική κυβέρνηση.

Ο Τσαγκαράδας προτείνει τη σύσταση Υπουργείου Παροικιών ή Υπουργείου Απόδημου Ελληνισμού και την ίδρυση Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών στην Πρεσβεία του Καΐρου για την παλιννόστηση.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Κάποιοι Έλληνες στην Αίγυπτο έχουν πάρει ξένες υπηκοότητες από συμφέρον, άλλοι την ελληνική, άλλοι καμία. Οι Έλληνες της Αιγύπτου ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική ζωή στην Ελλάδα και υπάγονται σε παρατάξεις. Στους Βαλκανικούς πολέμους όλοι ανεξαιρέτως στρατεύθηκαν εθελοντές. Απογοητευμένοι, στη συνέχεια παρέμειναν αδιάφοροι απέναντι στους επόμενους, παρότι είχαν ανατραφεί με τη Μεγάλη Ιδέα.

Υπάρχει έλλειψη καθοδήγησης από το Εθνικό Κέντρο. Η μόρφωση των προξένων είναι μόνο νομική, συνήθως είναι κομματικοποιημένοι, ενώ δεν γνωρίζουν την αραβική γλώσσα. Υπάρχει άμεση ανάγκη διατήρησης των υπαρχόντων ιδρυμάτων κι όχι ίδρυση νέων.

Ο κατώτερος κλήρος πρέπει να είναι μορφωμένος, προκειμένου να μπορέσει να επιτελέσει καθοδηγητικό και παιδευτικό ρόλο και να ανταποκριθεί στο δύσκολο χρέος του απέναντι στους ξενιτεμένους. Η παλιννόστηση, που αποτελεί στόχο του ξενιτεμένου, είναι εμπόδιο για τον ιερέα, το δημοσιογράφο και τον πρόξενο. Ορθοδοξία και εθνική συνείδηση είναι ένα.

Ο Τύπος στην Αίγυπτο χαρακτηρίζεται από πολιτικό φανατισμό. Απουσιάζουν οι συζητήσεις για τα προβλήματα του ελληνισμού της Αιγύπτου και τα άρθρα για επαναπατρισμό, μολονότι ορατή είναι η ανάγκη. Τύπος και κοινό εθελουφλούν. Ο Τύπος μπορεί να λειτουργήσει ως σανίδα σωτηρίας για τους ξενιτεμένους.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Έως το 1914 οι Έλληνες της διασποράς απολάμβαναν την οικονομική ευρωστία, την προστασία από τους Άγγλους, την έλλειψη φορολογίας και τα προνόμια των διομολογήσεων. Μετά το 1914 ο Διχασμός έπληξε και τους ξενιτεμένους. Δύο είναι τα στρατόπεδα των ξενιτεμένων: αυτοί που θέλουν να επαναπατρισθούν με την πρώτη ευκαιρία και αυτοί που έχουν εγκαταλείψει κάθε τέτοια ιδέα. Κάποιοι μιλούν σχεδόν μόνο αραβικά, κάποιοι έχουν γίνει Κόπτες, κάποιοι έχουν πάρει αιγυπτιακή υπηκοότητα για να επιβιώσουν σε ό,τι συμβεί. Υπάρχουν και οι νομοταγείς Έλληνες που προέρχονται από τη μικροαστική τάξη και διατηρούν τα βασικά φυλετικά ιδεώδη και τη λατρεία προς την πατρώα γη, την οποία και επισκέπτονται. Αυτοί ενδιαφέρονται για τους κοινοτικούς θεσμούς, που όμως δεν τους ενδυναμώνουν, όπως η προηγούμενη γενιά. Οι Έλληνες της Αιγύπτου δεν χαίρονται ούτε τα αγαθά της πατρίδας ούτε έχουν το δικαίωμα της ψήφου. Κανείς δεν τους υπολογίζει. Όνειρό τους παραμένει η επιστροφή στην πατρίδα.

**ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΠΤΑ ΧΟΤΕΠ. ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟ
ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ (3366-3256 π.Χ.) ΚΑΙ Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ**

Γίνεται μια εκτενής αναφορά στα κείμενα των πυραμίδων, στα αρχαιότερα γραπτά κείμενα ιερογλυφικών, τα οποία όμως είναι θρησκευτικά κείμενα χωρίς κανένα λογοτεχνικό ενδιαφέρον. Έπειτα παρουσιάζεται και αναλύεται το πρώτο λογοτεχνικό έργο στην ιστορία, το Βιβλίο του Πτα Χοτέπ. Το αρχαίο αυτό βιβλίο είναι βασικά ηθικοπλαστικό και αποτελεί συλλογή γνωμικών, παροιμιών και συμβουλών κυρίως προς τους νέους. Αυτό το έργο ενέπνευσε και το Σολομώντα να γράψει μέρος του έργου του. Ο Τσαγκαράδας μεταφράζει σε έμμετρο λόγο τις εντολές του Πτα Χοτέπ και τις αναλύει, ενώ η μετάφρασή του είναι στηριγμένη πάνω στους στίχους του Rawnsley, ο οποίος είχε με τη σειρά του ως πρότυπο τη μετάφραση των ιερογλυφικών στην αγγλική γλώσσα από τον M. Philippe.

Επίσης, αναφέρονται, μεταφράζονται, αναλύονται και αποτιμώνται τα πολύ ενδιαφέροντα λογοτεχνικά κείμενα δύο αρχαίων παπύρων. Γίνεται μια εκτενής αναφορά στη λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου, ενώ μεταφράζονται παράλληλα έμμετρα και κάποιοι ύμνοι. Τέλος, επιχειρείται ένα σκίτσο της καθημερινής ζωής στην Αίγυπτο.

**ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ. ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ Ή ΕΓΚΩΜΙΟΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΗΣ ΣΑΡΑΝΤΑ ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΩΝ.**

Βιογραφία του Απόστολου Κωνσταντινίδη, πνευματικού ανθρώπου της Αιγύπτου, φίλου και συντοπίτη του Κώστα Τσαγκαράδα από τη γενέτειρά του, τη Ζαγορά του Πηλίου. Ο συγγραφέας εγκωμιάζει την κοινωνική και πνευματική δραστηριότητα του Απόστολου Κωνσταντινίδη, ο οποίος ίδρυσε πολλά πνευματικά σωματεία στην Αλεξάνδρεια και στα οποία διετέλεσε επί σειρά ετών και πρόεδρός τους. Σημαντικό, επίσης, υπήρξε και το συγγραφικό του έργο, καθώς και η συμμετοχή του στην ίδρυση λογοτεχνικών περιοδικών της Αλεξάνδρειας. Στον Απόστολο Κωνσταντινίδη οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η θεσμική οργάνωση της πνευματικής της κίνησης. Ο Τσαγκαράδας αφηγείται και απαριθμεί τα επιτεύγματα του φίλου του χρησιμοποιώντας χιούμορ αλλά και δόσεις υπερβολικού επαίνου και εγκωμίου.

ΜΩΧΑΜΕΤ ΝΑΓΚΙΠ. Ο ΕΘΝΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ.

Βιογραφία του στρατηγού και πρώτου πρωθυπουργού της Αιγύπτου Μωχάμετ Ναγκίπ. Αναφορά στη ζωή, το ήθος, τις αρετές και γενικότερα την προσωπικότητα του Μωχάμετ Ναγκίπ, καθώς και στη σπουδαία πολιτική του προσωπικότητα. Γίνεται αναφορά στους πολύ καλούς χειρισμούς του στα εθνικά θέματα και στην πάταξη πολλών δεινών που ταλάνιζαν την αιγυπτιακή κοινωνία. Εγκωμιάζεται ο πολιτικός, ο άνδρας, ο ηγέτης, ο άνθρωπος Μωχάμετ Ναγκίπ, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της Αιγύπτου, καθώς και των ιστορικών και πολιτικών συγκυριών προς όφελός της.

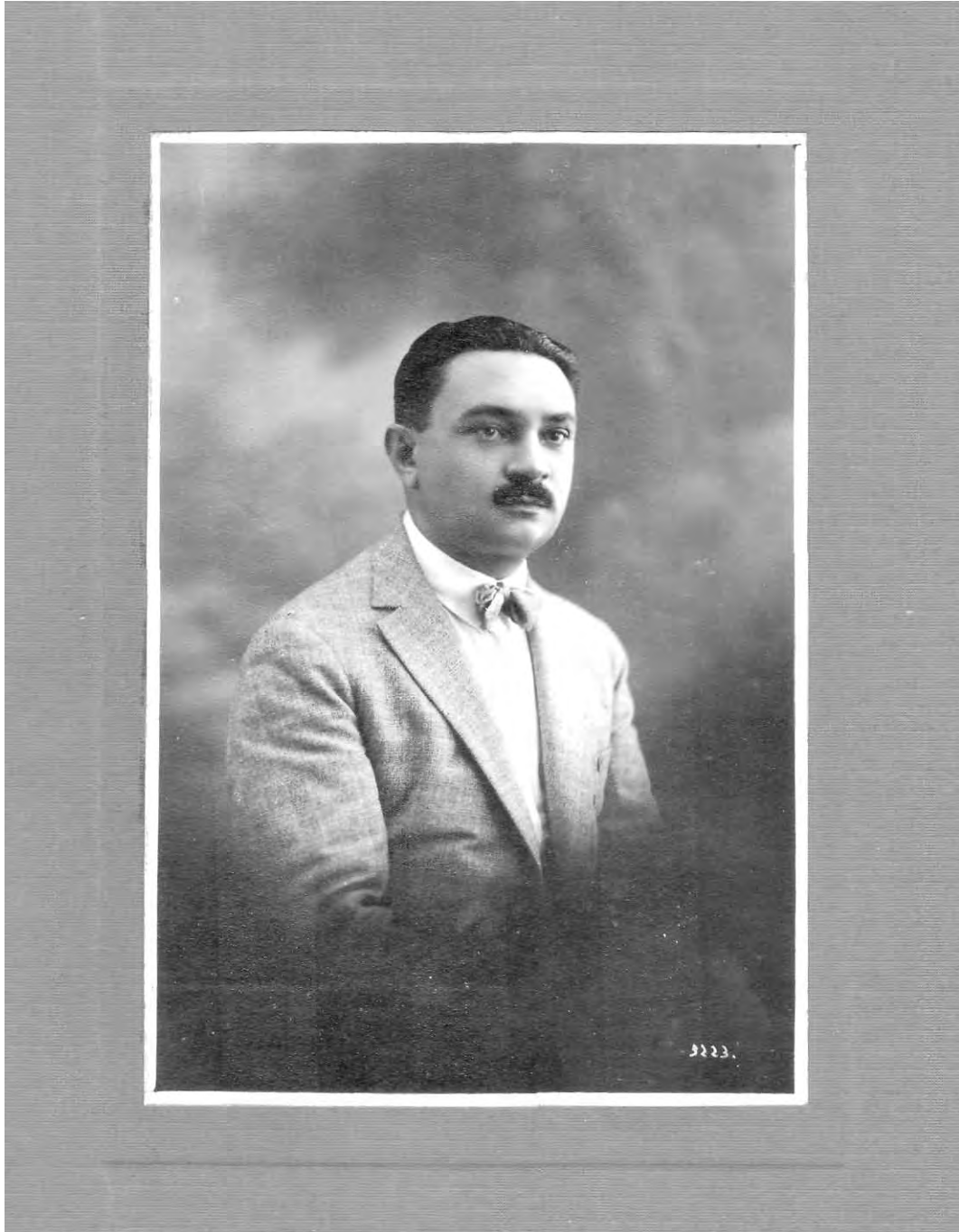
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ.
Από τους παλαιϊκούς χρόνους μέχρι των ημερών μας.

Η *Ιστορία της Αγγλικής Λογοτεχνίας* του Κώστα Τσαγκαράδα ξεκινά από τις απαρχές της και φθάνει ως τη σύγχρονη εποχή, έως το 1930. Σε κάθε ενότητα γίνεται μια εκτενής αναφορά σε κάθε ιδιαίτερη περίοδο και δίνεται το στίγμα της περιόδου. Ο συγγραφέας παραθέτει ιστορικά και γραμματολογικά στοιχεία της κάθε περιόδου, ενώ προβαίνει και σε αξιολογική αποτίμησή της. Πιο συγκεκριμένα, για κάθε περίοδο πραγματοποιείται μια γενική ανασκόπηση και αναφορά, ξεχωριστή για τα τρία είδη του λόγου: την ποίηση, τον πεζό λόγο και το δράμα. Σε κάθε είδος λόγου εντάσσονται οι βιογραφίες των λογοτεχνών της συγκεκριμένης περιόδου με στοιχεία για τη ζωή τους, την πνευματική και συγγραφική τους δράση.

WOMAN UNDER ANDROCRACY / THE HISTORY OF WOMEN

Πρόκειται για την ιστορία των γυναικών από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη σύγχρονη με τη συγγραφή του έργου εποχή. Το έργο είναι χωρισμένο σε είκοσι κεφάλαια, που αναφέρονται στην ιστορία των γυναικών τόσο μέσα σε σημαντικά έθνη (Ελληνες, Αιγύπτιους, Ασσύριους, Βαβυλώνιους, Κινέζους, Ινδούς, Ρωμαίους, Βυζαντινούς, Μουσουλμάνους) όσο και κατά τη διάρκεια σημαντικών ιστορικών περιόδων (Μεσαίωνας, Αναγέννηση, Γαλλική Επανάσταση). Σε κάθε κεφάλαιο γίνονται εκτενείς αναφορές στο ιστορικό και ανθρωπολογικό πλαίσιο που σχετίζεται με τη θέση της γυναίκας, καθώς και αναφορές σε συγκεκριμένες γυναικείες προσωπικότητες που σημάδεψαν τις περιόδους αυτές με την παρουσία τους και τη δράση τους. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται περισσότερες από 1.000 γυναικείες προσωπικότητες από όλους τους λαούς και όλες τις εποχές.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΤΣΑΓΚΑΡΑΔΑ

Ο Κώστας Τσαγκαράδας σε νεαρή ηλικία.

Στη Ρώμη.

Στη Ρώμη.

Στην πλατεία της Ζαγοράς Πηλίου.

Στην περιοχή του Ασσιούτ με Αιγυπτίους.

Στο γραφείο του σπιτιού του στο Ασσιούτ.